

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ GƏNCƏVİ ADINA ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU**

ISSN 2663-4406 (Print)
ISSN 2709-2699 (Online)

**AZƏRBAYCAN
ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞI**

NİZAMİ GƏNCƏVİ ADINA ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTUNUN ƏSƏRLƏRİ

2021, №1

AZERBAIJAN LITERATURE STUDIES

WORKS OF THE INSTITUTE OF LITERATURE NAMED AFTER NIZAMI GANJAVI

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞI

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun elmi jurnalı 1946-cı ildən 2019-cu ilə qədər “Ədəbiyyat məcmuəsi” adı ilə nəşr olunub. Jurnal 30 may 2019-cu ildə Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində dövlət qeydiyyatına alınmışdır.

Qeydiyyat № 4223. ISSN 2663-4406 (Print); ISSN 2709-2699 (Online)

“Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı” Azərbaycan ədəbiyyatını və onun tarixi inkişaf mərhələlərini araşdıran, bu mövzuda müasir və aktual tədqiqat işlərinin nəşrini həyata keçirən elmi-nəzəri jurnaldır. Jurnalda məqalələr Azərbaycan, rus, ingilis və türk dillərində dərc edilir. Müəlliflərin şəxsi maraqlarını təbliğ edən məqalələr qəbul edilmir. Jurnal aşağıdakı rubrikalardan ibarətdir: Azərbaycan ədəbiyyatı, Mətbuat tarixi, Folklorşünaslıq, Mətnşünaslıq, Mühacirət ədəbiyyatı, Resenziyalar, Yubileylər, Xronika. “Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı” jurnalı ildə iki dəfə nəşr olunur. Jurnalda konfrans və simpozium materialları da dərc edilir, xüsusi buraxılışlar hazırlanır. Jurnal Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi elmi nəşrlərin siyahısına daxildir.

© Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, 2021

AZERBAIJAN LITERATURE STUDIES

Scientific journal of the Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of the Azerbaijan National Academy of Sciences was published from 1946 to 2019 under the title “Literature Collection”. The journal was registered on May 30, 2019 at the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan.

Registration № 4223. ISSN 2663-4406 (Print); ISSN 2709-2699 (Online)

“Azerbaijan Literature Studies” is a scientific-theoretical journal that covers Azerbaijani literature and its historical stages of development, and publishes modern and topical research works on this topic. The journal publishes articles in Azerbaijani, Russian, English and Turkish. Articles promoting the personal interests of authors are not accepted. The journal consists of the following sections: Azerbaijani literature, History of the press, Folklore, Textual scholarship, Emigration literature, Reviews, Anniversaries, Chronicle. “Azerbaijan Literature Studies” journal is published twice a year. Conference and symposium materials are also published in the journal, special editions are prepared. The journal is included in the list of scientific publications recommended by the High Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan.

© Azerbaijan Literature Studies, 2021

Təsisçi
AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ GƏNCƏVİ ADINA ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU

Baş redaktor:

İsa HƏBİBBƏYLİ

AMEA-nın həqiqi üzvü

Məsul katib:

Aygün BAĞIRLI

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Redaksiya heyəti:

Teymur KƏRİMLİ – AMEA-nın həqiqi üzvü

Nüşabə ARASLI – AMEA-nın müxbir üzvü

Tehran MUSTAFAYEV – AMEA-nın müxbir üzvü

Təhsin MÜTƏLLİMOV – AMEA-nın müxbir üzvü (BDU)

Əlizadə ƏSGƏRLİ – filologiya elmləri doktoru, dosent

Məhərrəm QASIMLI – filologiya elmləri doktoru, professor

Şirindil ALIŞANLI – filologiya elmləri doktoru, professor

İmamverdi HƏMİDOV – filologiya elmləri doktoru, professor

Zahid XƏLİL – filologiya elmləri doktoru, professor (ADPU)

Teymur ƏHMƏDOV – filologiya elmləri doktoru, professor

Asif RÜSTƏMLİ – filologiya elmləri doktoru, professor

Əsgər QƏDİMOV – filologiya elmləri doktoru, professor (NDU)

Xəlil YUSİFLİ – filologiya elmləri doktoru, professor (AMEA Gəncə Bölməsi)

Fəridə ƏZİZOVA – filologiya elmləri doktoru, dosent

Ataəmi MİRZƏYEV – filologiya elmləri doktoru, dosent

Nikpur CABBARLI – filologiya elmləri doktoru, dosent

İslam QƏRİBOV – filologiya elmləri doktoru, professor

Vüqar ƏHMƏD – filologiya elmləri doktoru, professor

Razim MƏMMƏDOV – filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent (ADPU)

Məsul redaktor: **Mehparə AXUNDOVA**

Beynəlxalq redaksiya heyəti:

Yavuz AKPINAR (Türkiyə)

Seyfəddin ALTAYLI (Türkiyə)

Həmidulla BALTOBAYEV (Özbəkistan)

Mişel BOZDƏMİR (Fransa)

Əlizbar CAVELİDZE (Gürcüstan)

Kim MİNULLİN (Rusiya/Tatarıstan)

Əhməd ƏXLAQ AHAN (Hindistan)

Aqata BAREYA (Polşa)

Qaadamba BİLQUUDEİ (Monqolustan)

Founder

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF AZERBAIJAN
INSTITUTE OF LITERATURE NAMED AFTER NIZAMI GANJAVI

Editor-in-Chief:

Isa HABIBBAYLI

Active member of ANAS

Executive Secretary:

Aygun BAGHIRLI

Doctor of philosophy in philology, associate professor

Editorial board:

Teymur KARIMLI – Active member of ANAS

Nushaba ARASLI – Correspondent member of ANAS

Tehran MUSTAFAYEV – Correspondent member of ANAS

Tahsin MUTALLIMOV – Correspondent member of ANAS (BSU)

Alizade ASGARLI – doctor of philological sciences, associate professor

Maharram GASIMLI – doctor of philological sciences, professor

Shirindil ALISHANLI – doctor of philological sciences, professor

Imamverdi HAMIDOV – doctor of philological sciences, professor

Zahid KHALIL – doctor of philological sciences, professor (ASPU)

Teymur AHMADOV – doctor of philological sciences, professor

Asif RUSTAMLI – doctor of philological sciences, professor

Asgar GADIMOV – doctor of philological sciences, professor (NSU)

Khalil YUSIFLI – doctor of philological sciences, professor (ANAS Ganja Division)

Farida AZIZOVA – doctor of philological sciences, associate professor

Ataemi MIRZAYEV – doctor of philological sciences, associate professor

Nikpur JABBARLI – doctor of philological sciences, associate professor

Islam GARIBOV – doctor of philological sciences, professor

Vuqar AHMAD – doctor of philological sciences, professor

Razim MAMMADOV – doctor of philosophy in philology, associate professor (ASPU)

Responsible editor: **Mehpare AKHUNDOVA**

International editorial board:

Yavuz AKPINAR (Turkey)

Seyfeddin ALTAYLI (Turkey)

Hamidulla BALTOBAYEV (Uzbekistan)

Mishel BOZDEMİR (France)

Elizbar JAVELIDZE (Georgia)

Kim MINULLIN (Russia/Tatarstan)

Ahmad AKHLAG AHAN (India)

Aqata BAREYA (Poland)

Qaadamba BILQUUDEI (Mongolia)

Nizami Gəncəvi ədəbi irsi: Heydər Əliyevdən – İlham Əliyevə

İsa Həbibbəyli

Akademik, AMEA-nın vitse-prezidenti

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun baş direktoru. Azərbaycan.

E-mail: isa.habibbeyli@science.az

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 12.04.2021; qəbul edilib – 24.04.2021

Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevi xarakterizə edən xüsusiyyətlər sırasında mükəmməl dövlətçilik ideali və səriştəsi, böyük siyasi uzaqgörənlik, xalqa və vətəna dərinə bağlılıq, heyrətamiz dərəcədə yaddaş, geniş tarixi dünyagörüşü, möhkəm iradə və qətiyyət, tarixi əhəmiyyətə malik qərarlar qəbul etmək və həmin qərarların yüksək səviyyədə icrasını təmin etmək kimi dünya liderlərinə xas olan keyfiyyətlərlə yanaşı, həm də bu mütəfəkkir dövlət xadiminin ədəbiyyat və incəsənətə dərinə bələd olması və həmin faktordan yerli-yerində bacarıqla istifadə etməsi də xüsusi yer tutur. Obrazlı şəkildə belə demək olar ki, dünya liderləri arasında Heydər Əliyev qədər ədəbiyyat və incəsənətə dərinə bələd olan, bu amildən dövlət idarəçiliyinin və siyasi-ideoloji proseslərdə yaradıcı şəkildə istifadə etməyi bacaran dövlət xadimi göstərmək çətindir. Heydər Əliyev dünyada geniş və sistemli ədəbiyyat biliyinə malik olan nadir dövlət xadimidir. Ulu öndərin siyasi dünyagörüşünün formalaşmasında da ədəbiyyat faktoru mühüm yer tutmuşdur. Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin aşağıdakı fikirləri onun taleyində və dünya görüşündə ədəbiyyat amilinin nə qədər mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini əyani surətdə nümayiş etdirir: “Şəxsən mən ədəbiyyatı çox sevən adamam və gənc vaxtlarımdan, hətta uşaqlıqdan, məktəbdə ilk ədəbiyyat nümunələrini oxuyandan ədəbiyyatı sevmişəm... Mənim bir insan kimi formalaşmağım, təhsilimdə, əxlaqımda, mənəviyyatımda ədəbiyyatın, mədəniyyətin çox böyük rolu olmuşdur”.

Ulu öndər Heydər Əliyev geniş mənada dünya ədəbiyyatı və mədəniyyətinə dərinə bələd olmuş, dünya ədəbiyyatı klassikləri haqqında orijinal mühakimələr yürütmüş, onlara obyektiv elmi-siyasi qiymət verməyi bacarmışdır. Məruzələrindən və çıxışlarından öyrənirik ki, o, dünyanın demək olar ki, əksər xalqlarının ədəbiyyatından tanınmış ədəbiyyat xadimlərinin irsi ilə yaxından tanış olmuşdur. Müxtəlif vaxtlarda dünya ədəbiyyatı klassiklərindən Dante, Şekspir, Puşkin, Balzak, Lev Tolstoy, Dostoyevski, Maksim Qorki və başqa bədii dühaların əsərlərindən məqamına görə gətirdiyi sitatlar Heydər Əliyevin ədəbiyyatı nə qədər dərinə mütaliə etdiyini və ondan hansı səviyyədə yerli-yerində istifadə etmək bacarığını nümayiş etdirir. Azərbaycanda 1975-ci ildə oktyabr ayında keçirilmiş sovet ədəbiyyatı günlərindəki tarixi nitqində ayrı-ayrı müttəfiq respublikaların ədəbiyyatlarının ən tanınmış ədəbi şəxsiyyətlərinin adlarını çəkməsi də Ulu öndərin ədəbiyyata dərinə bələd olmasının ən bariz təzahürüdür: “Taras Şevçenkonun və Şota Rustavelinin, Nizaminin və Yanka Kupalanın, Əlişir Nəvainin, Rudəkinin və Abayın, Məhdimqulunun və Yanis Rayninin, Dmitri Kantemirin və Toktoqul Satılqanovun, Kristofonas Donklaytusun və Eduard Viddesnin, ...Süleyman Stalskinin, Dmitri Qulianın və başqa sənətkarların tərəvətini itirməyən əsərləri dünyanın və həqiqətin ... dərk dühasına xidmət edirdi”.

Heydər Əliyev Azərbaycan ədəbiyyatına həyat, müdriklik və mübarizə məktəbi kimi baxmış ədəbiyyat və incəsənət əsərlərimizdə xalq həyatının bütün dərinliklərinə və genişliyinə qədər əks olunmasına xüsusi diqqət yetirməyi zəruri saymışdır. Dahi şəxsiyyət bu fikirdə idi ki, “Azərbaycan ədəbiyyatı həmişə öz xalqının həyatının ön sıralarında irəliləmişdir. Bu ədəbiyyat xalqımızın qəhrəmanlıq tarixini əbədiləşdirib bizə çatdırmış, bizim qarşımızda bütün əzəməti ilə açılmışdır”.

Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərinin: Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Molla Pənah Vaqif, Mirzə Fətəli Axundzadə, Cəlil Məmmədquluzadə, Hüseyn Cavid, Üzeyir Hacıbəyov, Səməd Vurğun, Rəsul Rza, Mirzə

İbrahimov, Nəriman Nərimanov, Süleyman Rəhimov, Süleyman Rüstəm, Bəxtiyar Vahabzadə, Məmməd Araz, Xəlil Rza Ulutürk və başqalarının xidmətlərini yüksək qiymətləndirmiş, onların ölkəmizdə və dünyada tanınması sahəsində dövlət səviyyəsində böyük tədbirlər həyata keçirmişdir.

Ulu öndər Heydər Əliyevin ədəbiyyat siyasətində böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin həyatı və yaradıcılığının tədqiq və təbliğ olunması, dünya miqyasında tanınması məsələləri geniş yer tutmuşdur. Əvvəla, Heydər Əliyev siyasi fəaliyyətinin bütün mərhələlərində Nizami Gəncəvinin adının, ədəbi irsinin, ideallarının tədqiqi və təbliği işini diqqət mərkəzində saxlamışdır. O, Azərbaycana rəhbərliyinin hər iki dövründə və Siyasi Büronun üzvü kimi SSRİ Nazirlər Soveti Sədrinin Birinci müavini vəzifəsində çalışarkən Nizami Gəncəvinin həyatı və yaradıcılığının dəyərləndirilməsi və təbliğ olunması məsələləri ilə ardıcıl şəkildə məşğul olmuşdur.

Belə ki, Azərbaycan Respublikasına birinci rəhbərliyi dövründə (1969-1982) respublika rəhbərinin 6 yanvar 1979-cu il tarixdə “Azərbaycanın böyük şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin irsinin öyrənilməsinə, nəşrinə və təbliğini daha da yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında” dövlət səviyyəsində xüsusi bir qərarı imzalaması dahi sənətkarın zəngin yaradıcılığının ölkədə və dünyada tanınmasında və irsinin sistemli şəkildə tədqiq edilməsində mühüm rol oynamışdır. Bundan başqa, 1981-ci ildə Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 840 illik yubileyinin geniş miqyasda və yüksək səviyyədə təntənə ilə qeyd olunması keçmiş Sovetlər İttifaqına görkəmli ədəbi şəxsiyyətlərin yubileylərinin keçirilməsi üçün müəyyən edilmiş qaydaların sədlərini aşmış, ədəbiyyatın inkişafında Nizami Gəncəvi kimi böyük xidmətləri olmuş dahi sənətkarlara fərqli yanaşma ənənəsinin əsasını qoymuşdur. Məlum olduğu kimi, Nizami Gəncəviyə qədər SSRİ miqyasında böyük sənətkarların yalnız yuvarlaq rəqəmlərlə ifadə olunan yubileylərinin keçirilməsi ənənəsi mövcud idi. Sovetlər İttifaqında görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə keçirilmiş Nizami Gəncəvinin 840 illik yubileyi yuvarlaq olmayan rəqəmlərlə ifadə olunan birinci və axırıncı rəsmi yubiley tədbiri olmuşdur. O zaman Sovetlər İttifaqı miqyasında və onun hüdudlarından kənar da görkəmli dövlət xadimi kimi qəbul olunan Heydər Əliyev özünün xüsusi nüfuzundan və dəmir məntiqindən istifadə edərək Nizami Gəncəvinin 840 illik yubileyini keçirməyə nail ola bilmişdir. Sonralar məlum olmuşdur ki, Heydər Əliyev sovet dövlətinin yubiley keçirmək ənənəsini qıran bu addımın qarşısını almaq istəyən yuxarı rəsmi təbəqələrin yaratdıqları baryerləri də ağıllı yanaşmalar ilə aşib keçmişdir. Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev 12 ildən sonra, 1993-cü ildə Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 840 illik yubileyinin keçirilməsinin ibrətəmə tarixçəsini aşağıdakı kimi ictimaiyyətin diqqətinə çatdırmışdır: “Nizami Gəncəvinin 840 illiyini böyük bir yubiley kimi qeyd edəndə bizə çox yerdə irad tutdular ki, 840 il yuvarlaq tarix deyil. Ancaq biz sübut etdik ki, Nizami Gəncəvi elə bir şəxsiyyətdir ki, tarixdə, dünya mədəniyyətində elə bir iz qoyub getmişdir ki, onun yubileyi hər il keçirilə bilər”.

Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin 840 illik yubileyinin Azərbaycan miqyasında böyük təntənə ilə qeyd olunmasını təmin etməklə bərabər, Sovetlər İttifaqının paytaxtı Moskvada, ikinci mərkəzi sayılan Peterburqda, hətta Yuqoslaviyada da keçirilməsinə nail olmuşdur. Beləliklə, ilk və son dəfə SSRİ-nin sabit yubiley keçirmək ənənəsi dağıdılmış, Nizami Gəncəvi ilə bağlı Azərbaycanda, Sovetlər İttifaqında və Avropa ölkələrində növbədənkənar şəkildə əhəmiyyətli addımlar atılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Heydər Əliyev sovet rəhbərliyində də yuvarlaq, ənənəvi olmayan qeyri-adi dövlətçilik istedadına malik nadir dövlət xadimi idi. Bu, dahi siyasi şəxsiyyətin həyat və mübarizə yollarında bu cür hamar standart olmayan tarixlər, məsuliyyətli sınaqlar az olmamışdır. Heydər Əliyev böyük addımlarla irəliləyən Azərbaycanın timsalında dövlətin və cəmiyyətin yuvarlaq olmayan, özünəməxsus qeyri-standard üsullar və vasitələrlə irəli aparılmasının mümkünliyünü isbat etmiş qüdrətli dövlət xadimidir.

Ulu öndər Heydər Əliyev dövlətçilik fəaliyyətinin Siyasi Büro – SSRİ Nazirlər Soveti Sədrinin Birinci müavini mərhələsində də Sovetlər İttifaqının taleyüklü problemləri ilə məşğul olmasına baxmayaraq, önəm verdiyi çoxcəhətli Azərbaycan məsələləri içərisində Nizami Gəncəvi mövzusu da xüsusi yer almışdır. O, SSRİ-nin əsas rəhbərlərindən biri kimi artıq daha aydın surətdə görmək imkanına malik idi ki, ayrı-ayrı görkəmli şair və yazıçılar, o cümlədən də Nizami

Gəncəvi nə üçün keçmiş Sovetlər ittifaqında və rus onun təsir dairəsində olan digər dünya ölkəsində layiq olduqları yeri tuta bilmirlər. Ona bəlli olmuşdu ki, Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinin rus dilində mükəmməl tərcümələrinin və nəşrlərinin olmaması, xüsusən, dahi şairin ölməz əsərlərinin nəfis Moskva nəşrləri vasitəsilə Rusiyada və rusdilli beynəlxalq məkanda Çində, Şərqi Avropa ölkələrində yayılmaması onun dünya miqyasında layiq olduğu yeri tutmasına və haqqı olduğu şöhrəti qazanmasına mane olur. Ona görə də SSRİ Nazirlər Soveti Sədrinin Birinci müavini, Siyasi Büronun üzvü Heydər Əliyevin dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin ədəbi irsinin Moskvada yüksək poliqrafik səviyyədə kitab halında nəşri məsələsi ilə xüsusi şəkildə məşğul olması bu böyük dühanın böyük Azərbaycan sevdasının və Nizami Gəncəvi irsinin dünya ədəbiyyatı miqyasına çıxarmaq arzusunun ifadəsi idi. Çox sonralar Ulu öndər artıq Kremldən istefa verərək Azərbaycana qayıtdıqdan sonra Moskvada yaşayıb-çalışdığı dövrdə dahi şairin əsərlərinin rus dilində nəşr olunması ilə əlaqədar baş vermiş hadisələri aşağıdakı kimi yada salmışdır: “Azərbaycanda 1948-ci ildən sonra dahi şairimizin əsərləri lazımi səviyyədə çap olunmamışdır. Nizami Gəncəvinin əsərlərinin Moskvada, rus dilində çap olunması barəsində qərar qəbul edilmişdi. Lakin sonra öyrəndik ki, “Xudojestvennaya literatura” nəşriyyatında bu əsərlər çap olunmamışdır. Böyük bir nailiyyət kimi yox, sadəcə olaraq xalqımıza xidmət kimi deyə bilərəm ki, Moskvada işlədiyim dövrdə Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinə daxil olan əsərlərin rus dilində ayrı-ayrılıqda nəşr olunmasına nəzarət etdim... Nizaminin əsərlərini böyük çətinliklə Moskvada nəşr etdirdik. Sonra mən Bakıya gələrkən Nizami muzeyinə getdim və gördüm ki, şairin beş əsərinin hamısı orada nümayiş etdirilir”.

Oxuculara məlumat üçün bildirmək istəyirik ki, görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin haqqında bəhs etdiyi Nizami Gəncəvinin əsərlərinin 5 cildlik nəşri böyük Azərbaycan şairinin Rusiyada çap olunmuş birinci çoxcildlik kitab idi. Müxtəlif vaxtlarda lirikası və poemaları ayrı-ayrılıqda və fərqli nəşriyyatlarda kitab halında çap olunsa da, Nizami Gəncəvinin əsərlərinin tam külliyyatı çoxcildlik nəşr səviyyəsində ilk dəfə Ulu öndərin haqqında söz açdığı 1985-1986-cı illərdə Moskvanın “Xudojestvennaya literatura” nəşriyyatında hər biri ayrı kitab kimi çap edilmiş kitablar dəsti olmuşdur. Aydınlıq üçün deyək ki, Nizami Gəncəvinin 800 illik yubileyi ərəfəsində, 1946-cı ildə şairin əsərləri “Beş poema” adı ilə akademik Y.Bertels və V.Qoltsevanın tərtibi, P.Antokolski, V.Derjavın, Y.Keyxaruzun tərcüməsində Moskvada Dövlət nəşriyyatında müəyyən ixtisarla 642 səhifəlik kitab halında çapdan çıxmışdır. Heydər Əliyevin nəzarəti ilə 1985-1986-cı illərdə çap olunan nəşrdə isə redaksiya heyətində Mirzə İbrahimov, Məmməd Cəfər Cəfərov və Rüstəm Əliyevin olduğu 5 kitabdən ibarət olan unikal kitablardan ibarətdir. Çap edildiyi vaxtdan 30 il keçməsinə baxmayaraq, indi də həmin çoxcildlik nəşr Nizami Gəncəvinin rus dilində çap olunmuş ən yaxşı külliyyatı olaraq qalır. Doğrudur, Heydər Əliyev Nizami Gəncəvinin əsərlərinin rus dilində daha mükəmməl tərcümələrinin olmasını arzu etmişdir ki, bu vacib işin və eyni zamanda böyük sənətkarın əsərlərinin ingilis dilində də tam külliyyatının hazırlanıb çap edilməsi indiki nəsillərin borcu və vəzifəsidir. Nizami Gəncəvini dünya ədəbiyyatında yerini və mövqeyini daha da möhkəmlətmək üçün onun ölməz əsərlərinin ən azı ingilis və rus dillərində mükəmməl tərcümələrinin yüksək poliqrafik səviyyədə nəşr edilməsinə nail olunmasına ehtiyac vardır.

Ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən XX əsrin səksəninci illərində Moskvada rus dilində nəşr etdirdiyi “Xəmsə” indi də böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvini dünyaya təqdim edən ən mühüm nəşr olaraq qalmaqdadır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti kimi Heydər Əliyevin məruzələri, nitqləri və çıxışlarında Nizami Gəncəvinin zəngin işindən yaradıcılıqla istifadə etməyin əsl nümunəsini göstərmişdir. Ulu öndərin hələ 1 noyabr 1969-cu ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin 50 illik yubileyində dövlət rəhbəri kimi ana dilində etdiyi ilk rəsmi məruzəsində xalqımızın böyük elm və ədəbiyyat xadimləri sırasında “mütəfəkkir şair Nizami Gəncəvinin” də adını xüsusi olaraq çəkməsi müasir tarixi şəraitdə də bu böyük söz və fikir korifeyinin nümunəsində yeni nəsillərin hazırlanıb yetişdirilməsini diqqət mərkəzinə çəkməsi demək idi. Bundan başqa, Heydər Əliyev 16 avqust 1972-ci il tarixində Moskvada nəşr olunan “Literaturnaya qazeta”da çap etdirdiyi SSRİ-də və dünya ölkələrində böyük əks-səda doğurmuş “Qoy ədalət zəfər çalsın!” adlı müsahibəsində də

Nizami Gəncəvi irsindən bir neçə istiqamətdə yaradıcı şəkildə istifadə etmişdir. İlk növbədə ulu öndər XX əsrin yetmişinci illərində Sovet cəmiyyətində ədalət məsələlərindən inamla danışmanın mahiyyətində məhz Azərbaycan xalqının bu sahədəki çoxəsrlik köklü ənənələrinə, o cümlədən Nizami Gəncəvinin ədalət konsepsiyasına istinad etdiyini nəzərə çarpdırmışdır. İkincisi, Ulu öndər ədalət məsələsinə münasibətdə məntiqi mənada sovet yazıçılarının Nizami Gəncəvi irsindən yenidən və yaradıcı şəkildə istifadə etmələrini əhəmiyyətli saymışdır. Üçüncü və ən əsası isə Heydər Əliyev sovet ideologiyasını faktiki olaraq ciddi şəkildə təftiş edən məşhur “Qoy ədalət zəfər çalsın!” müsahibəsini Nizami Gəncəvinin əsərlərindən gətirdiyi seçilmiş ibrətəməz şeir parçaları ilə tamamlamaqla hazırkı şəraitdə də sovet dövlətinin əsas ideoloqlarının bu zəngin irsdən öyrənilməsi nəticə çıxarması zərurətinə diqqəti yönəltdir. Həqiqətən “Qoy ədalət zəfər çalsın!” müsahibəsində ictimai ədalət məsələlərini siyasi-ideoloji proseslərlə əlaqəli şəkildə təqdim etməklə Heydər Əliyev bu sahədə dövləti daha da irəli aparmaq üçün müdrik qərarlar qəbul etmək baxımından Nizami Gəncəvi irsindən öyrənməyin faydalı və əhəmiyyətli olduğunu nəzərə çarpdırmışdır. Bu cəhətdən Heydər Əliyevin öz müsahibəsində Nizami Gəncəvidən nümunə gətirdiyi bədii parçalar ictimai quruluşun xarakterindən asılı olmayaraq bütün dövrlər və zamanlar üçün əhəmiyyətli və aktual ola biləcək aşağıdakı hikmətli misralardan ibarət idi:

*Təmkinli ol, lovğalığı, sərvəti
At, yarıb tonqalda qoy külə dönsün!
Əgər istəyirsən ürəyin gülə,
Qoyma pis niyyətlər fikrinə gələ!
Nalayıq əməllər görsən harada,
Odlu nəfəsinlə yandır, məhv elə.*

Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı olan təşəbbüsü ilə 6 yanvar 1979-cu ildə “Azərbaycanın böyük şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin irsinin öyrənilməsini, tədqiqini və təbliğini daha da yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında” dövlət səviyyəsində qəbul edilmiş mühüm tarixi əhəmiyyətə malik olan qərar qüdrətli söz ustasına dünya elm, ədəbiyyat və ictimai fikrini əsaslı dəyişməsində xüsusi rol oynamışdır. Hesab edirik ki, bu qərar Nizami Gəncəvinin həyatı və yaradıcılığının tədqiqi və təbliğ olunmasına, əsərlərinin tərcümə və nəşr edilməsinə dair böyük dövlət proqramıdır. Bu, tarixi qərarı dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin həyatı və yaradıcılığı haqqında Heydər Əliyev proqramı da adlandırmaq olar.

Məlum olduğu kimi, Nizami Gəncəvinin 1947-ci ildə keçirilmiş 800 illik yubileyindən keçən 32 il ərzində böyük mütəfəkkir sənətkarın həyatı və yaradıcılığının tədqiq edilib öyrənilməsi, əsərlərinin tərcümə və nəşr edilməsi sahəsində böyük boşluq yaranmışdır. Azərbaycan elmi və ictimai fikrində yaranmış həmin boşluqdan istifadə edən digər ölkələrdə Nizami Gəncəviyə sahib çıxmaq, onun doğum yeri və nəsil şəcərəsinin yanlış istiqamətlərə yozulmasında təbliğat işi genişləndirilmişdir.

Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin “Azərbaycanın böyük şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin irsinin öyrənilməsini, nəşrini və təbliğini daha da yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında”kı qərarı ilk növbədə böyük sənətkarın Azərbaycan xalqına məxsus olmasının dövlət səviyyəsində bəyan edilməsi ilə Nizamiyə sahib çıxmaq arzusunda olanlara əsaslı bir cavab olmuşdur. İkincisi, Nizami Gəncəvi deklorasiyası şairin əsərlərinin fars dilindən yenidən, orijinala daha uyğun şəkildə sətiri tərcümələrinin edilməsini qarşıya məsul bir vəzifə kimi qoymuşdur. Bu vacib məsələnin uğurlu şəkildə yerinə yetirilməsi üçün ölkəmizin ən tanınmış şərqşünasları: Mübariz Əlizadə, Rüstəm Əliyev, Həmid Məmmədzadə, Xəlil Yusifov, Zümrüd Quluzadə, Vaqif Aslanov və Qəzənfər Əliyevin orijinaldan Azərbaycan dilinə etdikləri sətiri tərcümələr həm Nizami Gəncəvi haqqında daha dəqiq və əsaslı araşdırmalar aparmaq istəyən tədqiqatçılar, həm də şairin əsərlərinin yenidən bədii tərcümələrinin hazırlanması baxımından böyük əhəmiyyətə malik olmuşdur. Məlumat üçün deyək ki, məlum dövlət qərarının işığında Nizami “Xəmsə”sinə daxil

olan poemaların sətri tərcümələri kitab halında çap olunmuşdur. Həmin sətri tərcümələr əsasında xalq şairi Xəlil Rza Ulutürk tərəfindən Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi”, “Xosrov və Şirin”, “İsgəndərnamə” poemalarının yeni poetik tərcümələri meydana qoyulmuşdur.

Nizami Gəncəvinin ədəbi irsinin tədqiqi sahəsində də yeni mərhələ bu dövrdən etibarən formalaşmağa başlamışdır. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda 1981-ci ildə “Nizamişünaslıq” şöbəsinin yaradılması böyük sənətkarın həyatı və yaradıcılığının daha sistemli şəkildə öyrənilməsinə geniş meydan açmışdır. Görkəmli şərqşünas alim, filologiya elmləri doktoru, professor Rüstəm Əliyevin rəhbərlik etdiyi “Nizamişünaslıq” şöbəsi ölkə miqyasında Nizami tədqiqatlarının və tərcüməçilərinin əsas mərkəzinə çevrilmişdir. Nəticədə XX əsrin səksəninci illərində Azərbaycan Nizamişünaslığı özünün əsl inkişaf dövrünü yaşamışdır. Ölkəmizin tanınmış elm adamlarından Məmməd Cəfər Cəfərovun “Nizaminin fikir dünyası” (1982), Xəlil Yusifovun “Şərqdə intibah və Nizami Gəncəvi” (1982), Rüstəm Əliyevin “Nizami (Azərbaycan, rus və ingilis dillərində bibliografik məlumat (1983) və “Ölməz məhəbbət dastanı” (1984), Xəlil Hüseynovun “Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” (1983), Çingiz Sasani “Nizaminin “Leyli və Məcnun” poeması (1985), Mehdi Kazımovun “Nizaminin “Yeddi gözəl” poeması və XIV-XV əsrlər farsdilli ədəbiyyatında nəzirə ənənəsi” (1987), Cahangir Qəhrəmanov və Kamil Allahyarovun “Nizami Gəncəvi əsərlərinin əlyazmaları dünya kitab xəzinələrində” (1987) kitabları, habelə dövrün yeni nəsillə nizamişünasları Azadə Rüstəmov və Nüşabə Araslının ciddi tədqiqatları Nizamişünaslıq elminin bu mərhələsinin qiymətli elmi töhfələridir. Göründüyü kimi, Heydər Əliyevin Nizami Gəncəvi haqqındakı qərarından sonra qısa bir müddətdə Azərbaycanı da nizamişünaslıq elmi hərəkət şəklini almışdır.

XX əsrin yetmiş-səksəninci illərində görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin təşəbbüsü və rəhbərliyi, müdrik siyasətinin işığında Nizami Gəncəvinin adının əbədiləşdirilməsi istiqamətində də böyük işlər görülmüşdür. O zamanlar bolşeviklər tərəfindən Kirovabad adlandırılan şəhərdə Yeni Gəncə adlı mikrorayonun salınması bu şəhərin qədim adının unudurulmaması və yenidən qaytarılması ideyasının gündəmə gətirilməsi baxımından zamanına görə kifayət qədər cəsarətli və uzaqgörən addım idi. Bakı metrosunda dayanacaqlarından birinə Nizami Gəncəvinin adının verilməsi və Xalq rəssamı Mikayıl Abdullayevin rəsmləri əsasında Nizami ornamentləri ilə bəzədilməsi dahi şairin doğma xalqı ilə qaynayıb-qarışmasını təmin etmək üçün düşünülmüş mühüm hadisədir. Nəhayət, 1982-ci ildə “Nizami” filminin çəkilməsi (musiqisi Qara Qarayev, senari müəllifləri İsa Hüseynov və Eldar Quliyev, rejissoru Eldar Quliyev) və dünyada məşhur olan böyük müğənni Müslüm Maqomayevin baş rolda oynaması da Heydər Əliyev epoxasının Nizami proqramının möhürlərindən biridir. Beləliklə, Nizami Gəncəvinin həyatı və yaradıcılığının öyrənilməsi, əsərlərinin tərcümə və nəşr olunması, ideallarının təbliği baxımından ulu öndər Heydər Əliyev böyük bir dövlət proqramını hazırlayıb həyata keçirmişdir. Nizami Gəncəvinin Sovetlər İttifaqı miqyasında tanıtmaq və Azərbaycanda əsaslı şəkildə öyrədib təbliğ etmək, şairin adını əbədiləşdirmək kimi mühüm vəzifələrin uğurla həyata keçirilməsi Heydər Əliyev dövrünü Nizamişünaslığın xüsusi mərhələsi səviyyəsinə qaldırmışdır.

XX əsrdə dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin həyatının və ədəbi irsinin öyrənilməsi və təbliği istiqamətində yeni vəzifələri meydana çıxarmışdır. Artıq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə yeni tarixi mərhələdə Nizami Gəncəvinin dünyada Azərbaycan şairi kimi tanınması, həyat və sənət yolunun müstəqillik işığında yenidən və əsaslı şəkildə tədqiq və təbliğ olunması sahəsində genişmiqyaslı tədbirlər ardıcıl olaraq həyata keçirilməkdədir. Nizami Gəncəvinin tədqiqi və təbliğinin Heydər Əliyev epoxasındakı Sovetlər İttifaqı məsələsi yeni dövrün reallıqlarına uyğun olaraq İlham Əliyev erasının beynəlxalq miqyası səviyyəsinə qaldırmışdır. Məhz Prezident İlham Əliyevin apardığı məqsədyönlü siyasətin nəticəsində Nizami Gəncəvi ilə əlaqədar yeni bir era formalaşmışdır. Nizami Gəncəvinin adı və ədəbi irsi ilə bağlı son on illiklərdə həyata keçirilmiş bir çox tədbirlər Azərbaycanı müstəqillik tarixinin əlamətdar hadisələrinə çevrilmişdir.

Azərbaycanda böyük şair və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 870 illiyinin dövlət səviyyəsində qeyd edilməsi böyük sənətkara bəslənilən ümumxalq məhəbbətinin əsl

təntənəsi olmuşdur. Nizami Gəncəvini dünyada Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri kimi tanımaq məqsədilə xarici ölkələrdə dahi sənətkarın heykəllərinin ucaldılması sözün əsl mənasında böyük ədəbi-tarixi hadisədir. Rusiyanın Moskva və Sankt-Peterburq şəhərlərində, Çin Xalq Respublikasının paytaxtı Pekində, İtaliyanın başkəndi Romada Nizami Gəncəviyə qoyulmuş heykəllər onu və mənsub olduğu xalqı dünyaya təqdim edən əhəmiyyətli memarlıq abidələridir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin fərmanı ilə Nizami Gəncəvi medalının təsis edilməsi və həmin medalın azərbaycanşünaslıq sahəsində mühüm araşdırmalar aparan, ölkəmizlə əlaqələrin möhkəmləndirilməsinə xidmət edən tanınmış şəxslərə verilməsi dahi şairi dünyada tanımaq üçün dövlət əhəmiyyətli addımdır.

Mühüm ictimai-siyasi və elmi-mədəni tədbirlərin həyata keçməsinə meydan açan Nizami Gəncəvi Beynəlxalq Mərkəzi isə dünyanın tanınmış dövlət xadimləri və elm adamları ilə birlikdə böyük sənətkarın adını, irsini tanımaq və ideallarını qlobal miqyasda təbliğ etmək üçün təsis edilmiş ideal platformadır. Böyük Britaniyanın Oksford Universitetində Nizami Gəncəvi Beynəlxalq Mərkəzinin fəaliyyətə başlaması ölkəmizin alimləri ilə yanaşı, tanınmış dünya şərqşünaslarının da araşdırma və təbliğat proseslərinə cəlb edilməsinə şərait yaradır. Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda Nizamişünaslıq şöbəsinin otuz ildən sonra yenidən bərpa edilməsi, AMEA-nın Gəncə Bölməsinin tərkibində Nizami Gəncəvi Elmi Mərkəzinin yaradılması və fəaliyyətlərinin təşkili Nizamişünaslıq tədqiqatlarının ölkəmizin dövlətçilik maraqları, habelə azərbaycançılıq ideyaları ilə üzvü surətdə əlaqədə tədqiq edilməsinə xidmət göstərir. Bütün bunlar sözün əsl mənasında Nizami Gəncəvi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin adı və fəaliyyəti ilə bağlı olan yeni mərhələnin tarixə çevrilmiş silinməz səhifələridir. Bunlar Prezident İlham Əliyevin rəhbərlik etdiyi və istiqamət verdiyi Nizami Gəncəvi Dövlət Proqramının müstəqillik dərsləri və əsərləridir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2021-ci ilin “Nizami Gəncəvi İli” elan edilməsi haqqındakı 5 yanvar 2021-ci il tarixli Sərəncamı ölkəmizdə və dünyada Nizami Gəncəvinin tərcümeyi-halının və zəngin ədəbi irsinin tədqiqi və təbliği işini daha yüksək səviyyəyə qaldırmaq üçün geniş perspektivlər açır. Prezident İlham Əliyevin imzaladığı mühüm tarixi əhəmiyyətə malik olan dövlət Sərəncamında irəli sürüldüyü kimi “bəşəriyyətin bədii fikir salnaməsində yeni səhifələr açmış, ...xalqımızın mənəviyyatının ayrılmaz hissəsinə çevrilmiş... ..qüdrətli söz və fikir ustadının daim əxlaqi kamilliyə çağıran və yüksək mənəvi keyfiyyətlər aşılaman zəngin yaradıcılığının bəşər mədəniyyətinin nailiyyəti kimi” tədqiq və təbliğ edilməsi aid dövlət qurumlarının elm, təhsil, ədəbiyyat və mədəniyyət adamlarının qarşısına daha mühüm vəzifələr qoyur. Prezident Sərəncamının imzaladığı vaxtdan keçən müddət ərzində müxtəlif dövlət qurumlarının həyata keçirdikləri tədbirlər Nizami Gəncəvinin xalqımıza və dünyaya yenidən tanıtmaya xidmət göstərir. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda 2 cildlik “Nizami Gəncəvi ensiklopediyası”nın, Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda dahi şairin ölməz “Xəmsə”sinin akademik nəşrinin hazırlanması istiqamətində başlanmış işlər Nizami Gəncəvi ili miqyasında gerçəkləşdiriləcək əhəmiyyətli elmi tədbirlərdir. Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu ilə Şota Rustaveli adına Gürcü Ədəbiyyatı İnstitutunun birgə hazırladıqları “Qafqaz Renessansı: Nizami Gəncəvi və Şota Rustaveli” elmi layihəsi Nizamişünaslığı müasir dövrün çağırışları ilə zənginləşdirən sanballı tədqiqat işidir.

Nizami Gəncəvinin nəsil şəcərəsi, Nizami Gəncəvi yaradıcılığında türkcülük və azərbaycançılıq, Nizami Gəncəvi və Azərbaycan Renessansı və sair kimi problemlər “Nizami Gəncəvi İli”nin elmi dövrüyyəyə daxil etdiyi yeni mövzulardır. Azərbaycanın elm, ədəbiyyat və mədəniyyət xadimləri Prezident İlham Əliyevin qarşıya qoyduğu vəzifələrin həyata keçirilməsini layiqli şəkildə təmin etmək üçün bütün qüvvə və bacarıqlarını sərf edəcəklər.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI
Nizami Gəncəvi İli

Nizami Gəncəvinin nəsil şəcərəsi

Zəhra Allahverdiyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: zahra.allahverdiyeva@mail.ru

Annotasiya. Nizami Gəncəvinin nəsil şəcərəsi haqqında məxəzlərdə məlumatlar çox azdır, şairin özü haqqında yazdıqları isə, təəssüf ki, güclü təhriflərə məruz qalmışdır. Bununla belə, tədqiqatçını həqiqətə aparan faktlar da az deyildir.

Nizami Gəncəvinin yaşadığı dövrdə də Məhəmməd Cahan Pəhləvan və Qızıl Arslanın hakimiyyəti illərində Atabəylərin istər Gəncə, istərsə də Naxçıvan saraylarında fəaliyyət göstərən əyanların əksəriyyəti xalqa daha yaxın olan türk əsilli savadlı şəxslərdən seçilirdi. Təzkiyələrdə Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərindən olan adlı-sanlı vəzir, dəbir, həkim, müəllim və sair adamların sarayda xidmət etmələri haqqında zəngin məlumatlar vardır.

Araşdırmalar və faktlar göstərir ki, Nizami Gəncəvinin babası Zəki Müəyyəd-din əslən Oğuz türkünün Boz ox qolundan çıxmışdır. O, Gəncədə din xadimi və Səlcuqlar sarayına yaxın bir şəxs olmuşdur.

Nizami Gəncəvinin atasının – Zəki Müəyyəd-dinin oğlu Yusifin Gəncədə doğulduğunu bir çox tədqiqatçılar təsdiq etmişlər.

Nizami Gəncəvinin anası Azərbaycanda əsil-nəcabətli, zadəgan nəslindən olan bir Türk qızı idi. Gəncədə dünyaya göz açmışdı. Təəssüf ki, bəzi tədqiqatçılar onun türk mənşəyini kobud şəkildə təhrif etmişlər.

Son dövrdə qarşıya çıxan yeni faktlar problemə yanaşmanı kökündən dəyişmişdir. Azərbaycan nizamişünaslığının yeni tədqiqatçısı Hürnişə Bəşirova, Nizami Gəncəvinin "Leyli və Məcnun" əsərinin Türkiyədəki Topkapı sarayında saxlanılan qədim əlyazma nüsxəsini araşdırmış və bu mötəbər nüsxədə "Anam kürd Rəisə öldü" beytlərinin olmadığı faktını aşkar etmişdir. Beləliklə, həmin misralar sonradan Nizami əlyazmalarına əlavə olunaraq, böyük şairin atasının türk mənşəyinin təhrif olunmasına yol açmışdır.

Nizami Gəncəvinin dayısı, yəni atasının qardaşı Xacə Ömər Gəncə sarayına yaxın nüfuzlu bir şəxs idi. O zaman "Xacə" titulu sultan sarayının keşikçilərinin rəisinə verilirdi. Əli Əkbər Dehdodun məşhur lüğətinə görə, "Sarayın rəisi Xacə adlanırdı". Onu da qeyd etmək vacibdir ki, türk sultanının saray qaydalarına görə, saray mühafizəçilərinin rəisi vəzifəsinə cəsarət və sədaqəti ilə tanınan yerli türk bəyzadələri seçilirdi. Bu faktın özü Nizaminin atasının nəcib bir türk ailəsindən olduğunu təsdiqləyir.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, nəsil, Zəki Müəyyəd-din, Yusif, Xacə Ömə

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 08.01.2021; qəbul edilib – 19.01.2021

About the genealogy of Nizami Ganjavi

Zahra Allahverdiyeva

Doctor of Philosophy in Philology

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: zahra.allahverdiyeva@mail.ru

Abstract. To reach the accurate information about the national identity, name, title, pseudonym, grandfathers, fathers, mothers, brothers, children, uncles and guardians of the great Azerbaijani poet Nizami Ganjavi is of great importance in the world oriental studies among researches dedicated to his biography. In this article, we intend to examine a number of topical issues to be formulated based on historical and literary sources and the poet's own works, as well as references to the writings of his contemporaries and successors.

Based on researches and facts, we have come to the conclusion with confidence that Nizami Ganjavi's grandfather, Zaki Muayyad-din, was originally from the Gai tribe of the Boz-okh branch of the Oghuz Turks. He was a cleric in Ganja and a person close to the Seljuk palace, and was awarded the title of "Muayyad-din" (strengthened and protected in the religion by God).

Nizami Ganjavi's mother was a noble Turkish girl born in Azerbaijan. She was born in Ganja. Unfortunately, some researchers have grossly distorted her Turkish national identity.

Recently, a new fact in the solution of the problem has radically changed the approach to the issue. Thus, Hurnisa Bashirova, a researcher representing the new generation of Azerbaijani Oriental Studies, researched the ancient manuscript of Nizami Ganjavi's "Leyli and Majnun" kept in the Topkapi Palace in Turkey and found that this authoritative copy did not contain the verses "My mother Kurdish Raisa died before me as a mother." So, these so-called verses were later attached to Nizami's work and distorted the Turkish origin of the poet's mother.

Nizami Ganjavi's uncle, that is, his mother's brother Khaja Omar, was a person of high prestige close to the Ganja palace. During this period, the title "Khaja" was given to the head of the guards of the Shah's palace. According to the famous Dehkhoda dictionary, "the chief of the palace was called Khaja." It is also important to note that according to the rules of the Turkish sultan's palaces, Turkish nobles, known for their courage and loyalty, were elected to the post of chief of the palace – Khaja. This fact itself confirms that Nizami's mother was a noble Turkish girl.

Keywords: Nizami Ganjavi, genealogy, Zaki Muayyad-din, Yusif, Khaja Omar

Article history: received – 08.01.2021; accepted – 19.01.2021

Giriş / Introduction

Nizami Gəncəvinin nəsil şəcərəsi haqqında məxəzlərdə məlumatlar çox azdır, şairin özü haqqında yazdıqları isə, təəssüf ki, güclü təhriflərə məruz qalmışdır. Bununla belə, tədqiqatçını həqiqətə aparan faktlar da az deyildir.

XI-XII əsrlərdə Azərbaycan Atabəylərinin mərkəz şəhəri olan Gəncə əhalisinin türklərdən ibarət olduğunu bir çox tədqiqatçılar mənbələr əsasında təsdiq etmişlər.

Səlcuq Sultanı I Məlikşah öz oğlu Məhəmməd Təpəri Gəncə hakimi təyin edərkən, dövlət idarəçiliyində mədrəsə təhsili görmüş yerli türk əhalinin savad və qüvvəsindən yetərinə faydalanmağa çalışdılar. Din xadimi, xətib, şahın məsləhətçiləri, münşilər (katiblər), saray mühafizəçiləri və başqa qulluqçular yerli əhali arasından etibarlı zəmanət əsasında seçilərək işə cəlb olunurdu.

Onu da qeyd edim ki, Nizami Gəncəvinin yaşadığı dövrdə də Məhəmməd Cahan Pəhləvan və Qızıl Arslanın hakimiyyəti illərində Atabəylərin istər Gəncə, istərsə də Naxçıvan saraylarında

fəaliyyət göstərən əyanların əksəriyyəti xalqa daha yaxın olan türk əsilli savadlı şəxslərdən seçilirdi. Təzkirələrdə Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərindən olan adlı-sanlı vəzir, dəbir, həkim, müəllim və sair adamların sarayda xidmət etmələri haqqında zəngin məlumatlar vardır.

Araşdırmalar və faktlar göstərir ki, Nizami Gəncəvinin babası Zəki Müəyyəd-din əslən Oğuz türkünün Boz ox qolundan çıxmışdır. O, Gəncədə din xadimi və Səlcuqlar sarayına yaxın bir şəxs idi və “Müəyyəd-din”- (Dində Allah tərəfindən qüvvət verilən, saxlanılan) tituluna layiq görülmüşdü. Məşhur şərqsünas – alim Rüstəm Əliyev “Müəyyəd-din”- adını islami titullar əsasında araşdırarkən yazırdı ki, “Əd-din” və “fid-din” komponenti ilə bitən ləqəblər yalnız din xadimlərinə xas ola bilərdi. Nizami Gəncəvi özü “Leyli və Məcnun” əsərində - atasından danışarkən, babasının adını “Zəki Müəyyəd” adı ilə yad etmişdir:

*Gər şod pedərəm be sənət-e cədd,
Yusef pesər-e Zəki Müəyyəd.
Ba dövr bedavəri çe kuşəm,
Dövr əst nə cövr çun xoruşəm [5, s.87].*

*Əgər babaların adəti ilə atam –
Yusif Zəki Müəyyəd oğlu köçdüsa,
Dövrənla nə çarpışım?
Bu dövrənün qanunudur, zülm deyil, nə sızlayım?*

Zəki Müəyyəd-din Gəncə əhalisinin əsil-nəsəbli təbəqəsindən olmaqla, sürətlə inkişaf edərək sənaye şəhərinə çevrilən Gəncə mühitində ailə iqtisadiyyatını da inkişaf etdirmişdi. Ailə üzvlərinin Gəncə şəhərində çörək bişirmə sexi və müzəhhəblik (parça üzərinə qızıl saplarla naxış salma) sənəti üzrə məşğuliyyətləri var idi. Zəki Müəyyəd-dinin oğlu Yusifin Gəncədə çörək istehsalı ilə məşğul olmasını bir çox görkəmli tədqiqatçılar qeyd etmişlər. İran alimi Səid Nəfisi yazırdı ki, “Bütün mənbələr Nizaminin məskəninin Gəncə olduğunu söyləmişlər. Bir çox təzkirəçilər isə təsdiq etmişlər ki, Nizaminin atası da Gəncə sakini olmuş və Gəncədə doğulmuşdur” [8, s.8].

Nizami Gəncəvinin anası Azərbaycanda əsil-nəcəbətlə, zadəgan nəsindən olan bir türk qızı idi. Gəncədə dünyaya göz açmışdı. Təəssüf ki, bəzi tədqiqatçılar onun türk milli mənşəyini kobud şəkildə təhrif etmişlər. Məlumdur ki, Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” əsərinin “Dünyadan köçənlərin bəzisinin zikri haqqında” hissəsinə şairin anası haqqında “Rəiseyi-qord” sözü sonradan artırılmış və bu söz “kürd Rəise” kimi süni şəkildə dolaşılıq yaratmışdır. Hər şeydən öncə, onu deyim ki, türk-müsəlman etikasına görə, qədim dövrlərdən bəri “ana” o qədər müqəddəs hesab olunmuşdur ki, övladın onun adını, ismini dilə gətirməsi böyük qəbahət hesab olunmuşdur. Nizami Gəncəvi yüksək islam mədəniyyətinin təmsilçisi olaraq, heç zaman belə bir qəbahətə yol verib, anasına “Kürd Rəise” deməzdi. Görkəmli şərqsünas alim Rüstəm Əliyevin fikrincə, “ümumiyyətlə, orta əsrlərin klassik onomastika sistemində “Rəise” şəxsi ad deyil, yalnız ləqəb və titullar kimi işlənmişdir”. [3, s.148]

XX əsrin 80-ci illərində bir sıra şərqsünaslar bu sözün “qord” - yəni “igid” mənasında olduğunu söyləmişlər. Görkəmli Azərbaycan nizamşünası Xəlil Yusifli yazır: “Nizami dövründə, ondan bir neçə əsr sonra da kord və qord sözləri eyni şəkildə, kafi-ərəbi ilə “kord” şəkildə yazılırdı. Daha sonra gələn katiblər isə bu sözün Nizami tərəfindən kord, yaxud qord anlamında yazıldığı üzərində düşünməmiş, onu kord, yəni kürd tərzində yazmışlar. Biz isə hesab edirik ki, bu söz kafi-farsi ilə qord şəkildə oxumaq daha düzdür. Bu şəkildə beytin mənası daha məntiqli və poetikdir. Əks halda “anam kürd idi, qarşımda ana kimi öldü” deyimini məntiqsizdir” [6, s.58].

Son dövrlərdə problemin çözülməsində meydana çıxan yeni fakt məsələyə yanaşmanı kökündən dəyişmişdir. Belə ki, Azərbaycan nizamşünaslığının yeni nəslini təmsil edən tədqiqatçı Hürnisə Bəşirova Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” əsərinin Türkiyədə Topqapı sarayında

saxlanılan qədim əlyazması üzərində araşdırma aparmış və bu mötəbər nüsxədə “Mənim anam kürd Rəisə qarşımda ana kimi öldü” beytlərinin olmadığı faktını aşkar etmişdir [2, s.61-61].

Deməli, bu qondarma beytlər Nizami əsərinə sonrakı dövrlərdə ilhaq olunmuş və şairin anasının türk mənşəyinin təhrif olunmasına yol açmışdır.

Nizami Gəncəvinin dayısı, yəni anasının qardaşı Xacə Ömər Gəncə sarayına yaxın, yüksək nüfuza malik bir şəxs idi. Bu dövrdə “Xacə” titulu şah sarayının mühafizəçilərinin başçısına verilərdi. Məşhur Dehxoda lüğətinə görə, “sarayın rəisinə – Xacə deyilirdi.” Onu da qeyd etmək vacibdir ki, Türk sultan saraylarının qaydalarına əsasən, saray rəisi- Xacə vəzifəsinə cəsurluqda və sədaqətdə ad çıxarmış türk bəyzadələri seçilirdi. Elə bu faktın özü onu təsdiq edir ki, Nizaminin anası əsil-nəcəbətli türk qızı olmuşdur. Nizami özü “Leyli və Məcnun” əsərində dayısı Xacə Öməri məhəbbətlə yad edir:

*Gər Xacə Ömər ke xal-e mən bud,
Xali şodənəş vo bal-e mən bud [5, s.89].*

*Xacə Ömər ki, mənim dayım idi,
Dayım olmağı ilə mənim qanadım idi.*

Görünür ki, elə saray mühitindən başlayaraq, Yusifin atasının Xacə Ömər ailəsi ilə yaxın dostluğu olmuş və hər iki ailənin qohumluq telləri yaranmışdır. Yusifin ailəsində - İlyas və Qivami adında iki oğul övladı böyümüşdür.

Nizaminin qardaşı Qivami Mütərrizi Gəncəvi haqqında məlumat verən məxəzlər onun Azərbaycanın Gəncə bölgəsində doğulduğunu, Nizami Gəncəvinin qardaşı, ya da əmisi oğlu olduğunu göstərmişlər. Mənbələrdə əsl adı Məhəmməd, yaxud Əhməd kimi qeyd olunur – Əhməd Xəbbaz (çörəkçi) - Gəncəyi – nisbəsi və Qivami Mütərrizi təxəllüsü ilə şeirlər yazıb-yaratmışdır. Dövlət şah Səmərqəndi “Təzkirətüş-şüəra”nın Şeyx Nizami Gəncəvinin zikrinə həsr etdiyi hissədə “Mütərrizi” təxəllüsünü (qızıl haşiyələr, naxışlar ustası) Nizaminin də künyəsinə aid edərək, Nizami Gəncəvi və onun qardaşı Qivami Mütərrizi haqqında belə yazmışdır: “Onun mövludi-şərifü Gəncədir və ölkələrin xəritəsində bu vilayəti Cənzə yazırlar. Şeyxin böyüklüyünü və fəzilət və kamalını dəyərləndirməkdə dil acizdir. Onun sözünün tövrü məlahətli və anidir ki, kamal sahiblərinin ona Şeyx Nizaməddin təxəllüsü verməsi onunla bağlıdır və künyəsi – Əbu Məhəmməd bin Yusif bin Müəyyəddir, Mütərrizi kimi şöhrət tapmışdır və Şeyxin qardaşı Qivami Mütərrizidir ki, ustad şairlərdən olmuş, elə bir qəsidə söyləmişdir ki, tamam şeir sənətinə həsr olunmuşdur və onun zikrinə həmin qəsidədən bəzi qeydlər ediləcəkdir” [7, s.128].

Nizaminin qardaşı Qivami Mütərrizinin həyatı və yaradıcılığı haqqında Ziya Paşa, Məhəmmədəli Tərbiyət, E.G.Braun, A.Y.Krımiski, Həmid Araslı, Yevgeni Bertels, Əli Əkbər Şəhabi, Şibli Nemani, Əli Əkbər Dehxoda, Zəbihulla Səfa, S.İ.Dibaçi, Xəlil Yusifli, O.F.Akimuşkin və başqaları qiymətli məlumatlar vermişlər.

Görkəmli Azərbaycan alimi Məhəmmədəli Tərbiyət XX əsrin əvvəllərində yazdığı “Danışməndani-Azərbaycan” təzkirəsində – XII əsrin ən görkəmli söz ustalarından biri, fəsahtli və bilikli şair olan Qivami Mütərrizi Qivaməddin Əhmədin Nizami Gəncəvinin doğma qardaşı, ya da onun əmisi oğlunu xüsusi qeyd etmiş və onların ikisinin də arif Əxi Fərəcin müridi olduqlarını, həmçinin Qivami Mütərrizinin yeddi min beytdən ibarət şeir “Divanı”nın olduğunu yazmışdır.

XX əsrin 40-cı illərində “Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığı” mövzusu üzrə silsilə araşdırmalar aparan görkəmli şərqşünas Yevgeni Bertels şairin ailəsindən bəhs edərkən yazırdı: “Ailənin, şübhəsiz, müəyyən gəliri varmış, yoxsa oğulları gözəl təhsil ala bilməzdi. Nizaminin qardaşı da şair idi və Qivami Mütərrizi ləqəbi ilə yazırdı. Lakin mürəkkəb şeir texnikasını məharətlə mənimsəmiş olan bu adam başqa bir yolla getmiş və saray şairi şöhrətini intixab etmişdi” [1, s.27].

Hər iki qardaş – Nizami Gəncəvi və Qivami Gəncəvi Azərbaycan Atabəyi Qızıl Arslanı özlərinin yaxın hamisi hesab etmişlər. Nizami Gəncəvi “Xosrov və Şirin” və “İqbalnamə”

əsərlərində Atabəy Qızıl Arslanın ona qayğısını hörmətlə yad etmişdir. Qardaşı Qivami Mütərrizi Gəncəvi də “Bədaye`əl-əşar fi sənaye`əl-əş`ar” (“Şeir sənətində ən gözəl (bədi) sehlər”) – məşhur qəsidəsini öz hamisi Atabəy Qızıl Arslana ithaf etmişdir. İngilis alimi Edvard Braun Qivami Mütərrizi Gəncəvinin bu qəsidəsinə şərhlər yazaraq 1906-cı ildə Londonda nəşr etdirmişdir.

Nizaminin övladları haqqında olan bilgilər məlumdur. 1169-cü ildə Dərbənd hakimi Seyfəddin Müzəffərin ona töhfə göndərdiyi qıpçaq-türk gözəli Afaqla olan izdivacdən Nizaminin iki oğlu dünyaya gəlmişdir. Oğlunun biri dünyadan çox erkən köçmüşdür. Bir oğlunun adının Məhəmməd olduğu şairin əsərlərindən bəllidir. Nizaminin oğlu Məhəmməd ağıllı, fərasətli, atasına dayaq olan bir övlad, həm də öz dövrünün ziyalı bir şəxsiyyəti olmuşdur.

Nizami Gəncəvinin sevimli arvadı türk-qıpçaq gözəli Afaq və övladı Məhəmməd haqqında söylədikləri də mühüm faktlardır. Şair özünün “Xosrov və Şirin” əsərində çox gənc ölənlə sevimli Afaqın ölümünə ağrı söyləmiş, ona “Türkü” və oğlu Məhəmmədə - “Türkzadə” (Türk balam) deyərək öz Türk nəcabəti ilə fəxr etmişdir:

*Çu torkan gəşte su-ye koç möhtac,
Ze torki dade rextəm ra be tarac.
Əgər şod torkəm əz xərgəh nehani,
Xodaya, torkzadəm ra to dani [4, s.745].*

*Türklər kimi köçməyə möhtac olanda,
Türklüyündən evimi talana verdi.
Türkü çadırımdan köçüb getdisə,
İlahi, Türkzadəmi sən özün qoru!*

Burada Nizaminin hər bir misrasının məna kontekstində Azərbaycan-türk milli şüuru ortaya qoyulur: “Türklüyündən evimi talana verdi” - Azərbaycanlılar cavan ölənlə ömür yoldaşlarına ağrı söyləyəndə: “Evim dağıldı” deyirlər. Təkcə bir misra ilə Nizami Gəncəvinin milli mənsubiyyəti bəlli olur.

Bir faktı da qeyd etmək vacibdir ki, “Leyli və Məcnun” əsərində “Məlik Əxsitan bin Məniçöhrün mədhi” hissəsinin sonunda Nizami öz adını Üveys adlandırır:

*Yarəb, to mərə ke Üveys naməm,
Dər eşq-e Mohəmmədi təməmə.
Zan şəh ke Mohəmmədi cəmaləst,
Ruzim kon ançe dər xəyaləst [5, s.60].*

*Yarəb, mənim adım ki, Üveysdir,
Məhəmməd eşqində bütövəm.
Məhəmməd camallı o şahdan,
Mənim üçün xəyal olanı – ruzim eylə!*

Burada, doğrudur, şərhçilər Nizaminin Üveys Qəraniyə işarə etdiyini yazmışlar. Lakin Üveys sözünün sətərləti mənası da mövcuddur. Çünki Nizaminin əsas məqsədi yalnız özünü Məhəmməd eşqində Üveys Qəraniyə bənzətmək olsaydı, bunu elə peyğəmbərə həsr olunmuş hissədə yazardı. Şirvanşahın mədhi hissəsində Nizami bu adı təsadüfi olaraq çəkmir. “Üveys” adında- türklərin totemlə bağlı kökü və tamğa işarəsi vardır. Qədim ərəblər Oğuz - “Üveys, yəni “Qurd balası” adını vermişlər. Qədim ərəb və fars lüğətlərində “Üveys” qurd adıdır.

Başqa bir tərəfdən, Üveys, yəni “qurd” ifadəsi qədim türklərdə müqəddəs şamanlara aid edilən titullardan biri idi.

Bir faktı da nəzərinizə çatdırmaq istəyirəm ki, Nizaminin Misirin Xədiviyyə kitabxanasında tapılan, adı Nizaminin – özü isə talan olunan nüsxədə Nizaminin adı, künyəsi “Divan-e Nizami. Talif: əl-Mövla Nizaməddin Əbu Məhəmməd Cəmaləddin Yusif bin Müəyyəd əl-Gəncəvi-əl-Üveysi” kimi təqdim olunması da fikrimizi təsdiq edir.

Ədəbiyyat / References

1. Бертельс Е.Э. Низами и Фузуди. Москва: Изд-во Восточ. лит.- 1962.
2. Bəşirova H. Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin tərcümeyi-halından. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı. Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əsərləri. Bakı: Elm və təhsil, 2019, №1.
3. Əliyev R. Nizaminin tərcümeyi-halına dair yeni araşdırmalar. “Azərbaycan” jurnalı, 1981, №6.
4. Nezami Gəncəvi. Xosrov-o Şirin. Tərtib dəhənde-ye mətn-e elmi vo enteqadi: L.A.Xetaqurof. Baku, 1960.
5. Nezami Gəncəvi. “Leyli vo Məcnun”, Mətn-e elmi vo enteqadi be səy-e vo ehtemam Əjdər Əli oğlu Əliəsgərzadə və F.Babayev.-Mosku: “Edare-ye Enteqarat-e Daneş”, 1965.
6. Xəlil Y. Amerikan alimi Maykl Barinin “Nizaminin “Yeddi gözəl”inə şərh” kitabı haqqında bəzi mülahizələr. “Nizami Gəncəvi almanaxı” I. Bakı: Zərdabi Nəşr MMC, 2019.
7. تذکرۃ الشعراء، تالیف: دولت‌شاه سمرقندی، به اهتمام و تصحیح: ادوارد براون، تهران، چاپ اول، 1382
8. Səid Nəfisi. . Nezami Gəncəvi. Divan-e qəsaid o gözəliyyat. Ostad Səid Nəfisi, Enteqarat-e Foruği, 1365.

Происхождение Низами Гянджеви

Захра Аллахвердиева

Доктор философии по филологии

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: zahra.allahverdiyeva@mail.ru

Резюме. Великий азербайджанский поэт Низами Гянджеви родился в городе Гяндже, который является одним из важнейших городов Азербайджана, откуда и происходят его предки. В источниках очень мало информации о происхождении Низами Гянджеви, а то, что поэт писал о самом себе, к сожалению, сильно искажено. К счастью, есть множество фактов, которые помогают исследователю докопаться до истины.

Основываясь на фактах и исследованиях, мы однозначно делаем вывод о том, что дед Низами Гянджеви – Заки Муайяд-дин – происходил из племени Гайи, относящегося к тюркско-огузскому ветви Боз Ох (Серая Стрела). Все источники говорят, что резиденция Низами находилась в Гяндже. Многие комментаторы подтвердили, что отец Низами также был жителем Гянджи и родился в Гяндже.

Мать Низами Гянджеви происходила из знатной тюркской семьи Азербайджана. Она родилась в Гяндже.

К сожалению, некоторые исследователи грубо исказили ее тюркское происхождение. Теперь стало известно, что слова «Раисейи-горд» о матери поэта позже были добавлены в главу «О поминании некоторых умерших» в поэме «Лейли и Меджнун» Низами Гянджеви, и умышленно интерпретирован как «курдская Раиса».

В последнее время новые факты в корне изменили подход к проблеме. Так, Хурниса Баширова, молодой азербайджанский исследователь, изучила древний манускрипт Низами Гянджеви «Лейли и Меджнун», хранящийся во дворце Топкапы в Турции, и обнаружила,

что этот авторитетный экземпляр не содержит стихов «Моя мать курдская госпожа умерла.» В этом древнем рукописе эти бейты отсутствуют. Таким образом, эти так называемые стихи позже были добавлены в сочинение Низами и полностью исказили тюркское происхождение матери великого поэта.

Дядя Низами Гянджеви, то есть брат его матери Хаджа Омар, был авторитетным человеком, приближенным к Гянджинскому дворцу. В то время титул «хаджа» получал начальник стражи шахского дворца. Согласно знаменитому словарю Али Акбара Деххода, «Начальника дворца звали Хаджа». Также важно отметить, что по правилам дворцов тюрского султана на должность начальника дворца – хаджи - избирались местные тюркские беки, известные своими мужественностью и преданностью. Сам этот факт подтверждает, что мать Низами была из знатной тюркской семьи.

Ключевые слова: Низами Гянджеви, происхождение, Заки Муайяд-дин, Юсиф, Хаджа Омар

“Xosrov və Şirin” dastanında Nizami Gəncəvinin mənəvi aləminin və həyata baxışlarının şərhı

Hürnisə Bəşirova

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: bhurnisa@gmail.com

Annotasiya. Özünəməxsus həyat yolu olan klassik Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi bir ümmandır, tükənməz sərvətdir, onun yaradıcılığı ruhun qidasıdır.

Azərbaycan tarixi üçün çox əhəmiyyətli olan “Xosrov və Şirin” dastanının əlyazma nüsxəsindən dahi şairin həyat və yaradıcılığı, eləcə də o dövr üçün çox əhəmiyyətli olan məlumatlar əldə etmişik. “Xosrov və Şirin” dastanında ilahilik yolu daha geniş və daha maraqlı üsullarla vəsf olunur. Bu dastanın simvollarının şərhı əlbəttə ki, daha geniş bir tədqiqat işinin mövzudur.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, əlyazmalar, “Xosrov və Şirin”, sufizm, Məna elmi

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 06.02.2021; qəbul edilib – 19.02.2021

Interpretation of Nizami Ganjavi's spiritual world and views on life in the epos “Khosrov and Shirin”

Hurnisa Bashirova

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi. Azerbaijan.

E-mail: bhurnisa@gmail.com

Abstract. The classic Azerbaijani poet Nizami Ganjavi, who has a unique way of life, is an ocean, an inexhaustible wealth, his work is the food of the soul. From the manuscript of the epos “Khosrov and Shirin”, which is very important for the history of Azerbaijan, he obtained information about the life and work of the great poet, as well as very important for that period. In the epos “Khosrov and Shirin” the path of divinity is described in a broader and more interesting way. The interpretation of the symbols of this saga is, of course, the subject of a broader study.

Keywords: Nizami Ganjavi, manuscripts, “Khosrov and Shirin”, Sufism, the meaning is scientific

Article history: received – 06.02.2021; accepted – 19.02.2021

Giriş / Introduction

Azərbaycan klassik ədəbiyyatının qüdrətli nümayəndəsi Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” dastanı həyatda kamillik yolu ilə getmək istəyən insanlar üçün ibrətamiz bir dərslikdir. İlk baxışdan eşq dastanı kimi qəbul edilən bu romantik əsər, əslində unudurulmuş dahilik və eşq fəlsəfəsinin şərhidir.

Dahi şairin sirlə dolu mənəvi aləmini başa düşmək üçün, biz əvvəlcə belə bir suala cavab tapmalıyıq: Nizami Gəncəvi nə üçün məhz “Xəmsə” yazıb? İkilik deyil, məhz beşlik? Bu suala cavab vermək üçün, mütləq şairin dövrünə müraciət etmək lazımdır. Bu isə yalnız dahi Nizaminin əsərlərini orijinal variantlardan oxumaq və təhlil etmək yolu ilə mümkündür.

Əsas hissə / Main part

Əlimizdə olan XIV əsrə aid Tehran (Tehran Universitetinin Mərkəzi Kitabxanasında saxlanılan nüsxə, nömrə-5179) və İstanbul (Topqarı-Saray Muzeyində saxlanılan nüsxə, nömrə-H.750) nüsxələrini diqqətlə təhlil etdikdən sonra belə bir qənaətə gəlmək olar ki, Nizami Gəncəvi dövrü Azərbaycan ərazisində sufizm fəlsəfəsinin inkişaf etdiyi bir dövrdür. Azərbaycan klassik şairləri bu elmi təlimin təsiri altında yaşayıb-yaratmışlar. Məlumdur ki, “Xəmsə” sözünün mənası beşlik deməkdir. Bəs “Beşlik” nəyə işarədir? Fikrimizcə, Nizami dövründə və ondan minilliklər öncə də, beşlik “Kamil” sayılan Yer kürəsinin simvolu olmuşdur. Qədim insan Yer kürəsini od, su, hava və torpağın vəhdətindən yaranan kamillik simvolu kimi qəbul etmiş və bu harmoniya nəticəsində digər planetlərdən fərqli olaraq Yerdə həyatın yaranma səbəbini Eşq bilmişdir. Qədim insan elə hesab edirdi ki, Eşqdən doğan Yer planeti kosmosda həyatın mövcud olduğu yeganə sahədir və bu səbəbdən də bütün kainat və göy cisimləri onun ətrafında dövrə vuraraq ona səcdə edirlər. Bu barədə Nizami Gəncəvi “Xosrov və Şirin” dastanında belə yazıb:

خبر داری که سیاحان افلاک چرا کردند کرد تخته خاک

- Xəbərin varmı ki, kainatın səyyahları nə üçün Yerin ətrafına fırlanırlar?

[1, s.28, b]

Nizami dövründə və ondan bir neçə yüz il sonra da insan övladı elə fərz edirdi ki, Günəş də daxil olmaqla digər göy cisimləri Yer ətrafında fırlanırlar və Yer kosmosun mərkəzində yerləşir. Yerdə ən kamil varlıq insandır. Yaradıcı kamil insan isə Varlığın özüdür.

Bu şirin Eşq fəlsəfəsini yaradan da, unudan da elə kamil insanın özüdür. Fikrimi belə izah edə bilərəm ki, vaxtı ilə Məşhur Polyak astronomu Nikolay Kopernik (1473-1543) göy cisimlərini müşahidə edərək belə bir qənaətə gəlir ki, Ptolomeyin nəzəriyyəsi yanlışdır. Otuz illik gərgin əməkdən, uzun müşahidələrdən və çətin riyazi hesablamalardan sonra Kopernik sübut edir ki, Yer bir planetdir və bütün planetlər kimi Günəşin ətrafında dövr edir. Deməli, düşünən insan Yer üzərində öz varlığını dərk etmək üçün, uzun və məşəqqətli bir yol keçmişdir. Dahi Nizami Gəncəvinin yazıb yaratdığı “Xəmsə”yə daxil olan ölməz əsərlər də, həmin fəlsəfənin şərhidir. Çünki, hər bir sufi Şeyxi öz qüdrətini göstərmək üçün Kamilliyə gedən yolu özünəməxsus surətdə vəsf etməli idi. Bu səbəbdən, Azərbaycan klassik şairi Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” əsəri, insanı kamilliyə aparan sirlə yolun açarıdır. Bu dastan şairin də dediyi kimi, əbədiyyət yolunu göstərən tədqiqat işidir:

خداوندا در توفیق بکشای نظامی را ره تحقیق بنمای
دلی ده کو یقینت را بشاید زبانی کافرینت را سراپد
مده نا خوب را بر خاطر م راه بدار از ناپسندم دست کوتاه
درونم را بنور خود برافروز زبانیم را تنای خود در آموز
بداودی دلم را تازه کردان زبورم را بلند آوازه کردان
عروس را که پروردم بجانش مبارک روی کردان در جهانش
چنانکه از خواندش فرخ بود رای زمشک افشانش خلق بود ری
سوادش دیده را پر نور دارد دماغش مغز را مخمور دارد
مفرخ نامه دلهاش خوانند کلید کنج مشکلهاش خوانند
معانی را بدو ده سر بلندی سعادت را بدو کن نقش بندی
[1, s.67, b]

“Ey Yaradan mənə kömək et, Nizamiyə həqiqət yolunu göstər (Nizamiyə kamillik-bütövlük yolunu göstər). Elə bir ürək ver ki, səndən əmin olsun (Elə bir ürək ver ki, sənin eşqinə qul olsun), elə bir dil ver ki, sənin yaranışını vəsf edə bilsin (Elə bir dil ver ki, əsl Eşqin necə yarandığını vəsf edə bilsin). Bu gəlini (“Xosrov və Şirin” dastanını) səndən yaratmışam (“Xosrov və Şirin” poeması həqiqi Eşq haqqında dastandır) yer üzündə onun qədəmləri mübarək olsun. Sən necə dastanı oxuyub xoşhal oldunsa, xalq da elə şad oldu. Ürəkləri sevindirən kitabdır oxuduqları, sirlər xəzinəsinin açarıdır oxuduqları. Mənanı ikilikdə bəxtiyar et, hər ikisinə sədət bəxş et”.

Yuxarıda nümunə gətirdiyimiz şeir parçası “Xosrov və Şirin” dastanının giriş hissəsidir. Bu hissədə Nizami Gəncəvi dastanının yazılma səbəbini izah etməklə yanaşı, özünün həyat və yaradıcılığı haqqında da bizə qiymətli məlumatlar verir. Təqdim etdiyim bədii parçadan belə aydın olur ki, Nizami Gəncəvi əvvəlcə bu əsəri şeirdə “Xodavənd” adlandırdığı müəlliminin və ya öndərinin xeyir-duası ilə qələmə almış və əsərin uğuruna əmin olduğdan sonra onu hökmdara təqdim etmişdir. Nizami Gəncəvi bu əsərdə hər iki dastanı “məna” adlandırır. Onun kimi, bir çox Azərbaycan klassik şairləri də öz yaradıcılıqlarına “məna” demişlər, yəni “mən sevirəm”, “Eşq mənədir”, “mən bütövəm”. Dahilərin fikrinə görə, yalnız Eşq insan həyatına məna verir, onu nəfsi üzərində ucaldır. Çünki yalnız özünü dərk etmə yolu ilə insan aləmi dərk edə bilər. Dastandan da görüldüyü kimi, barəsində söhbət açılan əsərin qəhrəmanı Xosrov şah aşiqlik yolu ilə kamilləşmiş və qüdrətli insan rütbəsinə çatmışdır. Nizaminin və digər klassiklərin fikrinə əsasən, həqiqi Eşqə könül verən insan ölümsüzdür-əbədidir.

Daha sonra dahi şair “Xosrov və Şirin” dastanının əvvəlində özü haqqında bizə belə bir məlumat da verir:

حدیث انکه چون دل کاه و بیگاه ملازم نیستم در خدمت شاه
نیاشد بر ملک پوشیده رازم که من جز با دعای در نسام
نظامی اکدشی خلوت نشین است که نیمه سرکه نیمه انکین است
ز طبع تر کشاده چشمه نوش بزهد خشک بسته بار بر دوش

[1, s.41, a]

*İşim budur ki, ürək kimi döyünərək,
Şahın xidmətində deyiləm daim, müntəzəm.
Gizli deyil sirrim şahdan,
Duadan başqa yoxdur mənim duam.
Nizami xəlvətdə oturan qarışıq insan,
Yarısı sirkə, yarısı da bal.
Bal çeşməsi ilhamım üzündən,
Zahidlik ağır yüküdür çiyimdə.*

İlk baxışdan oxucu üçün, sirrini açmayan bu misralar, əslində filosof-sufi Nizami Gəncəvinin şəxsiyyəti haqqında mühüm məlumatları özündə əks etdirir. Şah Məhəmməd Pəhləvana müraciətlə yazılmış bu şeir parçasında deyilir: Mən daim şahın xidmətində deyiləm, gedib gəlirəm. Nizami, bu cür iş ritmini ürəyə bənzədir. Demək, o, şahla sıx əlaqədə olmuşdur. Sonra şair nə üçün gedib-gəldiyinin səbəbini belə izah edir: Mənim sirrim şahdan gizli deyil, mənim dua etməkdən başqa işim yoxdur. Nizami xəlvətə çəkilmiş yarı ilahi, yarı insandır. Onun bir yarısı insandır (şeirdə: sirkə), bir yarısı da ilahi (şeirdə: bal). Şair bu misrada özünün bütövlüyünə işarə edir. O, sufinin görmək niyyətində olduğu “vüsali” dadıb və dərk edib. Daha sonra Nizami, İlahi olduğunu sübut etmək üçün, zahidlik həyatı yaşadığını deyir: bal çeşməsi kimi yeni açılmış təbim üzündən, zahidliyim çiyimdə ağır yükdür.

Düşünürəm, Nizaminin ilk növbədə şaha və müasirlərinə göndərdiyi bu ismarıca daha aydın şərh verməyimə ehtiyac var. Yuxarıda nümunə gətirdiyimiz şeir parçasında dahi Nizami özünü “xəlvətdə oturan qarışıq insan” adlandırır. Yəni, tənhalıqda (Quşə neşin - xəlvətdə oturan) özü-özünü psixanaliz edən sufi şair Nizami Gəncəvi, gizləndə qalmış qorxularını özünə tanımaqla, nəfsinin üzərində qələbə çalmışdır. Görüldüyü kimi, gizli nəfsini aşkar edən şair, güclü iradəsi hesabına ona qalib gəlməklə, Eşqinə qovuşub və bütövləşib. Yəni, Eşqin özünə çevrilib:

ندانم کرد خدمت‌های شاهی مکر لختی سجود صبحگاهی
رعونت در دماغ از دام ترسم طمع در دل ز کار خام ترسم
طمع را خرقة بر خواهم کشیدن رعونت را قفا خواهم دریدن
من و عشقی مجرد باشم انگاه بیاسایم چو مفرد باشم انگاه

*Mən şaha yaltaqlana bilmirəm
Məgər sübh səcdə edərkən lütsən?
Axmaqlıq etməkdən qorxuram,
Tamahım üzündən xam iş görməkdən qorxuram.
Tamaha istəyirəm xirqə geydirim,
Nigarançılığı istəyirəm arxadan vurum.
Bu zaman mən və Eşq tək qalarıq.
Asudə olaram, çünki Tək olaram o vaxt.
[1, s.41, a]*

Misal gətirdiyimiz şeir parçasından da aydın olur ki, Nizami Gəncəvi yaradıcılığı boyu qeyri-adi sufi həyatı yaşamış, gənc ömrünün çox hissəsini xəlvətdə ibadət etməklə keçirmişdir. Biz klassik şairlər və yazıçıların həyatını diqqətlə nəzərdən keçirsək o zaman, onların bir çoxunun xəlvətə çəkilərək, öz nəfsi ilə mübarizə apardıqlarının şahidi olarıq. Həyata bu nəzərdən yanaşmanın dəqiq elmi sübutu hələ Nizami dövründən min illiklər qabaq tədqiq olunub, ictimaiyyətə təqdim edilmişdir. Belə ki, “Arximedın də sübuta yetirdiyi kimi, dairə yeddi bərabər hissəyə bölünür və mərkəzə yaxın bucaqlar bir-birinə bərabərdir. Mərkəzə yaxın hissə isə “künc” adlanır. Deməli, kim küncə daha yaxın otursa o, mərkəzə daha yaxın məsafədə yerləşər. Düşünürəm, elə bu səbəbdən Kamilliyə çatmağın yeddi mərhələsi var və bu mərhələlər bir-birinə bərabərdir, bir mərhələni tələblərini yerinə yetirmədən o biri mərhələyə keçmək mümkün deyil və bütün bu təlimi həyata keçirən zaman da, sufi mərkəzə daha yaxın oturmalıdır. Çünki bütöv (dairə) öz hissəsindən böyükdür”. [2, s.102-155]

Yuxarıda misal gətirdiyimiz nümunədən də aydın olur ki, Nizami Gəncəvi “Xosrov və Şirin” poemasını yazan zaman zahidlik yolunu tutmuş, sufi şairi olmuşdur. Ümumiyyətlə, zahid dünyanın səfasından üz çevirən insan deyil. O pəhrizkardır. İnsan cəmiyyətindəki rifah onun üçün nisbi xarakter daşıyır. Zahid olan kəs, dünya malını ehtiyacına görə cəm edir və xərcləyir. Öz nəfsinə cihad elan etmiş zahid üçün allahın sevgisindən və razılığından başqa heç nə əhəmiyyətli deyil. Bu səbəbdən də, şair “Xosrov və Şirin” dastanını əvvəlində “Xodavənd” adlandırdığı “Kamil Varlıqdan” razılıq alır. Deməli, dahi şair Eşqin quludur. Düşünürəm, elə bu səbəbdən də Nizami Gəncəvi şah sarayında daimi yaşamayıb. O, zahidlik yolu tutmuş kamil və müəyyən qədər təminatlı insan olmuşdur. Nizaminin halalı olan sərvətindən pəhrizlə istifadə etməsi, yəni şairin zahidlik həyatına üstünlük verməsi, onu müasirlərinin gözündə ilahiləşdirmişdir. Əksini düşünmək məntiqə uyğun olmazdır. Çünki, ehtiyac içində yaşayan insanın zahidlik etməsində heç bir məna yoxdur. Şairin zahidlik fəlsəfəsinə uyğun yaşadığına dair başqa, daha əhəmiyyətli bir misal gətirək:

در مناجات
خدایا چون کل ما را سرشتی وثیقت نامه بر ما نوشتی
بما بر حق خدمت فرض کردی جزای آن بخود بر فرض کردی
چو ما با ضعف خود در بند آنیم که بگذاریم خدمت تا توانیم
تو با چندین عنایتها که داری ضعیفانرا کجا ضایع گذاری
به بین امیدهای شاخ بر شاخ کرمهای تو ما را کرد کستخ
و کر نه ما کدامین خاک باشیم که از دیوار تو رنگی تراشیم
خلاصی ده که روی از خود بتابیم بخدمت کردنت توفیق یابیم
ز ما خود خدمتی شایسته ناید که شادروان حضرت را بشاید
ولی چن بندگی ما کوش کیرست ز خدمت بندکانرا نا کزیرست
و کر خواهی بهما خط در کشیدن ز فرمانت که خواهد سر کشیدن
و کر کردی ز مثنی خاک خوشنود ترا نبود زیان ما را بود سود
در ان ساعت که ما مانیم و هوایی ز بخشایش فرو مگذار مویی
[1, s.28, a]

“Ey Allah, bizi gül kimi yaratdın və bizi özünə bağladın. Bunu bizə yaxşılıq hesab etdin və cəzasını özünə borc bildin, bizi özünə qovuşdurmağı, özünə borc bildin (Şərh: Sufilər insanın eşqdən doğulmasına səcdə etmiş və aşiqin məşuqa qovuşmasını Kamillik hesab etmişlər). Biz öz zəifliyimiz ilə bəndəyik-bizi nəfsimiz zəif edir. Sənə bacardığımız kimi xidmət edirik-öz nəfsimizə bacardığımız kimi müqavimət göstəririk. Sən ki, bu qədər mərhəmətlisən, biz zəifləri zay etmə, biz nəfsimizə bağlıyıq, nəfsimizi qırıb sənə çatmaq üçün bizə kömək et. Sənə çatmaq üçün, ümidlərimiz şax üstünə şax ucalıb, sənə mərhəmətin bizi hünərli edib. Yoxsa biz kimik ki, sənə qarşında, sənə elmindən daha rəngarəng elm yaradaq. Bizə sənə yetməkdə kömək et. Sənə layiq xidmət etmək bizim əlimizdən gəlmir. Amma bizim sənə xidmətimiz zahidlikdir, biz sənə elə xidmət edirik ki, sənə bizi qəbul etməkdən başqa çarən yoxdur. Əgər bizim üstümüzdən xətt çəkəmə istəsən, öz fərmanından boyun qaçırsan və əgər bir ovuc torpağı şad etdinsən- zəhmət çəkib insanı bir ovuc torpaqdan yaratdınsa, sənə zərəri olmayıb, bizə olub xeyri. Sən bizi özünə xidmət etmək üçün yaratdınsa, biz sənə bir parçanıq”. Təbii ki, bu şeir parçasının daha dəqiq şərh edilməsi dissertasiya işinin mövzudur.

Yuxarıda barəsində söhbət açdığımız “Kamil İnsan Haqqındakı Fəlsəfə”ni nəinki Nizami Gəncəvi dövrü alimləri və şairləri, müasir dünyamızın insanı da böyük həvəslə öyrənməyə çalışır. Çünki insana xoşbəxtlik gətirə biləcək ruhun səfası özünü dərk etmə yolundan keçir. Özünü dərk etmənin isə min bir yolu var. Nizami Gəncəvi və bir çox klassik Azərbaycan şairləri bizim üçün, miras qoyduqları bu əsərlər vasitəsi ilə ilk baxışdan keçilməsi mümkün olmayan özünü dərk yolunu şərh etmiş və bu uzaq mənzili bəşəriyyət üçün yaxın etmişlər. Öz növbəsində böyük Nizami Gəncəvi bu elmi belə izah edib:

نه بالای از او خالی نه پستی صفاتش قل هو الله دان درستی
 نظر دیدش جو نقش خویش بر داشت که انکاهی که خویش از پیش بر داشت
 بجست و جوی او بر بام افلاک دریده و هم را نعلین ادراک
 خرد در جستش هشیار برخاست چو دانستش نمیداند چپ از راست
 میرا حکمش از دوری و دیری منزله ذاتش از بالا و زیری
 حرف کاینات ار باز جوی همه در توست و تو در حکم اوی
 مرا بر سر کردون رهبری نیست خزان کین نقش دایم سرسری نیست
 اگر دانستی بودی خود این راز یکی زان نقشها در دادی آواز
 [1, s.27, a]

*Nə göy ondan xalidir, nə yer
 Üzü Allaha dönür, Allah bil onu düzü.
 Özü istəyəndə onu görmək olar,
 O zaman ki, o, özü pərdəni qaldıracaq.
 Onu (allahı-özünü) fələyin zirvəsində axtardı,
 İdrakın (intellektin) gücü, illüziyanı (fantaziyanı) dağıdır.
 İstedad (bacarıq) onu tapmaqda daha zirək tərpendi,*

Çünki onu tanımaq sağa, sola sığmaz (Yəni, o, hər yerdədir, sən onu hər yerdə tapa bilərsən).

*Onun hökmünün uzaq və gec olması özünü doğruldur,
 Çünki o, Yerdən də Göydən də safdır.
 Kainatın sirrini açmaq istəsən,
 Hər şey səndədir, sən isə onun hökmündəsən (sən Eşqin hökmünə tabəsən).
 Dünyada mənim rəhbərim yoxdur,
 Ay uzunqulaqlar, bu axmaqlıq nişanəsi deyil.
 Əgər sən özün bu sirri bilsəydin, onun nişanəsindən birini söyləyərdin.*

Böyük Nizaminin hikmətlə dolu bu misraları bizə belə bir məlumat çatdırır: Mütləq Varlıq nə yerdədir, nə göydə. O, bizi əhatə edən aləmin hər yerindədir. Kamil insanın simasında Eşq

elminin hikməti əks olunub. Onu görəndə mən özüm bildim – mən ona qovuşmuşam, biz bir cisimdə iki canıq. O, özü istəyən zaman mənə ona qovuşdu. Hamı onu fələyin zirvəsində axtarır, mən onu idrakın gözü ilə görmüşəm. Onu bacarığımla tapmışam, çünki onu tanımaqda intellektə, idraka məhdudiyyət yoxdur. Ona tez bir zamanda qovuşmaq mümkün deyil, çünki o, zəttən yerdən və göydən də safdır – ona ancaq təmiz Eşqin yolu ilə yetmək olar (Şərh: Sufizm təriqətinə görə, kamala yetmək üçün müəyyən bir zamana və bu zaman çərçivəsində uğurlu təlimlərə ehtiyac var. Bu səbəbdən də, təlimin sonunda özünü təsdiq edən sufilərə “Pir”, yəni “qoca” da deyiblər). Əgər sən Kainatın sirrini açmaq istəsən, əslində hər şey səndədir, sən Eşqin hökmündəsən – yəni sənənin ixtiyarın öz əlində deyil, insanları və bəşəriyyəti eşq idarə edir. O, dünyanın tək Sultanıdır. Mənim bu dünyada rəhbərim yoxdur- yəni mən Eşqin özüyəm. Ey cahil insan, bu elm sərəməlik deyil, əgər siz özünüz bu elmdən xəbərdar olsaydınız, mütləq bu hikmətə çatmağın bir yolundan bəhs edərdiniz.

Özünəməxsus həyat yolu olan klassik şairimiz Nizami Gəncəvi bir ümmandır, tükənməz sərvətdir, onun yaradıcılığı ruhun qidasıdır. Azərbaycan tarixi üçün çox əhəmiyyətli olan “Xosrov və Şirin” dastanında dahi şairin həyatı haqqında əldə etdiyimiz məlumatlardan əlavə, Şahənşah Toğrul haqqında da qiymətli məlumatlar alırıq:

دعای پادشاه زمان
 چو سلطان جهان شاه جوانبخت که برخوردار باد از تاج و ز تخت
 سریر افروز اقلیم معانی ولایت کبر ملک زندگانی
 سر سرخیل شاهنشاه طغرل خداوند جهان سلطان عادل
 بسطانی بتاج و تخت پیوست بجای ارسلان بر تخت نشست
 من این کنجینه را در میکشادم بنای این عمارت می نهادم
 مبارک بود طالع نقش بستم فلک کفتا مبارکباد و هستم
 از این طالع که هستت نقش را فال مرا چون نقش خود نیکو کند حال
 چو نقش از طالع سلطان نماید چون سلطان کر جهاتگیر ست شاید
 (s. 40-b)

“Cavan bəxt sultan şahlığa çatsın. O, “Məna” elminin parlaq işığıdır, yer üzündə dövlətə malikdir. Atlı ordunun komandanıdır şahənşah Toğrul. Aslanın yerinə taxta oturub. Bu xəzinənin qapısını mən açmışam, bu imarətin bünövrəsini mən qoymuşam-yəni, şair demək istəyir ki, Şahənşah Toğrulun bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında mənim mühüm rolum olub. O, da mənim kimi “Məna” elminə xidmət edir. Demək Toğrul şah da sufi təriqətinə xidmət edib. Daha sonra şair Nizami deyir: Mənim onun üçün yaratdığım tale uğurlu olub. Sultanın taleyindən də görüldüyü kimi o fatehdir- Yəni sultan məna elmində uğur qazanıb və onun taleyindən görüldüyü kimi o, fateh sərkərdə olacaq”. Bu hissənin başlığına diqqət etsək görərik ki, başlıq “Dövrün sultanına dua” adlanır. Ehtimal edirəm ki, Nizami “Xosrov və Şirin” poemasını yazanda dövrün sultanı Şahənşah Toğrul olub.

Yuxarıda nümunə gətirdiyimiz təhlilləri əsaslandırmaq üçün biz, eyni zamanda əsərin mövzusunun təhlilini də təqdim etməliyik: Dastanın başlanğıcında Şah Kəsrinin vəfatından sonra Hörmüz Şah taxta çıxır. Çox nəzir-niyazdan sonra Hörmüz Şahın bir oğlu dünyaya gəlir. Atasının adını Xosrov Pərviz qoyur. Dastanda da nağıl edildiyi kimi, Xosrov yeddi yaşında təlimə başlamış və on dörd yaşına çatanda dünyanı qarış-qarış gəzmiş, yaxşını-pisi sınımış Büzürgümid adlı bir müəllimə tapşırılır. Xosrovun məqsədi fələklərin yaratdığı şeylərin sirrini öyrənmək olur. Beləliklə, bizim yuxarıda yürütdüyümüz fərziyyə dastanın mövzusu ilə tam uyğunluq təşkil edir. Nəzərə alsaq ki, şair Nizami Gəncəvi şah sarayının sevimli müəllimi və məsləhətçisi olub, deməli o, vaxtı ilə dünyanı qarış-qarış gəzib və təcrübə əsasında dərin biliklərə sahib olmuşdur. Müəllimi Büzürümidin təlimi əsasında Xosrov pəhrizkar həyat tərzi tutmalı idi, atı bir kimsənin bağına girməməli, bir kəsin meyvə bağına baxmamalı, naməhrəmdən uzaq olmalı və bir kimsənin evində zorla oturmamalı idi. Dastanın bu yerində biz, sufi təriqətinin tərifi görürük. Tarixi faktlara əsaslanaraq bunu deyə bilərik ki, əslində Şahlar Hərəmxanaya sahib olmaqla xarici düşməne öz

fiziki güclərini nümayiş etdiriblər. Şahlar üçün, hərəmxana bir növ xarici və daxili rəqiblərə güc nümayişi üçün lazım olub. Dastanın bu məqamında da, reallıqdan uzaq olan bir fərziyyə irəli sürülür və bu əxlaq norması kimi təqdim olunur. Pəhrizkar şah ideal şah hesab olunur. Əlbəttə, bu yanaşma da, öz növbəsində simvoldur. Ümumiyyətlə, simvollarla dolu Xosrovun babasını yuxuda görmə səhnəsi bütün dastanın istiqamət trayektoriyasını əvvəlcədən izah edir:

*Cünkü dünən gecə də yaxşı yatmışdır.
Yuxuda öz babasını gördü, (babası ona)
Dedi: “Ey dünyaya işıq saçan yeni günəş,
Əgər sənin dörd əziz malın əlindən çıxdısa,
Sənə dörd şeyin muştuluğunu verirəm:
Biri, o qoranın acılığına dözüb,
Üz-gözünü turşutmadığına görə
Elə bir dilbər sənin yanında olacaq ki,
Dövrən ondan şirin bir can görməmişdir.
İkincisi, atının peyini kəsdikdə
Sən üzünə toz qondurmadığına görə
Şəbdiz adlı qara rəngli bir ata sahib olacaqsan ki,
Ən şiddətli külək onun ayağının tozuna çata bilməz.
Üçüncüsü, şah taxtının kəndliyə verəndə
Əhvalını pozmadığına görə
Şahlara layiq elə bir taxt sənə əlinə keçəcək ki,
Qızıldan tökülmüş ağaca bənzəyəcək.
Dördüncüsü, sənə mütrübünün əlindən
Sazını alanda dözdüyünə görə
Barbəd adlı bir müğənnini sənə verəcəklər ki,
Onu yad etdikdə camda zəhər olsa, şərbət dadı verəcək
Daş əvəzinə qızıl tapacaqsan,
Dörd sümük əvəzinə dörd gövhər tapacaqsan”.*
[3, s.61]

Fikrimizcə, yuxarıda nümunə gətirilmiş şeir parçasının əsl mənası belədir: Şair dastanın bu hissəsində təlimə yeni başlayan insanlara doğru istiqaməti, yəni kamilliyə çatmağın yeganə və sınaq olmuş yolunu təqdim edir. O deyir: Ey Günəş olmaq yolunu tutan insan, sən əgər şəhvətə uymayıb, pəhrizkar həyat tərzini tutsan dünya gözəli bir dilbər sənənin yarıdır. İkincisi, eşqinə çatanda yel kimi-şimşək kimi bir idraka, intellektə sahib olarsan. İti idrakın qara gecələr boyu bu müəmmarı həll etmək üçün sənənlə bir ömür yol gedər. Ən şiddətli müəmma belə onun gücü qarşısında aciz qalar. Üçüncüsü, əlində olan dünya malını sadəcə insanlara payladığın və bu səbəbdən heç əhvalını pozmadığın üçün, sənə Kamillik taxtı qismət olacaq. O taxt qızıldan tökülmüş ağaca bənzəyəcək, yəni Günəşə. İnsan övladı o zaman ki, nəfsini ayağının altına aldı və ehtirasına sahibləndi o, kamilləşir. Günəşə çevrilmiş insan yaradıcılığa başlayar. Bundan sonra o, ən xoş avazlı ilahidir. Onun yaradıcılığı Barbəd adını daşıyan minlərlə müğənnilər vasitəsi ilə dünyaya yayılır, sənənin yaradıcılığın və onun xoş avazı üzündən camdakı zəhər də olsa insanlar üçün şirin şərbətə çevrilər”. İnsan övladı yalnız bu yolla əbədi həyat qazana bilər.

Bu parçadan sonra “Xosrov və Şirin” dastanında ilahilik yolu daha geniş və daha maraqlı üsullarla vəsf olunur. Bu dastanın simvollarının şərhə daha geniş bir tədqiqat işinin mövzudur.

Nəticə / Conclusion

Bütün zamanlarda düşünüən insan bu dərkəilməz böyüklüyün-kainatın içində özünü axtarır. Kainatın məxsus olduğu sonsuzluğu harmoniya idarə edir. İnsan da bu harmoniyanın bir hissəsidir

və demək olar ki, bütünlüklə həyatı yaradan harmoniyaya tabedir, bütün kainat kimi. Həyatı məhv etmək daimi zülmətə-kosmosa məxsusdur. Kosmosda hər şey fanidir, sonu var. Yeganə var olan şey əbədi harmoniyadır ki, o da insana məxsus deyil. Həyat olan məkanda əlbəttə ki, zülmətin hökmü var. İnsan harmoniya əldə etməklə zülmətdən xilas olmağa və əbədi yaşamağa çalışır. Bu isə yalnız nəfsini öldürmək, məğlub etmək yolu ilə mümkündür. Bəs insan nəfsinə necə qalib gələ bilər? Əlbəttə ki, təbiətin yeganə yenilməz qüvvəsi olan Eşqlə. Kainatda Eşqdən güclü, qüdrətli qüvvə yoxdur. O, insanı canlı ikən öldürür və daha güclü şəxsiyyəti ilə yenidən yaradır. Azərbaycan klassik ədəbiyyatının ən parlaq nümayəndəsi Nizami Gəncəvi də Eşqin doğurduğu əbədi insandır.

Ədəbiyyat / References

1. Türkiyə, İstanbul şəhəri, Topqarı-Saray Muzeyində saxlanılan əlyazma nüsxəsi. Nüsxənin yazılma tarixi 1377-78-ci illərə aiddir. Nüsxənin nömrəsi: H-750.
2. Г.Д.Мамедбейли. Основатель Марагинской Обсерватории Насиреддин Туси. Баку, 1961.
3. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı: Elm, 1981.

Интерпретация духовного мира Низами Гянджеви и взглядов на жизнь в эпосе «Хосров и Ширин»

Хурниса Баширова

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: bhurnisa@gmail.com

Резюме. Классический азербайджанский поэт Низами Гянджеви, имеющий уникальный образ жизни, это океан, неиссякаемое богатство, его творчество пища для души. Из рукописи очень важного для истории Азербайджана эпоса «Хосров и Ширин» мы получили сведения о жизни и творчестве великого поэта, а также очень важные для того периода. В эпосе «Хосров и Ширин» путь божественности описан шире и интереснее. Интерпретация символов этой саги, конечно, является предметом более широкого исследования.

Ключевые слова: Низами Гянджеви, рукописи, «Хосров и Ширин», суфизм, Наука логики

Nizaminin poeziyasında “Allah” anlayışı
(*Nizaminin 880 illiyinə həsr olunur*)

Elman Quliyev

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
E-mail: elmanquliyev55@gmail.com

Annotasiya. Dahi Nizaminin beş poemasında Allahın qüdrəti, hikməti, elmi, ədaləti, helmi, əzəli və əbədiliyi, dərk edilməzliyi, paklığı, məkan və zamandan xaric olması, hər şeyi görməsi, hər şeyi eşitməsi, hər şeyi bilməsi, mehriban və bağışlayan olması, cəza və mükafat verməsinə dair mindən çox misra yer alır. Misraların hər biri Qurani-Kərimin ayrı-ayrı ayələrindən qaynaqlanan poetik düşüncələrdir.

Məqalənin aktuallığı odur ki, onun müəllifi heç bir alim və tədqiqatçının fikrini, şərhini və tərcüməsini təkrar etmədən farsca “Xəmsə”yə müraciət edir, orijinala maksimum yaxın olmaqla qafiyəsiz heca vəznində (6+5 formatda) özünün tərcümələrini və hər misranın açıqlamasını verir, Quran ayələrindən azərbaycanca sitatlara yer ayırır.

Məqalənin bir özəlliyi də odur ki, Quran terminlərini, hər farsca sözün yerində işlək tərcüməsini, təsəvvüf terminlərini, farsca frazeoloji feillərin kalka variantlarını saxlayır, bunlar da tərcümənin orijinalın ruhuna yaxın olmasını təmin edir.

Nizami elə dahidir ki, onun çoxmiqyaslı zəngin yaradıcılığı fizika, kimya, biologiya, astronomiya, təbiətşünaslıq, tarix, etnoqrafiya, ədəbiyyatşünaslıq, coğrafiya, dilşünaslıq, fəlsəfə, dinşünaslıq və sair elm sahələri ilə bağlılığı var. Bu məqalə “Allah” anlayışından bəhs etdiyi üçün onun üç yarımbaşlığı var – “Nizami Allahdan nə istəyir”, “Allah əzəli-əbədi-məkansız olaraq”, “Allah tək-pak-qadir-dərk edilməz olaraq”.

Nizami yaradıcılığında Qurani-Kərim geniş yer tutur. Onu bir məqalə ili əhatə etmək olmaz. Bu, bir dissertasiya mövzudur. Ümid edirik ki, Nizami ili olan 2021-ci ildə alimlər, tədqiqatçılar, doktorantlar şairin Allaha dair baxışlarını geniş tədqiq edəcəklər.

Açar sözlər: Nizami, Xəmsə, Allah, əzəli-əbədi-qadir-tək-pak-bənzərsiz-məkansız, xilqət, mərifət

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 19.02.2021; qəbul edilib – 27.02.2021

The concept of “Allah” (God) in the poetry of Nizami
(*dedicated to the 880th anniversary of Nizami*)

Elman Quliyev

Doctor of Philosophy in Philology
E-mail: elmanquliyev55@gmail.com

Abstract. The five poems of the great Nizami contain over a thousand semi-verses that speak of might, wisdom, knowledge, justice, meekness, eternity, comprehensibility of Allah and that He is pure, abides outside of place and time, sees everything, hears everything, and knows everything. merciful, punishes and encourages. Each half-verse is a poetic thought borrowed from individual verses of the Koran.

The relevance of the article lies in the fact that the author refers to the Persian "Khamsa" without repeating the opinion, commentary and translation of any scientist or researcher, sets out his translations in a non-rhymed syllable (6+5 format), as close as possible to the original, explains each half-verse and quotes verses from the Koran in Azerbaijani.

Another feature of this article is that it contains the terms of the Koran, the correct translation of each Persian word, Sufi terms and literal variants of Persian phraseological verbs, which ensure that the translation is close to the spirit of the original.

Nizami is such a genius that his multifaceted rich work is associated with physics, chemistry, biology, astronomy, natural sciences, history, ethnography, literature, geography, linguistics, philosophy, religion and other sciences. Since this article is devoted to the concept of "Allah", it has three subheadings - "What Nizami wants from Allah", "Allah as eternal spaceless", "and Allah as one-pure-powerful, unattainable".

The Holy Koran is a widely used subject in Nizami's work. It cannot be covered in one article. This is the topic of one thesis. We hope that in 2021, in the year of Nizami, scholars, researchers and doctoral students will widely study the views of the poet regarding Allah.

Key words: Nizami, Khamsa, Allah, eternal-mighty-only-pure-incomparable-spaceless, creation, enlightenment

Article history: received – 19.02.2021; accepted – 29.02.2021

*Be hər ca ke ruy ari əz niko bəd,
Pənahət Xoda bado poştət xerəd.*

*Yaxşıda, yamanda hara üz qoysan,
Allahu pənah seç, aqlını arxa.
Nizami*

Giriş / Introduction

Nizami irsini Quran ilə əlaqələndirmək tədqiqatçıdan iki bacarıq tələb edir – Nizamini farsca oxuyub anlamaq, Quranı ərəbcə oxuyub sətri mənanı anlamaq. Hər ikisi çətindir, çünki Nizami dahidir, Quran isə Allah kəlamıdır.

Bu məqalədə Quranın sətri tərcüməsindən 13 sitat, Nizami poeziyasından farsca 116 misra yer alır. Nizami təkcə Allahın qüdrətini vəsf etmir, həm də Onun ədalətini, səbrini, səxavətini, rəhmni, mehribanlığını, mükafatını, cəzasını və sairəni qələmə alır.

Əsas hissə / Main Part

1. Nizami Allahdan nə istəyir?

Nizami insan olaraq Allahdan diləyir ki, doğru-düzgün yaşam tərzini seçməkdə və heç zaman ondan dönməməkdə, ilahi mərifətə çatmaqda, qəm tələsi olan dünyadan qurtarmaqda, dünyadan köçəndən sonra pak olan can diyarında əbədi olaraq qalmaqda ulu Yaradan ona yardımçı olsun.

Şair hər gecənin əvvəlində (başında) yatmadan öncə ulu Xalığın adını təsbih etməyə tələsib. Gecə yarısı oyanıbsa, gözlərində yaş Allahu çağırır. Səhər oyananda yolu ancaq Allaha olub, gecə-gündüz Onu pənah seçib. Şair istəyir ki, Allah onun xahişini qəbul etməməklə onu xəcalətli etməsin. Allaha “İş quran”, “Hökmlər verən” adları ilə xitab edən şair istəyir ki, Allahın köməyi sayəsində möhtac olanlara (insanlara) möhtac olmasın [Nizami 1390, II, 957]:

بتسبیح نامت شتاب آورم چو اول شب آهنگ خواب آورم
ترا خوانم وریزم از دیده آب چو در نیمشب سربرآرم زخواب
همه روز تا شب پناهم بتست و گربامداد است راهم بتست
مکن شرمسارم در این داوری چو خواهم زتو روز و شب یاوری
کزین با نیازان شوم بی نیاز چنان دارم ای داور کار ساز

*Gecənin başında yatmadan öncə
Tələsib adını təsbih edirəm.
Oyansam yuxudan gecə yarısı,
Səni çağırıram, gözlərimdə yaş.
Əgər də səhərsə, yolum Sənədir,
Gecə də, gündüz də pənahım Sənsən.
Səndən gecə-gündüz yardım istəyəm,
Xəcalətli etmə məni bu işdə.
Elə et, İş quran, ey Höküm verən.
Möhtac olanlara möhtac olmayım.*

Allaha qul olan Nizami 36 yaşından öncə Allahın inayəti ilə ad-san qazanmışdı, ağaya (hörmət sahibinə) dönmüşdü. Allaha köləlik Nizamini ağa səviyyəsinə yüksəltmişdi. Sözün bu yerində yada düşür ki, “Allah istədiyinə izzət verir” [Quran, Ali-İmran, 26]. Sitata baxaq [Nizami 1390, I, 9]:

ای شرف نام نظامی بتو خواجگی اوست غلامی بتو
*Nizami Səninlə ad-san qazandı,
Sənə kölə olub, ağaya döndü.*

Nizami istəyir ki, Allaha olan əzmini Allah elə isitsin ki, dünyadan köçəndə sevinə-sevinə getsin. Demək, ölüm – ölmək deyil, sadəcə, yeri dəyişməkdir [Nizami 1390, II, 958]:

چنان گرم کن عزم رایم بتو که خرم دل آیم چو آیم بتو
*Sənə bu əzmimi elə isit ki,
Ürəkdən sevinim, Sənə gələndə.*

Tanrıya xitabən özünü aciz görən Nizami deyir ki, O, hər dua edənin duasını qəbul edir. Şair də Onu acizi qurtaran bildiyi üçün yalnız Ona səslənir. Onun işi bəndə yaratmaqsa, Nizamının da işi Ona bəndəlik etməkdir. Şair yüzə yüz bilir ki, “Kim Ona güvənir, qırılmaz bir dəstəkdən yapışmış olur” [Quran 2017, Bəqərə, 256]. Nümunəyə baxaq [Nizami 1390, II 958]:

تو گفתי که هر کس در رنج و تاب دعائی کند من کنم مستجاب
چو عاجز رهاننده دانم ترا درین عاجزی چون نخوانم ترا
بلی کار تو بنده پروردنست مرا کار بابندگی کردنست
*Sən dedin, dar gündə hər hansı kimsə
Bir dua edərsə, qəbul edəyəm.
Acizi qurtaran görürəm Səni,
Necə səsləməyim Səni acizkən.
Bəndə yaradırsan, bəli, işindir,
Bəndəlik etmək də mənim işimdir.*

Allah ilə özü arasında münasibətə Nizami aşağıda on dörd prizmadan yanaşır:

- ✓ Şair elə qırılıb ki, külək şənliyini tam sovurub,
- ✓ Qırılan şairi Allah qurtarar,
- ✓ Allah onu qırsa da, ona mumiya (sınıq dərmanı) verər,
- ✓ Şair gecə yarısı Allaha sığınır,
- ✓ Şair istəyir ki, Allah fəzilət Ayından yoluna nur saçsın,
- ✓ Şair istəyir ki, Allah onu yolkəsənlərdən qorusun,
- ✓ Şair istəyir ki, Allah onu öncə şükrə çatdırsın, sonra vara,
- ✓ Şair istəyir ki, Allah onu səbrə çatdırsın, sonra çətinə,
- ✓ Şair istəyir ki, Allah ona dözə bilmədiyi bəlanı verməsin,
- ✓ Şair istəyir ki, Allah bəla versə, ona öncə dözüm versin, sonra bəlanı,
- ✓ Şair deyir ki, dünyada ondan bir ovuc toz qalar, ya da torpaq,
- ✓ Şair deyir ki, dünyadan köçsə də, Allaha bəndəlikdən çıxmaz,
- ✓ Şair deyir ki, həmişə Allahın adına sənə deyər,
- ✓ Şair deyir ki, hər yerdə onu Tanrı biləcək [Nizami 1390, II, 958]:

که آبادیم را همه باد برد	شکسته چنان گشته ام بلکه خرد
وگربشکنی مومیائی دهی	توئی کز شکستم رهائی دهی
بمهتاب فضلم بر افروز راه	در این نیمشب کز تو جویم پناه
مکن شاد برمن دل دشمنان	نگهدارم از رخنه رهزنان
نخستم صبوری ده آنگاه رنج	بشکرم رسان اول آنگه بگنج
زمن دوردارای زبیداد دور	بلائی که باشم در آن ناصبور
نخستم صبوری ده آنگه بلا	گرم در بلائی کنی مبتلا
کفی خاک خواهی زمن خواه گرد	گرم بشکنی ورنهی در نورد
نیفتم برون باتواز بندگی	برون افتم از خود بپرکندگی
بهرجا که باشم خدا دانمت	بهرگوشه کافتم ثنا خوانمت

*Mən elə qırıldım, elə əzildim,
Bütün şənliyimi külək sovurdu.
Qırılan bu məni Sən qurtararsan,
Qırsan da, mumiya Sən verəcəksən.
Bu gecə yarısı Sənə sığındım,
Fəzilət Ayından yoluma nur saç.
Yolkəsən kimsədən gəl qurtar məni,
Qoyma ki, üstümə düşmən sevinsin.
Öncə şükrə çatdır, sonra da vara,
Öncə səbrə çatdır, sonra çətinə.
Vermə o bəlanı, dözə bilməyəm,
Uzaq et onu, ey zülümdən uzaq.
Əgər bir bəlaya salmalı olsan,
Öncədən dözüm ver, sonra bəlanı.
Sən məni qırsan da ya toxunmasan,
Bir ovuc toz qalar məndən ya torpaq.
Dağılıb bu haldan çıxsam da bir gün,
Sənə bəndəlikdən çıxan deyiləm.*

*Hər yerdə adına sənə deyərəm,
Hər yerdə mən Səni Tanrı bilərəm.*

Allahın bir qulu olan Nizami bu Yaradanın əmri önündə bir toz kimidir (Onun əmrini icra edəndir). Şair həm də özünü hər iki cahanda Onun “kuy”inin tozu sayır (Onun eşqinin vurğudur). Nizami istəyir ki, Haqq-taala onun qəlbini mərifət ilə dirçəltsin və boynunu qəm tələsindən (dünyadan) qurtarsın.

Yuxarıda adı keçən “mərifət” fəlsəfə-təsəvvüf termini olub bir neçə uzun-uzadı ağır qadağadan sonra salık olanın yetdiyi bir haldır ki, bu zaman o, arif olaraq heç bir şəkk-şübhə olmadan öz qəlbində Haqq-taalanı müşahidə edir, hansını ki nəzər və dəlil ilə etmək olmur [Moin 1389. III, 4228]. Otuz iki yaşında insanların çoxu Allahdan var, ad-san, məqam istəyir, bu yaşda olmuş Nizami isə Allahdan fəlsəfi-təsəvvüfi anlamda mərifət istəyib [Nizami 1390, I, 8]:

بنده نظامی که یکی گوی تست در دوجهان خاک سر کوی تست
خاطرش از معرفت آباد کن گردنش از غم آزاد کن

*(Əmrinə) top olan bu qul Nizami
Hər iki cahanda “kuy”inə tozdur.
Mərifət verərək, qəlbini dirçəlt,
Bu qəm tələsindən boynunu qurtar.*

Qurani-Kərim vurğulayır ki, “*Göylərin və yerin mülkü (şahlığı) Ona məxsusdur*” [Quran, Bəqərə, 107]. Buna istinadən Nizami də Allahı dünyanın padşahı sayır, özünü və insanları isə xidmətçi olaraq görür [Nizami 1390, II, 954]:

خدایا جهان پادشائی تراست زما خدمت آید خدائی تراست

*Dünyaya padşahlıq Sənə yaraşır,
Bizdən qulluq gələr, Səndən allahlıq.*

Kainatda, o sıradan dünyada nə var, onların Allah adlı bir Məbudu (ibadət olunmağa layiq olanı) var. Məbudu tanıyandan sonra gərək Onun işlərinə qarışmayasan, “onu niyə belə etdi, bunu niyə elə etdi” suallarını verməyəsən. Birinci, ona görə ki, *Rəbbimiz səhv etmir və etdiyini unutmur* [Quran, Taha, 52]. İkinci, ona görə ki, *Kimsə Onu sorğu-suala tuta bilməz* [Quran, Ənbiya, 23]. İki beytə müraciət edək [Nizami 1390, I, 130]:

چو دانستی که معبودی ترا هست بدار از جستجوی چون و چه دست
Görsən ki, bir Məbud səni yaradıb,
“Necə”dən, “niyə”dən onda əl götür.

2. Allah əzəli-əbədi-məkansız olaraq

Başlanğıcı, sonu, yeri olmamaq yaradılana xas deyil, yalnız Yaradana xas özəllikdir. Zaman və məkan içində əsir olan insan Allahın bu üç sifətini qavramaq gücündə deyil. Yaradanın əvvəli olmadığı üçün başlanğıcı yoxdur, sonu da olmadığına görə sonluğu yoxdur [Nizami 1390, I, 4]:

اول او اول بی ابتداست آخر او آخر بی انتهاست

*Onun əvvəlinin əvvəli yoxdur,
Onun sonunun da bir sonu yoxdur.*

Gələcəkdə hansı varlıqlar ortaya çıxarsa, Allah onlardan öncə var olduğu üçün onların ilkinidir. Bu qələm varlıqlar bir gün yox olub sıradan çıxar, amma Allahın varlığı yenə qalacaq. Bu ona görə belədir ki, O, əzəli və əbədidir [Nizami 1390, I, 3]:

پیش وجود همه آیندگان پیش بقای همه پائندگان

*Gələcək hər nədən öncə var olan,
Qalacaq hər nədən sonra var olan.*

Hamı fani və öləndir, Allah isə qalıcı (əbədi) olandır. Onun uca və müqəddəsliyi Onu fənaya uğramağa qoymur. Nizami aşağıda yer alan sitatın orijinalında fani “öləri”, bəqa “qalıcı”, təala “uca”, təğəddos “müqəddəs” olmaqla Qurandan dörd terminə yer ayırır. Şair “göylərin və yerin şahlığı” anlamında “mulkus-səmövəti vəl-ərd” adlı Quran ifadəsini “uca və müqəddəs şahlıq” formatında təqdim edir [Nizami 1390, I, 6]:

ما همه فانی و بقا بس تراست ملک تعالی و تقدس تراست

*Hamımız faniyə, bəqa Sənindir,
Uca və müqəddəs şahlıq Sənindir.*

Nizami yazır, Yaradandan yazılı fərman olmayınca, kimsənin bədəninə can gələ bilməz. Bu yanaşma Quranda belə işıqlanır ki, “*De, ruh Rəbbimin əmrindən (ərsəyə gəlmişdir və sizə bu elmdən yalnız bir az verilmişdir*” [Quran 2017, İsrə, 85]. Sitata baxaq [Nizami 1390, I, 133]:

همی تا زو خط فرمان نیاید بشخص هیچ پیکر جان نیاید

*Ondan bir yazılı fərman olmasa,
Kimsənin cisminə can gələ bilməz.*

Qurana istinadən Nizami vurğulayır ki, uca Tanrı kimsədən və heç nədən yardım almadan gözəl bir cahan yaratmışdır. “Özündən var olan” anlamında “Qaim biz-zat” olan başqasına yardım üçün üz tutarmı. Başqa sözlə, “*Həmd xasdır Allaha, hansı ki övlad götürməyib, mülkündə (səltənətində) ortağı yoxdur və zəif (aciz) deyil ki, yardımçısı olsun*” [Quran 2017, İsrə, 111]. Nümunəyə baxaq [Nizami 1390, II, 955]:

جهانی بدین خوبی آراستی برون زانکه یاریگری خواستی

*Bəzədin beləcə gözəl bir cahan,
Bu işdə kimsədən yardım almadan.*

Qurandan ilhamlanan Nizami hesab edir ki, Yaradanın heç bir işdə ortağı yoxdur, bütün insanlar da Onun hambalları (qulları) arasında yer alır. Bunlardan eləsi yoxdur ki, Onun qoyduğu düzəni poza. Bilirik ki, “*O heç kəsi öz hökmünə (səltənətinə) şərik etməz*” [Quran 2017, Kəhf, 26]. Şairə müraciət edək [Nizami 1390, I, 131]:

خداوندیش با کس مشترک نیست همه حمال فرمانیم و شک نیست

کرا زهره ز حمالان راهش که تخلیطی کند دربار گاهش

*Allahkən işində şəriki yoxdur,
Hamımız hambalıq, heç şübhə yoxdur.*

*De hansı qulunda belə cürət var,
Qoyduğu düzəni düzəndən sala?*

Allahın qüdrətindən iki nümunəni Nizami aşağıda təqdim edir – bir tük olmadan yeri ölçür, qoxu olmadan küləyi gətirir. Belə bir naxışı (nizamı) ortaya qoyduğu üçün şair Onun qüdrətinə alqış deyir. Ulu Tanrının zərgər işlərindəndir ki, “*Sizi yırğalatmasın deyə yer üzündə möhkəm dayanan dağlar saldı və (hansısa bir yerə) gedə biləsiniz deyə çaylar və yollar qoydu*” [Quran 2017, Nəhl, 15]. Dörd misranı təqdim edək [Nizami 1390, I, 131]:

بسنجد خاک و موئی بر ندارد بیارد باد و بوئی بر ندارد

زهی قدرت که درعبرت فرودن تواند این چنین نقشی نمودن

*O ölçür torpağı, bir tük olmadan,
Küləyi gətirir, qoxu olmadan.*

*Qüdrətə alqış ki, ibrət almağa
Belə bir naxışı qoyub ortaya.*

Allah elə bir ülvi varlıqdır ki, Onun dərkinə yol yoxdur, Onu ancaq tanımaq olar. Nizaminin qələmində Onu tanımaq üçün dəlil və qiyas (sübut və müqayisə) anlayışlarına istinad olunmalıdır. “Doğmayıb, doğulmayan” Tanrını, başqa cür dərk etmək olmaz [Nizami 1390, I, 130]:

ترازوی همه ایزد شناسی چه باشد جز دلیلی یا قیاسی

*Tanrını duymağa tək bircə meyar
Dəlildən, qiyasdan ayrı nə vardır?*

Yaradanı dərk etməyə çalışan kimsə Yerdə yox, fələyin damında da Onu tapa bilməz. Nizami deyir ki, şüur bu işdə öz idrak başmağını yırtıb, şüur bu məsələdə acizdir [Nizami 1390, I, 129]:

بجستجوی او بر بام افلاک دریده وهم را نعلین ادراک

*Fələyin damında Onu tapmağa
İdrak başmağını şüur yırtıbdır.*

Yuxarıdakı sitatda “şüur” olaraq verdiyimiz orijinalda ərəbcə “vəhm” sözü “yanlış təsəvvür” anlamına gəlir [Moin 1389, IV, 5063]. Nizami bu fəlsəfi sözü işlədib ki, Allahı dərk etməyə çalışanın yanlış təsəvvürdə olduğunu qabartsın.

Kainatda elə bir varlıq yoxdur ki, Allahı yenə bilsin. “Hamını yenən” anlamında “Qahir”, habelə “hər nədə görünən” anlamında “Zahir” epitetlərinə Nizami müraciət edir ki, Yaradanın hər nə üzərində yenən, hər zərrədə görünən özəlliklərini ortaya qoysun [Nizami 1390, I, 129]:

وجودش بر همه موجود قاهر نشانش بر همه ذرات ظاهر

*Var olan hər nəyə Qahir olandır,
Hər zərrə içində Zahir olandır.*

açıqlamamız:

*Var olan hər nəyi yenəcək Odur,
Hər zərrə içində görünən Odur.*

Allahı tanımaq olur, amma dərk etmək olmur. Onu insana ağıl tanıdır, kimdə bəsirət olsa (könlünün gözü ilə baxsa), o kimsə Ondən çəkinib qorxar. Allahdan çəkinib qorxan dünyanın bütün qorxularından qurtular [Nizami 1390, I, 130]:

خرد بخشید تا او را شناسیم بصارت داده تا از وی هراسیم

*O, ağıl verdi ki, Onu tanıyaq,
Bəsirət verdi ki, Ondən çəkinək.*

Hər yaradılmışın bir başlanğıc, bir sonluq sirri var. Uca Yaradan nə onun, nə də bunun sirrini insana, hətta ən böyük dahilərinə vermir. Xilqətin möcüzəsi qarşısında insan dühasının acizliyini görə Nizami deyir ki, “Düşüncə bir addım atmayıb durur”. Göründüyü kimi, Tanrı hər işdə olduğu kimi, bu işdə də insan zəkasını mat qoyur [Nizami 1390, I, 130]:

چنان کرد آفرینش را باآغاز که پی بردن نداند کس بدان راز
چنانش در نورد آرد سرانجام که نتواند زدن فکرت در آن گام

*Yaranış işinə elə başladı,
Bir kimsə bu sirri qavraya bilmir.
Bu işə elə bir sonluq verər ki,
Düşüncə bir addım atmayıb durar.*

Nizaminin doğru yozumunca, pak olan Tanrı ən üstün bilik verəndir. Bilikdən qaynaqlanan qələmilə O, torpağın köksünə qələm çalıb – okenlar, dənizlər, çaylar, göllər, dağlar, təpələr, dərələr, düzənlər, yağanlar, meşələr, çəmənələr... salıb. Hikməti üzündən bilir ki, onlardan hansını hara qoysun [Nizami 1390, II, 954]:

توئی برترین دانش آموز پاک زدانش قلم رانده بر لوح خاک

*Pak olan, ən üstün bilik verənsən,
Bilikdən torpağa qələm çalmısan.*

Yer üzərində və altında hansı canlı və cansız varlıq var, bir gün yox olub aradan gedər. Yaradanın təbiət üzərində qoyduğu qanun belədir. Fənaya uğramayan yalnız Allahın zatıdır. Səma kitabı bu məsələni belə qabardır ki, “*Sizdə olan tükənib puç olar, Allah qatında olan isə qalıcıdır*” [Quran 2017, Nəhl, 96]. Aşağıdakı beytə diqqət edək [Nizami 1390, I, 131]:

بفرساید همه فرسودنی ها همو قادر بود بر بودنی ها
*Fənalı olanlar fənaya gedər,
Qalanlar üstündə O, qadir olar.*

Yaradılmışların hər biri Onun təkliyinə (tək qüdrət və tək hikmət sahibi olmasına) şahid durur. İnsan əqlilə, elmilə yaradılanlar da Onu təsdiq edirlər, çünki Onun qoyduğu fiziki-kimyəvi bioloji qanunlara tabedirlər [Nizami 1390, I, 130]:

زهر شمعی که جوئی روشنائی بوحدانیتش یابی گوائی
*Sənə işıq verən bütün şamları
Onun təkliyinə şahid görərsən.*

Nizami bənzəri, tayı-bərabəri olmayan Allaha sığınıb, Onun əltutanlığına güvənib, Ondən kömək istəyib, Onun qapısını özünə qiblə edib, nəvazişi də Ondən gözləyib. Başqa cür ola bilməzdi, axı “*Əgər Allah sizə kömək etsə, sizə heç kəs qalib gələ bilməz və əgər sizi köməksiz qoysa, Ondən sonra kim sizə kömək edər*” [Quran 2017, Ali-İmran, 160]. Siatı veririk [Nizami 1390, I, 9]:

برکه پناهیم^۲ توئی بی نظیر درکه گریزیم توئی دستگیر
جز در توقبله نخواهیم ساخت گرننوازی تو که خواهد نواخت

*Biz kimə sığınmaq, Sənsən oxşarsız,
Biz kimə yüyürək, Sənsən əl tutan.
Qapından ayrını qiblə etmərik,
Nəvaziş etməsən, onu kim edər?*

Yaradan öz yaratdıqlarına elm və qüdrət baxımından elə naxış vurub ki, insan ağılı ondan yaxşısını düşünüb ortaya qoya bilməz. Mühəndis (alim) yaranışın sirrini çox axtarıb, amma necə başladığını tapa bilməyib. Tapa bilməz, çünki Onun elm və qüdrət naxışından insan baş çıxarmaz. Hikmət dolu kitab buyurduğu kimi, “*Rəbbin insanları (elm və qüdrət baxımından) əhatə etmişdir*” [Quran 2017, İsrə, 60]. Nümunəni veririk [Nizami 1390, II, 955]:

چنان برکشیدی و بستی نگار که به زان نیارد خرد در شمار
مهندس بسی جوید از رازشان نداند که چون کردی آغازشان

*Xilqətə vurmusan elə bir naxış,
Ondan yaxşısını ağıl düşünməz.
Mühəndis bu varlıq sirrini arar,
Bilməz ki, onları necə başladın.*

3. Allah tək-pak-qadir-dərk edilməz olaraq

Allahdan başqa bir varlıq yoxdur ki, tək-pak-qadir-dərk edilməz olsun. Nizami öz əsərlərinin ayrı-ayrı yerlərində bu dörd özəllik haqda dəfələrlə bəhs açır. Yaradanın təkliyini, paklığını, qüdrətini, dərk edilməzliyini təsdiq edən saysız-hesabsız dəlillər var, bunları görmək üçün insana bəsirət adlı sağlam ağıl lazımdır.

Allahın qüdrətinə ram olan göylər və yer Ona təslimdir, Onun rəmzi bayrağının altına keçib. Yerdə olan insan da Ondən var oldu, O isə kimsədən və heç nədən yox, yalnız Özündən var oldu. Bu da aydındır ki, “Göylərdə və yerdə olanlar Ona məxsusdur. Hamı Onun qarşısında təslimdir” [Quran 2017, Bəqərə, 116]. Şairi dinləyəək [Nizami 1390, I, 6]:

زیرنشین علمت کاینات ما بتوقائم چوتوقائم بذات

Sənə bu kainat təslim olubdur,

Səndən var olmuşuq, Sənsə Özündən.

Yuxarıda yer alan “Ğaem be zat” Quran ifadəsi olub, onu “Özündən var olan” təqdim edirik. Allah pakdır, Onun varlığı surət götürmür (kiməsə, nəyəsə oxşamır), bağlantı da götürmür (kiməsə, nəyəsə bağlı deyil). Demək, O, mütləq anlamda bənzərsizdir [Nizami 1390, I, 6]:

هستی تو صورت پیوندنی توبکس و کس بتومانندی

Varlığın surətə bağlı deyildir,

Sənə oxşayan yox, Sən də birinə.

“Əzəl” dini termin olub “başlanğıcı olmayan başlanğıc” deməkdir, “əbəd” də dini termin olaraq “sonu olmayan son” anlamına gəlir. Nizaminin qələmində insanlar yox ikən Allah “əzəl”dən var olub, insanlar yox olandan sonra da O, əbədi olaraq var olacaqdır. Başlanğıcı və sonu olmamaq yalnız Allaha xas özəllikdir [Nizami 1390, I, 8]:

ای به ازل بوده و نابوده ما وی به ابد زنده و فرسوده ما

Əzəldən var idin, bizlər isə yox,

Əbədi olarsan, bizlər olmarıq.

Qurandan qaynaqlanan Nizami yazır ki, Allah-taalanın qaldığı bir yer yoxdur, çünki yerləri yaradanın yeri olmaz. O elə bir zətdir ki, Onun sirrini kimsə açıb sadalaya bilməz, nə də ki düşüncə Ona yol tapa bilməz. Demək, Yaradan yeri bilinməz və dərk edilməzdir [Nizami 1390, II, 1406]:

طلب کردن جای او رای نیست که جای آفریننده را جای نیست

نه کس راز او را تواند شمرد نه اندیشه داند بدوراه برد

Yerini aramaq doğru deyildir,

Yeri yaradanın yeri olmayır.

Nə kimsə sirrini açıb sadalar,

Nə də ki düşüncə Ona yol alar.

Hər canlı və cansız varlıq üç prosesdən keçir – doğulur, böyüyür, fənaya gedir. Bu üçünün Yaradana aidliyi yoxdur. O doğulmayıb ki, ölə, artmır ki, azala, yemir ki, möhtac ola. Nizami burada Xaliqin üç özəlliyini ortaya qoyur – dəyişməz olduğunu, ölməmiş olduğunu, ölməz olduğunu [Nizami 1390, I, 6]:

آنچه تغیر نپذیرد توئی وانکه نمرد است و نمیرد توئی

Hər nə ki dəyişmir, demək, o, Sənsən,

Ölməyən və ölməz olan da Sənsən.

Xaliqin varlığı və sifəti (özəllikləri) ilkin və sonuncudur. İlkin ona görə ki, Ondən öncə heç kim və heç nə qalmaz. Nizami 1-ci misrada təsdiq edir ki, yalnız kainatı var edib yox edən ilkin və sonuncu olmağa layiqdir [Nizami 1390, I, 3]:

اول و آخر بوجود و صفات هست کن و نیست کن کاینات

Zatiyyə, sifətə – ilkin, sonuncu,

Kainat var edən, həm də yox edən.

Beyin nə düşünürsə, o düşünülmən beyində doğan düşüncədir. Hər nə ki düşüncəyə sığmır, hər nəyi ki düşüncə dərk edə bilmir, Nizami onu Allaha aparan yol sayır. Başqa sözlə, ürpək düşüncəyə əzəmətli olan sığmaz [Nizami 1390, II, 1406]:

هر اندیشه ای کان بود در ضمیر خیالی بود آفرینش پذیر
هر آنچه او ندارد در اندیشه جای سوی آفریننده شد رهنمای

*Beyində var olan fikir, düşüncə
Orada doğan bir xəyal sayılır.
Hər nə ki fikirdə yer ala bilmir,
Elə o, Tanrıya aparan yoldur.*

Ayağı yalın (hədəfə çatmayan) düşüncə Yaradanı aramaq üçün yol ölçür (boş yerə gedib gəlir), Onu tapmayıb qapısından əliboş geri döndür, heç oxşarını da görə bilmir. Düşüncəyə acıyan ağıl “Ədəbsiz düşüncəni çağırıb, tənbeh edərəm” deyir. Allahı aramaq yolunda düşüncəni aşağılayan Nizami düşüncə üçün “ayağı yalın” anlamında “tohi pa” bədii təyini, düşüncənin boş yerə gedib gəlməsini qabartmaq üçün “yer ölçdü” anlamında “rah nebešt” frazeoloji feilini seçir [Nizami 1390, I, 5]:

وهم تهی پای بسی ره نبشت هم زدرش دست تهی باز گشت
راه بسی رفت و ضمیرش نیافت دیده بسی جست و نظیرش نیافت
عقل درآمد که طلب کردممش ترک ادب بود ادب کردممش

*Yer ölçdü ayağı yalın düşüncə,
Di gəl qapısından əliboş döndü.
Çox getdi, yerini tapa bilmədi,
Çox baxdı, oxşarı görə bilmədi.
Ağıl da dedi ki, “Çağırıb onu –
Ədəbsiz olanı tənbeh eylərəm”.*

Saniyədə üç yüz min km gedən işıq sürətindən daha sürətli var, o da düşüncə sürətidir. İş ondadır ki, bu gedişlə də düşüncə Yaradanı tapmağa acizdir.

Nəticə / Conclusion

Nizami tək şairdir ki, onun əsərlərində Allahın vəsfi gen-bol işıqlanır. Buna baxmayaraq, tədqiqatçılarımız həm ədəbiyyatşünaslıq, həm də ilahiyyat baxımından böyük önəm daşıyan bu məsələyə az yer ayırırlar. Bu məqalənin üstünlüyü odur ki, “Allah” anlayışı ilə bağlı Nizaminin mülahizələrini farsca və Azərbaycanca filoloji tərcümədə Quran müstəvisindən təqdim edir.

Ədəbiyyat / References

1. Qurani-Kərim. (2017). Bakı. Nurlar.
2. Moin Məhəmməd. (1389). Fərhənge-farsi. 6 cildə. III c. Tehran.
3. Moin Məhəmməd. (1389). Fərhənge-farsi. 6 cildə. IV c. Tehran.
4. Nizami Gəncəvi (1390). Kolliyate-Xəmsə. 2 cildə. I c. Tehran.
5. Nizami Gəncəvi (1390). Kolliyate-Xəmsə. 2 cildə. II c. Tehran.

Понятие “Аллах” в поэзии Низами (посвящается 880-летию Низами)

Эльман Гулиев

Доктор философии по филологии

E-mail: elmanquliyev55@gmail.com

Резюме. В пяти поэмах великого Низами содержатся свыше тысячи полустиший, говорящие о могуществе, мудрости, знании, справедливости, кротости, извечности, вечности, непостижимости Аллаха и о том, что Он пречист, пребывает вне места и времени, видит всё, слышит всё, знает всё, милостив, милосерден, наказывает и поощряет. Каждое полустишие представляет собой поэтическую мысль, заимствованную из отдельных стихов Корана.

Актуальность статьи заключается в том, что автор обращается к персидскому “Хамса”, не повторяя мнение, комментарий и перевод какого-либо ученого или исследователя, излагает свои переводы в нерифмованном слого (формат 6+5), максимально приближенном к оригиналу, объясняет каждое полустишие и цитирует стихи из Корана на азербайджанском языке.

Еще одной особенностью этой статьи является то, что она содержит термины Корана, правильный перевод каждого персидского слова, термины суфизма и дословные варианты персидских фразеологических глаголов, которые гарантируют, что перевод близок к духу оригинала.

Низами настолько гений, что его многогранное богатое творчество связано с физикой, химией, биологией, астрономией, естественными науками, историей, этнографией, литературой, географией, лингвистикой, философией, религией и другими науками. Поскольку эта статья посвящена понятию “Аллах”, в ней есть три подзаголовка - “Чего Низами хочет от Аллаха”, “Аллах как извечный-вечный-беспространственный”, “Аллах как единый-чистый-могущественный-непостижимый”.

Священный Коран - широко используемый предмет в творчестве Низами. Его нельзя покрыть одной статьей. Это тема одной диссертации. Надеемся, что в 2021 году, в году Низами ученые, исследователи и докторанты широко изучат взгляды поэта относительно Аллаха.

Ключевые слова: Низами, Хамса, Аллах, извечный-вечный-могучий-единственный-чистый-бесподобный-беспространственный, творение, просветление

Nizami Gəncəvinin Topqarı Saray Muzeyi Kitabxanası və Süleymaniyyə Əlyazma Əsərlər Kitabxanasında saxlanan “Xəmsə” əlyazmaları

Səyyarə Məmmədova

AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanası. Azərbaycan.

E-mail: seyyare.memmedova.1980@mail.ru

Annotasiya. Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin beş məsnəvidən ibarət, möhtəşəm “Xəmsə”si dünya ədəbiyyatının nadir incilərindən sayılır. Bu əlyazmaların böyük bir qismi bu gün İslam mədəniyyətinə aid əlyazmaların sayına görə dünyanın ən zəngin və dəyərli kolleksiyalarına sahib Türkiyə Respublikasının kitabxanalarına məxsusdur. Nizami “Xəmsə”si əlyazmalarının bu kitabxanalarda toplanması uzun müddət və fərqli yollarla gerçəkləşmişdir. Türkiyə kitabxanalarında saxlanılan toplam 250000 cild əlyazmanın təxminən 146000 cildi İstanbul kitabxanalarındadır. Bu məqalədə Nizami Gəncəvinin Türkiyə Respublikasının Topqarı Saray Muzeyi Kitabxanası və Süleymaniyyə Əlyazma Əsərlər Kitabxanasında saxlanılan “Xəmsə” əlyazmaları haqqında məlumat verilir. Zəngin miniatürlərlə işlənmiş əlyazma və albomlara görə dünyanın xüsusi kolleksiyalarından birinə sahib Topqarı Saray Muzeyi Kitabxanası xüsusilə o dövrdə elm və sənətkarlıq paytaxtı olan Təbriz şəhərindən gətirilmiş qiymətli əsərlərə sahibdir. Bu əsərlərin əhəmiyyətli bir hissəsini Türkmən sarayında hazırlanmış son dərəcə qiymətli kitablar təşkil edir. Kitabxanadakı Nizami “Xəmsə”lərindən 69-u miniatürlərlə bəzədilmişdir. Bu əsərlərdən 45 miniatürlü nadir nüsxə “Xəzinə” kolleksiyasında qorunur. Süleymaniyyə Kitabxanası Türk-İslam mədəniyyətinin ana qaynaqlarından olan əlyazma və qiymətli çap əsərlərini qoruyub saxlayır, yerli və xarici tədqiqatçılara beynəlxalq səviyyədə xidmətlər göstərən bir qurumdur. Süleymaniyyə kitabxanasında saxlanan Nizami “Xəmsə”sinin əlyazma nüsxələri əsasən XV və XVI yüzilliklərə aiddir. Məqalədə hər iki kitabxananın müxtəlif kolleksiyalarında saxlanılan “Xəmsə” əlyazmaları haqqında oxuculara ətraflı məlumatlar çatdırılır.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, Xəmsə, Topqarı Saray Muzeyi Kitabxanası, əlyazmalar, Süleymaniyyə Əlyazma Əsərlər Kitabxanası

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 17.05.2021; qəbul edilib – 28.05.2021

Manuscripts of Nizami Ganjavi's "Khamisa" kept in the Topkapi Palace Museum Library and the Suleymaniye Manuscript Library

Sayyara Mammadova

Central Library of Science of ANAS. Azerbaijan

E-mail: seyyare.memmedova.1980@mail.ru

Abstract. The great Azerbaijani poet Nizami Ganjavi's magnificent "Khamisa" consisting of five mathnawis is considered one of the rare pearls of world literature. Most of these manuscripts today are housed in the libraries of the Republic of Turkey, which has the richest and most valuable collections in the world in terms of the number of manuscripts belonged to Islamic culture. The collection of Nizami's "Khamisa" manuscripts in these libraries has been carried out for a long time and in different ways. About 146,000 volumes of the 250,000 volumes of manuscripts kept in Turkish libraries are in Istanbul libraries. This article provides information about Nizami Ganjavi's "Khamisa" manuscripts preserved in the Topkapi Palace Museum Library and Suleymaniye Manuscripts Library of the Republic of Turkey. The Topkapi Palace Museum Library, which has one of the world's special collections of manuscripts and albums with rich miniatures, has valuable works brought from Tabriz, the capital of science and art at that time. An important part of these

works are extremely valuable books prepared in the Turkman palace. 69 of Nizami's "Khamsa" pieces in the library are decorated with miniatures. 45 rare examples of these works decorated with miniatures are preserved in the Treasure Collection. The Suleymaniye Library preserves manuscripts and valuable printed works, which are the main sources of Turkish-Islamic culture, and is an institution that provides international support to local and foreign researchers. Manuscripts of Nizami's "Khamsa" kept in the Suleymaniye Library mainly belong to the XV and XVI centuries. This article provides readers with detailed information about the "Khamsa" manuscripts kept in different collections of both libraries.

Key words: Nizami Ganjavi, Khamsa, Topkapi Palace Museum Library, manuscripts, Suleymaniye Manuscript Library

Article history: received – 17.05.2021; accepted – 28.05.2021

Giriş / Introduction

Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin beş məsnəvidən ibarət, möhtəşəm "Xəmsə"si dünya ədəbiyyatının nadir incilərindən sayılır. Klassik Şərq kitabları içərisində ustad xəttatlar tərəfindən ən çox üzü köçürülən, mahir miniatürçülər tərəfindən ən çox rəsmlər və qızıl suyu ilə çəkilmiş ornamentlərlə bəzədilən əsər məhz Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"si hesab olunur.

Nizami əsərlərinin bizə gəlib çatan əlyazmalarının çoxu (900-ə yaxın) nəfis görünüşü və bədii dəyəri ilə oxucunu heyran edir [10].

Onların demək olar ki, hamısı zəngin bədii tərtibata malikdir: çərçivələr, güllər, rəngarəng başlıqlar, naxışlar, başlıqlara vurulmuş bəzəklər, sonluqlar, laklı təsvirlər, döymə üsulla bəzədilmiş dəri cildlər rəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb edir. Əlyazmaların mühüm bir hissəsi yüksək sənətkarlıqla işlənmiş süjetli miniatürlərlə bəzədilmişdir.

Əsas hissə / Main Part

Azərbaycanda bu nadir nüsxələr əsasən Bakı şəhərində, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutunda qorunub saxlanılır. Yalnız Azərbaycanın deyil, eləcə də bütün Şərq aləminin və dünyanın dahi söz ustadı sayılan Nizami Gəncəvinin zəngin irsi ölkəmizdən xaricdə bir sıra böyük şəhərlərin (London, Paris, İstanbul, Varşava, Praqa, Vyana, Moskva, Sürix, Daşkənd, Nyu-York, Sankt-Peterburq, Münhen, Tehran, Şiraz, Kazan və s.) aparıcı kitabxana və muzeylərinin qiymətli və nadir kitab xəzinəsi hesab edilir.

Bu əlyazmaların böyük bir qismi isə bu gün İslam mədəniyyətinə aid əlyazmaların sayına görə dünyanın ən zəngin və dəyərli kolleksiyalarına sahib Türkiyə Respublikasının kitabxanalarına məxsusdur. Türkiyə kitabxanalarında saxlanılan toplam 250000 cild əlyazmanın təxminən 146000 cildi İstanbul kitabxanalarındadır. Bu rəqəmlərə görə, İstanbul dünyada İslam mədəniyyətinə aid əlyazmaların ən çox toplandığı şəhərdir. Bu əlyazmalar orijinalıq və sənət dəyərinə görə yüksək əhəmiyyətə malikdir ki, onların da içərisində Nizami Gəncəvi "Xəmsə"sinin qədim və mötəbər nüsxələri özünəməxsus yer tutur [11, s.3].

Nizami "Xəmsə"si əlyazmalarının bu kitabxanalarda toplanması uzun müddət və fərqli yollarla gerçəkləşmişdir. Türkiyə Respublikasının kitabxanalarında olan əlyazmaların bir hissəsini Osmanlı hərbi yürüşləri ilə əlaqələndirmək mümkündür. Bu gün Topqapı Saray Muzeyində saxlanılan Ağqoyunlu hökmdarlarına məxsus müxtəlif zirehlər və həmin muzeyin arxivində olan Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinə aid bəzi şəxsi yazışmalar, bu dövlətlərə aid bir çox dəyərli əşyanın Osmanlılar tərəfindən ələ keçirilərək İstanbula nəql edildiyini sübut edir. Bununla yanaşı, Çaldıran döyüşündən sonra Osmanlı dövlətinin Təbrizi ələ keçirdiyi zaman burada olan çoxlu sayda sənətkarın Yavuz Sultan Səlimin əmri ilə İstanbula köçürülməsi də arxiv

sənədləri əsasında müəyyən edilmişdir. Bu faktlara əsasən, Təbrizdən daşınan əşyalar arasında çoxlu miqdarda kitabın da olduğunu təxmin etmək mümkündür.

Türkiyədə “Türk və İslam Əsərləri Muzeyi”ndə saxlanılan Nizamiyə aid “Xəmsə” nüsxəsi də digər qaranlıq qalan mətləbləri aydınlatmaqda bizə kömək edir. Olduqca gözəl bir xətt ilə köçürülmüş bu əsərin üzərindəki yazıya əsasən onun I Şah Abbas tərəfindən Ərdəbildəki Şeyx Səfi məqbərəsinin kitabxanasına vəqf edildiyi məlum olur. Əsərin titul vərəqində fars dilindən tərcüməsi “Hər kim (bu kitabı) oxumaq istərsə, -türbədən kənara götürməmək şərti ilə - oxusun! Hər kim (bu kitabı) kənara apararsa, İmam Hüseyin qan(ını tökənlərə) şərikin olsun!” mənasını verən ibarə yazılmışdır. Bu ibarəni I Şah Abbas tərəfindən Şeyx Səfi türbəsindəki kitabxanaya vəqf edilən digər kitabların üzərində də görmək mümkündür. Şah Abbasa aid qeydin kənarında isə çətinliklə oxunan Səfəvi möhürü diqqəti cəlb edir [11, s.31].

Eyni zamanda tanınmış Osmanlı salnaməçisi Talikizadə Mehmet Sübhi (öl.1014/1606), 993/1585-ci ildə Təbriz şəhərinin Osmanlılar tərəfindən fəthindən bəhs edən “Təbriziyyə” adlı əsərində şəhərin fəthi zamanı qənimət olaraq ələ keçirilən dəyərli əşyaların arasında tanınmış xəttatlara aid bir çox dəyərli kitabın da olduğunu yazmışdır [10, s.34].

Bu faktlara əsasən məlum olur ki, XVIII əsrin I yarısında Osmanlı hərbi yürüşləri nəticəsində Təbriz, Ərdəbil, Urmiya, Marağa, Həmədan və Kırmanşah kimi şəhərlərdə yerləşən Səfəvi dövlətinə məxsus kitabların bir qismi Osmanlı kitabxanalarına nəql edilmişdir.

Hal-hazırda Türkiyə kitabxanalarında olan farsca əlyazmaların tamamilən qənimət kimi aparılmasını düşünmək də yanlış olardı. Bu gün Türkiyədə, Osmanlı arxivlərində saxlanılan bir sıra materiallar XVIII əsrin II yarısında Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinə aid sənədlərin qanuniliyinin rəsmən tanındığını və Osmanlı dövləti tərəfindən onlara aid mallara müdaxilə edilmədiyini göstərir. Eyni zamanda İstanbul Topqapı Saray Muzeyi Kitabxanasında Nizami Gəncəvi “Xəmsə” nüsxəsi vardır ki, həmin əlyazma özbək hökmdarı tərəfindən Osmanlı sarayına göndərilmişdir [5, s.35].

Bütün bu faktlar həqiqətən də əlyazma kitabların bir hissəsinin qiymətli hədiyyə kimi Osmanlı sultanlarına ərməğan olaraq göndərildiyini sübut edir.

Zəngin miniatürlərlə işlənmiş əlyazma və albomlara görə dünyanın xüsusi kolleksiyalarından birinə sahib Topqapı Saray Muzeyi Kitabxanası xüsusilə o dövrdə elm və sənətkarlıq paytaxtı olan Təbriz şəhərindən gətirilmiş qiymətli əsərlərə sahibdir. Bu əsərlərin əhəmiyyətli bir hissəsi Türkmən sarayında hazırlanmış son dərəcə qiymətli kitablardan ibarətdir.

Buradakı Nizami “Xəmsə”lərindən 69-u miniatürlərlə bəzədilmişdir. Bu əsərlərdən 45 miniatürlü nadir nüsxə “Xəzinə” kolleksiyasında qorunur [1, s.390].

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, Topqapı Saray Muzeyi Kitabxanasında saxlanılan Nizami Gəncəvi “Xəmsə”lərinin çoxu alimlərimiz tərəfindən ətraflı araşdırılmamışdır.

Topqapı Saray Muzeyi Kitabxanasında (TSMK) saxlanılan H.749 şifrəli “Xəmsə”nin və Osmanlı sarayı kolleksiyasına girmədən öncə Sədrəzəm Sinan Paşaya (öl.1596) aid olduğu bilinir. H.999/M1591 tarixli Şirazda hazırlanmış bu əsərin tələsik böyüdülmüş, zənginləşdirilməsinə dair xüsusiyyətlərə malik olduğu düşünülür. İçindəki 18 ədəd miniatür mətnlər arasında yerləşmişdir. Bu miniatürlər mətnə görə çox kiçikdir. Əlyazmaya sonradan, Şah Abbas dövründə çəhrayı rəngli səhifə kənarları əlavə edilərək, ölçüsünün böyüdüldüyü ehtimal edilir [4, s.34].

TSMK-da saxlanılan H. 752 şifrəli Nizami “Xəmsə”sinin sərlövhə, ünvan səhifə (başlıq səhifələri) tərtibləri Ağqoyunlu Türkmən müzəhhiblər (əlyazmanı qızıl suyu ilə bəzəyən sənətkar) tərəfindən hazırlanmışdır. 1475-1481-ci illər arasında hazırlandığı təxmin edilən sərlövhə və ünvan səhifə naxışlarında tünd göy zəmində mavi, bəyaz, əflatun- qrupu çiçəklər (149 b-150 a, 207b) və ya tünd göy zəmində əflatun-çəhrayı, firuzə, qızıl rumi (25b-26a, 287b) təməl naxış növləri istifadə olunmuşdur.

Kitabxananın H. 753 şifrəli Nizami “Xəmsə” əlyazması xarakterik xüsusiyyətlərə malik nümunələrdəndir. Əsər Türkmən üslubunda qəhvə rəngli dəri cildə, 325 vərəqdən ibarətdir. Fars dilində, talik xəttlə yazılmışdır. XV əsrin II yarısına aid fərqli üslubda tərtib edilmiş 1b-2a, 2b-3a səhifələri əsərə sonradan əlavə edilmişdir. 3b səhifəsi isə XVI əsrin əvvəlləri Şiraz üslubunda

başlıq şəklində tərtib edilmişdir. Əlyazma 37 miniatürlə bəzədilmişdir. Əsərin 19b səhifəsindəki miniatüründə H.916/M.1510 tarixi göstərilmişdir. Fərqli üslublardan anlaşıldığı kimi əsər tamamlanmadan Səfəvi-Təbriz sarayına keçmiş, 114-cü ildə Təbrizin türklər tərəfindən fəthindən sonra İstanbul Sarayına gətirilmişdir [1, s.390].

Bu kitabın tarixi dəqiq göstərilməmişdir. Böyük üslub fərqi görə əsərin üç fərqli dövrdə tamamlandığı anlaşılır. Z.Akalay “Topkapı Saray Müzesi Kütüphanesi Hazine 753 No.lu Nizami Həmsəsinin Minyatürləri” başlıqlı araşdırmasında, Nizami Xəmsəsinin bu nüsxəsində dörd fərqli üslub, dolayısı ilə dörd fərqli dövr müəyyən etmişdir. A üslubunun Şirazda 1457 tarixlərində, iki ayrı nəqqaş tərəfindən çəkilən B üslubunun Şirazda 1460 tarixlərində, C üslubunun Təbrizdə Şah İsmayıl dövründə 1510 tarixlərində, D üslubunun isə İstanbulda təxminən 1540 tarixlərində hazırlandığı müəyyən edilmiş, bu fərqli mərkəzlər və dövrlər haqqında tarixi və siyasi biliklər verilmişdir. Miniatür üslubları bu nüsxənin Qaraqoyunlu Türkmənləri dövründə Şirazda, böyük ehtimalla Pir Budak Sultanın himayəsində köçürülməyə başlanıldığını göstərir. Qaraqoyunlu Türkmənlərinə aid miniatürlərdə fərqli iki üslub diqqəti çəkir. Bir qisim Teymur-Şiraz ənənələrinə bağlıdır. Zəngin kompozisiyaların istifadə olunduğu digər miniatürlərdə Herat məktəbinin təsirləri görünür. Miniatürlərdən birində H.916/M.1510 tarixi göstərilir. Qaraqoyunlu dövründə tamamlanmamış bu əlyazmanın ikinci dövr miniatürləri, erkən Səfəvi-Təbriz miniatür məktəbi üslubundadır [1, s.397].

TSMK H. 754 şifrə altında saxlanan 365 vərəqli, nəstəliq xəttlə yazılmış əsərdə 28 miniatür və 19 təsvir işlənmişdir. Əlyazma H.888/ M.1483 tarixində Şirazda Mürşid ad. Din Məhəmməd əl-Katibi tərəfindən köçürülmüşdür. Əsər Ağqoyunlu Türkmənləri dövrü Şirazın tanınmış üslubunu əks etdirən miniatürlərə sahibdir [4, s.27].

TSMK H.758 şifrə altında saxlanan 402 vərəqdən ibarət bir digər əlyazma fars dilində, talik xəttlə yazılmışdır. H.945/M.1358 tarixli əsərdə 20 miniatür, 43 təsvir verilmişdir. XVI əsrin birinci yarısı Şiraz rəsm emalatxanasının dəyərli miniatürlərinə sahib əlyazmanın 383a səhifəsindəki miniatürdə H.947/M.1540-1541 tarixi və “Müzəhhib Hüseyn” imzası vardır. Əsər Şirazlı Mürşid-əl Katib tərəfindən istinşah edilmişdir. Əlyazmanın 1a səhifəsində Yavuz Sultan Səlimin möhürü, 3a səhifəsində III Əhmədin möhürü, 402b səhifəsində isə təməllik qeydi (Mərhumə Şah Sultan) yazılmışdır. Bu ibarə əsərin ilk sahibinin I Səlimin qızı və Qanuni Sultan Süleymanın bacısı Şah Sultan olduğunu bildirir [12, s.17, 27].

TSMK H.760. şifrə altında saxlanan Nizami “Xəmsə” nüsxəsi H.941/M.1543 tarixində Mürşid əl-Katib əş-Şirazi tərəfindən köçürülmüşdür. 401 vərəqdən ibarət əlyazma fars dilində, nəstəliq xəttlə qələmə alınmışdır. 30 miniatürə sahib əsərin miniatürləri Şiraz saray üslubunda işlənmişdir [4, s.49].

Kitabxanaya məxsus digər Nizami “Xəmsə”si H.761. şifrə altında saxlanan 405 vərəqdən ibarət, nəstəliq xəttlə, fars dilində yazılmış 16 miniatürlü və 16 rəsmlə əlyazmadır. Bu “Xəmsə”nin dördüncü məsnəvisinin sonunda H.866 rebiyülevvel/M.1461 dekabr tarixində Şeyx Mahmud Pir Budaği tərəfindən, Pir Budaq Sultan üçün köçürüldüyü qeyd edilir. Əlyazmanın sonunda isə H.881 şaban /M.1476 noyabr tarixində Sultan Xəlilin əmri ilə xəttat Fəxr. ad. Din Əhməd tərəfindən tamamlandığı yazılır. Əsərin başındakı medalyonda Sultan Həsən Bahadır Xanın kitabxanasına daxil olduğuna dair qeyd göstərilir. Əlyazmanın miniatürlərinin bir qisminin 1476-cı illərdə Ağqoyunlu dövlətinin Şiraz Valisi Sultan Xəlilin himayəsində Şirazda hazırlandığı və Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənə təqdim edildiyi güman edilir [3, s.24].

F.Çağman “Topkapı Saray Müzesi Kütüphanesi Hazine 762 No.lu Nizami Həmsəsinin Minyatürləri” adlı doktorluq əsərində üç ayrı mərkəzdə çəkilmiş H. 762 nömrəli Nizami “Xəmsə”sinin miniatürləri araşdırılmışdır. Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Xəlil dövründə Şirazda hazırlanmağa başlanmış əlyazmanın (1475), Təbrizdə Sultan Yaqubun hakimiyyəti illərində böyük hissəsi başa çatdırılmış və Təbrizdə Şah İsmayılın hakimiyyətinin ilk illərində də bəzi miniatürləri əksik olmaqla cildi tamamlanmışdır. H.762 nömrəli əlyazma 317 vərəq, incə nəstəliq xəttlə yazılmışdır. 19 miniatür və 21 təsvirə sahibdir. Əsərin iki yerində köçürülmə tarixini bildiren sütun vardır. “Leyla və Məcnun” məsnəvisinin sonunda Abd. ar-Rahman al-Xarazmi al- Sultanı

tərəfindən H.880/M.1475-cü ildə yazıldığı qeyd edilir. “Xəmsə”nin sonunda sütunda Abd. Ar-Rahim əl-Yaqubi tərəfindən H.886/ M.1481-ci ildə Təbrizdə yazılıb tamamlandığı göstərilir. Əlyazmanın sonunda Uzun Həsənin oğlu Sultan Xəlil istəyi ilə, yəqin ki, Şirazda hazırlanmağa başlanılması haqqında məlumat vardır. Bu əlyazmanın Səfəvi dövründə, Şah İsmayılın hakimiyyəti illərində tamamlandığı bildirilsə də bəzi miniatürlər yarımçıq qalmışdır. Əsərin, Yavuz Sultan Səlimin Təbriz səfərindən (M.1514) aldığı qənimətlərlə birlikdə Topqapı sarayına aparıldığı güman edilir. Əlyazmadan çıxarılmış üç miniatür Londonda xüsusi kolleksiyada saxlanılır [6; 4, s.28].

TSMK H. 773 şifrə altında saxlanan Nizami “Xəmsə”si fars dilində nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. H865/M.1460 tarixli əlyazma 351 vərəqdən ibarətdir. 13 nəfis miniatürə sahib olan əsər Abd. Ar. Rahman b. Məhəmməd b. İsmayıl tərəfindən köçürülmüşdür. Əlyazmanın miniatürələrini Teymurilər dövrünə Şiraz miniatür məktəbinə aid edirlər [4, s.23].

TSMK H. 1008 şifrə altında saxlanan kitabda Nizami və Xosrov Dəhləvi “Xəmsə”ləri bir yerdə cildlənmişdir. Nizami “Xəmsə”si H.895 tarixində Mürşüd ad-Din Məhəmməd tərəfindən köçürülmüşdür. Əlyazma fars dilində, nəstəliq xətt ilə qələmə alınmışdır. 542 vərəqdən ibarət əsər 47 miniatürə sahibdir. Kitabdakı miniatürlər Şiraz-Türkmən miniatür məktəbinin nadir nümunələrindən hesab edilir [12].

TSMK R.874 şifrə altında saxlanan Nizami “Xəmsə”si, fars dilində nəstəliq xətt ilə yazılmış 343 vərəqdən ibarətdir. 16 miniatürə sahib bu əlyazmada 18 təsvir verilmişdir. H.881/M.1476 tarixli əsərin Şirazda, Sultan Xəlil üçün hazırlandığı təxmin edilir [4, s.26].

Nizami Gəncəvinin TSMK-da “İqbalnamə” məsnəvisinin R. 883 şifrə altında saxlanan Əhməd b. Sultan Əli əl-Xərəvi xətt ilə M.1572-ci ildə köçürülmüş, sərlövhə və Herat üslubunda 7 miniatürdən ibarət nüsxəsi və “Şərəfnamə” məsnəvisinin Şah Məhəmməd əl-Katib xətt ilə köçürülmüş, 1 ünvan səhifəsinə malik EH. 1654 nömrəli əlyazma nüsxələri də mövcuddur [8, s.41].

TSMK-da 1115 şifrə altında saxlanan “Tercümeyi –Hamse-i Nizami” nüsxəsi də vardır. Əsərin türk dilinə köçürülmə tarixi H.1197/M.1782-ci ildir. Osmanlı üslubunda 63 miniatürə sahib əlyazma talik xətt ilə yazılmışdır [13].

TSMK A-3559 şifrə altında saxlanan 447 vərəqdən ibarət Nizami Gəncəviyə aid “Xəmsə” əlyazması Katib-Şah Mahmud Nişapuri tərəfindən hazırlanmışdır. Miniatürlərlə zəngin olan bu nüsxə H.907/M.1501-1502-ci illərə aid edilir. Nəfis tərtibata malik bu əlyazma 74 Miniatür və 5 ünvan səhifəyə sahibdir [8, s.26].

Topqapı Saray Muzeyi Kitabxanasında saxlanılan Nizami Gəncəvinin “Xəmsə” əlyazmalarının bibliografiyası

H. 750. Köçürülmə tarixi – 779/1377-78-ci illər, 397 v.; H. 1008. Köçürülmə tarixi – 796/1393-94-cü illər; H. 789. Köçürülmə tarixi 824/1421-ci il; H. 774. Tarixi-844/1440-41-ci illər. 308v.; H. 779. Tarixi-843/1439-40-cı illər. 368 v; R. 892. Tarixi-846/1442-43-cü illər. 461v; H. 870. Tarixi-848/1444-45-ci illər. 307 v ; H. 781. Tarixi-849/1445-46-cı illər. 325 v.; H. 786. Tarixi-850/1446-47-ci illər. 318 v.; R. 855 Tarixi-850/1446-47-ci illər. 391v.; R. 866. Tarixi-850/1446-47-ci illər. 402 v.; H. 773 Köçürülmə tarixi 865/1460-61-cı illər. 351v.; R.872. Köçürülmə tarixi 879/1474-75-ci illər. 344v.; H.761. Köçürülmə tarixi 881/1476-77-ci illər. 309 v.; R.874. Köçürülmə tarixi 881/1476-77-ci illər. 343 v.; H.762. Köçürülmə tarixi 886/1481-82-ci illər. 318v.; H.754. Köçürülmə tarixi 888/1483-cü il. 365v; H.768. Köçürülmə tarixi 890/1485-ci il. 332 v.; H.771. Köçürülmə tarixi 895/1489-90-cı illər. 401v; R 876. Köçürülmə tarixi 897/1492-ci il. 345 v.; H 876. Köçürülmə tarixi 899/1493-94-cü illər. 379 v.; H 778. Köçürülmə tarixi 900/1495-ci il. 397 v.; H 792. Köçürülmə tarixi 902/1496-97-ci illər. 38 v.; H 775. Köçürülmə tarixi 903/1497-98-ci illər. 394 v.; H 769.Köçürülmə tarixi 905/1499-1500-cü illər 402.v; R 858. Tarix- XV; əsr. 374 v.; H 857. Köçürülmə tarixi-XV; əsr.386 v.; B 147. Köçürülmə tarixi-XV; əsr.304 v.; B 146. Köçürülmə tarixi-XV; əsr. 381 v.; R 859. Köçürülmə tarixi-XV; əsr. 502 v; R 873. Tarix- 906/1500-1501-ci illər. 354 v.; H. 791. Tarix- 911/1505-06-cı illər. 378 v.;H 957.

Tarix- 916/1510-11-ci illər. 388 v.; H 770. Tarix- 918/1512-13-cü illər. 393 v.; H. 788. Tarix- 919/1513-14-cü illər. 427 v.; H 783. Tarix- 916/ 1513-14-cü illər. 399 v.; H 766. Tarix- 922/ 1516-cı il.337 v.;R 860. Tarix- 927/ 1521-ci illər. 396 v.;R. 877. Tarix- 933/ 1527-ci il. 341 v.; R.871. Tarix- 934/ 1527-28-ci illər. 356 v.;R.856. Köçürülmə tarix 935/1528-29-cu illər. 385 v; R. 865. Köçürülmə tarix 835/1528-29-cu illər. 383 v.;H.760. Tarix- 941/ 1534-35-ci illər. 401. v; H.758. Köçürülmə tarix845/1538-39-cu. illər. 402 v.;H.765.Tarix- 945/ 1538-39-cu illər. 400. v; H.756. Tarix-951/ 1544-45-ci illər. 370 v.;R.867. Tarix-H.956/ 1549. 373 v.; H.763. Köçürülmə tarixi 963/1555-56. 333 v.;R.870. Köçürülmə tarixi 963/1555-56. 385 v.; R.864. Köçürülmə tarixi 979/1571-72. 293 v.;H.752. Köçürülmə tarixi 980/1572-73.303 v.; R. 875. Köçürülmə tarixi 987/1589-90.342 v.;H.794. Köçürülmə tarixi 990/1582.210 v.;R.869. Köçürülmə tarixi XVI əsr. 332 v.; H.763. Köçürülmə tarixi XVI əsr.375 v.; R.868. Köçürülmə tarixi XV;I əsr. 375 v.; H.764. Köçürülmə tarixi XV; I əsr.346 v.; H.762. Köçürülmə tarixi XVI əsr.360 v.; H.767. Köçürülmə tarixi XV; I əsr. 392 v.; H.777. Köçürülmə tarixi XVI əsr. 348 v.; H.790. Köçürülmə tarixi XV;I əsr. 361 v.; H.753. Köçürülmə tarixi XVI əsr. 325. v; R.878. Köçürülmə tarixi1051/1641-42. 371 v.;H.782. Köçürülmə tarixiXVI əsr. 576 v.R.879. Köçürülmə tarixi- XVI əsr. 68v.R.881. Köçürülmə tarixi- XVI əsr. R. 883. Köçürülmə tarixi-980/1572. 75 v. [10]

Türkiyə Süleymaniyyə Əlyazmalar Kitabxanası əlyazma kolleksiyalarına görə (50000 cild) Orta Şərqi, hətta dünyanın ən zəngin əlyazma kitabxanası hesab oluna bilər. Kitabxana ilk dəfə Süleymaniyyə məscidi içərisində sağ tərəfdə barmaqlıqlarla ayrılmış bölümdə Sultan I Mahmudun zamanında 1751-ci ildə yaradılmışdır [2, s.135].

Süleymaniyyə Kitabxanası Türk-İslam mədəniyyətinin ana qaynaqlarından olan əlyazma və qiymətli çap əsərlərini qoruyub saxlayır, yerli və xarici tədqiqatçılara beynəlxalq səviyyədə xidmətlər göstərən bir qurumdur. Süleymaniyyə kitabxanasında saxlanan Nizami “Xəmsə”sinin əlyazma nüsxələri əsasən XV və XVI yüzilliklərə aiddir.

Türkiyə Mərmərə Universiteti tədqiqatçısı Pinar Güləçin Süleymaniyyə Kitabxanasındakı Nizami “Xəmsə”lərinə dair səhih araşdırmaları mövcuddur [8, s.1].

Pinar Güləçin yazdığına görə, Süleymaniyyə kitabxanasındakı Nizami “Xəmsə” nüsxələrinin kataloqlarını araşdırdıqda belə məlum olur ki, Bağdadlı Vehbi 001620, Fateh 003750, Rəşid Əfəndi 000734, Hədiyyə Əlyazmalar 003375 və Xeyri ABD. Əfəndi 000093 nömrəli (daş basma) Nizami “Xəmsə”ləri bəzəksizdir [8, s.1].

Digər bir qrup olan Əsəd Əfəndi 002918 (48s.), Ayasofya 003862 (38s.), Fateh 003742 (62s.), Laləli 001957 (39s.) inventar nömrəli əlyazmalar isə “Xülasətül Xəmsə”, yəni “Xəmsə”nin qısa xülasəsidir [8, s.1].

Fateh 003747, 003748 və 003752 nömrəli nüsxələrə baxdıqda, üç ayrı cildə toplanmış bir “Xəmsə” meydana çıxır. 003747 “Sirlər Xəzinəsi” və “Xosrov və Şirin” məsnəviləri, 003748 “Leyli və Məcnun” və “Yeddi gözəl” məsnəvilərindən ibarətdir. 003752-də “İsgəndərnamə” məsnəvisi verilmişdir. Nüsxələrdə toplam beş ədəd ünvan səhifə vardır [8, s.1].

Süleymaniyyə Kitabxanasına məxsus 220 şifrəli Nizami “Xəmsə”si “Hədiyyə Əlyazmalar” kolleksiyasına məxsusdur. Nüsxə H.980/M.1572-ci ildə Heratda yazıya köçürülmüşdür. 303 vərəqdən ibarət əsər fars dilində, talik xəttlə yazılmışdır. Əsərin xəttatı Murad Hüseyn İbn Şah Məhəmməd İsfahanidir. İki ədəd bəzəkli ünvan səhifəsi olan kitab krem rəngli hamar kağız üzərində yazılmışdır. Olduqca köhnə vəziyyətdə olan nüsxənin “Sirlər Xəzinəsi”, “Xosrov və Şirin”, “Yeddi Gözəl” və “İsgəndərnamə” məsnəvilərinin təzhibli olması iki səhifəsi əksikdir. Əksik olan vərəqlər məsnəviləri əhatə edən səhifə aralıqlarının içərisində yer almışdır. Əsərdə toplam 15 ədəd miniatür vardır [2, s.32].

Süleymaniyyə Kitabxanasına məxsus 376 şifrə altında saxlanan Nizami “Xəmsə”sinin xəttatı Mun’imüddin əl-Əhvədidir. Əsər H.900/M.1495-ci il tarixində Şirazda köçürülmüşdür. Fars dilində, talik yazısı ilə qələmə alınmış əlyazma 327 vərəqdən ibarətdir. Türkmən üslubunda hazırlanmış bu əlyazma kitabxananın “Xalid Əfəndi” kolleksiyasında saxlanılır. Əlyazma 1927-ci ildə Süleymaniyyə kitabxanasına nəql edilmişdir. Titul vərəqi, sərlövhə, beş ədəd ünvan səhifəsi

və xətm (son) olmaqla səkkiz təsbit səhifəsi vardır. Saman rəngində hamar kağız üzərində yazılan əsərin məsnəvi başlıqları üstübəc mürəkkəblə, ara başlıqlar isə mavi mürəkkəblə yazılmışdır. Əsərin 327a səhifəsində köçürülmə məlumatlarından ibarət xətm hissəsi verilmişdir.

Kitabda 21 ədəd miniatür yer almışdır. Bu miniatürlər “Qarı və Sultan Səncər”, “Xosrovun Şirini hovuz başında görməsi”, “Şirinin Fərhadın düzəltdiyi hovuzu görməyə gəlməsi”, “Xosrovun Şirinin sarayını ziyarət etməsi”, “Xosrov və Şirinin zifafı”, “Leyli və Məcnun məktəbdə” səhnəsi və s. qeyd etmək olar [7, s.141].

Əsər Türkmən üslubunda olan orijinal qaba sahibdir. Açıq qəhvə rəngi dəridən və mıkləbli-dir (köhnə kitab cildlərinin sol cild qapağında olan və oxunmaqda olan yeri bildirən ucu üçkünc parça). Rumi və xətai qrup motivlərdən ibarət naxışlarda sarı qızıl istifadə edilmişdir [7, s.149].

Süleymaniyyə Kitabxanasına məxsus 3749 şifrə altında saxlanan Nizami “Xəmsə”sinin köçürülmə tarixi H.849/M.1445-ci il göstərilir. Səhifə sayı 387 vərəq olan əsər fars dilində, talik xəttlə yazılmışdır. Bu əlyazma Fateh Kitabxanası kolleksiyasında saxlanılır. Titul vərəqi, sərlövhə, ünvan səhifələri və xətm səhifəsi ilə birlikdə on bir ədəd bəzənmiş hissədən ibarətdir. Əsərin qabı qəhvə rəngli dəridən, mıkləblidir. Saman rəngində, hamar kağız üzərində məsnəvi başlıqları və ara başlıqlar zər mürəkkəblə yazılıb, tərtib edilmişdir. Əsərin 1a səhifəsində Ayasofyadakı əlyazmalarda da olan Sultan I Mahmud (1703-1730) möhürü və əfəb dilində mənası “Allaha təvəkkül edən Dərviş Mustafa” olan ibarənin yer aldığı möhür vardır [8, s.85-87].

Süleymaniyyə Kitabxanasına məxsus 3751 şifrəli digər Nizami “Xəmsə”sinin tarixi dəqiq göstərilməmişdir. 290 vərəqdən ibarət əlyazma fars dilində, talik yazısı ilə yazılmışdır. Ünvan səhifəsi ilə bərabər altı ədəd naxışlı səhifəsi vardır. Krem rəngi hamar kağız üzərində yazılan əlyazmanın Məsnəvi başlıqları üstübəc və zər mürəkkəblə yazılmışdır. Əsərin tamamlandığı səhifə olan 346-nın son dörd beytində Fateh 3749 şifrəli əsərin, 387a səhifəsində yazılan ibarənin eynisi verilmişdir. Əlyazmanın 1a səhifəsində I Mahmud möhürü ilə Dərviş Mustafa möhürü vardır. Əsərin qabı qəhvə rəngli dəridəndir [8, s.120-121].

Süleymaniyyə Kitabxanasına məxsus 3858 şifrəli Nizami “Xəmsə”si “Ayasofya” kolleksiyasına məxsusdur. Əsər 1968-cı ildə Ayasofya kitabxanası bağlandıqdan sonra Süleymaniyyə Kitabxanasına nəql edilmişdir. Əsərin yazılış tarixi H.929/M.1522 göstərilmişdir. 299 vərəqdən ibarət əlyazma farsca talik xəttlə yazılmışdır. Əsərdə altı ədəd ünvan səhifə vardır. Krem və gülqurusu rəngində kağıza yazılan əsərin son səhifəsində (299) 8 Rebiülahir il 929-da bitdiyini göstərən bir yazı vardır. Əsərin birinci səhifəsində Sultan I Mahmudun (M.1703-1730) möhürü və mənası “ya rəb Əhməd səndən başarı arzu edər” ibarəsinin yer aldığı möhür mövcuddur. Nüsxə Sultan I Mahmud üçün müfti Əhməd Seyidzadə tərəfindən yazıya köçürülmüşdür [8, s.199-205].

Süleymaniyyə Kitabxanasına məxsus 3860 şifrəli Nizami “Xəmsə”si H.902/M.1496 tarixinə aiddir. Fars dilində olan əsər talik xətti ilə yazılmış və 311 vərəqdən ibarətdir. Əsərdə sərlövhə və ünvan tərtibləri olmaqla altı ədəd bəzənmiş səhifə vardır. Krem rəngli, hamar kağız üzərində yazılan əsərin məsnəvi başlıqları üstübəc mürəkkəbilə, ara başlıqlar zər mürəkkəblə yazılmışdır. Əsər kitabxananın “Ayasofya” kolleksiyasında saxlanılır. Əlyazmanın şəmsə qabı qara dəridən və mıkləblidir. Ayasofya 3860 nömrəli bu əsər, Xalid Əfəndi 376 nömrəli əsərlə eyni tarixə aiddir. Bu əlyazmalarda tərtib xüsusiyyətləri və üslub da eynilik təşkil edir [8, s.173-178].

Süleymaniyyə Kitabxanasında: Nuri Arlasəs 000252 (62s.); Qədizadə Mehmet 000383 (39 s.); Rəşid Əfəndi 000864 (75s.); Bağdadlı Vehbi 001567 (94s.); Əsəd Əfəndi 002901 (89s.) və Hacı Mahmud Əfəndi 003866 (61s.) inventar nömrələrində qeydli 7 ədəd “Sirlər Xəzinəsi” vardır [12].

Nəticə / Conclusion

Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəviyə məxsus “Xəmsə”nin əlyazmaları Türkiyə Respublikasında Nuri Osmaniyə Kitabxanası, Ayasofya Məscidi kitabxanası, İslam incəsənəti Muzeyi, İstanbul Universitet kitabxanası və s. muzey və kitabxanalarda da nadir və qiymətli sənət nümunələri olaraq qorunub saxlanılmaqdadır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən 2021-ci ilin “Nizami Gəncəvi ili” elan edilməsi ilə əlaqədar Nizami əsərlərinin dünya miqyasında araşdırılması və tədqiqi dahi mütəfəkkirin 880 illik yubileyinə böyük töhfə ola bilər.

Ədəbiyyat / References

1. Akalay, Z. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Hazine 753 No’lu Nizami Hamsesi’nin minyatürleri// Sanat Tarihi Yıllığı. №5 (ocak), 1973
409.<https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusty/issue/34603/382154>
2. Bayraktar, N.İstanbuldaki Vakıf Kütüphaneler. Süleymaniyyə kütüphanesi. 1966 T.K.D.- III Kurultayda okunan bildiri
3. Bozoğlu G. Süleymaniyyə Kütüphanesi yazma bağış 220 numaralı Nizami Hamsesi minyatürleri /Yükseklisans tezi. –Mimar Sinan Güzel sanatlar Üniversitesi. İstanbul: 2006.
4. Çağman F., Tanındı Z.Topkapı Sarayı Müzesi İslam Minyatürleri. İstanbul: Güzel sanatlar, 1979.
5. Çağman F.,Tanındı Z. Osmanlı-Safevi İlişkileri (1578–1612) Çerçevesinde Topkapı Sarayı Müzesi Resimli El Yazmalarına Bakış. // Oktay Aslanapa Armağanı. İstanbul: 1996.
6. Çağman F. Topkapı Sarayı Müzesi Hazine 762 No.Lu Nizami Hamsesinin Minyatürleri
7. Filiz P. Süleymaniye kütüphanesi Halet Efendi 376 numaralı Hamse-i Nizaminin miniatürleri.- İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1971.
8. Güleç P. Süleymaniye Kütüphanesindeki bezemeli Hamse-i Nizami Nüshalarının Tezhip Özellikleri/ Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi. İstanbul: 2011.
9. Kut G. İstanbuldaki yazma kütüphaneleri.// Tarih dergisi. N 33. İstanbul Sehir Üniversitesi. İstanbul, 1980-1981.
10. Qəhrəmanov C.V., K.H.Allahyarov. Nizami Gəncəvi əsərlərinin əlyazmaları dünya kitab xəzinələrində/AMEA Gəncə Bölməsi Nizami Gəncəvi Mərkəzi. Gəncə: Elm, 2015.
11. Özgüdenli O. G. İstanbul Kütüphanelerinde bulunan farsca yazmaların öyküsü: Bir giriş.- İstanbul: Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. 2005.
12. Sayın, A., Çaycı Z. Safevi-Şiraz Üslubu Hamse-i Nizami nüshasının Tezhipleri// Konya sanat dergisi. 2020, No.3.
13. Türkiye Yazma Eserler Portalı. <http://yazmalar.gov.tr/basit-arama?q=hamse-i+nizami>

Рукописи «Хамсе» Низами Гянджеви, хранящиеся в библиотеке-музее дворца Топкапы и в библиотеке рукописей Сулеймание

Сайра Мамедова

Центральная научная библиотека НАНА. Азербайджан.

E-mail: seyyare.memmedova.1980@mail.ru

Резюме. Великолепная «Хамсе» великого азербайджанского поэта Низами Гянджеви, состоящая из пяти поэм, считается одной из редких жемчужин мировой литературы. Большинство этих рукописей сегодня принадлежат библиотекам Турецкой Республики, где собраны самые богатые и ценные коллекции в мире по количеству рукописей по исламской культуре. Сбор рукописей «Хамсе» Низами в этих библиотеках ведется давно и по-разному. Из 250 000 томов рукописей, хранящихся в турецких библиотеках, около 146 000 томов находятся в библиотеках Стамбула. В данной статье представлена информация о рукописях «Хамсе» Низами Гянджеви, хранящихся в Библиотеке-музее дворца Топкапы и Библиотеке рукописей Сулеймание Турецкой Республики. Библиотека-музей дворца Топкапы, в

которой хранится одна из особых в мире коллекций рукописей и альбомов с богатыми миниатюрами, хранит ценные произведения, привезенные из Тебриза, столицы науки и искусства того времени. Важную часть этих произведений составляют чрезвычайно ценные книги, изготовленные в Туркменском дворце. 69 произведений «Хамсе» Низами в библиотеке украшены миниатюрами. 45 редких миниатюр этих произведений хранятся в коллекции «Сокровище». Библиотека Сулеймание хранит рукописи и ценные печатные произведения, которые являются основными источниками турецко-исламской культуры, и является учреждением, которое предоставляет международные услуги местным и иностранным исследователям. Рукописи «Хамсе» Низами, хранящиеся в библиотеке Сулеймание, в основном относятся к XV и XVI векам. В статье читателям представлена подробная информация о рукописях «Хамсе», хранящихся в разных фондах обеих библиотек.

Ключевые слова: Низами Гянджеви, Хамсе, библиотека-музей дворца Топкапы, рукописи, библиотека рукописей Сулеймание

Nizami Gəncəvi “Ədəbiyyat qəzeti”nin ədəbi yaddaşında

Aygün Bağırılı

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.
E-mail: aygunbagir77@gmail.com

Zakirə Əliyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.
E-mail: zakiraalieva@rambler.ru

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 12.03.2021; qəbul edilib – 18.03.2021

Nizami Gəncəvi hər bir xalqın sahib olmaq istədiyi mənəvi sərvətdir. Amma nə gözəl ki, bu xəzinə bizim qismətimizə düşüb. Nizami Gəncəvi Azərbaycanın dünyaya təqdim olunan milli kimlik simvolu, düha və zəka sərhədsizliyinin göstəricisi, kainata açılan hikmət qapısıdır. 2020-ci ildə işğal olunmuş torpaqlarını azad edən, sərhədlərini bərpa edən Azərbaycan 2021-ci ili “Nizami Gəncəvi İli” bəyan etdi. Bu o deməkdir ki, Nizami irsi Azərbaycan üçün, Azərbaycan dövləti üçün sərhədləri qədər dəyərlidir. Nizami Gəncəvi mənəvi xəritəmizin bütövlüyünün və böyüklüyünün göstəricisidir. 44 gün ərzində sahib olduğu hərbi bilik və taktikalari dünyaya sərgiləyən Azərbaycan 2021-ci ili “Nizami Gəncəvi İli” elan etməklə, sülhsevər, ədalətsevər şairin timsalında dünyaya göstərmək istədi ki, Azərbaycan əslində humanizm və barış tərəfdarıdır. Azərbaycan müharibəyə “yox”, quruculuğa, mədəniyyətə, abadlıq və firavanlığa “hə” deyir.

Nizami elə bir sənətkardır ki, onu hər yaşda mümkün qədər yenidən oxumaq lazımdır. Əgər o, gənc oxucuya öz eşq fəlsəfəsini, azadlıq haqqındakı düşüncələrini öyrədirsə, illərin təcrübə qazandırdığı oxucuya müdriklik fəlsəfəsini, insan, zaman, həyat, dünyanın həm faniyi, həm əbədiliyinə dair fikirlərini açır. Nizami Gəncəvi irsi başdan-başa hikmət və sirlər xəzinəsidir. Bu hikmət xəzinəsinin sirlərini açmaq üçün əsrlərdə söz sərrafları, fikir və düşüncə adamları, zəka sahibləri bu dəryaya müraciət edir, yozum və şərhlərini yazır, Nizami yaradıcılığına öz dövrlərinin işıqları altında nəzər salır, tədqiqatə cəlb edirlər. Hələ Nizaminin öz dövründən bu günə kimi şairin əsərlərinə saysız-hesabsız nəzirələr yazılmış, təzkirə və cümlələrdə həyatı və yaradıcılığı haqqında müxtəlif məlumatlar verilmiş, ədəbi-bədii irsindən tərcümələr edilmişdir. Nizamişünaslığın bir elm sahəsi kimi təşəkkülü və formalaşması isə ötən əsrin 40-cı illərində – şairin 800 illik yubileyinə hazırlıq dönməndə olmuşdur. Şairin yubileyinə hazırlığın bütün təfərrüatlarını izləmək üçün “Ədəbiyyat qəzeti” bir salnamə hesab oluna bilər. 1934-cü il yanvar ayının 1-dən fəaliyyətə başlayan “Ədəbiyyat qəzeti” daim öz səhifələrində bu əbədiyyət günəşi haqqında yazılar təqdim etmişdir. Məlumdur ki, 1941-ci ildə şairin yubileyinin dövlət səviyyəsində, SSRİ miqyasında keçirilməsi üçün hazırlıq işləri gedir və tədbirlər görülürdü. “Ədəbiyyat qəzeti”ndə demək olar ki, bu görülən işlər, müzakirələr haqqında daim məlumatlar verilir, şairin əsərlərindən müxtəlif parçaların – Əlağa Vahidin, Abdulla Şaiqin, Məhəmməd Hadinin, Səməd Vurğunun, Məmməd Rahimin, Rəsul Rzanın ilk tərcümələri (həm nəzm, həm nəsr), yaradıcılığının müxtəlif aspektlərdən təhlili, öz obrazı canlandırılan bədii əsərlər – hekayə, şeir, pyes və s. təqdim olunurdu. Həmçinin Nizaminin epoxası və müasirləri haqqında, şairin dövründə Azərbaycanın arxitekturası, o dövərə aid 17-dək abidənin – Mərdəkan qalası, Bərdə sərdabəsi, Naxçıvanda Atababa və Atabəy sərdabələri, Qarabağ minarəsi və eyni zamanda, şairin Gəncədəki məqbərəsinin bərpası və təmiri ilə bağlı müzakirələr də qəzetin səhifələrində yer almışdır. Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat Muzeyinin bədii quruluş planının hazırlanması, şairin müxtəlif yerlərdə qoyulacaq heykəlləri, əsərlərinin tərtibatı, bədii obrazı yaradılan pyeslərin səhnələşdirilməsi haqqında məlumatlar da adıçəkilən qəzetdə geniş şəkildə əks olunmuşdur. 1940-cı ildə fəaliyyətə başlayan, sonradan nəşri da-

yandırılan və bu gün Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda yenidən bərpa olunan “Nizami Gəncəvi almanaxı” haqqında ilkin məlumatları da buradan alırıq. Maralılı və acınacaqlı bir məqama diqqət çəkmək istəyirəm. 1939-cu ildə qəzətdə şair haqqında 54, 1940-cı ildə 45 yazı verilsə də, 1941-ci ilin may ayından 1942-ci ilin avqust ayına kimi, yəni İkinci Dünya müharibəsi başlayandan bir il ərzində Nizami Gəncəviyə aid bir yazı da getməmişdir. Bu bir daha müharibənin elmə, təhsilə, mədəniyyətə nə qədər ağır və sarsıdıcı zərbələr vurduğunu, bütün sahələrdə olduğu kimi ədəbiyyatda da öz dərin və amansız izlər qoyduğunu sübut edir. O da məlumdur ki, hazırlıq işləri getsə də müharibənin başlaması səbəbiylə yubileyin keçirilməsi təxirə düşmüşdür. 1946-cı ildən isə yenidən şair haqqında olan yazılar intensiv olaraq qəzətdə yayımlanmağa başlanmışdır.

Düşündük ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2021-ci ili “Nizami Gəncəvi İli” elan edən 5 yanvar 2021-ci il tarixli Sərəncamının ədəbiyyatşünaslıq elminin qarşısına yeni vəzifələr qoyduğu və müstəqilliyin nizamişünaslığın qarşısında yeni imkanlar açdığı bir vaxtda “Ədəbiyyat qəzeti”nin şair haqqındakı bibliografik icmalını təqdim etmək tədqiqatçılar üçün maralılı və faydalılı olar.

**Nizami Gəncəvi “Ədəbiyyat qəzeti”nin səhifələrində:
bibliografik icmal – 1935-1965-ci illər**

1935

1. Nizami Gəncəvi. “Xosrov və Şirin” dastanı /Tərcümə edən: A.Abasəli // 1935. – 18 mart.

1937

2. Nizami Gəncəvi. Bərdənin tərifli /Farscadan tərcümə edən: A.Şaiq // 1937. – 18 may.
3. Nizami Gəncəvi. Novruzun vəsfi (“İsgəndərnamə” poeməsindən) // 1937. – 20 noyabr.

1938

4. Aşıq Afaq. Nizamiyə //1938. – 24 mart.
5. Böyük Nizaminin 800 illik yubileyinə hazırlıq // 1938. – 18 oktyabr.
6. Mübariz M. Nizami əsərlərində Azərbaycan qadın obrazı // 1938. – 10 mart.
7. Mübariz M. Nizami yaradıcılığında Azərbaycan folklorunun təsiri // 1938. – 24 iyun.
8. Mübariz M. Nizami yaradıcılığının motivləri haqqında // 1938. – 6 fevral.
9. Mübariz M. Şeyx Nizami Gəncəvi Təxirəsalınmaz işlərimiz (Yazıçılar İttifaqının fəaliyyəti və vəzifələri haqqında) // 1938. – 28 yanvar.
10. Nizami Gəncəvi. Bəhrəmin ova getməsi və əjdahanı öldürməsi // 1938. – 30 iyun.
11. Nizami Gəncəvi. Dara elçisinin İsgəndərin yanına gəlib ondan xərac istəməsi /Farscadan t.e.: A.Şaiq // 1938. – 28 yanvar.
12. Nizami Gəncəvi. Daranın İsgəndərlə müharibəyə gəlməsi / Tərcümə edən: A.Şaiq // 1938. – 12 fevral.
13. Nizami Gəncəvi. Daranın öz sərkərdələri ilə məsləhəti / Tərcümə edən: A.Şaiq // 1938. – 24 mart.
14. Nizami Gəncəvi. Leylinin ölümü /Farscadan tərcümə edən: Ə.Vahid // 1938. – 5 aprel.
15. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl (Bir parça) // 1938. – 24 noyabr.
16. Nizaminin müasiri (Xaqaninin əsərlərinin nəşri haqqında) // 1938. – 24 oktyabr.
17. Nizaminin yubileyinə hazırlıq (SSRİ EA Ədəbiyyat İnstitutunda tədbirlər, Gəncədə arxeoloji qazıntılar və s. haqqında) // 1938. – 12 noyabr.
18. Rəfil Mikayil. Nizami dövründə Azərbaycan // 1938. – 28 yanvar.

1939

19. Araslı Həmid. Nizami və yaradıcılığı // 1939. – 24 fevral.
20. Arxitekturların İttifaqında (Nizaminin Bakıda qoyulacaq heykəli, məqbərəsinin bərpası və Nizami muzeyinin yaradılması məsələləri haqqında) // 1939. – 03 iyul.
21. Azərbaycan kompozitorları Nizami yubileyinə hazırlaşır // 1939. – 03 oktyabr.
22. Azərbaycan LKGİ MK II plenumunda R.Rzanın “Nizaminin həyat və yaradıcılığı” haqqında məruzə etməsi haqqında məlumat // 1939. – 3 iyul.

23. Babaoğlu M. Dil və Ədəbiyyat institutunda (Nizaminin əsərlərinin tərcüməsi haqqında) // 1939. – 12 iyun.
24. Böyük Nizaminin yubileyi (Bertelsin müsahibəsi haqqında) // 1939. – 12 yanvar.
25. Böyük şairin yubileyinə hazırlıq (Nizaminin 1941-ci ildə keçiriləcək yubileyinə hazırlıq) // 1939. – 10 mart.
26. Əli Rza oğlu. Şeyx və soltan (Nizami haqqında) // 1939. – 20 noyabr.
27. Qoşqarlı O. Şeyx və Sultan (Nizami haqqında folklor) // 1939. – 20 noyabr.
28. Qubada Nizami gecəsi // 1939. – 02 sentyabr.
29. Leninqrad kompozitorları Nizami haqqında əsərlər yazır // 1939. – 22 oktyabr.
30. Mələkə Ə. Nizamiyə // 1939. – 16 sentyabr. – “...Şeirindən bir mayak qurdun, kainata işıq saçır”
31. Nizami Azərbaycan incəsənətində // 1939. – 22 oktyabr.
32. Nizami epoxası abidələrinin bərpası (Mərdəkan qalası, Bərdə sərdabəsi, Naxçıvanda Atababa və Atabəy sərdabələri, Qarabağlar minarəsi və s. haqqında) // 1939. – 12 avqust.
33. Nizami epoxası abidələrinin tədqiq edən ekspedisiya (Qax, Nuxa, Qutqaşen, Bərdə, Qaryagin rayonları) // 1939. – 07 noyabr.
34. Nizami epoxasının abidələrinin bərpası // 1939. – 12 oktyabr. – *17 tarixi abidənin 1939-1940-cı illərdə bərpası planı haqqında.*
35. Nizami əsərlərinin süjeti üzrə şəkillər // 1939. – 12 oktyabr.
36. Nizami gecəsi (Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasında gecə) // 1939. – 03 iyul.
37. Nizami gecəsi (Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasında gecədə M.Rəfili, R.Rza, S.Vurğun, S.Rüstəmin çıxışı haqqında) // 1939. – 26 iyul.
38. Nizami gecəsi (Şuşada ədəbi bədii gecə haqqında) // 1939. – 22 avqust.
39. Nizami Gəncəvi. Baharın tərifı // 1939. – 16 sentyabr.
40. Nizami Gəncəvi. Bərdə padşahı Nüşabənin dastanı /T.e.: A.Şaiq // 1939. – 26 sentyabr; 03 oktyabr.
41. Nizami Gəncəvi. Eşq bərəsində bir neçə söz (“Xosrov və Şirin” poeməsindən) /T.e.: R.Rza // 1939. – 20 noyabr.
42. Nizami Gəncəvi. Hər işi öz əndazəsində saxlamaq haqqında (“İqbalnamə”dən) // 1939. – 22 avqust.
43. Nizami Gəncəvi. İsgəndər və balıq (Nizaminin “İsgəndərnamə” əsərinin təsiri ilə xalq arasında yaranmış hekayət) /Topl.: Rzayev Ağəli // 1939. – 12 avqust.
44. Nizami Gəncəvi. İsgəndərin buynuzu var (AYB-nin Kirovabad şöbəsinin materiallarından) // 1939. – 22 avqust.
45. Nizami Gəncəvi. Övladına nəsihəti / Çevirəni M.Hadi // 1939. – 03 iyul.

*“...Su misli söz də gərçi basıfadır,
Söz ol sözdür ki, azdır, bixətədir,
Nə rütbə olsa da su pakü safı,
Çox içmək səhhətə oldu mənəfi...”*

46. Nizami Gəncəvi. Şərəfnamə” (Poemadan parça) /T.e.: A.Şaiq // 1939. – 16 sentyabr.
47. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl (Poemadan parça) /T.e.: M.Rahim // 1939. – 12 oktyabr.
48. Nizami Gəncəvi. Yetmiş alimin Hörmüzü inkar etməsi və həlak olması /T.e.: Mikayıl Manafəli // 1939. – 12 iyul.
49. Nizami Gəncəvinin obrazının rəsmdə yaradılması üçün Ümumittifaq konkursu elan edilmişdir // 1939. - 26 iyul.
50. Nizami haqqında elmi-tədqiqat əsərləri // 1939. - 07 noyabr. – *A.R.Barannikovun “Nizami və Hindistan ədəbiyyatı”, H.Araslinin “Nizami və Azərbaycan folkloru”, C.Cəfərovun “Nizaminin romantizmi”, C.Xəndan “Nizami və Azərbaycan ədəbiyyatı”, Bertelsin*

“Böyük Azərbaycan şairi Nizami” Kraçkovskinin “Nizami və ərəb ədəbiyyatı” tədqiqatları haqqında.

51. Nizami haqqında elmi tədqiqat əsərləri yazılır (Bertelsin tədqiqatı haqqında) // 1939. – 22 iyun.
 52. Nizami haqqında elmi-tədqiqat əsərləri yazılır (A.Krımski, Luppel, M.Arif. C.Cəfərov, M.Rəfilə və b. əsərləri haqqında) // 1939. – 22 iyun.
 53. Nizami haqqında Ümumittifaq radio verilişi // 1939. – 12 avqust. – *Komintern adına radiostansiyada, M.Rəfilə qeyd edilir.*
 54. Nizami mavzoleyi (Tikinti üçün müsabiqə elan edilməsi haqqında) // 1939. – 1 dekabr.
 55. “Nizami” operası (Musiqisi Niyazinin, sözləri R.Rzanın) // 1939. – 26 yanvar.
 56. Nizami rus dilində // 1939. – 20 noyabr.
 57. Nizami yubileyinə hazırlıq (Moskvada R.Rzanın Yazıçılar Prezidiumunda məruzəsi və qəbul edilmiş qərar haqqında) // 1939. – 24 aprel.
 58. Nizami yubileyinə hazırlıq (SSRİ EA Dil və ədəbiyyat şöbəsinin növbəti sessiyası) // 1939. – 12 iyun.
 59. Nizaminin 800 illik yubileyi qarşısında // 1939. – 16 sentyabr.
 60. Nizaminin anadan olmasının 800 illiyini bayram etmək haqqında // 1939. – 5 iyun. – *SSRİ Elmlər Akademiyasında 27 mayda keçirilmiş iclasda Nizaminin yubileyinin bayram edilməsi məsələsi müzakirə edilmiş, yubileyin 1941-ci ildə keçirilməsi haqda məlumat verilmişdir.*
 61. Nizaminin şəkli // 1939. – 12 oktyabr.
 62. Nizaminin vətəninə ekspedisiya getmişdir (Qax rayonu, Qum kəndində anadan olması haqqında) // 1939. – 12 avqust.
 63. Nizamiyə həsr olunmuş sərgi-muzey // 1939. – 22 oktyabr.
 64. Ordubadi Məmməd Səid. Nizaminin dövrü və həyatı // 1939. – 22 oktyabr; 1 noyabr; 10 dekabr. – *“Atabəy Məhəmməd öz vədəsinə sahib çıxmadı. Bağdad qoşunu ilə Azərbaycana hücum etdi və azadlıq duyğularını qan calalarında boğmaqla ölkənin xarabaları üzərində xəlifənin bayraqlarını sancdı. O zaman böyük Nizami, Xaqani, Əbülülə, Fələki və Mucirəddin kimi şairləri ətrafında toplayaraq bu qanlı faciələri ağılaya-ağılaya gözdən keçirirdi”*
 65. Respublika yubiley komitəsində (Nizaminin 800 illiyi münasibəti ilə) // 1939. – 05 iyun.
 66. Rəfilə Mikayıl. Arxitektorlar evində Nizami haqqında məruzəsi // 1939. – 12 iyul.
 67. Rəsul Rza. Alagöz (Nizami haqqında hekayə) // 1939. – 26 sentyabr.
 68. Səməd Vurğun. Böyük Azərbaycan şairi (Nizami Gəncəvi haqqında 23 avqust tarixli “Pravda” qəzetində dərc olunmuş məqalə) // 1939. – 02 sentyabr.
 69. Səməd Vurğun. Nizami // 1939. – 12 oktyabr.
 70. Şirvan Yusif. Azərbaycan Dövlət Nizami sərgisi // 1939. – 16 sentyabr
 71. Tələt Ə. Nizami // 1939. – 10 dekabr.
 72. Vahabov, Mirzə Həsən. Nizaminin əsərlərinin tərcümələri haqqında // 1939. – 12 iyun. – *M.Rahim, M.Mübariz, M.Rzaquluzadənin tərcümələri haqqında.*
 73. Vlasov M.A. Nizamiyə layiq incəsənət əsərləri yaradaq // 1939. – 02 avqust.
- 1940**
74. A.K. Nizami əsərlərinin bədii tərtibatı // 1940. – 20 sentyabr.
 75. Ağayev Əkbər. Höte Nizami haqqında // 1940. – 26 may.
 76. Ağayev Əkbər. Nizami və Şiller // 1940. – 22 iyun.
 77. Ağayev Xosrov. Pioner və məktəblilər Nizami yubileyinə hazırlaşır // 1940. – 11 fevral.
 78. Araslı Həmid. Nizami muzeyi // 1940. – *“...Bakıda Kommunist küçəsində olan 39 nömrəli ev öz görkəmini dəyişir... 1941-ci ilə kimi binanın görkəmi dəyişəcək bu ev Nizami evi, Nizami muzeyi olacaqdır”*
 79. Araslı Həmid. Nizami temaları təsviri incəsənətdə necə verilməlidir // 1940. – 6 sentyabr. – *Nizami poemaları əsasında miniatürlər yaradan böyük sənətkarların Sultan Məhəmməd,*

- Behzad, Ağa Mirək və belələrinin yaradıcılıq təcrübələrinin yaxşı cəhətlərini öyrənmək lazımdır. Ancaq bu heç də miniatürləri kopya etmək demək deyildir...”*
80. Araslı Həmid. Nizami və Nəvai // 1940. – 12 mart. – *“Nizaminin filosof tipi Xosrov məclisində dünya, yaradılış və həyat haqqında danışır. Nəvai əsərində verilən filosof Sokrat yalnız eşq haqqında danışır....”*
 81. Araslı Həmid. Nizaminin əsərlərində çoban obrazı // 1940. – 25 oktyabr.
 82. Araslı Həmid. Nizaminin lirik şeirləri // 1940. – 03 iyul. – *“Nizami İsa, Xızr, İbrahim, Davud, Süleyman kimi adlardan başlamış Firdovsi “Şahnamə”sindəki adlara qədər bütün legendar obrazlardan istifadə etdiyi kimi tarixdə məşhur insanlardan da danışır...”*
 83. Azərbaycan rayonlarında Nizami gecələri // 1940. – 01 yanvar.
 84. Bertels Y. Nizami yubileyinə hazırlıq // 1940. – 01 yanvar.
 85. Cəfər Xəndan. Nizami və S.Ə.Şirvani // 1940. – 27 sentyabr.
 86. Əliheydər M. Nizami // 1940. – 01 yanvar.
 87. İslam S. Nizami yurdunda // 1940. – 15 dekabr.
 88. Mir Davud. Nizaminin vətəninə hazırlıq işləri (Yubileyə hazırlıq tədbirləri haqqında) // 1940. – 13 sentyabr.
 89. Mübariz M. Alovlu patriot (Nizami Gəncəvi haqqında) // 1940. – 12 iyun.
 90. Nizami abidəsi proyektü üçün elan olunan konkursun yekunu // 1940. – 23 mart.
 91. “Nizami” almanaxı (1-ci cildi haqqında) // 1940. – 24 noyabr.
 92. “Nizami” almanaxı (1-ci sayı) // 1940. – 23 fevral.
 93. Nizami əsərləri üzrə musiqi (Azərbaycan XKS yanında İncəsənət işləri idarəsinin Nizamiyə həsr olunmuş opera və balet əsərləri üçün müsabiqənin nəticələri haqqında) // 1940. – 14 yanvar.
 94. Nizami Gəncəvi. Eşq der at Kəbəni, gəl talibi-bütخانə ol...; Saçların dağınmıqdır, dünyamı, ya karım mənim... // 1940. – 11 fevral.
 95. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin /T.e.: R.Rza // 1940. – 15 iyul.
 96. Nizami Gəncəvi. İsgəndər və qarğa /Nağılı edən: Məcid Bağırov, yazan: Mina Cəfərova // 1940. – 7 avqust. - *Nizaminin el variantları silsiləsindən.*
 97. Nizami Gəncəvi. İsgəndərin səbri; O mənəm /Nağil edən: Mirbağır Abdullayev, yazan: Mina Cəfərova // 1940. – 26 iyul. – *Nizaminin el variantları silsiləsindən.*
 98. Nizami Gəncəvi. İsgəndərlə çobanın nağılı. El variantları // 1940. – 4 oktyabr.
 99. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun (Poemadan parça) /T.e.: S.Vurğun // 1940. – 6 mart.
 100. Nizami Gəncəvi. Nofəlin ikinci müharibəsi (“Leyli və Məcnun” poemasından) /T.e.: S.Vurğun // 1940. – 4 oktyabr.
 101. Nizami Gəncəvi. Şapurun Şirin və Şəbdiz haqqında hekayə deməsi (Yazıçı Əb.Sadiqin Nizaminin “Xosrov və Şirin” poemasının nəsr tərcüməsi) // 1940. – 26 may.
 102. Nizami Gəncəvi. Şənbə günü Bəhrəmin qara günbəzə getməsi (“Yeddi gözəl” poemasından parça) /T.e.: M.Rahim // 1940. – 26 iyul; 7 avqust.
 103. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl (Poemadan parçalar) /T.e.: M.Rahim // 1940. – 25 oktyabr; 15 noyabr.
 104. Nizami Muzeyinin bədii quruluşu planının təsdiqi // 1940. – 16 avqust.
 105. Nizami və Nəvai // 1940. – 15 dekabr.
 106. Nizaminin əsərləri – “Şairin kitabxanası” seriyasında // 1940. – 16 avqust.
 107. Nizaminin vətəninə arxeologiya qazıntıları (AzFan-ın Tarix, arxeologiya və etnoqrafiya İnstitutunun Gəncədə apardığı arxeoloji qazıntılar haqqında) // 1940. – 14 yanvar.
 108. Nizamiyə yeni məqbərə // 1940. – 30 avqust.
 109. O.Q. Böyük şairin qəbri (Nizaminin məqbərəsi haqqında) // 1940. – 27 sentyabr.
 110. Rəsul Rza. Tovuzda məruzə (Nizami yaradıcılığı haqqında) // 1940. – 12 iyul.
 111. Rəsulov Ə. Nizami // 1940. – 14 yanvar.
 112. Rılski Maksim. Nizami (ş) /T.e.: R.Rza // 1940. – 12 iyun.
 113. Seyidzadə Bədri. Böyük Nizamiyə // 1940. – 12 may.

114. Sultanzadə Əli Cədid. Nizami və xalq aşıqları // 1940. – 4 oktyabr.

115. Şaginyan M. Höte Nizami haqqında // 1940. – 12 iyun.

116. Ziyatay Ələkbər. Nizami //1940. – 01 fevral.

1941

117. Aşıq Mirzə Bayramov. Nizami // 1941. – 19 may.

118. Azərbaycan radiosunda Nizami yubileyinə hazırlıq // 1941. – 9 iyun.

119. Azərbaycan rayonlarında (Nizaminin yubileyinə hazırlıq) // 1941. – 26 may.

120. Azərbaycan SYİ prezidiumunda (Nizaminin yubileyi münasibəti ilə müsabiqə haqqında) // 1941. – 20 aprel.

121. Bakıda Nizamiyə qoyulacaq heykəlin maketi Moskvada bəyənilmişdir // 1941. – 17 mart.

122. Cahanbaxş. Nizamiyə dair iki hekayə // 1941. – 19 may.

123. Cahansuz Zərnişan. Böyük Nizamiyə // 1941. – 9 fevral.

124. Cəfər Xəndan. Nizami Gəncəvi və Məhəmməd Hadi // 1941. – 9 fevral.

125. Cəmilli Ə.Ə. Aşıqlar Nizami haqqında // 1941. – 12 may.

126. Gürcüstanda Nizami yubileyinə hazırlıq // 1941. – 17 mart.

127. İncəsənət işçiləri Nizaminin yubileyinə hazırlaşır // 1941. – 23 iyun.

128. Kazımov A. “Hind gözəli” baleti (Mailyanın Nizaminin “Yeddi gözəl” poemasının bir fraqmenti əsasında yazdığı balet haqqında) // 1941. – 12 may.

129. Kərimli. “Leyli və Məcnun”un rus dilinə tərcüməsi // 1941. – 19 may.

130. Kirovabad filialında (Azərbaycan SYİ-nin Kirovabad filialı Nizami yubileyinə hazırlığı haqqında) // 1941. – 2 fevral.

131. Musayev Qılman. Şairin həyatı (Nizami Gəncəvi haqqında) // 1941. – 17 mart.

132. Mübariz M. Nizami poemasında Məcnun obrazı // 1941. – 23 iyun.

133. Nizami almanaxı // 1941. – 9 fevral.

134. Nizami dövründə Azərbaycan arxitekturası // 1941. – 17 mart.

135. Nizami əsərləri erməni dilində // 1941. – 9 fevral.

136. Nizami Gəncəvi. İsgəndər və keçəl Fərman // 1941. – 17 mart. - *Nizaminin el variantları /Söyl. İsrəfil Nəsimov/*

137. Nizami Gəncəvi. Rum qızının nağılı (“Yeddi gözəl” poemasının nəsr ilə tərcüməsi) /T.e.: Mir Cəlal // 1941. – 12 yanvar.

138. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (Poemadan parçalar) /T.e.: S.Rüstəm // 1941. – 20 aprel.

139. Nizami heykəlinə baxış (Fuad Əbdürrəhmanovun, barelyef C.Qaryağdının, pyedestal Dadaşov və Hüseynovun) // 1941. – 2 iyun.

140. Nizami yaradıcılığını əks etdirən sərgi (Səyyar sərgilər haqqında) // 1941. – 9 iyun.

141. Nizami yubileyinə hazırlıq // 1941. – 20 aprel.

142. Nizaminin 800 illik yubileyinə ən yaxşı dramatik əsərlər // 1941. -23 fevral.

143. Nizaminin yubileyinə hazırlıq // 1941. – 20 aprel.

144. Sovet arxitektorlarının Nizamiyə həsr olunmuş plenumu // 1941. – 9 iyun.

145. Yaqubov M.T.Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi // 1941. – 20 aprel.

146. Yeni tapıntılar (Bərdə qalası ətrafında qazıntılar zamanı aşkar edilmiş Nizami dövrü abidələri haqqında) // 1941. – 12 may.

1942

147. Ağayev Əkbər. Nizami” (M.Hüseynin əsəri haqqında) // 1942. – 25 avqust.

148. Əfqanlı Rza. Nizami obrazı (M.Hüseynin əsərinin tamaşasındakı rolu haqqında) // 1942. – 25 avqust.

149. Fətullayev Həsən. “Nizami” pyesinin bədii tərtibatı (M.Hüseynin əsərinin tamaşası haqqında) // 1942. – 25 avqust.

150. Hacıyeva Sona.Afaq obrazı (M.Hüseynin “Nizami” əsərinin tamaşasında obraz haqqında) // 1942. – 25 avqust.

151. İbrahim Mirzə. “Nizami” draması və tarixi dram məsələsi haqqında // 1942. – 15 dekabr.
- “Nizami” draması iki ruhi və vəziyyətin iki motivin, iki xəttin inkişafından doğmuşdur...
Vətənpərvərlik - Bərdə motivi, Sevgi – Afaq motivi... “
152. İsgəndərov Adil. “Nizami” (M.Hüseynin pyesi haqqında A.İsgəndərovlə müsahibə) // 1942. – 21 iyun.
153. İsgəndərov Adil. Quruluşçu rejissorun qeydləri (M.Hüseynin “Nizami” pyesi haqqında) // 1942. – 25 avqust.
154. Nizami vətən müdafiəsi haqqında // 1942. -10 may
- 1943**
155. Bərdənin tərfi // 1943. – 24 sentyabr.
156. “Nizami” Nuxa səhnəsində (H.Mehdinin eyni adlı pyesi Şəki Teatrında) // 1943. – 24 yanvar.
157. Şərif Əziz. M.Hüseynin “Nizami” draması // 1943. – 3 iyun.
- 1944**
158. Mübariz M. Nizami şeir və şair haqqında // 1944. – 27 iyul.
159. Nizaminin məqbərəsində // 1944. – 13 sentyabr.
- 1945**
160. Axundov İ. Nizami muzeyi // 1945. – 30 may.
161. Araslı Həmid. Nizamiyə həsr edilmiş tablolar // 1945. – 30 may.
162. Biriya M. Nizaminin məzarı qarşısında // 1945. – 30 may.
163. Xalıqov Q. Yeni elmi-mədəni müəssisə (Nizami muzeyi haqqında) // 1945. – 30 may.
164. Mübariz M. İran Azərbaycanın şairi Möcüz Şəbüstəri (Yaradıcılığı haqqında) // 1945.-25 noyabr.
165. Nizaminin əsərləri rus dilində (Moskva Dövlət Ədəbiyyat nəşriyyatının bircildliyi haqqında) // 1945. – 20 mart.
- 1946**
166. Nizami Muzeyində (Nizaminin 800 illiyi ilə əlaqədar görülən işlər) //1946. – 24 oktyabr.
167. Nizami yubileyinə hazırlıq //1946. – 25 avqust.
168. Nizaminin abidəsi (Kirovabadda qoyulmuş abidə haqqında) // 1946. – 1 may.
- 1947**
169. Ağayev Əkbər. Nizami və Qərbi Avropa ədəbiyyatı // 1947. – 27 noyabr.
170. Araslı Həmid. Nizami müəqiblərindən Əssar Təbrizi // 1947. – 12 mart. – “XIII əsrdən etibarən Nizami mövzusunda yazmaq, onun “Xəmsə”sinə cavab vermək bütün Yaxın Şərqdə əsasən şairlik imtahanı vermək hesab olunurdu.... Əsarın “Mehr və Müştəri” adlı poeması Nizami ədəbi məktəbinin ən yaxşı nümunələrindən biri sayıla bilər...”
171. Aşıq İslam. Nizami // 1947. – 20 aprel
- “Səkkiz əsr bundan qabaq dünyada
Məzlumlar dərdinə qaldı Nuzami
Şahların zülmündən min dərd alaraq,
Dərin dəryalara daldı Nizami”*
172. Aşıq Mirzə Bayramov. Böyük Nizamiyə // 1947. – 20 aprel.
- “Bir şair olubsan kamaldan dərin,
Bunu isbat edir “Yeddi gözəl”in.
Ruha ləzzət verir şeirin, qəzəlin,
Hey durubsan düz xəyalda Nizami!”*
173. Azərbaycan sovet yazıçılarının iclası (Nizaminin yubileyi ilə əlaqədar) // 1947. – 12 oktyabr.

174. Borovkov A.K. Nizami yaradıcılığının öyrənilməsi (SSRİ EA Şərqsünaslıq İnstitutunda aparılan tədqiqatlar haqqında) // 1947. – 14 avqust.
175. Böyük Nizaminin yubileyi yaxınlaşır // 1947. – 22 avqust.
176. Böyük şairin yubileyi qarşısında (Nizami-800) // 1947. -20 aprel.
177. Cəfərov Cəfər. Nizami və vətənimiz // 1947. – 27 noyabr.
178. Erməni yazıçıları və ədəbiyyatçıları Nizami haqqında // 1947. – 22 avqust.
179. Əbülfəz A. Nizami üçün (Nizami haqqında söz) // 1947. – 27 noyabr.
180. Ələkbərov M. Nizami və Azərbaycan xalq ədəbiyyatı // 1947. – 27 noyabr.
181. Fədeyev Aleksandr. SSRİ Yİ ilə Azərbaycan Yİ-nin birləşmə plenumunda nitq (Nizaminin 800 illiyi münasibəti ilə) // 1947. – 27 noyabr.
182. Həbibov Nurəddin. Nizami və Behzad (XV əsrdə yaşamış görkəmli rəssam haqqında) // 1947. – 6 avqust. – *Behzadın yaradıcılığında Nizaminin beş ölməz poemasına çəkdiyi illüstrasiyalar sənətkarınə ifadə, ideya dərinliyi ilə fərqlənir.*
183. Hüseyn Baqinin Nizami mövzusunda yazdığı “Gurxan” pyesinin, M.Əlizadənin “Dağ çiçəkləri” pyesinin müzakirəsi // 1947. – 19 iyul.
184. Xaqaninin yeni tapılmış məktubu (Xaqaninin Nizamiyə yazdığı məktubun Bertels tərəfindən tapılmış əlyazması haqqında) // 1947. – 20 aprel.
185. Xalqımızın fəxri (Nizami-800) // 1947. – 27 noyabr.
186. Qasimov Q. Nizami dövründə musiqi alətləri // 1947. – 27 noyabr.
187. Qubad Q. Nizami dövründə musiqi mədəniyyəti // 1947. – 30 iyul. – *“Nizami tərəfindən qələmə alınan nəğmə ustalarının və sazəndələrin çoxusu qadınlardır. ... Nizami yazır ki, qadın sənətkarların məlahətli səsi, gözəl avazı, incə zövqü olardı... Nizaminin poemalarında göstərilən musiqi alətlərinin növləri otuzdan artıqdır...”*
188. Lənkəran Dövlət Dram Teatrında (Nizami yubileyinə hazırlıq haqqında) // 1947. – 30 iyul.
189. Məmməd Cəfər. Klassik şeirimizdə Nizami yaradıcılığı motivləri // 1947. – 27 noyabr.
190. Mərdəkanda Nizamiyə abidə (F.Əbdürrəhmanovun müəllifi olduğu abidə haqqında) // 1947. – 19 noyabr.
191. Mirəhmədov Əziz. Hadinin Nizamidən tərcümələri // 1947. – 30 iyul. – *“Hadi cəmisi altı yüz misraya qədər şeir tərcümə etmişdir ki, bunlardan 104 misra Nizamidəndir. “Məxzənül əsrar”dan “Nuşirəvanın öz vəziri ilə hekayəti”, “Leyli və Məcnun”dan “Oğlum Məhəmməd Nizamiyə nəsihət”i tərcümə edən Hadi üçün onların hərəsinin bir xüsusiyyəti qiymətli idi”*
192. Mirzəzadə Hadi. Nizami söz haqqında // 1947. - 30 iyul.- *“Nizaminin sözə olan münasibəti dilçilik elmi nöqtəyi-nəzərindən dərin elmi tədqiqata layiqdir”.*
193. Mübariz M. Fərhad surəti (Nizaminin “Xosrov və Şirin” poeması” haqqında) // 1947. – 27 mart.
194. Mübariz M. Azərbaycanın əfsanəvi hökmdarı Məhinbanu // 1947. – 30 iyun. – *“Şair bu hökmdarın surətini yaratmaqla bir tərəfdən vətən torpaqlarını parçalayıb onun güdrət və qüvvətini sarsıdan dərəbəylik üsul-idarəsinə qarşı, digər tərəfdən isə insanlığın tam yarısını təşkil edən qadınları hər cür ictimai və siyasi fəaliyyətdən məhrum edən ərəb istilasının nəticələrinə qarşı kəskin etiraz səsinə yüksəltmişdir...”*
195. Nizami əsrlərinin bircildliyi (Moskvada nəşr olunan kitab haqqında) // 1947. – 1 may.
196. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin (Poemadan parça) /T.e.: R.Rza // 1947. – 24 may. – *Şirinin çeşmədə yuyunması; Atasından qorxub qaçan Xosrovun Ermənistanına gəlməsi*
197. Nizami Gəncəvi. Könlü, canı aldın ki, əlimdən üzülüm mən.... Könlüm evi virandır hanı yari-vəfadar...; Lalə kimi min dərdə könül dolu cəfandan...; Ey qiblə olan bütün cahənə.... /T.e.: C.Xəndan // 1947. – 20 aprel.

*“Yüz köynəyi yırtmış ki mənə rəhm edərək sən,
Heç olmasa bir şey verəsən, şəninə şayan.*

*Min sidqü vəfa ilə səni sevdi Nizami,
Bəs sən niyə cəllada dönüb, əhdi qırırsan”*

198. Nizami Gəncəvi. Qəzəllər / Çevirəni N.Nigar // 1947. – 06 avqust.

*“Görün önündə aşiqin şiri necə şikar edər
Pələng kimi cavanları bir anda biqərar edər...”
“Diləyirdim mənə sən bir gecəlik yar olasan,
Vədi peymanə tutub əhdə vəfadar olasan...”
Ağərin hüsnünə mən bir belə dilbər istərəm,
Gecələr şəmi yanar, sən kimi gövhər istərəm...”*

199. Nizami Gəncəvi. Rübabi şeirlər /tərc.ed. C.Xəndan // 1947. - 12 mart.

*“Nizami tək sən də eşq oduna alışsan,
Vüsəlzis hicr atəşilə bir qəmküsar görərsən...
Nizami tək kim ki,sənin hicranında xəstədir
Qulun olub, bağlayıbdır ümid adlı bir kəmərl!”*

- 200.** Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığına həsr edilmiş konfrans // 1947. – 12 iyun. – *Azərbaycan SSR EA böyük salonunda keçirilən konfransda E.Bertels, İ.Boldırev, İ.K.Yenikolopov və b. iştirakından da danışılır.*
- 201.** Nizami Gəncəviyə abidə qoyulması // 1947. – 12 iyun. - *Bakıda bu münasibətlə Nizami muzeyi qarşısında keçirilməsi, M.İbrahimov və S.Vurğunun çıxışları haqqında.*
- 202.** Nizami Gəncəvi və özbək ədəbiyyatı // 1947. – 30 iyul. – *XIV əsr məşhur özbək şairi Kütübün Nizaminin “Xosrov və Şirin”, Mir Heydər Xarəzminin “Sırlar xəzinəsi”ni tərcüməsindən danışılır.*
- 203.** Nizami haqqında mühazirələr (Azərbaycan rayonlarında təşkil olunmuş mühazirələr haqqında) // 1947. – 22 avqust.
- 204.** Nizami Muzeyində (Nizaminin yubileyi ilə bağlı tədbirlər haqqında) // 1947. – 22 avqust.
- 205.** Nizami Muzeyinin açılışı // 1947. – 27 noyabr.
- 206.** “Nizami” operası (Əfrasiyab Bədəlbəylinin eyni adlı operası haqqında) // 1947. – 06; 14 avqust.
- 207.** Nizami yubileyinə hazırlaşır // 1947. – 30 iyul.
- 208.** Nizami yubileyinə hazırlıq (Bakıda, Azərbaycan rayonlarında keçirilən tədbirlər haqqında) // 1947. – 7 sentyabr.
- 209.** Nizami yubileyinə hazırlıq // 1947. – 7 sentyabr. - *Özbəkistanda, Ermənistanda, Litvada keçirilən tədbirlər haqqında.*
- 210.** Nizami yubileyinə hazırlıq // 1947. – 12 mart.
- 211.** Nizami yubileyinə hazırlıq // 1947. – 19 mart.
- 212.** Nizaminin şəkli // 1947. – 20 aprel. – *C.Qaryağdının Nizaminin heykəli, L.Kərimov, Q.Xalıqovun plakatları, 1942-ci ildən şairin obrazı üzərində çalışan M.Əfəndinin işləri haqqında)*
- 213.** Nizaminin əsərlərinin nəşri // 1947. – 06 avqust.
- 214.** Nizaminin yubileyi ilə bağlı Nuxada, Gəncədə, Bakı Mərkəzi Kitabxanasında keçirilən tədbirlər haqqında // 1947. – 22 avqust.
- 215.** Nizaminin yubileyi ilə bağlı tədbirlər haqqında // 1947. – 20 aprel.
- 216.** Nizaminin yubileyi qarşısında // 1947. -1may.
- 217.** Ordubadi Məmməd Səid. Böyük şairin yaşadığı mühit (Nizami-800) // 1947. – 27 noyabr; 05 dekabr.

218. Rəfil Mikayıl. “Xosrov və Şirin” // 1947. – 12 mart; 20 aprel. – “*Öz əsrinin imkanları daxilində tarixi mükəmməl şəkildə öyrənmiş olan Nizaminin bir şair kimi maraqlandıran, onu ruh və ilham verən İran dövləti deyildi, əsrinin insanları, əsrinin fikirləri, əsrinin həyat səhnələri idi. O zehni, ruhi, qəlbi, əməl və arzuları ilə Azəri yurduna bağlı idi...*”
219. Rəhman Sabit. Nizami incəsənət əsərlərində // 1947. – 27 noyabr.
220. Rəssamlarımız Nizami yubileyinə hazırlaşirlar // 1947. – 12 mart.
221. Rəsul Rza. Yüksək eşqin böyük heykəli (Nizami Gəncəvi haqqında) // 1947. – 27 noyabr.
222. Rojdestvenski R. Nizami və Nəvai müharibə günlərində (Leninqraddan məktub) // 1947. – 27 noyabr
223. SSRİ Sovet Yazıçıları İttifaqında (Nizaminin yubileyinə hazırlıq) // 1947. – 27 mart.
224. SSRİ Yazıçılar İttifaqı ilə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının Nizaminin 800 illiyinə həsr olunmuş birgə iclası // 1947. – 27 noyabr.
225. Stalin yoldaşa (Nizaminin 800 illiyi ilə əlaqədar qardaş xalqların nümayəndələrinin birgə qəbul etdiyi məktub) // 1947. – 12 oktyabr.
226. Sultanlı Əli. “İsgəndərnamə” və Qərbi Avropa ədəbiyyatı // 1947. – 24 may. – “*Nizami İsgəndəri öz əziz vətəninə gətirmişdir. ...İsgəndərin Bərdəyə gəlməsi və Nüşabə ilə görüşü tək bir Nizaminin “İsgəndərnamə”sində deyil, bəlkə bütün dünya “İsgəndərnamə”lərində ən gözəl, bədii cəhətdən ən dolğun hissədir... Qərb müəllifləri İsgəndərin zülmətə getməsini tamamilə xristian görüşlərinə uyğun bir şəkildə vermişlər...*”
227. Süleyman Rüstəm. Nizami // 1947. – 27 noyabr.
228. Türkmənstanda Nizami yubileyinə hazırlıq // 1947. - 9 may.
229. Vurğun Səməd. Nizami irsi və müasir dövrümüz (Nizaminin yubileyi ilə əlaqədar iclasda məruzə) // 1947. – 27 sentyabr.
230. Vurğun Səməd. Azərbaycan sovet ədəbiyyatı və Nizami // 1947. – 12 iyun. – “*Nizami bütün tarixi əhvalatları və hadisələri özünün təbliğ etdiyi tərəqqipərvər müasir orijinal fikirlər və məqsədlər silsiləsinə tabe edir. ...Nizami xalqı ağıllı, ədalətli və tərəqqipərvər insan cəmiyyətini yaradacaq əsas qüvvə kimi götürmüşdür*”.

1948

231. Nizami meydançasında (Fuad Əbdürrəhmanovun Nizami heykəlinin ucaldılmasının son hazırlıq işləri haqqında) // 1948. – 5 oktyabr.
232. “Nizami” operası // 1948. – 10 iyul. – *Əfrasiyab Bədəlbəylinin operasının tamaşası haqqında. Libretto M.S.Ordubadımındır. Nizami rolunun ifaçısı Bülbüldür*

1953

233. Araslı Həmid. Nizami yaradıcılığında kəndli surətləri və kəndli əməyinə münasibət // 1953. – 12 dekabr. – “*Nizaminin poemalarında verilən kəndli surətləri Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ilk kəndli surətləri olmaq etibarilə əhəmiyyətlidir. Şairin kənd həyatını yaxşı bilməsi, obrazlı ifadələrində kəndli məişətindən, əməyindən geniş istifadə etməsi onun dilini çox zənginləşdirir*”.
234. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində. Nizaminin 750 illik yubileyinə hazırlıq // 1953. – 21 noyabr.
235. Əlizadə Ağacavad. Bizimləsən // 1953. – 12 dekabr. –

*“Sənətin ləkəsiz üfüqlərində
Sən bir günəş kimi parladsın, yandı.
Odlu qələminlə, şəriyyətinlə
Zamanın özünə şöhrət yarandı...”*

236. Fərhadova Rəna. Nizami və Azərbaycan musiqisi // 1953. – 12 dekabr. – *Ə.Bədəlbəylinin “Nizami” operası, Ü.Hacıbəyovun şairin yubileyinə həsr etdiyi kantata, “Sənsiz” və “Sevgili canan” musiqi qəzəlləri, Q.Qarayevin “Yeddi gözəl” baleti, “Leyli və Məcnun”*

üvertürası, M.Əhmədovun “Bəhram Gur” simfonik romansı, B.Zeydmanın “Xosrov və Şirin” dramatik simfoniyası, F.Əmirovun “Nizaminin xatirəsi” simfoniyasından bəhs edilir.

237. Höte V. Qiraət kitabı /tərc. B.Vahabzadə // 1953. – 19 dekabr.

*“Bu acı qayğılarla dolu olan cildlərin,
İzahı ölçüsüzdür, mənası xeyli dərin!
Sən tapdın, Ey Nizami, doğru yolu nəhayət,
Çünki açdı sirrini sənə qadir məhəbbət
Müskülləri kim açar, işidara düşəndə?
Onu sevənlər çar... Yenidən görüşəndə...”*

238. Kaladze Karlo. Böyük şair /T.e.: Z.Xəlil // 1953. – 19 dekabr.

*“Onun yaratdığı hər böyük əsər,
Gəzmiş əsrləri öz qüdrətiylə.
İsinmiş daima dünyada bəşər,
O şair qəlbinin hərarətiylə”*

239. Qafar Kəndli. Nizami rus xalqı haqqında // 1953. – 12 dekabr. – “Rus torpaqlarının qonşuluğunda yaşayan xəzərlər, bərtaslar, ilaqilər, isular, alanlar (osetinlər), ərklər, çarkəzlər, ləzgilər və s. xalqlar ruslarla birgə ümumi düşməyə qarşı vuruşur...”

240. Lqovskoy V.Nizami /T.e.: Nəbi Babayev // 1953. – 19 dekabr.

*“Şeir bu dünyada susan deyildir,
Onda dərya gücü, şimşək səsi var.
Şair də bizimlə xoş günə çatmış,
Hər qəldə əbədi kaşanəsi var...
Ey dogma Nizami, zəhmətin sənin
Ən böyük “Sırlar xəzinəsidir...”*

241. Mədəniyyətimizin fəxri (Nizami Gəncəvi–750) // 1953. – 12 dekabr. – “Nizaminin yaratdığı Sokrat Platon, Hörmüz Fales kimi alim, filosof surətləri xalqın elmə, bəşəriyyətin yaratdığı bilik sərvətinə olan məhəbbətini əks etdirir.... rus döyüşçülərinin sırasında ... Rüstəm kimi qəhrəmanların olduğunu göstərir...”

242. Mübariz M. Nizaminin sənətkarlıq xüsusiyyəti (750 illiyi münasibəti ilə) // 1953. – 12 dekabr. – “O tarixi əsərlə bədii əsər arasındakı böyük fərqi əyani surətdə nümayiş etdirmək üçün “İsgəndərnamə”nin müqəddəməsində İsgəndərin bütün tarixi, hərbi, siyasi fəaliyyətini bircə səhifədə nəzmə çəkir və onu “Şərəfnamə” və “İqbalnamə”dən ibarət yaratdığı böyük dastanla qarşılaşdırır və tarixi əsərlə bədii əsərin nədə fərqləndiyini aydın göstərir...”

243. Nəcəfov Mürsəl. “Yeddi gözəl”də sənətkar obrazlar (Nizami yaradıcılığından) // 1953. – 12 dekabr. – “Nizami Gəncəvinin yaratdığı poetik obrazlar qalereyasında sənət adamlarının portretlərinə böyük yer verilmişdir. Bu qalereyada biz Fərhad kimi heykəltərəşə, Simnar və Şeyda kimi memarlara, Şapur kimi rəssam və b. sənətkarlara rast gəlirik... Hər kim öyrənməyi bilməyirsə ar, Sudan dürr, daşdan da gövhər çıxardar,

*“Ancaq öyrənməyi ar bilən insan,
Məhrumdur dünyada bilik almaqdan
Çox iti zehinkər yatan oldular
Axırda saxsı qab satan oldular”*

244. Nizaminin xatirəsinə həsr olunmuş elmi sessiya (Azərbaycan Elmlər Akademiyasında) // 1953. – 12 dekabr. – *Sessiyanı giriş sözü ilə M.A.Topçubaşov açmış, filologiya elmləri namizədləri M.Y.Quluzadə “Nizami və dövrümüz”, H.Araslı “Klassik və müasir poeziyamızın inkişafında Nizami ənənələri” mövzusunda məruzə etmişlər.*
245. Nizaminin vəfatının 750 illiyinə həsr edilmiş ədəbi-bədii gecə // 1953. – 19 dekabr.
246. Nizaminin yubileyinə hazırlıq (Quba və Qusar rayonlarında) // 1953. – 21 noyabr.
247. Süleyman Rüstəm. Vurdu başa öz ömrünü min qəmdə Nizami // 1953. – 12 dekabr.

*“Vurdu başa öz ömrünü min qəmdə Nizami,
Şeirim qalacaq, söylədi ölsəm də - Nizami.
Xalqın, Vətənin dərini öz qəlbinə yazdı,
Zalımlara nifrət dedi, hər dəmdə Nizami.
Məna aradı yurdunu gəzdikcə əzəldən,
Hər lalənin üstündəki şəbnəmdə Nizami.
Saçlar dağınıq, gözlər açıq, dərdli könül qan
Bir şairi andırdı bu görkəmdə Nizami.
Günlər dolanıb, aylar ötüüb, keçdi əsrlər,
Gündən günə gəncləşdi ölkəmdə Nizami...”*

248. Vidadi Şıxlı. Şairin heykəli // 1953. – 12 dekabr.

*“Dostlar, mənə elə gəlir ki, hərdən,
Bir an baş qaldırıb böyük sənətkar
On ikinci əsrin zülmətlərindən
Bu əziz şəhərə baxır axşamlar...”*

1954

249. Qardaş respublikalarda Nizami yubileyi // 1954. – 1 yanvar.
250. Nizami Gəncəvi. Adətdir // 1954. – 16 avqust. – *Nizaminin el variantları seriyasından /Topl.: Ə.Hüseynov*
251. Nizami Gəncəvinin vəfatının 750 illiyinin Özbəkistanda qeyd edilməsi // 1954. – 1 yanvar.
252. Əfəndiyev Rasim. Nizaminin poemalarına aid hind miniatürləri // 1956. – 19 avqust. – *Moskvada Şərq mədəniyyəti muzeyində, Hindistanda cənab Dalalain kolleksiyasındakı vəm Hindistanda Racput məktəbinə mənsub sənətkarların miniatürlərindən bəhs edilir.*
253. Əliyeva Dilarə. Nizaminin əsərləri gürcü dilində // 1956. – 30 sentyabr. – *“Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin əsərləri hələ öz dövründə Gürcüstanda böyük şöhrət qazanmışdı. XII əsrdə gürcü şairi Çaxruxadzenin «Tamariani» əsərində Məcnun surətində, böyük Şota Rustavelinin «Pələng dərisi geymiş pəhləvan» Tarielin öz sevgilisinin fəraqında çəkdiyi izzətləri nəql edərək yenə də Nizaminin» Leyli və Məcnun» obrazlarına müraciət etdiyini görürük...”*
254. Tixonov Nikolay. Nizami Gəncəvi haqqında // 1956. – 2 dekabr. – *“Biz onun anadan olması gününü mühasirəyə alınmış Leninqradda qeyd etdik... Korolyov (şərqşünas leytenantın adı Nikolay Fyodoroviç Korolyov idi) ... Sözüna davam etdi - Nizami bilirdi ki, dünyanı amansız cəllad yox, xeyirxah insan idarə edir. Siz, Sasani hökmdarı Ənuşirəvan haqqında bir şey eşitmişinizmi?...Mən bu anda, bu qaranlıq, kiçik otaqda başa düşdüm ki, biz böyük bir məhəbbətin hökmü altındayıq, həmin bu məhəbbət üçün biz canımızda əsirgəmirik. Bunu bizə böyük uzaq yerdən gəlmiş qonağımız qoca Nizami xatırladı. O bizim şəhərimizə döyüş kulturaları altında gəlmiş, biz isə onu bir dost kimi, müttəfiq kimi, bugünkü döyüşümüzə bir silahdaş kimi qarşıladıq...Biz onun xatirəsinə*

badə qaldırdıq, Korolyovun hardansa tapdığı yüz qram araqı Nizamının şərəfinə, Məcnunun ölməz məhəbbətinin şərəfinə içdik”

255. Yerevanlı Ə. Qiymətli əsər (M.Şaginyanın “Nizami haqqında etüdlər” kitabı haqqında) // 1956. – 5 avqust. – *Avropa və Şərq dillərində, sovet şərqşünaslarının Nizami Gəncəvi haqqında elmi əsərlərindən bəhs edilir.*

1957

256. Rəfil Mikayı. Nizami dövründə Azərbaycan // 1957. – 28 yanvar.

1958

257. Azad Rüstəm. Füzuli və Nizami “Leyli və Məcnun”ları // 1958. – 12 aprel.

258. Süleymanov Ə. Nizami (ş) /T.e.: Əli Kərim // 1958. – 20 noyabr.

1959

259. Mustafayev Camal. Gertsenin Nizami yaradıcılığı ilə tanışlığı haqqında // 1959. – 27 iyun.

1962

260. Əkbərov Bəxtiyar. Şairin ictimai-siyasi görüşləri // 1962. – 8 dekabr. – *Qurban Məmmədovun “Nizami Gəncəvinin ictimai-siyasi görüşləri” kitabı haqqında*

1963

261. Məmmədov Əzizağa. “Xosrov və Şirin”in qədim bir tərcüməsi (Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poeması ilk dəfə XIV əsrin birinci yarısında qədim özbək dilinə tərcümə olunmuşdur) // 1963. – 21 sentyabr.

262. Nizami mövzusunda (Tənqidçi Əkbər Ağayevin dissertasiya mövzusu haqqında) // 1963. – 19 oktyabr.

1965

263. Beqdeli Q. Maraqlı və faydalı tədqiqat əsəri (Misir alimi Əbdun-Naim Məhəmməd Həsəneyinin Nizami Gəncəvi yaradıcılığına həsr edilmiş dissertasiyası haqqında) // 1965. – 14 avqust.

264. Ömərov İsaخان. Nizami və dünya ədəbiyyatı (Ə.Ağayevin eyni adlı kitabı haqqında) // 1965. – 10 aprel.

Maarifçi realizm dövrü

Qafqazın II şeyxülislamı axund Fazil İrəvani

Lütviyyə Əsgərzadə

Filologiya elmləri doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: asgerzadelutviyye@yahoo.com.tr

Annotasiya. Müsəlman mədəniyyətinin mərkəzlərindən biri olan İrəvanda dünyaya gələn Fazil İrəvani, yalnız İrəvanda, Qafqazda deyil, Şərqi elmi və dini ictimaiyyəti arasında böyük hörmət və nüfuz sahibi olmuşdur. Mənbələrdə həyatı və şəxsiyyəti, islami bilik və ideyalarının təbliği, ictimai və siyasi fəaliyyətindən epizodik məlumat verilsə də, elmi və bədii yaradıcılığı geniş araşdırmağa cəlb edilməyib. Dövrünün geniş və hərtərəfli biliyə malik ziyalı, qiymətli kitabların müəllifi olan Fazil İrəvaninin elmi və bədii yaradıcılığı öz tədqiqatçıları gözləməkdədir. İslam dünyasının ən qədim Əl-Əhzər universitetində təhsil alan, həyatı Azərbaycan-İran-İraq və Misirlə bağlı olan Fazil İrəvaninin “Qızılgül və Bülbül” povestindən başqa elmi əsərləri əsasən, ərəb dilində yazılıb.

Məqalədə, böyük şəxsiyyət, görkəmli ədib, alim, siyasi və ictimai xadim Fazil İrəvaninin təhsil mühiti – Azərbaycan-İran-İraq-Misir izlənilir, fəaliyyəti, elmi və bədii yaradıcılığı araşdırılır.

Açar sözlər: Fazil İrəvani, alim, filosof, ictimai və siyasi xadim, elmi və bədii yaradıcılığı

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 11.06.2021; qəbul edilib – 29.06.2021

Akhund Fazil Iravani, the second Sheikh-ul-Islam of the Caucasus

Lutviyye Esgerzade

Doctor of philological sciences

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: asgerzadelutviyye@yahoo.com.tr

Abstract. Fazil Iravani who was born in Yerevan, one of the centers of Muslim culture was revered not only in Yerevan and Caucasus but also among the scientific and religious community of the East. Although in the sources is provided episodic information about his life, personality, propaganda of Islamic knowledge and ideas, social and political activities, his scientific and literary activities have not been widely studied. The scientific and artistic creativity of Fazil Iravani, educated man of his period with extensive and comprehensive knowledge and author of valuable books, is waiting for its researchers. Fazil Iravani studied at Al-Azhar University and his life was connected with Azerbaijan-Iran-Iraq and Egypt. His scientific works except the novel "The Rose and The Nightingale" are mainly written in Arabic.

In the article is dealt with great personality, prominent writer, scholar, political and public figure, Fazil Iravani's educational environment – Azerbaijan-Iran-Iraq-Egypt; and his activities, scientific and artistic creativity is studied.

Keywords: Fazil Iravani, scholar, philosopher, political and public figure, scientific and artistic creativity

Article history: received – 11.06.2021; accepted – 29.06.2021

Giriş / Introduction

XVIII əsrdə İrəvan xanlığının, XIX əsrdə İrəvan quberniyasının mərkəzi olmuş İrəvan şəhəri, dövrünün mədəniyyət mərkəzi olmuş, Azərbaycana, bütövlükdə Şərqi böyük şəxsiyyətlər bəxş etmişdir. Hələ XVII əsrdə Evliya Çələbi “Səyahətnamə” əsərində bu qədim yurd yerimizdən bəhs edərək yazırdı: “Rəvanda qazı, molla, hörmətli şeyx, kələntər, daruqə, münşi, yasavul ağası, qorçubaşı, eşikağası, dizçökən ağa, yeddi mehmandar və kəndxuda vardı” [3, s.54]. İrəvanın keçmişdə “üləma, fazil, şüara” şəhəri olduğunu görkəmli ədəbiyyatşünas alim Firidun bəy Köçərli vurğulayır: “Şəhri-İrəvan keçmişdə mərkəzi-üləma, fazil və şüara olub, Axund Molla Məhəmməd İrəvani kimi böyük alim və müctəhidlər yetiribse də, axır vaxtlarda belə fazil və alim şəxslərdən və dəqiq ədiblərdən və xoştəb şairlərdən məhrum qalıbdır. Elm və mərifət əshalı varsa da, onların ədədi (sayı) avama nisbət çox azdır, yoxluq mənziləsindədir” [7, s.202; 23, s.22]. Eyni zamanda, “Elm və mərifət əshalının” azalma səbəbi 1828-ci il Türkmənçay, 1829-cu il Ədirnə müqavilələrinin şərtlərinə görə, Rusiyanın təkidi ilə İran və Osmanlı dövlətlərindən Cənubi Qafqaza köçürülərək məqsədli şəkildə əsasən, Azərbaycanın İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ ərazilərində məskunlaşdırılması, ermənilərin çarizmin hər cür qayğı və dəstəyi ilə əhatə olunmaları, XIX əsrin ikinci yarısında Cənubi Qafqaza erməni köçünün növbəti mərhələsinin gerçəkləşməsi ilə erməniləri bölgədə XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində bir güc halına gətirilməsini” qeyd edir. Müəyyən tarixi faktlar və şərtlər səbəbindən İrəvanda “Elm və mərifət əshalı” azalsa da, dünyada İrəvani nisbəsi ilə məşhurlaşan böyük şəxsiyyətlər çoxdur. “Şəhri-İrəvan”da doğulan “üləma, fazil və şüara”lar harada təhsil almalarına, harada yaşamalarına baxmayaraq, “İrəvani” nisbəsini götürərək həm özlərini, həm də vətənləri İrəvanı məmnunluqla təqdim etmişlər. Şərqi elm tarixində “İrəvani” nisbəsi ilə məşhurlaşan şəxsiyyətlər var; məşhur rəssam və nəqqaş, bir çox əsərləri Sankt-Peterburqda-Ermitajda saxlanılan Mirzə Qədim İrəvani (1825-1875), alim və həkim Hacı Süleyman ibn Salman Qacar İrəvani, alim Əbdülqasim ibn Mirzə Məhəmməd, məşhur həkim və filosof Mirzə Əbdülqasım və oğlu Ayətullah Molla Əbdülkərim İrəvani və s. Bu adların siyahısını istənilən qədər artırmaq olar. Bu məşhur şəxsiyyətlərdən biri də görkəmli alim, filosof, ictimai və siyasi xadim Şeyxülislam Fazil İrəvanidir.

Fazil İrəvani yalnız Qafqazda deyil, Şərqi dini ictimaiyyəti arasında böyük hörmət və nüfuz sahibi olmuşdu. Adı bir çox mənbələrdə; [9, s.21;10, s.79-80; 15; 16; 19, s.44, 49; 12, s.357-360] keçən, həyatı və şəxsiyyəti, islami bilik və ideyaların təbliği sahəsindəki fəaliyyəti haqqında məlumat verilən Fazil İrəvani XVIII əsrdə yaşamış böyük din xadimi, dövrünün geniş və hərtərəfli biliyə malik ziyalı və Qafqazın II şeyxülislamı olub. XIX əsrin ortalarında elmin inkişafı müsəlman mədəniyyətinin mərkəzlərindən biri olan İrəvanda da daha çox elmi-teoloji istiqamətdə idi. Bu sahədə, əsasən ruhanilər fəaliyyət göstərirdi. Ənənəvi olaraq elmi-teoloji istiqamətdə öyrənilən fəlsəfə, məntiq, fiqh, əxlaq və s. sahələr üstünlük təşkil edirdi ki, bu yalnız İrəvana deyil, bütövlükdə müsəlman Şərqiə aiddi. Şərqiə olduğu kimi, İrəvan elmi mühitində də ənənəvi elmlərin öyrənilməsi ilə, əsasən müctəhidlər məşğul idilər. Dövrün məşhur müctəhidlərindən olan Fazil İrəvaninin İrəvanın ruhani ziyalıları içərisində xüsusi yeri olmuşdur.

Əsas hissə / Main Part

Fazil İrəvani Bütöv adı Ayətullahu'l-uzma Molla Məhəmməd ibn Məhəmməd Baqir olan, Fazil İrəvani olaraq məşhurlaşan alim qədim Azərbaycan şəhəri İrəvanda 1782-ci ildə [10, s.42; 12, s.357], bəzi mənbələrə görə, 1817-ci ildə [14, s.113; 6] anadan olmuşdur. İlk təhsilini İrəvanda, mədrəsədə almışdı. 20 yaşında ikən ali dini təhsil almaq üçün Misirə gedərək buradakı yalnız müsəlman Şərqiə deyil, dünyada məşhur olan “Əl-Əzhər” Universitetində təhsil almışdır. Bəzi mənbələrə görə, “o, əvvəlcə Kərbəla şəhərinə yola düşərək, təhsilinin birinci mərhələsini burada keçirmiş, Kərbəlada Ayətullah Seyid İbrahim Qəzvininin dərslərində iştirak etmişdir. Çox keçmədən yüksək istedadla malik olduğundan üsul və fəlsəfədə böyük müvəffəqiyyətlər qazanmışdır. Başqa tələbələrin uzun müddətdə oxuduğu dərsləri Fazil İrəvani qısa müddətdə və layiqincə başa

vurmuşdur. Bu şəhərdə yaşadığı 4 il ərzində fiqh və üsuli-fiqh elmlərinin incəliklərinə yiyələnən Fazil İrəvani, öz dövründə cəfəri məzhəbinin elm paytaxtı sayılan Nəcəfi-Əşrəfə köçür” [16], burada böyük müctəhidlərin dərslərində iştirak edir. Uzun illər boyu məşhur İslam alimlərindən Ayətullah Şeyx Murtəza Ənsari, Ayətullah Şeyx Həsən Kaşiful-Qita, Ayətullah Şeyx Məhəmməd Həsən Nəcəfi (“Cəvahirul-kəlam” kitabının müəllifi) və s. öyrənir. Üsul və fiqh dərslərini ustadı Ayətullah Şeyx Ənsaridən almaqla yanaşı, eyni zamanda bu kitabları tədris etməyə başlayan alimin şöhrəti qısa müddət ərzində hər tərəfə yayılır. Tələbələr hər tərəfdən onun dərslərində iştirak etmək üçün axışırlar. Ayətullah Şeyx Ənsari dünyasını dəyişdikdən sonra Fazil İrəvani zəmanəsinin müctəhidi olan Seyid Hüseyin Kuhkəməri Təbrizin dərslərində iştirak edir və ictihad, şəri hökmləri Quran, hədis və digər mənbələrdən əldə edib bəyan edən ali rütbəli ruhani” [17, s.99] məqamına çatır. “Şeyx Həsən Kaşifu'l-Qita “Cəvahiru'l-kəlam” kitabının müəllifi Şeyx Məhəmməd Həsən İsfahani Nəcəfi və müctəhidlərin şeyxi Murtəza Ənsari kimi elm nəhəngləri Fazil İrəvaninin söylərini lazımi istiqamətə yönəldərək, onun bacarıqlı müctəhid kimi yetişməsinə köməklik göstərməsi haqqında məlumatlar tarixçi, siyasətçi və şair Yəhya Dövlətabadinin “Məfəxer-e Azərbaycan” əsərinin. I cildində, 243, 357, 408-səhifələrində [21, s.177-178], Doktor Əqiqi Bəxşayışinin, Böyük Hacı Hacıyanın fikirlərində də öz əksini tapır: Yəhya Dövlətabadi Ayətullah molla Məhəmməd İrəvani haqqında yazır: “Hicri-qəməri tarixi ilə 1281-ci ildə şeyx (Murtəza) Ənsari dünyadan köçür və onun ölümündən sonra görkəmli şəxslərin hamısı ortaya öz iddiasını qoyaraq, onun yerinə keçmək istəyir. Əlbəttə, bu elmi dairənin tələbələrindən də rəis seçkisinə müdaxilə etmək hüququ var idi. Onlar əsasən türklərdən ibarət idilər. Hər qrup hövzə rəisinin onlardan olmasına çalışırdı. Göstərilən vəzifəyə isə iki namizəd vardı – bunlardan biri Ağa Seyid Hüseyin Kuhkəməri, digəri Molla Məhəmməd İrəvani idi. Belə olan halda Hacı Seyid Hüseyin birinci, İrəvani ikinci rəis olur. Ancaq çox keçmədən Hacı Seyid Hüseyin dünyasını dəyişir. Beləliklə, Molla Məhəmməd İrəvani birinci rəis və Şeyx Məhəmməd Həsən ikinci rəis seçilir” [21, s.177-178]; Ayətullah Molla Məhəmməd ibn Məhəmməd Bağır İrəvani-Nəcəfini böyük fəqih, əxlaq sahibi, fiqh sahəsində hövzənin ən nüfuzlu şəxslərindən biri” kimi təqdim edən doktor Əqiqi Bəxşayışı yazır: “O, görkəmli müctəhidlərdən biri olmaqla, elmi, zəkası, natiqliyi sayəsində fazil şəxslər arasında birinci yerdə dayanırdı. İrəvani hicri-qəməri tarixi ilə 1232-ci ildə İrəvanda dünyaya göz açmış, ibtidai təhsil aldığından sonra İraqa köçmüşdü. Əvvəl Kərbəladada mərhum Seyid İbrahim Qəzvinidən dərslər almış, sonra dörd il sərəsər fiqh və fiqh üsulunu öyrənmişdi. Sonralar Nəcəf-Əşrəfə mühacirət edərək uzun müddət həmin şəhərdə yaşamış, tədris və təlimlə məşğul olmuş, müasirləri arasında Fazil İrəvani kimi şöhrətlənmişdi. Ayətullah Seyid Hüseyin Kuhkəməri vəfat edəndən sonra zamanın mərcəyi-təqlidi təyin olunmuş, bütün Azərbaycan və Qafqaz müsəlmanlarının şəri məsələlərlə bağlı problemlərini həll etmişdir. O, Şeyx Tusi məscidində camaat namazına durar, bütün alim və tədqiqatçılar onun hüzuruna gələrdilər. O, idarəetmə fənninin bilicisi şeyx Murtəza Ənsarinin, ənvarül-fiqh sayılan şeyx Həsənin və məntiq elminin ustadı kimi tanınan şeyx Məhəmməd Həsənin yanında oxumuşdu. Şeyx Ənsari və şeyx Məhəmməd Həsən ona ictihad icazəsi vermişdi” [21, s.177-178]; yenə həmin mənbədə mərhum Böyük Hacıya yazır: “O, zəvabət (idarəetmə), məntiq və s. dərslərdə iştirak etsə də, əllamə şeyx Murtəza Ənsarinin mühazirələrinə daha çox vurulmuşdu. Seyid Kuhkəmərinin vəfatından sonra o, mərcəyi-təqlid oldu. Onun öz xətti ilə yazılan “Kitabül-bey-ül istidlali” əsərini oğlu Şeyx Mahmudun yanında gördüm” [21, s.177]. Hətta “Fazil İrəvani təhsilinin son mərhələsində yalnız Şeyx Ənsarinin dərslərində iştirak edirmiş. Yaxın Şərq mənbələrində; “Reyhanətu'l-ədəb” kitabında onun haqqında yazılır: “Şeyx Ənsari və Seyid Hüseyin Kuhkəməridən sonra Nəcəf elm hövzəsində tədris və dini rəyasət ona verildi (Elmi hövzə şüa alimləri tərəfindən yaradılan dini mədrəsələr məcmusudur. Bu mədrəsələrdə ənənəvi dini fənlər, o cümlədən ərəb dili qrammatikası, təfsir, fiqh, üsul, məntiq, fəlsəfə və digər dərslər keçirilir) və o, bilik sahiblərinin müraciət mənbəyi oldu. Onun məqul və mənqul elmlər sahəsindəki mütəxəssislik və əhatəliliyini heç kim inkar etmirdi. O, Hindistan, İran, Türkiyə, Qafqaz və Rusiyada böyük şöhrətə malik idi və əksər şüalərin mərcəyi-təqlidi sayılırdı. Fazil İrəvani Nəcəf şəhərindəki Şeyx Tusi məscidində camaat namazına imamlıq edirdi. Deyilənlərə görə, bu namazlar həddən artıq izdihamlı keçirmiş” [15; 16].

Rizvan Rəhimovun “Azərbaycan alimlərinin həyatı” kitabında [15; 16] verilən mənbələrdə; Mahmud Təyyar Mərağinin “Mərzdarani-fəqahət” [s.182]; Məhəmmədtəqi Vaizəyn Quminin “Buluğil-Əmani” [s.214-285]; Məhəmməd Əli Müdərris Təbrizinin, “Reyhanətul-ədəb” [cild 4, s.279]; Məhəmmədtəqi Himmətul-vaizəyn Quminin, “Xandani irəvani” [s.115-117] ensiklopedik alimin şəxsiyyəti, elmi, kitabları və yetişdirdiyi tələbələr haqqında bilgiler verilir. Mahmud Təyyar Mərağinin “Mərzdarani-fəqahət” kitabında [s.182] yazılır: “Nəcəfi-Əşrəfdə onun çıxışlarını rəğbətə qarşılayır və dərslərini lentə yazırdılar. Alimin elmi məqamı o qədər yüksəlmişdi ki, o dövrün mərcəyi-təqlidlərindən biri olan Ayətullah Şeyx Məhəmməd Həsən Mamaqanidən şəri suallar soruşulanda buyurardı: “Nə qədər ki, Fazil İrəvani həyatdadır, bizlərdən şəri suallar soruşmayın. Bu cür şəxs olan yerdə bizim fətva verməyimiz düzgün deyil” [17; 18]. Mərhum Ayətullah Xiyabani isə özünün “Üləmayi-müasirin” adlı kitabında yazır: “Dostlarımdan biri deyirdi: Nəcəfi-Əşrəfə getmişdim. Axşam üstü şəhərə daxil oldum və Fazil İrəvaninin pişnamaz olduğu camaat namazında iştirak etdim. Ziyarətə gələnlər namazı qılıb qurtardıqdan sonra onun dövrəsinə yığışib müxtəlif şəriət məsələləri soruşmağa başladılar. Ağa da əlindəki təsbehlə zikir edə-edə onların suallarına qulaq asırdı. Elə ki, hamı sualını verib qurtardı, Ayətullah Fazil İrəvani onların hamısına bir-bir cavab verdi. Bundan sonra təzədən təsbehi götürüb zikir etməyə başladı” [15; 16]. Məhəmməd Əli Müdərris Təbrizinin, “Reyhanətul-ədəb” kitabında [cild 4, s.279; s.214-285] Fazil İrəvaninin 30 tələbəsinin adı çəkilir; Ayətullah əl-uzma Şeyx Hadi Tehrani; Ayətullah əl-uzma Seyid Əbul Həsən Əngəci Təbrizi; Ayətullah əl-uzma Seyid Əbdül Hüseyn İari Dezfuli; Ayətullah əl-uzma Mövla Məhəmməd Əli Naxçıvani Nəcəfi; Ayətullah əl-uzma Mirzə Sadiq Ağa Müctəhid Təbrizi; Ayətullah Şeyx Əbulqasim Ordubadi; Ayətullah Şəhid Əbdülqəni Badkubeyi; Ayətullah Şeyx Baqir Dezfuli Kazimi; Ayətullah Seyid Məhəmmədtəqi Taliqani; Ayətullah Mirzə Cəfər Qəzvini Hilli; Ayətullah Molla Əhməd Kuze Kətani Təbrizi; Ayətullah Mirzə Məhəmməd Həsən Nuri Təbrizi; Ayətullah Mirzə Əbdülvəhhab Təbatəbai Təbrizi; Ayətullah Hacı Şeyx Cavad Qarimi Əbhəri Zəncani; Ayətullah Səid Rəzi Savici Təbrizi (“Müstənbət” ləqəbi ilə məşhur olub); Ayətullah Şeyx Məhəmməd Hirzuddin Nəcəfi; Ayətullah Seyid Əhməd Bəhbəhani Hairi; Ayətullah Mirzə Həsən Əliyari Təbrizi; Ayətullah Ağa Seyid Əli Höccət Kuhkəməri Təbrizi; Ayətullah Şeyx Məhəmməd Həmədani Cəvəlani; Ayətullah Seyid Məhəmməd Hüseyn Qəzvini Hilli; Ayətullah Seyid Məhəmməd Şərif Fəzəvi Şirazi; Ayətullah Mirzə Hidayətullah Qəzvini; Ayətullah Şeyx Əbdülvəhəyn Meşkini (“İmam” ləqəbi ilə məşhur olub); Ayətullah Seyid Əbdüssəməd Cəzairi Şüştəri; Ayətullah Şeyx Məhəmməd Baqir Bircəndi Raini Xorasani; Ayətullah Mirzə Əli Əkbər Müctəhid Ərdəbili; Ayətullah Mövla Məhəmməd Mehdi Nəbabi Məraqi Hairi; Ayətullah Mirzə Yəhya; Ayətullah Mirzə Məhəmməd Baqir İrəvani Nəcəfi” [15]. İslam maarifini səylə genişləndirən Fazil İrəvani yalnız tələbələr yetişdirməklə kifayətlənməmiş, öz övladlarını da elmə, təhsilə yönləndirmişdir. F.İrəvaninin yüksək elmi ilə tanınan oğlanları; Şeyx Cavad İrəvani Nəcəfi, Şeyx Cavad İrəvani Nəcəfinin oğlu Ayətullah Şeyx Məhəmmədtəqi İrəvani və Ayətullah Şeyx Məhəmmədba-qir İrəvani mükəmməl ruhani təhsili almış, üsul və fiqh sahəsində məşhur alimlərdəndir” [15]. Həmçinin “Alimin qardaşı Şeyx Əli Əsgər İrəvani də Nəcəf və Kərbəla şəhərlərində məşhur alimlərdən dərs almışdır. Şeyx Əli Əsgərin oğlu Höccətül-İslam Hacı Şeyx Musa Nəcəfi İrəvaninin də zamanəsinin islam alimləri arasında özünəməxsus böyük məqamı olmasından bəhs edilir” [14, s.113].

Məşhur islam alimi özü kimi onlarla alim və müctəhid yetişdirmiş, yetişdirdiyi alim, müctəhid və müqəllidləri İslam aləmində böyük nüfuz qazanmışdı. “Tanınmış alim Hacı Mirzə Məhəmməd, Təbrizin o dövrdəki şeyxülislamı [22, s.95] və bütün Qafqazda və İranda məşhur olan alim və tarixçi Mühəqqiq İrəvani də Fazil İrəvaninin yetirmələrindəndir.

Dərin dini biliyi ilə yanaşı, iman, əxlaq, mənəviyyat və təqva (ruh və nəfsin hifz edilməsi) baxımından da çox yüksək səviyyədə olan Fazil İrəvaniyə “Hindistan, Türkiyə, Qafqaz, İran və Rusiyadan şəriət vergiləri (xüms, zəkat) göndərilirdi” (Rəhimov). Dünya malından çox elmə, əxlaqa, mənəviyyata önəm verən, zahidanə həyat tərzi yaşayan bu imanlı ziyalı ona göndərilən xüms-zəkat pullarını da son qəpiyinə kimi dini elmləri öyrənən tələbələrə və digər lazımlı işlərə sərf etmişdir. Fazil İrəvani öz müasirləri, xüsusilə, müctəhidlər arasında böyük nüfuza malik olmuşdur.

Beləliklə, təhsil və tədqiqatlardan, həmçinin Şeyx Mürtəza Ənsari, Şeyx Məhəmməd həsən İsfahani Nəcəfidən ictihad icazəsi adından sonra Fazil İrəvani Nəcəf elm mərkəzində çalışmış, dərslər deməyə başlamışdı. İslam aliminin verdiyi fiqh (Fiqh-İslamda şəri hökmləri, vacib, halal, haram və digər bu kimi məsələləri öyrənən elm) və üsuli-fiqh (üsul-qaydalar, prinsiplər deməkdir. Fiqhi araşdırmalarda lazım olan qayda-qanunlar toplusudur. Şəri hökmləri əldə edərkən fiqhi dəlillərdən-Quran, sünnə, icma və ağıldan istifadə yollarını öyrədir) dərsləri yüksək qiymətləndirilmişdir. Bütün bunlar Fazil İrəvaninin şöhrətinin və tələbələrinin daha da artması, sonralar məşhur alim kimi tanınacaq bir çox din xadiminin yetişməsində əvəzsiz xidmət göstərməsi [22, s.95] ilə nəticələnmiş, Şimali və Cənubi Azərbaycandan dini təhsil almaq məqsədi ilə Nəcəfə gedən tələbələrin çoxu Fazil İrəvaninin dərslərində iştirak etmişdi.

Alim Fazil İrəvani mərcəi-təqlid kimi daha da məşhurlaşmışdı. “Mərceyi təqlid-təqlid yeri, təqlid mənbəyi deməkdir. Başqa müsəlmanlar tərəfindən təqlid edilən müctəhidlərə deyilir” [17, s.100]. Əsasən, “Ali dərslər fiqh və üsul elmlərinə aid olub, müctəhid və mərcəyi-təqlidlər tərəfindən tədris edilir. Müctəhid bu dərslərdə qabaqcıdan apardığı tədqiqatlardan istifadə edərək hər hansı bir fiqhi məsələ və yaxud üsul elminə aid qanunla bağlı müxtəlif nəzərləri tənqidi baxımdan araşdırır, aldığı nəticəni və şəxsi rəyini bəyan edir. Bu dərslər tələbələrə uyğun elmlərin tədqiqat metodunu öyrətməklə yanaşı, həm də onları tədqiqata sövq edərək bir növ müctəhidliyə hazırlayır. Sözügedən mərhələni Fransa təhsil sisteminin doktorantura mərhələsilə eyniləşdirmək olar” [17, s.101].

Ümumiyyətlə, ömrü boyu islam elmi, islam fəlsəfəsi, islam hüququ ilə məşğul olan mütəfəkkirin həyatından bəhs edən biblioqraflar onu “füru və üsul elmlərini (İslam hüququ üsul və füru olaraq iki mühüm elmi sahəyə ayırılır. Üsul, islam hüququnun əsas və ikinci dərəcəli mənbələrinədən hökm çıxarma metod və qaydalarından bəhs edən bir elmdir. Füru isə hər hansı bir üsul metoduyla istifadə edərək həm hüquqi, həm də ibadətlərə aid ortaya çıxan hökm və dini təlimatlardan ibarətdir) bütöv əhatə edən, məqul (ağıla və məntiqə əsaslanan) və mənqul (rəvayətə əsaslanan) elmlərin bilicisi” kimi qiymətləndirmişlər.

Misirin Əl-Əhzər universitetinin məzunu, uzun müddət İraqda (Nəcəf), İranda (İsfahan və Təbriz) axundluq etmiş, Qafqazın II Şeyxülislamı Fazil İrəvani şərəfli ömrünü İslam maarifini, islam fəlsəfəsini öyrənməyə və öyrətməyə həsr etmiş, Şərq tarixi və dini elmlərə aid bir neçə risalənin müəllifi kimi Şərqdə böyük şöhrət qazanmışdır. Mənbələrdə [15; 19; 14; 21] Fazil İrəvaniyə aid edilən 15-ə yaxın kitabın; “İctimaul-əmrü və-nəhy” (üsuli-fiqh, ərəb dilində), “Əl-ictihadu və-təqlid” (üsuli-fiqh, ərəb dilində), “Əhkamul-xələli fis-səlat” (fiqh, ərəb dilində), “Əl-istihsab” (üsuli-fiqh, ərəb dilində), “Əs-salatul-bəraət” (üsuli-fiqh, ərəb dilində), “Ət-tadu və-təracih” (üsuli-fiqh, ərəb dilində), “Haşiyətu əla qəvaidil Əllamə” (fiqh, ərəb dilində), “Haşiyətu əla təfsiril-beyzavi” (təfsir, ərəb dilində), “Kitabul-əcza” (üsuli-fiqh, ərəb dilində), “Haşiyətu əla Rəsaili Şeyx Ənsari (üsuli-fiqh, ərəb dilində), “Üsulul-fiqh” (üsul, ərəb dilində), “Höcciyətu-məzənnə” (üsuli-fiqh, ərəb dilində), “Haşiyətu əla qəvaidi şəhid Əvvəl” (fiqh, ərəb dilində), “Əl-məkasibul-mühərrəmə” (fiqh, ərəb dilində), “Haşiyətu əla məkasibi Şeyx Ənsari” (fiqh, ərəb dilində) adı çəkilsə də daha çox “Beyzavi təfsirinə haşiyə”, “İctihad və təqlid”, “Üsulul-fiqh”, Şeyx Mürtəza Ənsarinin “Məkasib” və “Rəsail” kitablarına haşiyə, “İstishab” və s. daha çox əsərləri məşhurdur” [14, s.113; 16]. Görkəmli alimin “qədim Şərq tarixinə, dini fəlsəfəyə, müsəlman dünyasının milli adət-ənənələrinə aid yazdığı qiymətli məqalələri təkcə İranda deyil, digər Yaxın Şərq ölkələrində də müəllifinə böyük nüfuz qazandırmışdır [13, s.194]. Əsərləri bir çox dillərə tərcümə olunmuş, Təbriz, Peterburq, Berlin, Parisdə çap olunmuş Fazil İrəvaninin “Paklıq kitabı” adlı əsəri Cənubi Azərbaycanın məşhur din xadimi Molla Əhməd Güzəkünaninin tapşırığı ilə 1883-cü ildə Təbrizdə fars dilində Xəttat Məhəmməd Təbrizi tərəfindən çap olunmuşdur.

XIX əsrə aid olan türk, gürcü və erməni mənbələrindən məlum olur ki, Fazil İrəvaninin “Tarixi-İrəvan” adlı əsəri də (əlyazması) olmuşdur. İrəvan və Qərbi Azərbaycan əyalətlərinin tarixinə, Azərbaycan xanlıqlarının fəaliyyətinin tarixi tədqiqatına həsr edilmiş əlyazmanın təəssüf ki, bu günə qədər hansı arxivdə saxlandığı məlum deyil. “Bəlkə də əlyazma indiki İrəvan arxivlərində ya məhv edilib, ya da hansısa erməni müəllifinin adına dəyişdirilərək nəşr edilmişdir. Qeyd edək ki,

tarixi-elmi əsərlərin müəlliflərinin dəyişdirilməsi faktları günümüzdə də ermənilər tərəfindən davam etdirilməkdədir” [19, s.46]. Bədii yaradıcılıqla məşğul olmuş Fazil İrəvaninin gənc yaşlarında İrəvanda, Azərbaycan dilində yazdığı “Qızılgül və bülbül” povesti çox məşhurdur.

Şeyxülislamlıq fəaliyyəti Fazil İrəvanı 20 yaşında ayrıldığı vətəninə, doğma şəhəri İrəvana bir də 45 yaşında qayıtmış, buradakı Göy Cami məscidində baş axund kimi fəaliyyətə başlamış, “dini mədrəsə açan Fazil İrəvani İslam fəlsəfəsini öyrətməklə çoxlu sayda din xadimləri yetişdirmişdi” [19, s.46]. Bu zaman artıq Azərbaycan Türkmənçay müqaviləsi ilə ikiyə bölünmüşdü. Bəzi mənbələrdə “Rusiyanın qələbə qazanmasının, İranın isə məğlubiyətə uğramasının səbəblərindən biri kimi rusların Qafqazın müsəlman din xadimlərinin xidmətindən məharətlə istifadə etməsi göstərilir” ki, o dövrdə az da olsa belə din xadimləri vardı. Hacı Fuad Nurullayevin “Şeyxülislamlıq zirvəsi: Hacı Allahşükür Paşazadə” kitabında yazılır: “Belə ki, İran əhalisini ruslara qarşı müqavimətdən çəkəndirən Təbriz müctəhidi Mir Fəttah Təbatəbainin tutduğu mövqeyi yüksək qiymətləndirən çar Rusiyası onu Tiflisdə Qafqaz müsəlmanlarının müctəhidi təyin etdi. On yeddi il bu vəzifədə fəaliyyət göstərən Mir Fəttah Təbatəbai müsəlmanlar arasında birlik və dini inanclara sdaqətdən daha çox təriqətləri qızıqdırmaqla qarşıdurmalar yaratmağa, Rusiya siyasətinin Qafqazda möhkəmlənməsinə xidmət etdi. Müctəhidliyi dövründə Qafqaz Şeyxülislamı Məhəmmədəli Hüseynzadə ilə tez-tez ixtilaflar yaradaraq onu həm insanlar, həm də hökumət qarşısında hörmətdən salmağa çalışan Mir Fəttah Təbatəbai hətta sünni-şiə qarşıdurması yaratmaqdan da çəkinmirdi. Lakin Tiflisin müsəlman ziyalıları, xüsusilə Rusiya xidmət orqanlarında qulluqda olan alim və ədiblər bütün hallarda Şeyxülislam Məhəmmədəli Hüseynzadəni müdafiə edir, Mir Fəttah Təbatəbainin İslam dininə, eləcə də imperiyanın nüfuzuna “zərbə” vurmasını bildirirdilər. Bütün bunları nəzərə alan Çar I Nikolay 1843-cü ildə Mir Fəttah Təbatəbainin Rusiya təbəəliyindən çıxarılması, ölkədən qovulması və Rusiyaya gəlməsinin qadağan olunması barədə fərman imzaladı. Hətta sonralar Mir Fəttah Təbatəbainin iki oğlu ruslar tərəfindən terror bəhanəsi ilə öldürüldü” [19, s.43]. Məhz Mir Fəttah Təbatəbainin qarşısı alındıqdan sonra 1843-cü ildə dini və dünyəvi elmlərə bələd olan, müctəhid Fazil İrəvani Qafqaz Müsəlmanları Şeyxülislamının müavini vəzifəsinə (Qafqaz müsəlmanları Şiə Ruhani idarəsi sədrinin müavini) dəvət olunur və dəvəti qəbul edir. Qafqaz Müsəlmanları Şeyxülislamının müavini vəzifəsində çalışdığı dövrdə Fazil İrəvani idarənin fəaliyyətini xeyli genişləndirir, işini təkmilləşdirir. Diyarın müsəlman əhalisi ruhani dairələrinə bölünməklə diyarda şəriət məhkəmələri yaradılır. Bütün müsəlmanlara ruhani zümrəsinə daxil olmaq hüququ verilir. İrəvaninin təşəbbüsü ilə ruhanilərə vəzifə maaşları kəsilməklə onlara dövlət məmurları ilə eyni səlahiyyətlər verilir. Beləliklə, əvvəllər müctəhidin səlahiyyətində olan qayda-qanunların həyata keçirilməsi şeyxülislama həvalə edilir [11, s.78-80]. 1846-cı ildə Fazil İrəvani Qafqazın Şeyxülislamı seçilir (1847-1862). Fazil İrəvaninin Qafqazın Şeyxülislamı seçilməsi qurumun mövqeyinin möhkəmlənməsinə və fəaliyyətinin gücləndirilməsinə şərait yaradır. “Şeyxülislam İrəvani bir çox qanunları sistemləşdirir, idarənin fəaliyyətinə prokuror nəzarəti ləğv edilir, ən önəmli yüksək ruhani şəxslərin təyin edilməsinə ruhani idarəsi özü həyata keçirməyə başlayır. Nigah bağlanması və boşanmaların həyata keçirilməsi səlahiyyətləri məscid ruhanilərindən alınaraq daha yüksək savada malik olan axundlara həvalə edilir. Qazıların səlahiyyətlərinə aid məsələlərə geniş yer ayrılır” [11, s.78-80]. “Şeyxülislam Fazil İrəvaninin gərgin əməyi, həmçinin Qafqaz canişini Vorontsovun yanında söz və nüfuz sahibi olması nəticəsində dini məktəblərin açılması və idarə olunması, ruhani adlara yiyələnmək üçün sınaqların həyata keçirilməsi, azyaşlılar üzərində qəyyumluğun təyin olunması, seyid adına iddia edənlərin hüquqlarının müəyyən olunması və bir çox başqa məsələlər dairə qazılarına həvalə edildi. Dairə qazıları isə əsas hesabatlarını şeyxülislama verməklə ona tabe idilər. Şeyxülislama dini məsələlərdə fətva vermək hüququ da məhz Fazil İrəvaninin fəaliyyətinin nəticəsində verildi. Əldə etdiyi uğurlara görə I, II, III dərəcəli “Müqəddəs Georgi” ordenləri ilə təltif edilən Şeyxülislam Fazil İrəvani, həmçinin İran hökuməti tərəfindən də yüksək mükafatlara layiq görülmüşdü” [1, s.82; 7, s.46]. İrəvaninin hökumət yanındakı nüfuz və söz sahibi olması, əməyinin qiymətləndirilməsi, şeyxülislamlıq fəaliyyəti dövründə dini idarəyə çoxlu sayda əlavə səlahiyyətlərin alınması canişin Paskeviçi narahat edirdi. Çünki idarənin yaradılması ilə bağlı çar fərmanı olmadığından onu nəinki genişləndirmək, heç yaratmaq belə olmazdı.

Paskeviç hətta şeyxülislamın səlahiyyətlərini azaltmaq, müctəhidliyi bərpa etmək və İrandan yeni müctəhidlər gətirmək təklifləri ilə də çıxış edirdi. Qafqazda İslam dininin imperiyaya xidmət yollarını arayıb-axtaran xüsusi komissiyanın sədri Bulatovun Paskeviç yazdığı məktubda Şeyxülislamın nüfuzundan əndişəsi açıq-aşkar ifadə edilir: “Zaqafqaziya şiə müsəlman ruhanilərinə rəhbərlik edən, həmçinin şeyxülislam adı daşıyan Məhəmmədəli Hüseynzadə və Fazil İrəvani kimi şəxslər böyük nüfuz sahibidirlər. Onların rəyləri həmdindəşları tərəfindən birmənalı şəkildə qəbul edilir və sözsüz icra olunur. İrandan müctəhidlərin gətirilməsini olduqca uğursuz cəhdlər kimi qiymətləndirirəm” [11, s.82]. “Qafqaz ruhanilərinin idarə olunması” regionda müsəlmanların sıxışdırılması, imperiyanın nüfuz və işğalçılıq siyasətinin möhkəmləndirilməsinə xidmət edən təkliflərin; Ayrıca Zaqafqaziya Müsəlman Ruhaniyyəti yaradılması və ruhani şəxslərin fəaliyyətinin yalnız maddi vəziyyətə bağlanması”nın [11, s.83] əleyhinə olan ilk Şeyxülislam Məhəmmədəli Hüseynzadə və Fazil İrəvani bu məsələlərlə bağlı komissiyaya öz təkliflərini bildirirlər. “Vəziyyətin getdikcə gərginləşməsi ilə yanaşı, Şeyxülislam Fazil İrəvaninin istefa verməsindən narahat olan canişin və çar komissiyası güzəştə getmək məcburiyyətində qalsalar da, 1846-cı ildən 1862-ci ilə qədər Qafqazın şeyxülislamı olan Fazil İrəvaninin fəaliyyəti dövründə şeyxülislamla canişinlik arasında narazılıqlar səngimirdi. Ruhani idarəsinin yaradılması, genişləndirilməsi, əlavə işçilərin qəbulu və yerlərdə şöbələr açılması ilə bağlı təkliflər həyata keçməyə də etiraz da edilmirdi. Qafqaz Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin yaradılması, habelə idarənin ştat cədvəlinin yeddi nəfərə qaldırılması, işçilərin əmək haqlarının dövlət məmurlarının əmək haqlarının səviyyəsinə çatdırılması kimi səlahiyyətlər yalnız üçüncü Şeyxülislam Əhməd Hüseynzadənin şeyxülislamlığı dövründə, yəni 1872-ci ildə çar fərmanı ilə həyata keçirildi. Qafqazın ilk şeyxülislamının oğlu, Əli bəy Hüseynzadənin babası Əhməd Hüseynzadə təhsilini başa vurub İraqdan Tiflisə geri qayıtdıqdan sonra onun son dərəcə bacarıqlı və savadlı olduğunu görən Şeyxülislam Fazil İrəvani Əhməd Hüseynzadəni yanında işə qəbul edir” [19, s.46]. Özündən sonra bu vəzifəyə layiqli namizəd kimi Əhməd Hüseynzadəni hazırlayan Fazil İrəvani uzunmüddətli fəaliyyətdən sonra, 1862-ci ildə şeyxülislamlıq vəzifəsindən istefa verərək doğma şəhəri İrəvana köçmüşdür.

Qafqazda böyük “nüfuz və söz sahibi” olan Fazil İrəvani Şeyxülislamlıqdan istefa etdikdən sonra da bir çox müşkül sahiblərinin işlərinin həll olunmasına vəsilə olmuşdur: “1871-ci ildə Lənkəranda müəllim işləyən şair Mirzə İsmayıl Qasir, məhkəmə katibi və Sadıq bəy Mehmandarov ağır ehtiyac içində yaşayan əhaliyə şəhərin Forştat hissəsində məskunlaşmış rusların və almanların əkdikləri kartofdan yemələrini məsləhət gördüklərinə görə ruhanilər onların hər ikisinin Lənkərandan qovulması barədə qərar çıxarırlar. Başqa əcnəbi millətlərin becərdiyi kartofu murdar adlandıraraq savadsız ruhanilər şair Qasiri və hüquqşünas Sadıq bəyi kafir adlandırır və kartofdan istifadəni camaata qadağan edirlər. Mirzə İsmayıl Qasir və Sadıq bəy bu barədə məktubla Qafqaz şeyxülislamı Fazil İrəvaniyə müraciət edirlər. O, qərarı ləğv etməklə, hər iki ziyalının müdafiə edir” [8, s.196]. Dərin elmi biliyə malik olan imanlı ziyalıya müraciət edənlərdən biri də, Azərbaycan tarixinə alim, pedaqoq, şair və musiqişünas kimi daxil olan Mir Möhsün Nəvvab idi.

Musiqi sahəsində, xüsusən muğamlarımızın tədqiqində xüsusi rolu olan Nəvvab, həmçinin Azərbaycan dilində (əski əlifba ilə) yazılmış və nəşr olunmuş yeganə risalənin müəllifidir [18]. Mir Möhsün Nəvvab “Orta əsr muğam nəzəriyyəsinin ənənələrini özündə əks etdirən risaləsində “Orta əsr traktatlarında geniş işıqlandırılmış bud (interval), cins (tetraxord), iqa (ritm) və digər məsələlərə toxunmamışdır. Onun əsərinin əsas istiqaməti praktiki, təcrübi, əməli məqsəd daşmışdır. Bu da əsasən Orta əsrlərdən sonra yazılmış risalələr üçün xas idi. Bu risalələr muğamların öyrənilməsi üçün dərslik kimi də nəzərdə tutulmuşdur” [2, s.4-9]. Maraqlıdır ki, Mir Möhsün Nəvvabın risaləsi fars dilində yazılmış və Fazil İrəvaniyə verilən qeyri-adi sualla – epigrafla başlayır: “... Musiqi elmində məharəti olub, özü xanəndəlik etməyən, müğənniliyi və təğənnini haram sayan bir şəxs elmi məqsədlə musiqidən istifadə etsə, onu yadda saxlasa, tədris etsə, çap etsə, yazsa, satsa, yazıb öz kitabxanasında saxlasa – caizdir, ya yox?” [18]. Fazil İrəvaninin Nəvvaba cavabı belə idi: “Musiqi elmni öyrətmək və öyrənməyin eybi yoxdur, hətta vacibdir. Amma onu təcrübədə işlətmək caiz deyil.” Risalədə Fazil İrəvaninin cavabının altında onun möhrünün surəti də verilmişdir [20, s.257]. Mir Möhsün Nəvvab belə bir hörmətli şəxsin imzasını aldıqdan sonra yenə də musiqi

sənətinə və yazdığı əsərə bəraət qazandırmaq məqsədilə risaləni “Ruhani qardaşlarına!” müraciəti ilə başlayır: “Ruhani qardaşların hüzuruna ehtiramla ərz-əhval edir bəndeyi-aciz Nəvvab Mir Möhsün Ağamirzə Qarabaği, o əşxaslar ki iltifat nəzərilə bu fəqərata mülahizə buyuracaqlar, güman ki, bəndeyi-acizin məqsudi bu bəyanətin iqdamından odur ki, onun istemalını caiz və həramiyyətini halal bilirik” [20, s.257]. M.M.Nəvvab “Ruhani qardaşlarına” musiqi elmi ilə “qüdrətli və bacarıqlı” alimlər məşğul olduğunu, bütün dövrlərdə, əsrlərdə onların “elmin ləzzətini dünyanın cəmi ləzzətindən artıq hesab etmələrini” bildirərək qeyd edir: “Bizim də elmiyyədən savayı bir niyyətimiz yoxdur” [2, s.3-8]. Beləliklə, Yaxın Şərqdə o cümlədən Qafqazda söz və nüfuz sahibi olan, şərəfli ömrünü siyasi və ictimai xadim, görkəmli alim və yazıçı olaraq yaşayan, İslam maarifinin çiçəklənməsinə və təbliğinə həsr edən bu böyük şəxsiyyət, eyni zamanda insanların üz tutduğu, məsləhət aldığı alimlərdən idi, deyə bilirik.

Böyük şəxsiyyət, məşhur din alimi, nurlu insan, imanlı ziyalı, Qafqazın II şeyxülislamı Fazil İrəvani uzun ömür sürmüş, 103 yaşında həyatdan köçmüşdür. Fazil İrəvaninin doğum və vəfat tarixləri, dəfn yeri mənbələrdə, fərqli illərdə və fərqli yerlərdə keçir. Doğum yeri İrəvan olan alimin doğum tarixi; İrəvan, 1817 [14, s.113; 12, s.357]; İrəvan, 1782 [7], vəfat tarixi 1888-ci il Nəcəf şəhəri [14], 1889 Nəcəf [12, s.360,16]; 1885, Nəcəf [19, s.42]; Dövlətabadiyə görə, hicri-qəməri tarixi ilə 1306-cı il rəbiüləvvəl ayının 3-də (cümə günü) kimi verilir. Dəyişməyən fakt Fazil İrəvaninin İrəvanda doğulması və 103 yaşında vəfat etməsidir. Verilən tarixləri; 1817-1888 [14, s.113]; 1782-1885 [19, s.48]; 1817-1889 [12, s.360; 16] qarşılaşdırdıqda və bütün mənbələrdə Fazil İrəvaninin 103 yaşında vəfat etməsini nəzərə aldıqda ən uyğun və doğru olan doğum və vəfat tarixlərini 1782-1885-ci illər olaraq qəbul etmək olar.

Adətən görkəmli şəxsiyyətlərin adı vəfatından sonra münasib yerlərə küçə, məktəb, rayon və s. verilir. Sağlığında böyük nüfuz və şöhrətə malik olan Şeyxülislam Fazil İrəvaninin doğulduğu İrəvan şəhərində onun adını daşıyan məhəllə; “Şeyxülislam məhəlləsi” və Karvansaray olmuşdur. “Şeyxülislam məhəlləsi” və Karvansaray uzun illər, münafişə başlayana qədər bu mötəbər, mübarək din və elm adamının adını daşmışdı.

Bədii yaradıcılığı. Görkəmli alim, mütəfəkkir, bir çox dini, tarixi və ədəbi əsərlərin və dini fəlsəfəyə, müsəlman dünyasının milli adət-ənənələrinə aid yazdığı qiymətli məqalələrin müəllifi olan Fazil İrəvaninin zəngin elmi və bədii irsi var. Elmi əsərləri əsasən, ərəb dilində olan əsərləri, xüsusən “Gül və Bülbül”ü bir çox dillərə tərcümə olunmuş, Təbriz, Peterburq, Berlin, Paris və İrəvanda çap olunmuşdur. Fazil İrəvaninin Azərbaycan dilində yazılan “Qızılgül və bülbül” adlı povestinin yayılma arealı genişdir. Əsər müxtəlif illərdə bir neçə dəfə Avropa dillərinə tərcümə edilib. Təəssüf ki, müxtəlif müəlliflərin əsəri kimi. Eyni ildə (1812), eyni vaxtda və eyni şəhərdə - Sankt-Peterburqda 2 kitab çap olunub: “Qızılgül və bülbül haqqında əxlaqi roman” (erməni dilində). Sankt-Peterburqda nəşr edilən “Qızılgül və bülbül” povestinin müəllifi saray müşaviri Xocens Marker Geqamyan göstərsə də, əsərin müəllifi Fazil İrəvanidir. F.İrəvaninin gənc yaşlarında yazdığı “Qızılgül və bülbül” adlı povestinin taleyi “Tarixi-İrəvan” əsərinə nisbətən uğurlu sayıla bilər, çünki ən azından məhv edilməyib, lakin bir o qədər də başibəlalıdır. Oğurluğa adətərdə olmuş ermənilər Fazil İrəvaninin əsərinə də göz dikmiş, əsərin üzünü erməni əlifbası ilə köçürən Xocens Markar Geqamyan özünü əsərin müəllifi kimi təqdim etmişdir. Çox keçmədən, “Qızılgül və bülbül”ü Le Vayya de Floribal fransız dilinə çevirib Parisdə (1826), sonra isə Jözef Fon Hammer alman dilinə çevirərək 1832-1833-cü ildə iki dəfə yüksək tirajla çap etdirir [5]. Dırnaqarası “erməni ədibi” X.M.Geqamyan əsəri öz adına çıxartsa da Avropa və Qafqazda aparılan tədqiqatlar əsərin Fazil İrəvaniyə məxsus olduğunu təsdiqləyir. “Sonradan ermənilər özləri də təsdiq etmək məcburiyyətində qalırlar ki, adıçəkilən əsər Fazil İrəvani tərəfindən yazılmış, Geqamyan isə onu oğurlayıb öz adına çap etdirmişdir [19, s.47]. Digər tərəfdən, fransız tədqiqatçısı Le Vayya de Floribal “Qızılgül və bülbül”ün türk müəllifi Fazil İrəvaninin əsəri olduğunu bildirərək məsələyə aydınlıq gətirmişdir. Sadəcə, Xocens Markar, Fazil İrəvaninin “Qızılgül və bülbül” əsərini erməni və rus dillərinə tərcümə edərək öz əsəri kimi çap etdirmişdir. “Qızılgül və bülbül” əsərinin orijinalı Mate-nadaranda – Mesrop Maştos adına Qədim Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır” [14, s.147]. “Qızılgül və bülbül”ün əsl müəllifinin Fazil İrəvani olduğu bəlli olduğdan sonra da, ermənilər utanma-

dan, 1950-ci ildə yenə də əsəri erməni [4, s.63] müəllifin əsəri kimi Freznada (ABŞ) çap etdirmişlər. Ancaq həqiqəti gizlədə bilmirlər. “Qızılgül və bülbül” povestinin müəllifinin X.M.Geqamyan yox, Fazil İrəvani olduğunu sonradan ermənilərin özləri etiraf ediblər” [8, s.18;19]. Əsəri xaricdə yaşayan ermənilərin ləhcəsinə çevirib hissə-hissə “Anahit” jurnalında çap etdirən erməni Arşad Çobanyan “Qızılgül və bülbül” povestinin Fazil İrəvaninin olduğunu təsdiqləyib (“Qızılgül və bülbül” əsəri ayrıca bir məqalənin mövzudur).

Nəticə / Conclusion

Təəssüf ki, əsərinin üzü köçürülüb dəfələrlə Avropada nəşr edilən, erməni-Azərbaycan münafiqəsi başlayanadək adına İrəvanda məşhur “Şeyxülislam məhəlləsi”, Karvansaray olan görkəmli ədib, alim, siyasi və ictimai xadim Fazil İrəvaninin adına indiyədək Azərbaycan tarixindən və ədəbiyyatından bəhs edən kitablarda yalnız məlumat verilməklə kifayətlənilmişdir. Mütəfəkkirin elmi yaradıcılığı əsasən ərəb dilində olduğu üçün, aydındır ki, bu iş daha çox şərqşünasların üzərinə düşür. Alban kilsələrini xaç işarələriylə saxtalaşdıran, məzarlarımıza atəş açan, yurd yerlərimizin adını dəyişərək mənimsəyən, Fazil İrəvaninin “Qızılgül və bülbül”ünün üzünü öz əlifbası ilə köçürüb Avropada, Rusiyada dəfələrlə nəşr etdirən, milli mətbəximizə, musiqimizə göz tikən mənfurların oğurluqları bitib-tükənmir. Düşünürük ki, haqq səsimizi dünyaya bildirməli, tədqiqatlardan bizə məlum olan mənbələri həm ölkəmizdə, həm də sərhədlərimizdən kənarada yorulmadan dəfələrlə kitab və məqalələr olaraq işıqlandırmalıyıq. Fazil İrəvaninin “Qızılgül və bülbül” povestinin və ya elmi əsərləri ilə harada və hansı şəkildə qarşılaşacağımızı bilmirik. Yazılan hər bir kitab və məqalə bu hərəkətlərlə rastlaşdığımızda adekvat cavab ola bilər. Düşünürük ki, görkəmli alim, ictimai və siyasi xadim Şeyxülislam Fazil İrəvaninin zəngin elmi irsinin və yaradıcılığının araşdırılması vacibdir və bu sahədəki araşdırmalarımız davam edir.

Ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan kitabı (bibliografiya). I c., 1780-1920-ci illər. Bakı, 1963.
2. Bayramov T. Muğam ifaçılığı sənətinin formalaşmasında Mir Möhsün Nəvvabın rolu // Konservatoriya jurn., Elmi nəşr. Bakı: Ecoprint, 2017, №3.
3. Çələbi E. Səyahətnamə. Bakı: Elm, 1997.
4. Əliyev F., Həsənov U. İrəvan xanlığı. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
5. Hammer J.F. Gül u Bülbül, das ist Rose und Nachtigall. Fazli <Kara>
6. Pest, 1834. Universit Landts-Landesbibliothek Sachsen-Anhalt.
7. Sondersammelgebietes Vorderer Orient Rəqəmsal Kitabxanası.
8. Kitabüt-təharət. Müəllifi Fazil İrəvani. Xəttat: Məhəmməd Təbrizi. Təbriz. 1301, (fars dilində).
9. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. II c., 2 c. Bakı: Elm, 1981.
10. Mehraliyev E.A. “İrəvanilər”, Çarşıoğlu, Bakı, 2000.
11. Məmmədov İ. İrəvan dəftəri. Bakı: Adiloğlu, 2002.
12. Məmmədov E. İrəvandan başlanan yol. Bakı, 2018.
13. Məmmədli H. Qafqazda İslam və şeyxülislamlar. Bakı: MBM, 2005.
14. Məhərrəmov Z. “Fazil İrəvani” kimi tanınan Ayatollaxul-uzma Molla Məhəmməd İbn Məhəmməd Bağır // Filologiya məsələləri, №3, 2014.
15. Məhərrəmov Z. İrəvan ədəbi mühiti (1800-1920-ci illər). Fil.e.d. alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş Dissert. (Əlyazması hüququnda). Bakı, 2017.
16. Mustafa N.İrəvan şəhəri. Bakı: Red N Line MMC, 2020.
17. Rəhimov N. Alimlər və xadimlər Fazil İrəvani. Fazil İrəvani-İslam Times. islamtimes.org, 2009, Story Code:1033.
18. Rizvan.Net.Azərbaycan alimlərinin həyatı//Ayətullah əl-uzma Şeyx Məhəmməd İrəvani // İslam Marifi jurnalı, 2015.

19. Nəzərli Ş. Nur surəsi. Bakı, 2007.
20. Nəvvab M.M. “Vüzühül-Ərqa” (Risalə). Bakı: Orucov qardaşları, 1913.
21. Nurullayev H. F. Şeyxülislamlıq zirvəsi: Hacı Allahşükür Paşazadə. Bakı: Nurlar, 2014.
22. Səfərova Z.Y. Azərbaycanın musiqi elmi (XIII-XX əsrlər). Bakı: Elm, 1998.
23. Sərdariniya S. İrəvan müsəlman sakinli vilayət olmuşdur. Bakı: Zərdabi, 2014.
24. Tərbiyə M. Danışməndani Azərbaycan. Bakı: ADU-nun nəşri, 1987.
25. Zeynalov Ə. İrəvan ziyahıları. Bakı: Oğuz eli, 1999.

Второй Шейхульислам Кавказа – ахунд Фазиль Иревани

Лютвия Аскерзаде

Доктор филологических наук

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: asgerzadelutviyye@yahoo.com.tr

Резюме. Фазиль Иревани, родившийся в Иреване, – одном из центров мусульманской культуры, завоевал большую известность и авторитет не только в Иреване и на Кавказе, но и среди научной общественности и духовенства Востока. Несмотря на имеющиеся в источниках эпизодические сведения о жизни и личности, популяризацию идей знатока исламской религии, его общественной и политической деятельности, научное и художественное творчество Фазилия Иревани, разносторонне образованного автора ценных книг, не было привлечено к широкому изучению и ждёт новых исследований.

Как и повесть «Роза и соловей», научные труды Фазилия Иревани, получившего образование в старинном исламском университете «Аль-Азхар», жизнь которого была связана с Азербайджаном, Ираном, Ираком, Египтом, написаны в основном на арабском языке.

В статье рассмотрены среда в период учёбы, период жизни в Азербайджане, Иране, Ираке, Египте, научная и творческая деятельность выдающейся личности, знаменитого писателя, учёного, политического и общественного деятеля Фазилия Иревани.

Ключевые слова: Фазиль Иревани, учёный, философ, общественный и политический деятель, научная и литературная деятельность

XX əsrin əvvəllərində Bakı ədəbi mühitində vətənpərvərlik ideyaları

Səbinə Əhmədova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: ehmedova3@mail.ru

Annotasiya. Azərbaycan poeziyası başqa türk xalqlarının poeziyası kimi müqəddəs Qurani-Kərimdən qaynaqlanaraq əsasən “Bəlağət” elminin bədii-ədəbi dil üslubuna, poetik və təxəyyül kateqoriyalarına, fəsahtinə, məna və söz gözəlliklərinə, eyni zamanda bədii ifadə vasitələrinə əsaslanırdı.

Məlumdur ki, müqəddəs Qurani-Kərimin mübarək ayələrində məna içində məna vardır. Klassik şairlərimizin hər biri müqəddəs Qurani-Kərimi öz həyat kitabı etdikləri üçün mütəşabih ayələri oxuyub dərk eləyir, zaman-zaman bir hafizə çevrilir və Quran hikmətlərinin, Quran möcüzələrinin işığında öz bədii irslərinin sütunlarını qururdular.

XIX əsrin ikinci yarısındakı iqtisadi yüksəliş ədəbiyyatımızda yeni mərhələ yaratdısa, XX əsrin əvvəllərində bu mərhələ günəş kimi şəfaqlər saçıb Azərbaycan xalqının istiqlalına işıqlı yollar açdı. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatının ideya mənbələri bütün aydınlığı ilə meydana çıxdı. Lakin romantizm nümayəndələri haqlı olaraq türkçülüyə, islamçılığa meyil etsələr də, sinfi mübarizə adı ilə xalqı çar əsarətindən qurtarıb bolşevizm zəncirləri ilə bağlamaq istəyənlər yalnız küfrdən və Allaha üsyandan ibarət bir ədəbiyyat yaratdılar.

Açar sözlər: “Füyuzat”, “Məcməüş-şüəra”, şeir, vətənpərvərlik, ədəbi-estetik ideyalar

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 14.04.2021; qəbul edilib – 19.04.2021

Patriotic ideas in Baku literary environment at the beginning of the XX century

Sabina Ahmedova

Doctor of Philosophy in Philology

Institute of Manuscripts named after Mahammad Fuzuli of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: ehmedova3@mail.ru

Abstract. Azerbaijani poetry, like the poetry of other Turkic peoples, originated from the Holy Quran and was mainly based on "Eloquence" the style of the literary language, poetic and vision categories, prettiness of meaning and words, as well as means of literary expression.

It is known that in the sacred verses of the Holy Quran there is a meaning within a meaning. Each of our classical poets, since they made the Holy Quran as a book of their life, has read and understood such verses, and from time to time has become a "Hafiz" - a person who knows the Quran very well and built the pillars of the creative heritage in the light of wisdom and miracles of the Holy Quran.

Azerbaijani literature were clearly manifested by sources of idea at the beginning of the XX century. However, although the representatives of romanticism were rightly inclined towards Turkism and Islamism, those who wanted to free the people from tsarist slavery and bind them with the chains of Bolshevism under the name of class struggle, created a literature consisting only of blasphemy and rebellion against the God.

Keywords: "Fuyuzat", "Majmeush-shuara", poetry, patriotism, literary and aesthetic ideas

Article history: received – 14.04.2021; accepted – 19.04.2021

Giriş / Introduction

1918-ci il mart ayının sonunda, aprel ayının əvvəllərində doxsan faiz ermənilərdən, on faiz rus matroslardan ibarət daşnak-bolşevik neofaşist hərbi birləşmələri Bakıda tarixdə görünməmiş qətlə törədərək 30 min insanımızı körpədən 100 yaşlı qocayadək insanlığa sığmayan vəhşiliklərlə qətlə yetirdilər. Bir qədər sonra bu qətlə bütün ölkəmiz boyunca tətbiq olundu, daşnak-bolşevik ordusu Şamaxıda, Qubada, Göyçayda, Lənkəranda, Salyanda və başqa torpaqlarda ən qəddar üsullarla qətləmlər törətdilər. Bunun qarşısını almaqdan ötrü Məhəmməd Əmin Rəsulzadə qardaş Türkiyəyə səfər edib özünə ustad hesab elədiyi Əhməd bəy Ağaoğlu ilə birləşərək Türkiyə hökumətindən kömək istədi və Türkiyənin müdafiə naziri Ənvər paşa Azərbaycanı işğaldan azad etmək üçün seçilmiş türk əsgərlərindən ibarət “Qafqaz İslam Ordusu” yaradıb Azərbaycana göndərdi. Bu ordu iyirmi faizi Azərbaycan türkləri olmaqla on bir min silahlı qüvvədən ibarət idi.

Əsas hissə / Main part

Qafqaz İslam Ordusunun qəhrəman əsgərləri bütün Qafqaz boyunca daşnak-bolşevik hərbi birləşmələrini darmadağın edə-edə Göyçay yaxınlığında “Qara Məryəm” deyilən bir əraziyə yaxınlaşdı. Burada onu “Bakı Xalq Komissarları Soveti”nin sədri Stepan Şaumyanın göndərdiyi 18 minlik bolşevik ordusu qarşıladı. Şaumyan səksən faizi ruslardan, iyirmi faizi ermənilərdən ibarət bu ordunu “Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti”nin Gəncə şəhərindəki qərargahını məhv eləməkdən, eyni zamanda Gəncə əhalisinə qarşı soyqırım törətməkdən ötrü göndərmişdi. Lakin qəhrəman türk əsgərləri üç gün ərzində bolşevik ordusunu darmadağın etdilər və Bakıya tərəf irəlilədilər. Şamaxını, Kürdəmiri daşnak-bolşevik cəlladlarından təmizləyən igid əsgərlər Bakıya tərəf irəlilədilər və Bakının girəcəyində ermənilərin köməyə çağırtdıqları ingilis qoşunu ilə üz-üzə gəldilər. Onların arasında avqustun 5-dən sentyabrın 14-ə qədər şiddətli döyüşlər getdi, nəhayət igid türk əsgərlərinin qarşısında duruş gətirə bilməyən ingilislər ağ bayraq qaldırıb təslim oldular və sentyabrın 15-də qurban bayramı günü Qafqaz İslam Ordusu Bakıya girdi. Azərbaycan xalqı onları çox böyük sevgilə qarşıladı və həmin gün bəlkə də ən əlamətdar hadisə kimi tarixə yazıldı.

Bundan sonra Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin öz ordusu yarandı ki, orduya general Səməd bəy Mehmandarov və general Əliağa Şıxlı başçılıq eləyirdi. Azərbaycanlı əsgərlər güclü təlimlər keçəndən sonra eynilə türkiyəli mehmetçilər kimi heyrət ediləcək dərəcədə qüdrətli əsgərlərə çevrildilər və Qarabağda, başqa ərazilərdə erməni daşnaklar Azərbaycan xalqına qarşı qırğına başlayarkən olduqca təcrübəli topçu zabıtləri Səmədbəy Mehmandarovun, Əliağa Şıxlının sərkərdəliyi ilə həmin ərazilərə gedərək erməni daşnaklarını tez bir zaman içində diz çökdürüb zəfər üstündən zəfər qazanırdılar. Bu münasibətlə də Ümğülsüm silsilə şeirlər yazmışdı ki, bu şeirlərdən biri həm insanı kövrəldən, həm də intəhasız qürur hissilə dolduran “Əsgər anasına” şeiridir:

*Ey şəfqətli gözündə inci yaşlar parlayan,
Ey atəşli köksündə sönməz sevgi saxlayan.
Ey möhtərəm validə!
Bu gün səni bir millət böylə təqdir ediyor
Sənin o göz nurunu əziz vətən bəklıyor.
Mane olma şu gəncə, burak hər bə gedyor.
O bir baba yığıtdır!
Vətənin bekçisidir, omuza silah alacaq,
Pək şərifli və cəsür bir qəhrəman olacaq [2, s.238].*

Ümgülsüm əksər şeirlərində gəncləri vətəni qorumağa, vətən uğrunda savaşağa, düşməndən qorxmamağa və azgün düşməndən intiqam almağa çağırırdı. Şair vətəni qorumaqdan ötrü tarix boyu türk əsgərinin basılmadığını, əyilmədiyini, lazım gələrsə son damla qanına qədər savaştığını ön plana çəkərək türkün savaşının yalnız zəfərlə bitdiyini göstərirdi. Şairin “Ey türk oğlu” şeirində özünü parlaq şəkildə büruzə verir:

*Tarixlərdə həp sənin rəşadətini, hünərin,
Bildirsən, fırtınan oxunarkən şən nəğməni.
Yersiz-yurdsuz əsir tək boyun büküb durasan?
...Ey qəhrəman düşməne qılınc tutan biləyin.
Vətəninə, yurduna birər qail sayılır.
Qafqaziyanın ən böyük, yüksək ulu dağları,
Ormanları, bağları
Sənini müzəffər adın, şərəfinlə tanınsın,
Səni vəhşi tanıyan o mədəni canavar,
Məğlub olsun, xar olsun, intiqamlar alınsın,
Türk bayrağı o zaman göy üzündə parıldar [8].*

Sovetlər dönəmində elə fikir formalaşdırıldı ki, guya inqilabdan əvvəl müsəlman qızları, qadınları əsarətdə saxlayır, Ərəbistanda cahiliyyətdə olduğu kimi onları insan deyil, əşya hesab edirdilər. Lakin bu da öz növbəsində Şura hökumətinin çox böyük səhvlərindən biri idi, çünki hələ Hacı Zeynalabdin Tağıyev 1901-ci ildə Bakıda qız məktəbi açdırmamışdan Bakıda sadəcə olaraq rus dilində qız məktəbləri var idi ki, ziyalı, gözüaçıq müsəlman atalar qızlarının savadlı olmaqlarından ötrü həmin məktəblərdə təhsil almağa qoyurdular. Bu məktəblər “pansionat” adlanırdılar, burada dərslər yalnız rus dilində tədris olunurdu, lakin orada təhsil alan şagirdlərin ən azı əlli faizi müsəlman, yəni azərbaycanlı qızları idi ki, onlar zaman-zaman Azərbaycanın ictimai işlərində, elm sahəsində fəaliyyət göstərərək xalqın rifahının yüksəlməsi üçün əllərindən gələni əsirgəmərdilər. Bundan başqa, mükəmməl ilahiyyat təhsili görmüş qızlarımız da var idi ki, bəzi bolşevik mətbuatlarının uydurduğu kimi, İslam dininin mövhumat, fanatizm, xürafat deyil, insan əxlaqını gözəlləşdirən, saflaşdıran, mənəviyyatını pak edən, zehni işıqlandıran, şüurunu itiləşdirən, zəkasını nurlandıran, qəlbini rahatladan olduqca işıqlı bir din olduğunu gözəl anlayır, bu səbəbdən də “Sıratul-Müstəqim”lə yaşayır, vətənə, torpağa, xalqa, bayrağa çox bağlı olurdular. Güclü ilahiyyat dərsləri almaqları onları heyrətəməz dərəcədə vətənə bağlayır, inanılmaz dərəcədə vətənpərvər edirdi. Məsələn bu qızlardan biri də Sona Hacıyeva idi ki, 1915-ci ildə özünü təhlükəyə atıb Nargin adasından rus və erməni barbarların işgəncələrinə məruz qalmış türk əsirlərini ordan qaçırdığına görə çar üsuli-idarəsinin “Jandarmeriya İdarəsi” tərəfindən həbsə alınmışdı. Cəmisi iyirmi üç yaşında, özü də qənirsiz gözəlliyə malik olan bu mələkruhlı qadın həmin idarənin zirzəmisində erməni müfəttişlərin işgəncələrinə məruz qalaraq yoldaşlarını ələ verməsin deyər kameranın tavanından özünü asıb intihar etmişdi.

Onu da qeyd edək ki, türk əsirlərinin qaçırılmasına Sona xanıma, Hacı Zeynalabdin Tağıyevin qızları Leyla, Sara və Sürəyya, Murtuza Muxtarovun ömür-gün yoldaşı, müsəlman asetinlərdən olan Liza xanım və başqa vətənpərvər qadınlar köməklik göstərmişdilər.

Ümgülsüm də öz növbəsində genetik kodu tərtəmiz olan xalqın qızlarının, qadınlarının elə indiki kimi qəlblərinin vətən, torpaq sevgisi ilə döyündüyünü çox gözəl bildiyi üçün onları əl-ələ tutaraq igid övladlar böyütməyə səsləyirdi:

*Dəyərlidir ehtiyacı millətin,
Yaradıcı bizik istiqbalına.
Yüksəldərim bayrağını türklüyün,
Şan verəlim qafqazlılar namına! [2, s.255]*

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Qafqaz İslam Ordusu Azərbaycanı daşnak-bolşevik neofaşist hərbi birləşmələrinin, eyni zamanda ingilislərin, “Sentrakaspi hökuməti diktaturası” erməni emis-sarlarının, menşeviklərin, denikinçilərin, kazakların təcavüzündən, qətliamından, işğalından qur-tarmaq üçün gələrək xeyli şəhid verib, Azərbaycanın müstəqilliyini təkə kağız üstündə deyil, rəsmi olaraq həyata keçirdilər. Hər tərəfdə ay-ulduzlu bayrağımız dalğalanmağa, altı ay ərzində susmuş məscidlərdən “Allahu-Əkbər” sədələri ucalmağa başladı. On doqquz yaşlı Ümgülsüm də bu günü səbirsizliklə gözləyirdi və intizarını bu şəkildə vurğulayırdı:

*Nərdə bənim açdı önü düşməin kəsən qılıncım?
Nərdə igid kardeş, nərdə adına can dedigim?
Neçin susmuş biləklərin, nərdə bənim o gücüm?
Neçin gəlməz böyük ordu, neçin gəlməz sevdigim?! [2, s.262]*

Bakı şairlərinin böyük türk haqqındakı yüksək fikirləri, ifadələri tək yaşadığı dövrlə deyil, indiki zamanla da çox uzlaşır. İndiki zamanda həm Türkiyə mehmətçilərinin, həm də Azərbaycan əsgərlərinin öz şücaətləri, rəşadətləri, qəhrəmanlıqları ilə bütün dünyanı heyrətə salması Münirinin bədii tutumu çox inandırıcı olan şeirinin sanki elə indiki zamana aid olduğu özünü parlaq şəkildə göstərir. Sanki şair “Türk olmaq zor, çünki dünya ilə savaşı, türk olmamaq daha zor, çünki türklə savaşı”,-misilsiz zərb-misalını poetik lövhələrlə oxucuya təqdim edir. Bu da Bakı şairlərinin xalq təfəkküründə formalaşan milli istiqlal ideyasının bir sıra elementlərlə zənginləşmiş füyuzatçıların ideya-estetik mövqelərini dəstəklədiyini, onlarla bir sinifdən, bir firqədən olduğunu açıq-aşkar sübuta yetirir.

Cəfər Cabbarlı Bakıda doğulmamışdı, lakin bir cocuq, üç yaşında ikən valideynləri ilə Bakıya köçmüş və ömrünün sonuna qədər Bakıda yaşamışdır. Ədib “Məcməüş-şüəra”nın üzvü deyildi, lakin o, Bakı ədəbi mühitində yetişmişdi və onun “Məcməüş-şüəra”nın gənc nəslə ilə dostluğu, yaşlı nəslinin dövrü mətbuatdakı şeirlərini mütaliə etməsi, hələ çox gənc ikən Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin 1915-ci ildən buraxdığı türkcülüyü təbliğ edən “Açıq söz” qəzetində M.B.Məmməd-zadə, S.Hüseyn, Ə.Cavad kimi vətənpərvər ziyalılarla birlikdə çıxışlarına, eyni zamanda cəmiyyəti on yeddi-on səkkiz yaşlarında ikən türkcülük ideyalarına dərin məhəbbətini ifadə nümunəsi olaraq “Trablis müharibəsi” və “Ədirnənin fəthi” kimi sanballı dram əsərləri yazmasına səbəb olmuşdu. Təsədüfi deyildi ki, 1920-ci ildə 11-ci Qırmızı Ordu Bakını işğal edərək “Azərbaycan Xalq Demokratik Cümhuriyyəti”ni devirən günü C.Cabbarlı M.B.Məmməd-zadə ilə birlikdə Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin tapşırığı ilə “Gənc müsavətçilər” hərəkatını yaratdılar və qeyri-leqal olaraq “İstiqlal” qəzetini nəşr etdirməyə başladılar. Lakin 1923-cü ildə təşkilatın bir sıra üzvləri ilə birlikdə C.Cabbarlı da həbs edilib “Палач” ləqəbli Pankratovun “Gizli şöbə”sinə gətirib iki ay işgəncələr veriləndən sonra azad edildi. Ədib “Al bayraq” şeirini Azərbaycanın üçrəngli bayrağının türkcülüyün, İslamın, azadlığın rəmzi kimi heyrətamiz bədii təsvir vasitələri ilə qələmə almışdır:

*Bu ay, yıldız boyaların qurultayı nə demək?
Bircə böylə söyləmək:
Bu göy boya, göy Moğoldan qalmış bir türk nişanı,
Bir türk oğlu olmalı!
Yaşıl boya İslamlığın sarsılmayan imanı.
Ürəklərə dolmalı!
Şu al boya azadlığın sarsılmayan fərmanı,
Mədəniyyət bulmalı!
Səkkiz uclu şu yıldız da səkkiz hərflə Od yurdu.
Əsarətin gecəsindən fürsət bulmuş quş kimi
Səhralara uçmuşdur.*

*Şu hilal da türk bilgisi, türkün sevgi nişanı,
Yurdumuzu qucmuşdur [1, s.151-152].*

Çox əfsuslar olsun ki, C.Cabbarlının bu müəzzəm şeirdə göstərdiyi intəhasız sevinci bir neçə ildən sonra intəhasız pərişanlıqla əvəz olundu. Lakin yuxarıda qeyd olunduğu kimi, ədib öz pərişanlığını, məyusluğunu, qəddar Şura hökumətinə qarşı narazılığını bildirə bilmədi, əksinə totalitar rejimin zəhərli qılıncı altında Şura hökumətini tərifi etməli oldu, Azərbaycan xalqının kökünü kəsmək istəyən mənfur ermənilərlə xalqın dostluğundan bəhs edən dram əsərləri yazmağa məcbur oldu.

Əmin Abidi isə qəddar quruluş əyə bilməmişdi və o bu üzdənirəq quruluşa, onun törətdiyi yırtıcılıqlara narazılığını hüznü lövhələrlə, kövrək mənzərələrlə bəyan edirdi:

*Ağla güzəl gəlin, günəşin soldu,
Gurubun hüznünə qarışsın rengin.
Yarının kabrine şimdi tac oldu,
Düşündə başına konan çelengin.*

*Göz yaşlarınınla in hər gün sahile,
Bağrı kanla dolan Hazerle derddeş,
Dalğalar üzgündür min iniltiyle,
Ağlayan denize sen de ol bir eş.*

*Ey güzəl elleri kınalı gəlin,
O taze yüregi yaralı gəlin [4, s.54].*

Təkrar olsa da söyləmək vacibdir ki, “Füyuzat ədəbi məktəbi” xalqın xilasını türkçülükdə, turançılıqda görür və rus, fars və başqa təcavüzkar xalqların buxovlarından azad olmaqdan ötrü türkçülük ideyalarının təbliğini, eyni zamanda tarixi gerçəkləri olduğu kimi göstərməyi vacib sayırdı. Tədqiqatçı alim Şamil Vəliyev (Körpülü) haqlı olaraq ədəbiyyatımızın bir sıra unudulmuş və qaranlıq səhifələrini araşdırmaqdan ötrü məhz “Füyuzat ədəbi məktəbi”ni öyrənməyi vacib sayır:

“Füyuzat”çı müəlliflər sırasına H.Vəzirov, S.E.İbrahimov, Əhməd Midhət Rüşətov, M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Müznib, X.X.Səbribəyzadə, A.Səfvət, Ə.Səbur, Ə.Cənnəti, S.Zərgər, M.Azər, H.S.Səyyah, S.Mənsur, R.Zaki və başqalarını, mətbuat orqanları sırasına isə “Qurtuluş”, “Yeni qurtuluş”, “Lisan”, “Səda”, “Sədayi-Həqq”, “Sədayi-Vətən”, “Övraqi-nəfisə”, “Açıq söz”, “İqbal” və başqalarını artırısaq füyuzatçı ədəbi-estetik platformasını tanıdan qüvvələri təxminən müəyyənləşdirmək olar” [7, s.117].

“Məcməüş-şüəra”nın üzvlərinin füyuzatçılarla, füyuzatçıların isə tək Türkiyənin deyil, bütün türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycanın bənzərsiz istiqlal şairi “Sıratul-müstəqim”çi (Allahın hidayət etdiyi yolla gedən) Mehmed Akif Ərsoyun ümumtürk hissiyyatı, ümumtürk düşüncəsi ilə sədalanan nəfis şeirlərinin ədəbi-estetik ideyaları ilə çox uyğun gəlir və şairin Çanaqqala şəhidlərinə həsr etdiyi poemadan bir hissəyə nəzər yetirmək füyuzatçılarla qırılmaz tellərlə bağlı olduğunu açıq-aşkar göstərir:

*Şühədə gövdəsi bir baksana dağlar, taşlar,
O ruku olmasa dünyada əyilməz başlar.
Yaralanmış təmiz alnından uzanmış yatıyor,
Bir hilal uğruna ya Rəbb, ne günəşlər batıyor.
Ey bu topraqlar için toprağa düşmüş asger,
Gökdən ecdad inərək öpse o pak alnı deyər.
Ne böyüksün kü, kanın kurtarıyor Tevhidi,*

*Bədrin aslanları ancak bu kadar şanlı idi.
...Tüllenen meğribi akşamları sarsam yarana,
Yene bir şey yapa bildim deyemem hatirana.
Sen ki İslamı kuşatmış boğuyorkan husran.
O demir çenberi göksünde kırıp parçaladın.
Sen ki, ruhunla beraber gezer ecramı adın.
Sen ki, asara gömülsen taşacaksın heyhat.
Ene gelmez bu ufuklar, seni almaz cihad.
Ey şehid oğlu şehid, isteme bəndən makbər,
Sana ağuşunu açmış duruyor Peyğəmbər [5, s.5].*

Mehmed Akif Ərsoy bu poemanı 1915-ci ildə Çanaqqala uğrunda gedən döyüşlərdə şəhid olan 250 min əsgərin əziz ruhlarına həsr etmişdir. Onu da qeyd edək ki, bu 250 min türk əsgərinin arasında Türkiyə torpaqlarının düşmən caynağından xilas olması uğrunda türk qardaşlarının köməyinə gedən xeyli azərbaycanlı əsgərlər də olmuşdur. Misilsiz istiqlal şairi bu heyrətamiz əsərdə şəhidlərin Uca Allah yanında nə qədər böyük məqamda olduğunu oxucunu həyəcanlandıran, ruhunu ehtizaza gətirən, həm hüznəndirən, kövrəldən, həm də qürurlandıran, valehedici təşbihlərlə, olduqca canlı poetik mənzərələrlə bir sinema lenti kimi göz önünə gətirir. Burada şair şəhidlərin yüksək məqamda, peyğəmbərlərin yanında olduğunu cəzbedici, məftunedici, olduqca güclü bədii ifadə vasitələri ilə göstərməklə yanaşı, həm də özünün bir sənətkar kimi hansı yüksəklikdə dayandığını bəyan edir.

“Məcmüəş-şüəra”nın fəal üzvlərində Əlipaşa Səbur həm də füyuzatçı idi və tez-tez “Yeni füyuzat” jurnalında vətən haqqında romantik şeirlərlə çıxış edirdi:

*Ah! İstibdad ilə məhv oldu əbnayi-vətən,
Soldu badi-zülm ilə kaşəndə-şövqi yasəmən!
...Tarmar oldu yazıq! Axır müqəddəs əncümən,
Ah! İstibdad ilə məhv oldu əbnayi-vətən!
...Könlümü yıxdı fəna mülkündə mövqeyi-iztirab,
Ay közüm qan ağla! Şurayi-vətən oldu xərab.
Nasiri qəm mülkünə aləmdə sultan intixab
Etdilər... Əfsus! Olmaz bir dəm azadi-məhən
Ah! İstibdad ilə məhv oldu əbnayi-vətən [3, s.7].*

Bilavasitə artıq əsrlərdir fars şovinizminin riyakarlığı nəticəsində Azərbaycan türklərinin məngənəyə salınmış ədəbiyyatını xilas edərək azad bir ədəbiyyata çevirmək uğrunda da füyuzatçılar mübarizə aparırdılar və bu bərdə hələ 1913-cü ildə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Türkiyədə olarkən “Türk yurdu” qəzetindəki silsilə məqaləsində bu mövqedə çıxış edirdi:

“Hər nə qədər İran tərbiyəsi alan türk ürəfa və üdəbası və yazıb-oxumaq bilən sinfin “xəvvas” təbir edilən qismi məhdudi fars ədəbiyyatının qədim mənəviyyatından hissiyatı-zövq alsalar da, xəvvasın bu tamayülü, əvamən kəndi bükündən doğma bir ədəbiyyata olan ehtiyacını təskin edəməmişdir. Lisani-farsidən rumuzati-əmiqəyi-ədəbiyyəsində əql irdirəcək qədər kəsbi-səvad edəmiyən bir əksəriyyət vardır ki, nə Ömər Xəyyamı, nə Firdosiyi, nə Hafizi, nə də Sədiyi anlaya bilərdi. Sonra İran məmaliki-şərqiyyədəndir: Demək ki, əhalinin əksəriyyəti cahildir, oxuyub-yazmaq bilməz. İranda bir kəlmə farsı bilməyən kilitli türklər vardır. Təbii bunların da kəndilərinə məxsus ədəbiyyatı olacaqdır. Əlhasil farsı ədəbiyyatı hər nə qədər İran türklərinin xəvvasını bədi etmişsə və əvam qismini milli bir ədəbiyyat edilmək ehtiyaci-təbiisindən müstəqni edəməmişdir. İştə İran türk demokrasiyasının bu ehtiyacı, İran türk ədəbiyyatını meydana gətirmiş və milli şairlərin zühuruna səbəbiyyət vermişdir” [6, s.671].

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, “Məcməüş-şüəra”nın bir sıra üzvləri “Füyuzat ədəbi məktəbi”nin mətbu orqanlarında vətənpərvərlik, türkçülük, həmrəylik ideyaları altında çıxışlar edir, məqalələr, şeirlər yazırdılar.

Sovetlər dönəmində Azərbaycan xalqının türk olmadığını sübuta yetirməkdən ötrü yalançı tarixlər uydurur, ələlxüsus da ədəbiyyat tariximizi təhrif edərək başqa şəkllə salırdılar. Lakin sosializm ideologiyası yanıb külə dönəndən, qəddar rejim parçalanandan sonra bir çox gerçəklər, həqiqətlər üzə çıxdı ki, onlardan biri və ən əsası Azərbaycan xalqının bir türk xalqı olduğu, ədəbiyyatının da ümumtürk ədəbiyyatının bir qolu olduğu bəyan edildi.

Məsələ burasındadır ki, türkçülük və islamçılıq ideyaları hələ 1300 ildən yuxarı bir müddətdə təkcə Azərbaycan türklərinin deyil, ümumtürk ədəbiyyatının ana kitabı sayılan Dədə Qorqud eposunun yaranması ilə meydana çıxmışdı. Dədə Qorqud eposu türk xalqlarının əsrlər boyu yaratdıqları zəngin dünyagörüşünün aynası idi, bu möhtəşəm abidə, eyni zamanda ümumdünya dini olan İslam dininin ideologiyasına əsaslanırdı və ideya-estetik dəyərlərə dayanaraq türk millətinin nəcib sifətlərini, yüksək mənəvi keyfiyyətini bəyan edirdi.

Azərbaycan poeziyası başqa türk xalqlarının poeziyası kimi müqəddəs Qurani-Kərimdən qaynaqlanaraq əsasən “Bələğət” elminin bədii-ədəbi dil üslubuna, poetik və təxəyyül kateqoriyalarına, fəhahətinə, mənə və söz gözəlliklərinə, eyni zamanda bədii ifadə vasitələrinə əsaslanırdı.

Məlumdur ki, müqəddəs Qurani-Kərimin mübarək ayələrində mənə içində mənə vardır. Klassik şairlərimizin hər biri müqəddəs Qurani-Kərimi öz həyat kitabı etdikləri üçün mütəşabih ayələri oxuyub dərk eləyir, zaman-zaman bir hafizə çevrilir və Quran hikmətlərinin, Quran möcüzələrinin işığında öz bədii irslərinin sütunlarını qururdular.

XIX əsrin ikinci yarısındakı iqtisadi yüksəliş ədəbiyyatımızda yeni mərhələ yaratdısa, XX əsrin əvvəllərində bu mərhələ günəş kimi şəfəqlər saçıb, Azərbaycan xalqının istiqlalına işıqlı yollar açdı. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatının ideya mənbələri bütün aydınlığı ilə meydana çıxdı. Lakin romantizm nümayəndələri haqlı olaraq türkçülüyə, islamçılığa meyil etsələr də, sinfi mübarizə adı ilə xalqı çar əsarətindən qurtarıb bolşevizm zəncirləri ilə bağlamaq istəyənlər yalnız küfrdən və Allaha üsyandan ibarət bir ədəbiyyat yaratdılar.

Məsələ burasında idi ki, xalqı bolşevizm uçurumuna sürükləyənlər ateizm, materializm, marksizm, darvinizm əsaslanırsalar da, Leninin könüllü kölələri olmasına baxmayaraq, rus ədəbiyyatının bədii ideyalarını qəbul etmir, rus dahiləri, Puşkinə, Lermontova, Dostoyevskiyə, Tolstoya rişxəndlə baxıb məsxərəyə qoyurdular. Türkçülüyə, islamçılığa meyil göstərən romantiklərimiz isə o cümlədən Əli bəy Hüseynzadə, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əhməd Cavad, Məhəmməd Hadi, Abbas Səhhət, Əlabbas Müznib, Əmin Abid, C.Cabbarlı və başqaları yaradıcılıqlarında Şərq ənənələrini daşımaqla, həm rus ədəbiyyatının, həm qərb ədəbiyyatının ideyalarını, mövzularını, janrlarını milli ədəbi-bədii ideyalar, mövzular, janrlarla birlikdə həmahəng istifadə edirdilər. Təbii ki, bu da öz növbəsində Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafına güclü təkan verirdi.

1915-ci ildən etibarən Azərbaycanda təlatümlü hadisələr əvvəlkilərdən daha çox baş verməyə başladı. Osmanlı dövlətinə xəyanət etmiş erməni Andronik Ozanyan türk əsgərlərinin qabağından qaçarkən 25 minlik erməni ordusuyla Anadoluda 600 kəndi, Naxçıvan və Zəngəzur ərazisində 500 kəndi yandıraraq viran etdi və Naxçıvan, Zəngəzur ərazisində 35 min insanımızı vəhşicəsinə, insanlığa sığmayan üsullarla qətlə yetirdi. Həmin il rus-erməni hərbi birləşmələri Ərzurum, Qars, Ərdəhan və Sarıqamışda yüz min insan öldürdülər və yüz min insanı da əsir edib, türklərə dəhşətli dərəcədə nifrət və kin bəslədikləri üçün o ərazilərdə yaşayan mülki əhəlinin, o cümlədən qadınları, qız-gəlinləri, körpə və yeniyetmə uşaqları, qocaları əsir edərək türk əsgərləri ilə birlikdə heyvanlara məxsus vaqonlara doldurub Qori, Aleksandropola, Tiflis, Rostov, Tamburq, Krosnayarosk, İrkutsk, Sibirin Otlaq, Çoxluma, Noryevski, Açınski, Skotov, Stovropol, Moykov, Moskva, Nijni-Novqorod, Petroqrada və Riç adasına, bir sözlə Rusiyanın müxtəlif bölgələrinə, ölüm düşərgələrinə bir hissəsini isə Bakı şəhərinin on kilometrliyində olan Zığ kəndinin təxminən on iki kilometrliyində yerləşən Nargin adasına gətirdilər. Nargin adasına təxminən on min əsir gətirilmişdi ki, bunların yarısından çoxu qadınlar, cocuqlar və yaşlı insanlar

idi. Çar çinovnikləri və erməni cəlladları bu əsirləri sınıq-salxaq soyuq baraklarda ac-susuz saxlayır, onlara tükürpədən işgəncələr verirdilər. Bura guya əsirlərə tibbi yardım göstərmək üçün məhz erməni həkimlər dəstəsi göndərilmişdi ki, onlar əsirlərə tibbi yardım etmək əvəzinə insanlığa sığmayan işgəncələr verir, onları soyuq suda saxlayır, dəmir çilinglə döyür, başlarına mismar çalır, sinələrinə dağ basırdılar. Hərbi düşərgənin böyüyü polkovnik Poltarapski isə bütün bunlara nəinki göz yumur, əksinə böyük ləzzət alıb erməni həkimlərə buna görə xoş sözlər deyirdi. Çar istilasının, o cümlədən faşizm ruhu ilə köklənmiş rus çarı Nikolayın təcavüzkarlığına etiraz əlaməti olaraq Əliabbas Müznib yazırdı:

*Ey içən məzlumların qanın zəruri-zülmkar,
Ey edən acizləri cəngəli-qəhrində şikar!
Ey qılan Şəddad zülmün şiddətlə aşikar!
Ey olan nakamiyi-insanlar daim namkar,
Ey yıxan ev, eyləyən ərbabi-həqqi-dilfıkar!
Beylədir qanuni-həqqi – Həzrəti-Pərvərdigar:*

*Zülm evi bərbad olar gər Kəbətüllah olsa da,
Qan içən zatın içərlər qanın padşah olsa da.*

*Türklüyü məhkum qıldın bisəməz əfsanəyə,
Kəbəyi-İslami sənsən döndərən viranəyə.
Aşınayi-hiyləgər sənsən satan biganəyə,
Qəllü* zənciri-cəfa sənsən nurin fərzanəyə,
Zülm evi bərbad olar gər Kəbətüllah olsa da,
Qan içən zatın içərlər qanın padşah olsa da [9].*

Nargin adasındakı türk əsirlərinə verilən işgəncələrdən xəbər tutan Bakının müsəlman əhalisi buna etiraz əlaməti olaraq nümayişlər keçirən zaman çar məmurları tərəfindən döyülür, həbsə salınırdı. 1917-ci ilin oktyabrında bolşeviklər hakimiyyətə gəldi. “Bakı Soveti”ndə məsul vəzifədə çalışan Nəriman Nərimanov qətiyyət və əzmkarlıq göstərərək Nargin adasında sağ qalmış əsirləri dərhal ordan xilas edib Hacı Zeynalabdin Tağıyevin yeni inşa etdirdiyi beşmərtəbəli iri binaya yerləşdirdi və burada onların sağalmaq şübhəsi üçün Bakının müsəlman əhalisinin köməyiylə hər cür şərait yaratdı. N.Nərimanov bundan sonra da Azərbaycanın müsəlman əhalisinin xoşbəxtliyi, rifahı, səadəti üçün əlindən gələni etməyə başladı. Lakin o, tək idi, onun ətrafında olan “müsəlman bolşeviklər” onun kimi xalqın qayğısına qalmaq fikrində deyildilər. 1918-ci ildən Bakı Xalq Soveti Komissarları adlanan təşkilatda Nərimanovdan başqa bir neçə müsəlman olsa da, onlar vətənpərvərlik ruhunda deyil, ermənipərəstlik ruhunda fəaliyyət göstərirdilər və bu da 1918-ci ilin martında Azərbaycan xalqının daşnak-bolşevik neofaşist hərbi birləşmələri tərəfindən vəhşicəsinə qətləndirilməsinə səbəb oldu. Bu dəfə N.Nərimanovla əks cəbhədə dayanan M.Ə.Rəsulzadə heyvətəməz əzmkarlıq göstərərək Tiflisə gedərək dörd müsəlman partiyasının iştirakı ilə qurultay çağırırdı və may ayının 28-də Azərbaycan Xalq Demokratik Cümhuriyyəti elan etdi. Lakin Azərbaycan işğal altında idi və Məhəmməd Əmin bəy Anadoluya gedərək Osmanlı hökumətindən bunun qarşısını almaqdan ötrü hərbi yardım istədi. Osmanlı dövləti onun istəyini nəzərə alıb təlim görmüş səksən faiz Anadolu türklərindən, iyirmi faiz Azərbaycan türklərindən ibarət güclü bir heyət toplayaraq başlarında Nuru Paşa və Qarabəkir Paşa olmaqla “Qafqaz İslam Ordusu” yaradıb Azərbaycanı işğaldan xilas etməkdən ötrü göndərdi. Qafqaz İslam Ordusunun qəhrəman əsgərləri üç ay ərzində Azərbaycanı bütünlüklə kafir birləşmələrindən, erməni daşnaklardan, erməni bolşeviklərdən, erməni emissarlardan, ruslardan, ingilislərdən, ingilis kölələri hindlilərdən, satqın cənublulardan, kazaklardan xilas etdi.

Nəticə / Conclusion

Təbii ki, bütün bunlar ədəbiyyatdan, mətbuatdan kənar qala bilməzdi və xalqın qeyrətli oğulları bütün bu hadisələri əsərlərində, məqalələrində, çıxışlarında ayna kimi əks etdirirdilər. Bu illər ərzində Azərbaycanda ədəbiyyatın vəzifəsi əsasən vətənpərvərliyi, türkçülüğü, cümhuriyyətçiliyi tərənnüm etmək, eyni zamanda baş verən hadisələrin səbəblərini, Azərbaycan və türk xalqına düşmən kəsilmiş dəstələrin, qrupların, birləşmələrin, siniflərin, millətlərin başında dayanan insanları və neqativ qüvvələri tanıtdıran ibarət idi.

Ədəbiyyat / References

1. Cəfər Cabbarlı. “Ədirnə fəthi” (toplayanı, tərtib edəni, ön sözün və -şərhlərin müəllifi filologiya elmləri namizədi Asif Rüstəmli). Bakı: Elm, 1998.
2. Əflatun Saraclı. “Azərbaycan yazıçıları Cümhuriyyət dönəmində”. Bakı: Elm, 2007. AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu.
3. Əlipaşa Səbur. “Ah Vətən”. “Yeni Füyuzat” jurnalı, 1910-cu il, № 2.
4. Gültekin Əmin Abid. “Buzlu cəhənnəm”. “Günəş” nəşriyyatı, Bakı, 1999.
5. Mehmet Akif Ersoy. “Osmanlı ədəbiyyatı cədidəsindən”. “Şəlalə”, 2 noyabr 1993, № 39.
6. M.Ə.Rəsulzadə “İran türkləri” “Türk yurdu” jurnalı II cild. səh.671. RƏİ. DM. 2650. Inventar № 247.
7. Şamil Vəliyev (Körpülü) “Füyuzat Ədəbi Məktəbi” Bakı, Elm, 1999. AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu.
8. Ümğülsüm. “Ey türk oğlu” “Açıq söz” qəzeti, 20 fevral 1918-ci il.
9. “Dirilik” jurnalı 1915-ci il № 12. Şeir Əmin Abidin “Zeülmün cəzası” adlı hekayəsinə epigraf kimi verilib.

Идеи патриотизма в литературной среде Баку в начале XX века

Сабина Ахмедова

Доктор философии по филологии

Институт рукописей имени Мухаммеда Физули НАНА. Азербайджан.

E-mail: ehmedova3@mail.ru

Резюме. Азербайджанская поэзия, как и поэзия других тюркских народов, берет свое начало из Священного Корана и в основном основывалась на «красноречии», стиле литературного языка, поэтических и визуальных категориях, красоте смысла и слов, а также средствах литературного выражения.

Известно, что в благословенных аятах Священного Корана есть смысл внутри значения. Каждый из наших классических поэтов, с тех пор как они сделали Священный Коран - своей книгой жизни, читали и понимали такие стихи, и время от времени становились «хафизом» – человеком, который знает Коран наизусть и строили столпы творческого наследия в свете мудрости и чудес Священного Корана.

Азербайджанская литература ярко проявилась в зарождении идей в начале XX века. Однако, хотя представители романтизма справедливо склонялись к тюркизму и исламизму, те, кто хотел освободить народ от царского рабства и связать его цепями большевизма под именем классовой борьбы, создали литературу, состоящую только из богохульства и восстания против Бог.

Ключевые слова: «Удовольствия», «Меджмеут-шуара», поэзия, патриотизм, литературно-эстетические идеи

İbrahimbəy Musabəyovun yaradıcılığında hekayə janrı

Solmaz Həyatova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

Annotasiya. İbrahimbəy Musabəyovun hekayə və povestləri yalnız ideya və mövzu xüsusiyyətlərinə görə deyil, bədii forma cəhətdən də XX əsr nəsrinin maraqlı hadisəsidir. XX əsr Azərbaycan nəsrinin forma-üslub rəngarəngliyi onun realist istiqamətdə inkişafının təzahürlərindən biridir. İ.Musabəyovun yaradıcılığı bu baxımdan son dərəcə zəngindir.

İ.Musabəyovun ədəbi irsi öz yeniliyi, orijinal mövzusu və bədii dəyəri ilə realist nəsrimizin diqqətəlayiq hadisəsi kimi qiymətlidir.

Açar sözlər: mövzu, bədii, ədəbi, hekayə, xalq, nəsr, yazıçı

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 15.04.2021; qəbul edilib – 26.04.2021

The story genre of Ibrahim bey Musabeyov's creativity

Solmaz Hayatova

Doctor of Philosophy in Philology

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

Abstract. Ibrahim bey Musabeyov was one of the authors in the beginning of the 20th century who differed from others with themes, artistic types and stylistic originality of his works. He entered into the history of literary and social thought as a follower of M.F.Akhundov's traditions, was an interesting representative of the generation and had an original creative way. I.Musabeyov's creativity coincided with a very important period in Azerbaijani literature – literary process of 20th century. Shot stories of the author, such as “The Box of Rza”, “Tea” and “Merciful Wife” are rich with a deep educational content.

Keywords: theme, artistic, literary, story, nation, prose, writer

Article history: received – 15.04.2021; accepted – 26.04.2021

Giriş / Introduction

XX əsrin əvvəllərində yazıb-yaratmış, dövrünün nasirləri içərisində öz mövzusu, bədii tipləri, şirin və duzlu təhkiyəsi ilə seçilən ədiblərdən biri İbrahimbəy Mehdibəy oğlu Musabəyovdur. Azərbaycan ədəbi-ictimai fikir tarixinə M.F.Axundov ənənələrinin davamçısı kimi daxil olmuş, nəslin maraqlı nümayəndələrindən biri kimi orijinal yaradıcılıq yoluna malik bir yazıçıdır. İ.Musabəyovun yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatının çox mühüm dövrünə – XX əsr ədəbi prosesinə təsadüf etmişdir.

Əsas hissə / Main Part

İbrahimbəy Musabəyovun bədii yaradıcılığı XX əsrin əvvəllərində yaranan və inkişaf edən realist ədəbiyyatın ideya-estetik istiqaməti ilə üzvü şəkildə bağlıdır. Məlum olduğu kimi, bu dövr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində, Azərbaycan realizminin tarixində yeni keyfiyyətlərlə şərtlənən bir mərhələsidir. M.F.Axundov realist məktəbinin ənənələri zəminində yetişən yazıçılar dövrün

kəskin ictimai-sosial tələblərini dərindən hiss edərək öz əsərlərində xalq həyatının canlı məsələlərini irəli sürür, ədəbiyyatda milli gerçəkliyin realist inikasının hüdudlarını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirirdilər. Ədəbiyyatın bu istiqamətdəki hərəkəti bilavasitə realist nəslə bağlı idi; nəsr sürətlə inkişaf etmiş, müxtəlif rəngarəng üslublarla zənginləşmişdir. C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqqverdiyev, N.Nərimanov, S.S.Axundov, M.S.Ordubadı, S.M.Qənizadə və b. Azərbaycan nəsrinin müəyyən edilən M.F.Axundov ənənələrini müvəffəqiyyətlə davam etdirir, xalq xarakterini, xalq taleyini ən müxtəlif cəhətdən açıb göstərir, onun siyasi-mədəni oyanışına çalışırdılar.

Maarifpərvər yazıçı İ.Musabəyov ilk əsərlərindən etibarən Azərbaycan ədəbiyyatının qabaqcıl ənənələrini təbliğ etmişdir. Təxminən on il Azərbaycan rayonlarında müəllimlik edən İ.Musabəyov 1911-ci ildən etibarən Bakıya gələndən sonra da bədii yaradıcılıqla məşğul olmağa başlayır.

O, M.N.Polevoyun “İki dost, iki yol” (1913) hekayəsini təbdil edir. “Xoşbəxtlər” (1913), “Cəhalət fədailəri” (1914), “Gözəllərin vəfası” (1914), məşhur “Neft və milyonlar səltənətində” (1917) əsərlərini çap etdirir. Ədibin bədii yaradıcılığında “Məktəb” (1913) jurnalının əhəmiyyətini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bu jurnalın səhifələrində “Rzanın qutusu”, “Çay”, “Rəhimdil arvad”, rus yazıçısı V.Q.Korolenkodan təbdil etdiyi “Kor və onun yoldaşı” kimi kiçikhəcmli hekayələri çap olunmuşdur. Dərin tərbiyəvi məzmun daşıyan həmin hekayələri Azərbaycan uşaq nəsrinin diqqətəlayiq nümunələri hesab etmək olar. 1915-ci ildə o, “Üç hekayə” adı ilə kitab nəşr etdirmişdir. Bu kitabda “Prins Eduard Xams ilə zarafat”, “Məhkəmənin səhvi”, “Nadinc uşağın yuxusu” kimi təbdil və tərcümələri də vardır.

Maarifpərvər yazıçı İ.Musabəyov ilk əsərlərindən etibarən Azərbaycan qabaqcıl ənənələrini təbliğ etmişdir. Ədibin “Xoşbəxtlər” əsəri bu cəhətdən çox səciyyəvidir. Əsər ailə-məişət mövzusunda olub, azad sevgi ideyalarını əks etdirir. Doğrudur, hekayənin süjeti ədəbiyyatda yeni deyildir, lakin professor Abbas Zamanovun yazdığı kimi “... Bu mövzu zəmanəsi üçün o qədər aktual idi ki, İ.Musabəyovun əsərləri oxucu üçün artıq və əhəmiyyətsiz görünə bilməzdi” [4, s.7]. Əsər sadə və bir süjet əsasında qurulub. Dövlətli Rəsul kişi öz yeganə oğlu Aslanı evləndirmək istəyir. Lakin bir dəfə də olsun bu barədə oğlu ilə söhbət etməmişdir. Atanın qəti fikri belə idi ki, övladın rəyi ilə hesablaşmamaq lazım deyil. Elə buradan povestin ideya motivi başlanır; sonrakı hadisələr cərəyan edir və öz həllini tapır. İ.Musabəyov bir-birini sevən iki gəncin qovuşmasına mane olan feodal-patriarxal adətlərin insanların həyatına gətirdiyi çətinlikləri özünəməxsus bir şəkildə göstərmişdir. Adətlərə qarşı əsas qəhrəmanların istək və meyillərini ustalılıqla qələmə almışdır. Həmin adətlər, əxlaq normaları nə qədər nüfuzlu olsa da, köhnədir. Onlara qarşı artıq həyatda güclü bir etiraz var idi. İnsanın təbii istək və meyilləri artıq bu normalara sığmırdı. Musabəyovun maarifçi realizminin ideya motivlərindən biri məhz bundan ibarət idi. Yazıçı bu ideyanı bəzən birbaşa qəhrəmanın monoloqu vasitəsi ilə oxucuya çatdırırdı.

– “Ay kişi, qərribə insanlıq, əgər bir at və ya bir kəl almalı olanda ata oğul ilə, qardaş qardaş ilə məsləhət edib alırlar. Gəl indi gedib ömür yoldaşı ki, övrətdən ibarətdir, alası, ya verəsi ol, dilimiz lal, qulağımız kar, gözümüz kor olur, bir kəlmə də olsa biri-birimizdən sormarıq ki, bunu nə sayaq edək, kimə verək?” [1, s.128-129]. Aslan ətrafında baş vermiş ailə bədbəxtliklərinin səbəbini məhz bu qəddar qayda-qanunlarda, hüquqlarının pozulmasında görürdü.

Aslan azad hiss, düşüncə sahibi kimi həyat və şəxsi səadət məsələləri üzərində düşünür. O, həmçinin başa düşür ki, onun bu daxili mühakimələri mütləq müəyyən, ciddi maneələrlə qarşılaşa bilər; adamları vahiməyə sala bilər. Ancaq Aslan düzgün fikirləşir ki, evlənmək və həyat qurmaq məsələsində sərbəst olmaq üçün heç də bilikli olmaq gərək deyil; bu səadəti başa düşmək üçün sadəcə insan olmaq lazımdır.

Yazıçı ideyanı qəhrəmanın dili ilə birbaşa təqdim edir və bu, əlbəttə, maarifçi realizmin açıq tendensiya, ideyanı qabarıq, fəal ifadə etmək xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Xüsusilə qəhrəmanın monoloqunda köhnə həyat və məişət qanunlarına qarşı yeni əxlaqın, yeni həyat normasının etirazı qüvvətli və aydındır: “Yox, əgər böylə deyilsə, buna bir əlac tapmalıyıq, biz müsəlmanların ən birinci nöqsanlarından, ən birinci qəbahətlərindən birisi də budur. Bir millətin ər ilə övrətinin arasında, necə ki, deyərlər, ocaq başında, birlik, razılıq, sülh olmaya, o millətdə bir qeyri

məsələdə, qeyri bir babda ittifaq və ittihad necə ola bilər? Birlik, sülh, hamısı ocaq başında peyvəst olar! Ər ilə övrət arasında birlik müsəlimdə olmayıb, nizə, nifaq olarsa, onların övladları necə ittifaqa, ittihadına nail ola bilər? Dalaş-döyüşü ocaq başında öyrənənlərsə, böyükdə camaat ilə necə dolanacaqlar? Bunları tərk etməliyiz” [1, s.128-129].

Aslanın bu düşüncələri yeni düşünməkdə olan gənclərin istək və arzularına, zəmanəyə müvafiq yaşamaq meyillərinin ifadəsi idi. Belə düşünən yalnız İ.Musabəyovun qəhrəmanı deyildi, onun kimi düşünənlər dövrün ədəbiyyatında artıq bir təmayülü təşkil edirdilər. C.Məmməd-quluzadənin kefli İsgəndəri xüsusilə bu adətlərə qarşı daha sərt və qəzəblə çıxış edirdi; Aslanın bu mühakimələri ruhu və məzmunu etibarilə kefli İsgəndərin bacısı Nazlının dediyi sözləri xatırladır: “Ey mənim gözəl bacım Nazlı... Bax, həyətdə gün çıxıb, sən ki, o günü görməyəcəksən, nəyə lazımdır onun işığı? Çöldə otlar göyərrib, ağaclar çiçək açıb; amma nəyə lazımdır sənsiz o çiçəklər, o çəmənlər?” [5, II, s.35-36]

Mirzə Cəlilin İsgəndəri kimi Aslan da vəziyyətdən çıxış yolu tapmaq hissi ilə çarpışır. O da Azərbaycan oğlu və və qızlarının xoşbəxtliyi üçün axtarışlar etməyə çağırır: “Yox böylə deyil, buna bir əlac tapmalıyıq” [3, s.129]... fikri ilə çırpınır və bu cəhət obrazın xarakterində də ümumiyyətlə təsvirində bir məziyyət kimi meydana çıxır. Aslan müəyyən dərəcədə “Müsibəti-Fəxrəddin” faciəsinin baş qəhrəmanını yada salır. Aslan da Fəxrəddin kimi əhatə olunduğu mühitin eyiblərini görür, bunlardan mütəəssir olur. Fəxrəddin və Aslan bir nöqtədə – milli gerçəkliyi, milli geriliyi dərk etməkdə birləşirlər. Lakin onu da qeyd etmək vacibdir ki, belə yaxınlıq ilə təkcə bir yazıçının digərinə təsiri kimi başa düşülməməlidir. Belə tipli qəhrəmanlar artıq həyatın özündə mövcud idilər.

İ.Musabəyov “İki dost, iki yol”, “Mühakimənin səhvi”, “Prins Eduard Xams ilə zarafat” kimi tərcümə və tədbillərdə də öz maarifçi mövqeyindən çıxış edirdi. Ədib “İki dost, iki yol” hekayəsini 1913-cü ildə rus yazıçısı P.İ.Polevoydan təbdil etmişdir. Ədibin “Rzanın qutusu” hekayəsi 1913-cü il “Məktəb” jurnalının üçüncü nömrəsində çap olunmuşdur. “Rzanın qutusu” kiçikhəcmli hekayəsi tərbiyəvi məzmunu olan uşaq nəsrinin gözəl bir nümunəsidir.

Hekayədə varlı ailələrinin, müflisləşən ataların tənqidi verilir, onların gülünc vəziyyəti göstərilir. Əlbəttə, hekayədə qələmə alınan hadisə və personajlar İbrahim bəy Musabəyov üçün yeni deyildi. Bu mövzu ədibin əsərlərində lazımınca öz əksini tapmışdı. Yazıçının bütün hekayələrində yaratdığı surətlər həyat hadisələri arasında qəribə bir uyğunluq vardır. Belə ki, ədib “Neft və milyonlar səltənətində”, “İki dost, iki yol”, “Cəhalət fədailəri” və s. bu kimi əsərləri yazarkən həyat hadisələrindən, gördüyü, şahidi olduğu əhvalatlardan təsirlənmiş, istifadə etmişdi. Hekayə öz ideyası etibarilə tərbiyəvi məqsədlərə yaxşı cavab verirdi.

Yeniliklə köhnəlik arasında mübarizəni əks etdirən bu hekayədə insanlıq, xeyirxahlıq, nəciplik, gözəl insani sifətlər təqdim olunur, gənc nəsə aşılanır, öz mənafeyini güdürək, dargözlük, paxıllıq, xudbinlik isə kəskin tənqid hədəfinə çevrilir; belə sifətlərin əsl insan anlayışı ilə bir yerə sığmadığı göstərilmişdir. Yazıçı əsas ideyanı, tez asanlıqla qavranılması üçün maraqlı, əyləncəli bir süjet qurur. Atadan qalan var-dövləti bölüşdürdükdən sonra böyük qardaş Səməd Hindistana yola düşür. Kiçik qardaş Əhməd isə öz şəhərində qalır. Əhmədin Rza adlı bir oğlu da var. Bir qədər keçdikdən sonra Əhməd müflisləşir və borca düşür.

Bir gün Əhməd qardaşından teleqram alır. “Daha öz şəhərimizə gəlirəm və sabah sənə qonaq olacağam” [2, s.113]. Əhməd çox sevinir. Qardaşının tamahkarlığından xəbərdar olan Səməd fəqir libası geyib qardaşının evinə gəlir. Səmədi çox fəqir libasında görən Əhməd onu pis qarşılayır. Əmisinə qarşı bu etinasızlıq Rzaya təsir edir. O, özünün pul qutusunu gətirib əmisinə verib deyir: “Əmi bəlkə sənə xərcliyin yoxdur. Mən pullarımı sənə bağışlayıram. Al xərclə!” [2, s.131]. Uşağın bu əliaçıqlığından sevinən əmi onun pul qutusuna 100 min manat çek və məktub salır. Xeyli vaxt keçdikdən sonra borclular Əhməddən polisə şikayət edirlər. Polis məmuru Əhmədin ev əşyalarını siyahıya alır. Bunu görən Rza qutusunu gətirib polis məmuruna verir. Məsələ aydın olandan sonra ata həmin çek vasitəsilə bankdan pul alır və borclarını qaytarır. Qardaşına qarşı xoşagəlməz rəftardan peşiman olur, utanır. Heykayədə heç şübhəsiz, əsas məqsəd balaca uşağın hərəkətinin, davranışının təqdiridir. Yazıçı kiçik qəhrəmanı Rzanı köhnə fikirli, naqis əxlaqlı

adamlara qarşı qoymaqla gənc nəsildə yeni, nəcib, işıqlı hisslər tərbiyələndirir, onlara mənəvi saflıq aşılayır.

S.Musabəyovun “Məktəb” jurnalı səhifələrində çıxan hekayələri öz yığcamlığı ilə diqqət cəlb edir. “Rəhimli arvad” hekayəsi də bu baxımdan maraqlıdır. Hekayədə yeniyetmələrə sənətin əsas vasitə olduğunu, xeyirxahlığını insan üçün duz çörək, hava və su qədər vacib olduğunu təbliğ edir. Yazıçı göstərir ki, hərəgah Abbas kişinin sənəti olsa idi o, heç də balalarını dilənçiliyə vadar etməzdi.

Ümumiyyətlə, İbrahimbəy Musabəyov burjua cəmiyyətinin, sadə adamların istismarı və onlara zülm edilməsi üzərində qurulduğunu göstərir, burjua əxlaqının da istismarçı siniflərin mənafeyini güddüyünü balaca oxucularına aşılayır. Dövlətli xanım savadsız Abbas kişinin heyvana qarşı kobudluğunu görüb, onun ağasına şikayət edən kimi, ağa da öz növbəsində dövlətli xanımın sözünü əlində əsas tutaraq, fəqir, kimsəsiz Abbas kişini evindən qovur, işlətməyə verdiyi at və arabasını əlindən alır, onu və uşaqlarını dilənçiliyə vadar edir.

Diqqət etsək “Rəhimli arvad” hekayəsində heyvanlar aləminə qarşı humanist bir rəmz kimi güclü işlənmişdir. “At muraddır”, – deyib atalar. Tarixən bizə məlumdur ki, at, dəvə və başqa bu kimi heyvanlar döyüş meydanlarından tutmuş, ailə məişət, yaşam tərzində insanların həyatında mühüm rol oynayır. Yazıçı atın timsalında yeniyetmələrə heyvanlara qarşı kobud, sərt davranış əvəzinə, insani münasibət təlqin edir.

“Məktəb” jurnalında İ.Musabəyovun digər hekayəsində lap kiçik yaşlı uşaqlar üçün nəzərdə tutulan “Çay” hekayəsi dərc olunmuşdur. İlk uşaq bədii hekayələrimizdə əsas məqsədlərdən biri uşaqlara müəyyən bilik, təbiət hadisələri, bitkilər aləmi haqqında məlumat verməkdən ibarət olmuşdur. İ.Musabəyovun da hekayəsi belə bir məqsədlə yazılmışdı. Hekayədə çayın əhəmiyyətindən və onun əsas vətəni Çindən danışılır, çayın tarixi haqqında kiçik oxuculara yığcam məlumat verilir.

İ.Musabəyovun uşaq ədəbiyyatı sahəsində fəaliyyəti geniş miqyas almasa da, onun hekayələri uşaq bədii nəsrinin yaxşı nümunələri kimi qiymətləndirilməlidir. S.S.Axundov, A.Şaiq, A.Səhhət və başqa yazıçılar kimi uşaq ədəbiyyatının vəzifələrini düzgün başa düşən ədib əxlaq-idrakı əhəmiyyətli olan mövzulara toxunur, oxucularına faydalı, ibrətəməlik fikirlər aşılayırdı. Bu da çox maraqlıdır ki, İ.Musabəyov püxtələşmiş pedaqoq kimi uşaqlara nəcib, təmiz, xeyirxah əməlləri təlqin edirdi.

İ.Musabəyov milli nəsrin inkişafı üçün yalnız orijinal bədii əsərlər yaratmaqla kifayətlənmirdi. O, bu məqsədlə qabaqcıl rus ədəbiyyatına müraciət edirdi. Milli həyat məişət üçün maraqlı, əhəmiyyətli əsərləri təbdil edib Azərbaycan mühitinə uyğunlaşdırırdı. Bununla da o, dövrünün realist-qabaqcıl ədəbi inkişafına yaxından qoşulmuş olurdu, rus-Azərbaycan bədii əlaqələrinin inkişafına müəyyən səmərəli təsir göstərirdi. Bu baxımdan İ.Musabəyovun rus yazıçısı P.N.Polevoydan təbdil etdiyi “İki dost, iki yol” əsəri dövrünə görə təqdirə layiq haldır. P.N.Polevoy Rusiyanın mütərəqqi fikirlərli realist-maarifpərvər yazıçılarından olmuşdur. Onun “Rəqib qardaşlar” əsəri 1890-cı ildə çapdan çıxmışdır. Əsərdə cəmiyyətin şüurca oyanması məqsədini güdən müəllif həyatın tənqidi təsvirini vermək yolu ilə getmişdir. Məhz bu cəhətinə görə povest İ.Musabəyov kimi maarifçi realist yazıçının diqqətini cəlb etmiş və o, əsəri təbdil edərək Azərbaycan dilində səsləndirmişdir. Təbdil XX əsr rus Azərbaycan ədəbiyyatları arasında əlaqələrin inkişafında mühüm rol oynayan formalardan biridir.

Azərbaycan yazıçısı, P.N.Polevoyun süjetini və insan surətlərini yerli mühitə, milli şəraitə ustalıqla uyğunlaşdırmışdır; demək olar ki, İ.Musabəyov onun süjeti, kompozisiyası əsasında tamamilə orijinal əsər meydana qoymuşdur. Belə müvəffəqiyyətli təbdil prosesində yazıçıya iki amil həlledici yardım göstərmişdir. Əvvəla, sinfi cəmiyyətin xüsusi mülkiyyətə əsaslanan quruluşun barışmaz ziddiyyətləri müxtəlif yerlərdə hər cür milli donla girsə, özünəməxsus şəkildə təzahür etsə də mahiyyəti etibarilə ümumidir. İkinci, İ.Musabəyov xalq həyatını, cəmiyyətin mövqeyini, sinfi təbiətini, məişətini, adət və ənənələrini dərinləndirən bilirdi, diqqətli müşahidəçi kimi hərtərəfli öyrənmişdi. Məhz bu bilik, idrak yazıçını belə qənaətə gətirmişdi ki, P.N.Polevoyun əsərində təsvir olunan insan münasibətləri, ictimai ziddiyyətlər onun vətəninə də mövcuddur və

buna görə də belə əsərin təbdilini yalnız milli ədəbiyyatlar arasında əlaqələrin inkişafı baxımından yox, həm də müasir həyata təsir göstərmək baxımından əhəmiyyəti böyükdür. İ.Musabəyov bədii tərcümə sahəsində müəyyən fəaliyyət göstərmiş yazıçılarımızdandır.

1915-ci il Orucov qardaşlarının mətbəəsində yazıçının “Üç hekayə” kitabı “Cavanlara hədiyyə” qeydi ilə çıxmışdır. Kitaba müəllifin iki tərcüməsi və bir təbdil əsəri daxil idi. Birinci tərcümə “Prins Eduard Xams ilə zarafat” adlı hekayəsidir. Gənc nəslə düzgünlüyə, doğruluğa çağırış onun əsas ideyasıdır.

Hekayənin qısa məzmunu belədir: Prins Eduard Xams adlı ingilis kralı 29-30 yaşlarındadır. O, xalqın vəziyyətini, keçirdiyi güzəran ilə daha yaxından tanış olmaq məqsədilə həmişə çox sadə geyinir, xalqla qaynayıb qarışır. Elə bu zaman qərribə bir əhvalat baş verir. Prinsin bu demokratizmi qonşu ölkələrə yayılır. Prins Eduard Xamsa oxşayan bir qəzet işçisi də məzuniyyətə çıxaraq başqa şəhərə gəzməyə gedir. Onun da adı Prinsdir. Prins qatara əyləşir. Həmin şəhərin bələdiyyə üzvlərindən biri də onunla bu kupeyə düşür. Onlar çox mehriban deyib danışirlar. Növbəti söhbət əsnasında Prinsin yoldaşı ona öz adı ilə yəni “Prins” deyə müraciət edir. Bunu eşidən bələdiyyə üzvü, oxuduğu qəzeti yerə qoyur və Prinsə diqqətlə baxır. O dəqiqə qəzətdə oxuduğu bir elan yadına düşür. Elanda Prins Eduard Xamsın “N” şəhərinə gəldiyi göstərilirdi. Qəzetçi Prinsi, kral Eduard Xams hesab edən bələdiyyə üzvü tez öz şəhərinə teleqram vurur və bildirir ki, kral bu şəhərə gələcək. Bələdiyyə rəisi və üzvləri hazırlıq görürlər. Qatar yerinə çatanda Prinsi kral yerinə qəbul edirlər. Ona hörmət göstərilir. Yalançı “Kral” işin üstünü açmır, həqiqəti deyə bilmir. Növbəti qəzətlərdə çıxan elan yalançı Prinsi ifşa edir. Doğruçu Prins Eduard Xams Kral libasında, həmən şəhərə gəlir. Yazıçı bu süjetlərdən “yalan ayaq tutar yeriməz” gənclərə tərbiyəvi ideya aşılamaq məqsədilə istifadə etmişdir.

İkinci tərcümə isə R.Markoviçin [6, s.179] «Mühakimənin səhvi» hekayəsidir. Hekayənin qəhrəmanı oğrudur. Sebastian pis həyat yolu keçmişdir. O, varlanmaq həvəsinə düşür. O, mehmanxananın müdirinin mal-dövlətini yığıdırıb qaçır. Sebastian əməliyyatı yerinə yetirərkən mehmanxananın nömrəsinin açarını yerinə qoymağı unudur. O, çaya tərəf gəlir və açarı ona atmaq istəyir. Lakin bunu etmir. Qəhvəxanaya girir. Açarı əlindən yerə salır və çıxıb Parijə yola düşür. O, kupədə oturub mürgüləyir. Ayılan zaman ağır ruhi vəziyyət keçirir. Öldürdüyü adamı sanki öz qarşısında görür, qorxusundan bayılır. Özünə gələndə yenə öldürdüyü adamı qarşısında dayanan görür. Bir gün zərgər qəzet oxuyur. Qəzətdə zərgər Laytın mallarının oğurlanması və Qrimmilin öldürülməsi yazılır. Layt çox pərişan olur. Belə anlaşılır ki, Layt ailəsindən teleqram alır və Parijə getməli olur. Buna görə də Layt dostu Qrimmili yanına çağırır, mehmanxananın nömrəsinin açarını ona verir. Aydın olur ki, zərgər Layt əvəzinə günahsız Qrimmil öldürülmüşdür. Oğru və cani Sebastian əvəzinə isə tamamilə başqa bir adam mehmanxananın sabiq işçisi Frans Lonki tutulmuş oğru və cani adı ilə ittiham olunur. Hekayədə Sebastianın keçirdiyi vicdan əzabı, hiss və həyəcanları təsvir olunur. Ən nəhayət günahsız Frans Lonkinin edamı zamanı Sebastian cəsarətlə qabağa çıxır və bütün təqsirləri boynuna alır. Məzmundan göründüyü kimi səhvini və günahını dərk etmiş adamın obrazı İ.Musabəyovu daha çox cəlb etmişdir. Yazıçı Sebastian xarakterindəki düzlüyü öz oxucuları qarşısında, ifadəli, inandırıcı təsvir vasitəsilə açıb göstərir.

Üçüncü hekayə “Nadinc uşağın yuxusu” adlanır. Hekayədə bacı-qardaşın həyatı təsvir edilir. Hekayədə qardaşın yuxusu da təsvir olunur. Bu hekayə də didaktik məzmun daşıyır.

İ.Musabəyovun hekayələrinin bəziləri təbdil, bəziləri isə tərcümədir. O, bir yazıçı olaraq təbdilə daha çox üstünlük verirdi. Çünki təbdil yolu ilə başqa xalqın yazıçısından aldığı mövzunu milli həyata, onun tələblərinə uyğunlaşdırır, oxucuya daha da yaxınlaşdırırdı. Təbdilin milli ədəbi əlaqələrinin bir forması olduğunu da nəzərə alsaq deməliyə ki, İ.Musabəyov rus-Azərbaycan bədii nəsrinin yaradıcılıq mubadiləsində də yaxından iştirak etmişdir.

“Məktəb”də çap olunan əsərlərin əksəriyyəti maarif və mədəniyyət işlərinin yüksəlməsinə, uşaq ədəbiyyatının rəvnəqlənməsinə axtarmaqda olan yeni tipli məktəblərin qabarıq ideyalı əsərlərlə təmin olunmasına yardım göstərirdi [3, s.158]. Onun “Məktəb” jurnalı ilə sıx əlaqəsi olmuşdur və bu onun ədəbi taleyində əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, birinci rus inqilabından sonra Azərbaycan və rus xalqları arasında olan ictimai-siyasi və mədəni yaxınlıq “Məktəb” jurnalı iştirakçılarına da öz müsbət təsirini göstərmişdir. Belə ki, jurnalda iştirak edən maarifpərvərlər rus ədəbiyyatının N.V.Qoqol, İ.D.Krıllov, V.Q.Korolenko, L.N.Tolstoy, K.D.Uşinski, A.M.Qorki, İ.V.Turgenev kimi görkəmli sənətkarlarının əsərlərini Azərbaycan dilinə tərcümə edirdilər və bu əsərlər jurnalın səhifələrində kiçik balalara çatdırılırdı. İbrahimbəy Musabəyovun da bir sıra əsərləri bu jurnalda çap olunmuşdur.

Nəticə / Conclusion

Bütün bu dediklərimiz göstərir ki, keçən əsrin əvvəllərində Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafı sahəsində İ.Musabəyovun özünəməxsus rolu olmuşdur.

Ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. II cild. Bakı: Asfan, 1944.
2. Azərbaycan ədəbiyyatında realizm məsələləri. Bakı: ADY, 1985.
3. Əbdülhəsən qızı A. Ruhlar mühəndisi. Bakı, 2014.
4. Məmmədova Gülzar. Ön söz. Bakı: Yazıçı, 1984.
5. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. 3 cildə, II cild. Bakı: Azərbaycan CCR EA nəşriyyatı, 1966.
6. Венгероv С.А. Источники словаря русских писателей. А.Р. 1917.

Жанр рассказа в творчестве Ибрагимбека Мусабекова

Солмаз Хаятова

Доктор философии по филологии

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

Резюме. Ибрагимбек Мехтибек оглу Мусабеков, живший и творивший в начале XX века, был одним из литераторов, выделявшихся среди прозаиков того времени тематикой, художественными типами, стилевым своеобразием своих произведений. Писатель, вошедший в историю азербайджанской литературно-общественной мысли как продолжатель традиций М.Ф.Ахундова, прошёл оригинальный творческий путь, который совпал со значительным периодом азербайджанской литературы – литературным процессом XX века. Такие короткие рассказы писателя, как «Рзанын гутусу», «Чай», «Рехимдил арвад» носили глубокий воспитательный характер.

Ключевые слова: тема, художественный, народ, литературный рассказы, проза, писатель

Tənqidi realizm epoxası

Mirzə Ələkbər Sabir poeziyasında Füzuli ənənələri

Şərqiyyə Məmmədli

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: maarifci_qadinlar@mail.ru

Annotasiya. Məqalədə XX əsrin böyük satiriki Mirzə Ələkbər Sabirin dahi şair Məhəmməd Füzuli yaradıcılığından bəhrələnərək yazdığı əsərləri təhlil edilmişdir. Burada hər iki sənətkarın əsərlərindən götürülən bədii örnəklər fonunda müqayisəli təhlillər aparılmışdır. Araşdırma prosesində əsas etibarilə ənənə və novatorluq məsələlərinə diqqət yetirilmiş, şairin əsərləri XX əsr tənqidi-realist poeziyası kontekstində canlandırılmışdır.

Açar sözlər: M.Ə.Sabir, Füzuli, poeziya, divan ədəbiyyatı, satira, qəzəl

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 13.01.2021; qəbul edilib – 28.01.2021

Fuzuli traditions in Mirze Alakber Sabir's poetry

Shergiyye Memmedli

Doctor of Philosophy in Philology

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: maarifci_qadinlar@mail.ru

Abstract. In the article is studied the works by Mirza Alakbar Sabir, great satirist of the XX century, written works by benefiting from Fuzuli's works. In the article is provided comparative analysis on the basis of artistic examples from the works of both masters. In the research is paid attention to the issues of tradition and innovation and poet's works are studied in the context of the critical-realist poetry of XX century.

Keywords: M.A.Sabir, Fuzuli, poetry, divan literature, satire, ghazal

Article history: received – 13.01.2021; accepted – 28.01.2021

Giriş / Introduction

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan poeziyasında klassik ənənədən bəhrələnmə məsələsində böyük satirik Mirzə Ələkbər Sabirin yaradıcılıq axtarışları maraqlıdır. Onu da qeyd etmək ki, indiyədək M.Ə.Sabir haqqında yazan müəlliflərin müəyyən qismi bu məsələyə toxunsalar da, ciddi, sistemli araşdırılma aparılmamış, öləri şəkildə bilinən məqamlara toxunulmaqla kifayətlənmişdir. Şübhəsiz ki, bu cür yanaşma şairin yaradıcılığının ənənədən bəhrələnmə kontekstində dəyərləndirilməsinə imkan verməmişdir.

Əsas hissə / Main Part

Filologiya elmləri doktoru, professor Məmməd Məmmədov M.Ə.Sabirin yaradıcılığını bəhs olunan müstəvidə səciyyələndirərək yazır: “Sabir öz sələflərinin, ilk növbədə Xaqani, Nizami və Füzulidən Seyid Əzim Şirvaniyə qədərki doğma Azərbaycan poeziyasının, habelə Firdovsi və Xəyyamdan başlamış XX əsrin tərəqqipərvər şairlərinə qədərki klassik Şərq ədəbiyyatının ən yaxşı, mütərəqqi ənənələri əsasında yetişmiş” [5, s.3] və özünəməxsus məktəb yaratmışdır. Şairin klassik ənənəyə bağlılığı ilə əlaqədar bu səpkili fikirlər digər tədqiqatlarda da öz əksini tapmışdır.

M.Ə.Sabirin klassik ənənəyə bağlılığı zəminində araşdırmalar aparılarkən ən çox diqqəti çəkən ədəbi şəxsiyyət, şübhəsiz ki, Azərbaycanın və bütövlükdə Türk dünyasının böyük mütəfəkkir şairi M.Füzulidir. Onu da qeyd edək ki, M.Füzuli irsi yalnız M.Ə.Sabirə deyil, ümumilikdə “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinə daxil olan şairlərin yaradıcılığına ciddi şəkildə təsir göstərmişdir. Böyük mütəfəkkir Cəlil Məmmədquluzadə 1925-ci ildə “Hansı şeirə baxsanız, görəcəksiniz ki, onda Füzulidən bir duz vardır” [1, s.247].

Bütövlükdə XX əsrin əvvəllərində yaranan poeziyada M.Füzulini bütün yönləri ilə dərk edən, onu duyan M.Ə.Sabir olmuşdur [8, s.8]. AMEA-nın müxbir üzvü, professor Yaşar Qarayev “Tarix: yaxından və uzaqdan” (1996) adlı fundamental tədqiqatında Sabirlə Füzuli arasında bağlılığı, bu bağlılığın gizli, sirlə məqamlarını səciyyələndirərək yazır: “Bizim ədəbiyyatşünaslıq tamamilə haqlı olaraq Sabir-Füzuli əlaqələrini Sabir qəzəli ilə Füzulinin qəzəli arasında axtarmır. Sabirin satirası ilə Füzuli lirikası arasında axtarır” [4, s.264].

M.Ə.Sabirin bəzi satiralarının M.Füzulinin qəzəllərinə nəzirə-parodiya tərzində qələmə alındığını vurğulayan Yaşar Qarayev daha sonra yazır: “Bu şeirlər Sabirlə Füzuli arasındakı əlaqələrin hələ ibtidai, empirik şəkildə göründüyü şeirlərdir və onlara heç də həmin əlaqələrin zirvəsini təşkil edən nümunələr kimi baxmaq doğru olmaz” [4, s.264]. Alimin qənaətinə, bir şair kimi M.Ə.Sabiri M.Füzuliyə daha çox bağlayan, yaxınlaşdıran, bu bağlılığın və yaxınlığın mahiyyətini şərtləndirən poetik örnəklər əslində onun yazılarının görünməyən, aşkar hiss olunan məqamlarıdır.

M.Ə.Sabirin M.Füzuli yaradıcılığına intensiv müraciətinin səbəblərini “Sabir və Füzuli” adlı məqaləsində professor M.Quluzadə də elmi-nəzəri müstəvidə əsaslandırmağa çalışmışdır. Onun fikrincə, bunun əsas səbəbi M.Füzulinin böyük mütəfəkkir olması, Azərbaycan xalqı içərisində populyarlıq qazanması, yazılarında ictimai problemlərinin tənqidinə geniş yer verməsi, həmçinin şeirlərinin “məzmun və forma cəhətdən mükəmməlliyi, bədii üslub gözəlliyi, ahəngdarlığı” [6, s.164] ilə bağlıdır.

Yaşar Qarayevin fikrincə, M.Ə.Sabir və M.Füzulinin poeziyası arasında müxtəlif rakurslardan aparılan “assosiativ paralellər” daha çox bu sənətkarların bəhrələndiyi “tipoloji sxem və modelin, estetik strukturun eyni tipi nəticəsində” gerçəkləşir və bu kontekstdə “fərdi-subyektiv başlanğıc hər iki üslubda son dərəcə mühüm rol oynayır”, həmçinin ruhi ovqatın tipi və təzi, məzmunun lirik, yaxud satirik başlanğıcını ortaya çıxarır [4, s.264-265]. Başqa sözlə, M.Füzulinin qəzəllərində lirik qəhrəmanın daxili-mənəvi dünyası “hansı funksional rolu oynayarsa”, M.Ə.Sabirin şeirlərində də satirik tipin həyəcan, düşüncə və qayğıları “fiqural baxımdan eyni rolu oynayır” [4, s.265]. Məhz bu amil M.Füzulinin lirik şeirləri üçün xarakterik olan üslub, vəzn, ahəng və ritmin M.Ə.Sabirin satirik poeziyasında özünəməxsus şəkildə gerçəkləşdiyini şərtləndirir. Lakin maraqlıdır ki, M.Füzuli və M.Ə.Sabir poeziyasındakı zahirən ortaq görünən məqamlar ideya-məzmun və bədii-estetik baxımından eyni deyildir. Çünki M.Füzulinin əsərlərində ruhi-psixoloji ovqat, M.Ə.Sabirdə isə satirik, ifşaçı hədəf əsas ifadə vasitəsi kimi seçilmişdir. Məhz bu səbəbdəndir ki, M.Ə.Sabir Füzulinin lirik qəhrəmanının “iztirab”larını, satirik tiplərinin timsalında “məzhəkə”yə çevirməyi bacarır [4, s.265]. Klassik ənənəyə bu tərzdə yaradıcı yanaşma lirik şeirin poetik obrazlarının satirik tiplərin ifşasına yönləndirilməsi ilə reallaşır və novatorluq kəsb edir.

M.Ə.Sabirin M.Füzuli ənənələrindən bəhrələnməsi fonunda lirik şeirin mücərrəd, yaygın hədəfi satirik tipin timsalında mücərrədlikdən xilas olaraq konkretlik qazanır, başqa bir deyimlə, tendensiyalılıq əldə edir.

M.Ə.Sabirin öz ustadı M.Füzulidən təsirlənmələri, həmçinin bədii forma və sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə müşayiət olunmaqdadır. Lirik və satirik qəhrəmanın daxili nitqi (monoloqu), zamanədən şikayəti, giley-güzarı eyni poetik müstəvidə səciyyələnir. Belə ki, M.Füzuli lirik qəhrəmanını nə şəkildə danışdırsa, M.Ə.Sabir də eyni prizmadan satirik tipin mənəvi eybəcərliyini canlandırır. Məhz bu cəhət M.Ə.Sabirin satiralarına “səhnəvilik və teatrallıq xüsusiyyəti” aşılamiş olur [4, s.267].

M.Ə.Sabirin M.Füzuliyə nəzirə-parodiya səpkisində qələmə aldığı poetik örnəklər “ikiplanlı konstruksiyası” ilə seçilir. “Füzulisiz bu şeirlər natamam görünə ... bilər”, hər şeydən öncə ona görə ki, bu şeirlərin bədii-estetik baxımdan tamlığı (və bütövlüyü) “Füzuli qəzəli ilə vəhdətdən yaranır”. M.Ə.Sabirin söykəndiyi və ya istinad etdiyi qəzəl “satiranın mətnaltı davamı” kimi funksionallıq kəsb edir. Məhz bu funksionallıq işığında lirik qəhrəmanın xatırlanması və satirik qəhrəmanın gülüş hədəfinə çevrilməsi prosesi baş verir. Eyni zamanda bu ikili konstruksiya komik situasiyanın özəyini təşkil edir. Ənənədən bəhrələnmə zəminində son dərəcə mürəkkəb (mürəkkəb olduğu qədər də bənzərsiz) təsir bağışlayan bu yaradıcılıq prosesində ümumi aspekt “formal sxemdə, qrammatik və semantik kompleksdə, fərq – metodda meydana çıxır” [4, s.268].

M.Ə.Sabir M.Füzulinin “Leyli və Məcnun” poeməsindəki məşhur qəzəlinə yazdığı nəzirə-parodiya diqqəti çəkir. M.Füzulinin bəhs olunan qəzəli aşağıdakı beytlə başlayır:

*Can vermə qəmi-eşqə ki, eşq afəti-candır,
Eşq afəti-can olduğu məşhuri-cahandır [2, s.76].*

M.Ə.Sabir öz sələfi M.Füzulinin məlum qəzəlinin poetik şəklini satirik ahəngə kökləyərək orijinal sənət əsəri ərsəyə gətirmişdir. M.Füzulidə eşq bəlasından şikayətlənən lirik qəhrəman M.Ə.Sabir şeirində satirik tipə çevrilərək cəhalət, nadanlıq mühitinin mənzərəsini yaradır.

*Təhsili-ülum etmə ki, elm afəti-candır,
Həm əqlə ziyandır.
Elm afəti-can olduğu məşhuri-cahandır
Mərufi-zəmandır [7, s.54].*

Maraqlıdır ki, M.Ə.Sabirin “Təhsili-elm” adlanan, M.Füzulinin qəzəlinə yazdığı bu nəzirə-parodiya müstəzad şəkildə qələmə alınmışdır. Şairin müstəzad formasına müraciət etməsi, şübhəsiz ki, mənə və məzmunun qüvvətləndirilməsi məramından qaynaqlanır. Əlbəttə, satirik tipin daxili-mənəvi dünyasının bütün çırpıqlığı ilə canlandırılmasında bu şeir şəklinin poetik imkanlara malik olması şairin diqqətindən yayına bilməzdi. M.Ə.Sabirin nəzirə-parodiyasında M.Füzuli leksikasının müəyyən söz və ifadələri olduğu kimi mühafizə edilsə də, yeni mənə-məzmun kəsb etdiyindən novator səslənir.

M.Ə.Sabirin “Təhsili-elm” satirasında M.Füzulinin bəhs olunan qəzəlinə müraciət etməsinin başqa bir səbəbi isə həmin əsərin dərin məzmununa, yüksək bədii-estetik dəyərə malik olması, axıcı, ritmik ahəngə köklənməsidir. Bütün bunlar şairə öz satirik düşüncələrini sərrast şəkildə ifadə etməsi üçün ciddi imkanlar yaratmışdır.

M.Ə.Sabirin M.Füzulidən təsirlənərək yazdığı əsərlər sırasında “Leyli-Məcnun” adlı satirası maraqlıdır. Burada müəllif M.Füzulinin “Leyli və Məcnun” poeməsində atanın oğluna nəsihətinə bənzər motivlərdən istifadə etmişdir:

*Ey dövlətimin zəvalı oğlum!
Ey başı ağır bəlalı oğlum! [7, s.86].*

Bilindi ki, “Leyli və Məcnun” poeməsində ata oğluna nəsihət edərək onu mübtələ olduğu eşqdən çəkəndirməyə, uzaqlaşdırmağa çalışır. M.Ə.Sabirin eyniadlı satirasında isə ata öz oğlunu bağlı olduğu elmdən uzaqlaşmağa, nadan, cahil həyat sürməyə dəvət edir. Atasının

Məcnuna nəsihətində oğlunun ağıla, idraka səslənişi qabarıq hiss olunur. M.Ə.Sabirin parodiya kimi qələmə alınmış əsərində isə ata öz oğlunu elmdən, məktəbdən, kitab-dəftərdən uşaqlaşaraq başqa yaşlıları kimi əyyaş, avara, qumarbaz olmağa, yüngül həyat tərzini keçirməyə səsləyir.

*Nə seyrü səfani xoşlayırsan,
Nə dərsləri kitabı boşlayırsan.
Həmcinslərin səfadə, bağda,
Həməslərin çəməndə, dağda [7, s.97].*

Bu əsərlərin müqayisəli təhlili göstərir ki, M.Füzuli və M.Ə.Sabir yaradıcılığı arasında forma yaxınlığı nə qədər qabarıqdırsa, məzmun baxımından onların arasında kəskin fərqlər vardır. Başqa sözlə, M.Ə.Sabirin qələmində forma eyniyyəti məharətlə məzmun fərqliliyinə transfer edilmişdir. Bu fərqlilik isə böyük satirikin klassik irsədən novatorcasına bəhrələnməsinin yekunu kimi dəyərləndirilə bilər. Çünki M.Füzuli sənətinin möhtəşəm təsir dairəsinə daxil olmaq, daha sonra bu cazibədən çıxaraq yeni, orijinal sənət nümunəsi yaratmaq yalnız Sabir kimi qüdrətli şairə, sənətkarə nəsihət ola bilər.

M.Ə.Sabirin M.Füzuli ənənəsindən bəhrələnmək qələmə aldığı əsərlər sırasında “Bakı pəhləvanlarına” satirası da diqqəti cəlb edir. Şairin yaradıcılığında xüsusi yer tutan satira M.Füzulinin məşhur:

*Könlüm açılır zülfi-pərişanını görcək,
Niqim tutulur qönçeyi-xəndanını görcək –*

beyti ilə başlayan qəzəlinə nəzirə-parodiya şəklində yazılmışdır. M.Füzulinin gözəlin tərənnümünə həsr olunan lirik şeiri M.Ə.Sabirin qələmində Bakı pəhləvanlarının satirik obrazının canlandırılması şəklində bədii təəcəssümünü tapmışdır.

*Könlüm bulanır kuçədə cövlanını görcək,
Niqim tutulur hərzəvi hədyanını görcək.*

*Canım üzülür əldəki qalxanına baxcaq,
Qəlbim alısır bəldəki patranını görcək [7, s.69].*

Göründüyü kimi, əvvəlki nəzirə-parodiyalarda olduğu kimi, “Bakı pəhləvanlarına” şeirində də müəllif M.Füzuli ədəbi irsindən yararlandığı formaya satirik məzmun verməklə məzmunca novator sənət örnəyi ərsəyə gətirmişdir.

AMEA-nın müxbir üzvü, professor Tofiq Hacıyev M.Ə.Sabirin klassik irsədən, konkret olaraq M.Füzuli yaradıcılığından bəhrələnməsini səciyyələndirərək yazır: “Sabir çox rəngarəng üsullarla, lazım gələndə Füzuli qəzəllərinin formasını dəyişdirib, ondan satira qəlibi düzəldir. O, müxtəlif ədəbi fəndlərlə Füzuli qəzəllərini onun “əлиндən alır”. Sabir Füzuli qəzəllərinin ruhunu onun özünə qaytarır, skeletini götürüb ona yenidən can verir ” [3, s.39]. Doğru mülahi-zələrdir. Çünki M.Ə.Sabirin M.Füzuli yaradıcılığına münasibətdə, onun irsindən bəhrələnməsində təqlidçilik ruhu duyulmur. Əksinə, M.Füzuli kifayət qədər populyar irsi M.Ə.Sabirin qələmi ilə təkrar-təkrar, “yeni oxunuşda” öz yayılma sərhədlərini daha da genişləndirmiş olur.

Bütövlükdə, M.Ə.Sabirin poeziyasında M.Füzuli sənətinin aşkar, zahiri təsirləri duyulur. Çünki bu təsir böyük satirikin dahiyənə əsərlərinin ruhuna, mahiyyətinə hopdurulmuşdur. Ruhən M.Füzulidən bəhrələnmə M.Ə.Sabir şeirinə yeni məzmun və mahiyyət əşilənmişdir [3, s.41]. Başqa sözlə, klassik lirik düşüncə müasir satirik qəlibdə əriyərək yeni məzmun qazanmışdır.

Diqqəti çəkən məqamlardan biri də budur ki, lirik üslubun satirik yazı tərzinə transformasiyası ilə ənənədən gələndə hissi-emosional və bədii-estetik meyarlar deformasiyaya uğramır,

sadəcə olaraq məzmun və mahiyyətini dəyişərək özünün “tragik effekt və komik, satirik anti-qütbünə çevrilir”. Bu işə nəticə etibarilə ciddi situasiyada təqdim olunan qəhrəmanın bunun əksi olan bir situasiyada (satirik məqamda) gülüş hədəfinə çevrilməsini şərtləndirir [4, s.268]. Burada komik situasiyanın və bədii gülüşün təsir dairəsinin genişləndiyi də unudulmamalıdır.

M.Ə.Sabir M.Füzulinin “Əql yar olsaydı, tərki-eşqi yar etməzmidim?” mətləsi ilə başlayan qəzəlinə “Füzuliyə bənzətmə” adlı nəzirə-parodiya yazmışdır:

*Məndə ar olsaydı ölmək ixtiyar etməzmidim?
Abrunun nolduğun bilsəydim ar etməzmidim? [7, s.233]*

“Füzuliyə bənzətmə” nəzirə-parodiyasında şair bir çox digər əsərlərində olduğu kimi, İran hökmdarı Məhəmmədəli (Məmdəli) şahın satirik portretini cızmış, onun öz ölkəsinin və xalqının başına gətirdiyi müsibət və faciələrin kədərli mənzərəsini yaratmışdır.

Yuxarıda bəhs olunduğu kimi, M.Ə.Sabirin M.Füzulidən bəhrələnməsi müxtəlif forma və üsullarla gerçəklənmişdir. Bəzən M.Ə.Sabir M.Füzulinin leksikasından bəhrələnmədən, bütövlükdə şairin öz məşuqəsinə olan sevgisini, satirik obrazın timsalında pula, sərvətə vurğunluq kimi səciyyələndirmişdir:

*Nuri-çəşmanımın, ey pul, ya canımın?
Məzhəbim, dinimmi, ayinimmi, imanımın? [7, s.251].*

Təhlillərdən görüldüyü kimi, M.Füzulinin yaradıcılığında təsirlənmə və bəhrələnmə M.Ə.Sabirin poeziyasında müxtəlif səpkidə təzahür etməkdədir. Belə ki, şairin yaradıcılığının ilk dövrlərində, konkret olaraq “Molla Nəsrəddin” dərgisinin nəşrinə qədər M.Füzulinin əsərlərindən bəhrələnmə təxmin, təzmin, bənzətmə çərçivəsində olmuşdur. Sonrakı dövrlərdə isə “Sabir dahi ustadın “çıxılmaz yolundan” cəsarətlə çıxmış, artıq “füzuliyənə” qəzəllər, sadəcə bənzətmələr, təzminlər yazmayıb, Füzuliyə “sabiranə” bənzətmələr yazmışdır” [8, s.9]. Klassik ənənəyə münasibətdə M.Ə.Sabirin yaradıcılığında novatorluq məhz bu məqamda gerçəkləşməyə başlamışdır.

Nəticə / Conclusion

Bütün bunlar belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, “Sabir Füzuli irsindən bir novator kimi istifadə etmiş, dahi ustadın ayrı-ayrı əsərlərinə ictimai-tənqidi ruh verib, onları zamanın tələbinə uyğun şəkildə mənalandırmış və beləliklə, Füzuli ənənələrini öz yaradıcılığının ideya-bədii istiqamətinə uyğun bir şəkildə yaşadıb davam etdirmişdir” [8, s.14]. Şübhəsiz ki, klassik irsə bu cür yanaşma tərzii şairin poeziyasının novatorluğunu şərtləndirir.

Ədəbiyyat / References

1. Cəfər Məmməd. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, II cild. Bakı: Çinar-çap, 2003.
2. Füzuli Məhəmməd. Əsərləri. 6 cildə, II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
3. Hacıyev Tofiq. Sabir: qaynaqlar və sələflər. Bakı: Yazıçı, 1980.
4. Qarayev Yaşar. Tarix: yaxından və uzaqdan. Bakı: Sabah, 1995.
5. Məmmədov Məmməd. Sabir: mübahisələr, həqiqətlər. Bakı: Yazıçı, 1990.
6. Mirzə Ələkbər Sabir haqqında tədqiqlər (Elmi məqalələr toplusu). Bakı: CBS, 2012.
7. Sabir Mirzə Ələkbər. Hophopnamə. 2 cildə, I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2004.
8. Zamanov Abbas. Əməl dostları. Bakı: Yazıçı, 1979.

Традиции Физули в поэзии Мирза Алекпер Сабира

Шаргия Мамедли

Доктор философии по филологии

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: maarifci_qadinlar @ mail.ru

Резюме. В статье подвергнуто анализу воздействие произведений великого поэта Мохаммеда Физули на творчество знаменитого сатирика XX века Мирза Алекпер Сабира. Проведён сравнительный анализ на фоне художественных образцов из произведений обоих творцов. В процессе изучения особое внимание привлечено к вопросам традиции и новаторства, произведения М.А.Сабира рассматриваются в контексте критико-реалистической поэзии XX века.

Ключевые слова: М.А.Сабир, Физули, поэзия, диванная литература, сатира, газаль

Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı

“Məhşər” romanına avtobioqrafik prizmadan baxış

Ülvi Mikayılov

Bakı Dövlət Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: ulviaydin.m@gmail.com

Annotasiya. Məqalədə “Məhşər” romanı haqqında ümumi məlumat verilmiş, əsərlə bağlı müxtəlif tədqiqatlara istinad edilərək yeni mülahizələr irəli sürülmüşdür. Burada “Nəsimi” filminin ssenarisinin 1973-cü ildə İsa Muğanna tərəfindən qələmə alınmasına, onun yazılmasında Rəsul Rzanın Suriyadan gətirdiyi Nəsimi ilə bağlı materialların böyük əhəmiyyətinə diqqət yetirilmişdir. Tədqiqatın obyektini “Məhşər” romanında avtobioqrafizm yaradılışı olduğundan, əsasən İsa Muğannanın tale və xarakterindən irəli gələn müəyyən məqamların Nəsimi obrazında əks edilməsi istiqaməti araşdırılmışdır. Məqalədə vurğulanır ki, Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsimi Şirvanşah İbrahim və Teymurilər dövlətinin hökmdarı Əmir Teymurla görüşlərində dünyanın qorxu deyil, elm üzərində bərqərar olduğunu diqqətə çatdırır. Nəticə etibarlı ilə şair fikirlərini hökmdarlara isbat edə bilir. İsa Muğannanın da həyatında buna bənzər hadisə baş vermişdir. Muğanna sovet rejiminin haqsız və əsassız tənqidlərinə qarşı çıxaraq qələminin, düşüncəsinin gücü ilə mübarizə aparmışdır. Əmir Teymurun Nəsiminin fikirlərinə inanması göstərir ki, elm və bilik ən böyük gücə malikdir. Hər bir insan yaşayış tərzini və həyatını qurmaq üçün elmə istinad edərsə, qorxu altında deyil, həyatını dərk edərək yaşayar.

İsa Muğanna Nəsimi düşüncəsindən və yaradıcılığından bəhrələnməklə, şairin “Məhşər” romanında yaradılan obrazında avtobioqrafik məqamları da böyük məharətlə əks etdirmişdir.

Açar sözlər: İsa Muğanna, “Məhşər”, avtobioqrafizm, Nəsimi, hürufilik, tarixi roman

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 07.07.2021; qəbul edilib – 16.07.2021

View to the “Mahshar” novel from the autobiographical prism

Ulvi Mikayılov

Baku State University. Azerbaijan.

E-mail: ulviaydin.m@gmail.com

Abstract. This article provides with the general information about “Mahshar” novel, there are some references for various studies related to this novel and also it was made some assumptions. The article brings to notice that the scenario of “Nasimi” movie was written by Isa Muganna in 1973, and the materials about Nasimi brought by Rasul Rza from Syria were of great importance. As long as the subject of this research is the creation of autobiography in the novel “Mahshar”, it was studied the reflection of some certain moments arising from Isa Muganna’s fate and character in the image of Nasimi. It is emphasized in the article that Azerbaijani poet Imadeddin Nasimi in his conversations with Shirvanshah Ibrahim and the ruler of the Timurid Empire notes that the world is based on science, not on fear. Hence the poet is able to prove his own point of view to rulers. The similar case happened in Isa Muganna’s life. Isa Muganna fought with his pen and thoughts arguing against wrong and unfair criticism of the Soviet regime. Amir Teymur’s faith in Nasimi ideas shows us that the science and knowledge have the greatest power. Each person lives not with fear but with understanding of his life when he turns to science in order to build his way of life and existence.

Notwithstanding the fact that Isa Muganna drawn inspiration from ideas and works of Nasimi, with great skill he showed his autobiographic moments in the image of the poet in novel “Mahshar”.

Keywords: Isa Muganna, “Mahshar”, autobiography, Nasimi, hurufism, historical novel

Article history: received – 07.07.2021; accepted – 16.07.2021

Giriş / Introduction

“Məhşər” romanı İsa Muğannanın yaradıcılığında körpü rolunu oynayan tarixi-fəlsəfi əsərdir. Məlum olduğu kimi “Məhşər”ə qədər yazdığı əsərlərdə ədib xalqın güzəranını, kənd camaatının yaşam tərzini, milli adət ənənələrini daha çox önə çəkirdi. Sovet rejimi yazıçı düşüncəsinə müəyyən sərhədlər qoysa da, İsa Muğanna bu sərhədləri aşır, fikir və düşüncələrini avtobioqrafik obrazların dili ilə oxucusuna çatdırırdı. Tarixi fəlsəfi roman olan “Məhşər”in yazılmasıyla Muğanna düşüncəsində və yaradıcılığında yeni işartılar duyulmağa başladı. “Məhşər”dən başlayaraq, Muğannanın sənətkar məharətində xəlqiliklə bərabər, bəşəriyyət də yer alırdı. Romanın əsas obrazı böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsimidir. Ədib Nəsimi ilə bərabər, onun mürsədi olan Fəzlullah Nəiminin, Azərbaycanın dövlətçilik tarixində böyük rolu olan Şirvanşahlar dövlətinin hökmdarı İbrahim Dərbəndinin, dünya fəatehi Əmir Teymurun obrazlarını son dərəcə ustalıqla yaratmışdır. Bu əsər İsa Muğannanın İsa Hüseynov imzasıyla yazdığı sonuncu ədəbi nümunə olsa da, “Məhşər”in yazılmasıyla Muğannanın yaradıcılıq fəaliyyətində yeni dönmə başladı.

Əsas hissə / Main Part

“Məhşər” Muğannanın zühuru üçün bir ərafə oldu. Bu romanda Nəsiminin gerçək obrazını yaratmaq üçün hürufi fəlsəfəsinə, gizlin elmlərə (ezoterik bilgi) dərinləndirən nüfuz etməsi yazıçının təkəkkürünün daha dərin qatlarını açdı və nəticə olaraq rəasional İsa Hüseynov yerini irrəasional təkəkkürlü Muğannaya verməli oldu. “İdealdan başlayaraq bəşəri düşüncələr və tarixi məqamlar İsa Muğannanın bədii nəsrinə üçün əsas lövhəyə çevrildi. Muğanna “Məhşər” romanını yazmadan öncə Ümummilli lider Heydər Əliyevin tapşırığı ilə 1973-cü ildə “Nəsimi” filminin ssenarisini qələmə almışdır. Ssenarinin yazılmasında Rəsul Rzanın Suriyadan Nəsimi ilə bağlı gətirdiyi materialların böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Heydər Əliyev tərəfindən yüksək dəyərləndirilən bu iş yazıçını daha da ilhamlandırmış, ədib 1979-cu ildə “Məhşər” romanını “Nəsimi” adı ilə çap etdirmişdir. Əsər çap edilən dövrdə yazıçı, ədəbiyyatşünaslarla bərabər, tarixçilərin də tənqid hədəfinə çevrilmişdir. Amma bununla yanaşı, roman haqqında müsbət fikirlər də az yazılmırdı. Hələ o dövəndə professor Akif Hüseynov yazırdı ki, romanda “... tarixi düşüncənin dərinliyinin hazırda nəsrimiz üçün əhəmiyyəti böyükdür, çünki son illərdə bir sıra elə əsərlər yaranmışdır ki, bunlarda tarixi həqiqət zəif nəzərə çarpır” [3, s.33].

Əməkdar elm xadimi akademik İsa Həbibbəyli Nəsimi haqqında yazdığı “Cahana sığmayan Azərbaycan şairi” adlı kitabında “Məhşər” romanına yüksək dəyər verərək qeyd edir ki, “Xalq yazıçısı İsa Hüseynovun İmadəddin Nəsimidən bəhs edən “Məhşər” romanı Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi roman janrının ən yaxşı nümunələrindən biri kimi qəbul olunur” [2, s.38]. Roman yazıldığı dövrdə və yazılmasından 40 il sonra da böyük alimlər tərəfindən yüksək dəyərləndirilir ki, bu da İsa Muğannanın sənətkar düşüncəsinin aktuallığının və bəşəriyyətinin bir nümunəsidir.

Romanı yazmadan öncə ədib xeyli araşdırmalar aparmış, Nəsiminin yaradıcılığıyla yaxından tanış olmuşdur. Eyni zamanda, Şirvanşahlar dövlətinin tarixini, Əmir Teymurun şəxsiyyəti ilə bağlı faktları oxuyub öyrənmişdir. Tarixi həqiqətlərlə yazıçı təkəyyülünün vəhdəti nəticəsində tarixi fəlsəfi əsər olan “Məhşər” romanı ərsəyə gəlmişdir. Muğanna romanda Nəsimi obrazının təmsalında özünün xarakter və düşüncəsindən irəli gələn avtobioqrafik cizgiləri əks etdirmişdir. Nəsi-

mi obrazının “Məhşər” romanında yer alması cəsarətli, möhkəm iradəli, bitkin xarakterli azərbaycanlının portretinin əksidir.

Milli-tarixi keçmişin bütöv bir mərhələsinin bitkin obrazını təqdim edən əsərdə yazıçı həyəcanının müasir mətləb və məna ifadə etdiyi görünür [9, s.340].

İsa Muğanna əsəri qələmə alarkən obraz yaradılışında tarixi həqiqətlər ilə yazıçı təxəyyülü avtobioqrafik elementlər vəhdətini əsas götürmüş, romanın süjet xəttinin gedişində klassik və müasir ənənələri paralel sərgiləməklə əsərin tarixiliyini, müasirliyini və aktuallığını qoruyub saxlamışdır. Yazıçı bildirirdi ki, “Ədəbiyyat tarixdir, tarix isə hər şeydir” [5, s.323].

İsa Muğanna “Məhşər”dən sonra yazdığı bütün əsərlərdə tarixi faktlara və hadisələrə geniş lövhələr ayırırdı. Ədibin son dövərdə yazdığı “İlan dərəsi”, “Qırx kisə qızıl” və “Söz yarası” povestlərində də müəyyən mənada tarixilik, milli və bəşəri düşüncələrin fonunda diqqətə cəlb olunur.

“Məhşər” romanında Nəsiminin Şirvanşah hökmdarı İbrahimlə və Əmir Teymurla görüşləri xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Müəyyən məqamlarda Nəsimi şəxsiyyətində Muğanna xarakterinin çalarları aydın sezilir. Əsərdən məlum olur ki, Nəsimi Şirvanşah hökmdarını söhbətin əvvəlində Fəzlin laməkan olduğunu deməklə təəccübləndirməyi bacarır və şah Nəsiminin danışmasını istəyir.

“Ustadımın məramı səninlə ittifaqdır. Teymurun əsarətindən qurtarmaq və Miranşah təhlükəsindən xilas olmaq üçün biz sənə hər cür kömək etməyə hazırıq...”

Ümdə şərtimiz şah və şahın bahadırları gərək hürufi elminə istinad etsinlər... Biz Allahın yox, yalançı “lailahəilləllah”ın inkarına durmuşuq” [8, s.37-39].

Əslində Nəsimi və İsa Muğanna Allahı inkar etmir. Muğanna son müsahibələrinin birində “vicdan dinin hamısıdır” deməklə insanın birinci növbədə öz daxilini saflaşdırmasına işarə etmişdir. İsa Muğanna Nəsimi yaradıcılığını dərindən araşdırdığı üçün şairin təsiri Muğannanın düşüncə və yaradıcılıq bioqrafiyasında geniş mənada hiss olunur.

Professor Xəlid Əlimirzəyevin yazdığı kimi “Romanda təsvir olunan Nəsimi tək-cə qorxmaz, mübariz bir əməlpərvər hürufi ideyalarının canlı timsalı, təbliğatçısı deyil, həm də öz şəxsi siması, fərdi psixoloji aləmilə seçilən, yüksək mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərə malik bir insandır” [1, s.341].

Yazıçının romanda, xüsusilə Nəsimi obrazını mükəmməl yaratmasında tarixi həqiqətlərin, Nəsimi yaradıcılığının və şəxsiyyətinin rolu olmaqla bərabər, Muğannanın xarakter və düşüncə etibarı ilə şairin xarakterinə uyğunluğu da vacib məsələdir.

Nəsimi İbrahimlə söhbətinin gedişində bildirirdi ki, həqiqət cümlə aləmdədir, aləm zərrələrdən ibarətdir. Hər bir zərrənin öz bətnində xəlp etmək qüdrəti var. Hər xəlp edən bilənə Allah demək olmaz. Çünki Allah Kamil deməkdir. Kamillik isə yalnız insana xas olan şeydir. Bu fikirdən belə qənaətə gəlmək olur ki, Allah hər kəsin ürəyində olmalıdır. Allahdan qorxmaq yox, onun varlığını dərk etmək lazımdır. Kamilliyin insana xas olmasını deyən şair ona işarə edir ki, Kamil insan Allahın buyurduğu düz yolla getməlidir. Yəni Allahın dərk edən kəs qorxdığı üçün yox, vicdanının təmiz olması üçün heç bir kəsə zərər yetirməməlidir. İsa Muğanna isə insanları saflaşmağa səsləyir. Buna görə də “SafAğ” elminin dünyada yayılmasını istəyirdi. Mahiyyət etibarı ilə kamil və saf insan anlayışlarının məqsədi eynidir. Həm Nəsimi, həm də İsa Muğanna insanları cəhalətdən və qorxudan uzaq duraraq elmə istinad etməyə çağırırdı. Ədəbiyyatşünas alim Sevinc Qocayeva yazır. “İnsanın gücü bilgisindədir, Nəsiminin mənsub olduğu hürufilik təlimində də elm və idrak xüsusi önəm kəsb edir. Nizamiyə görə, Kamil insan həm qəlbi, həm də zəkası ilə bəşəriyyətə xidmət edən kəslərdir” [6, s.112]. Göründüyü kimi, XII-XIII əsrlərdə yaradıcılıq yolu keçmiş Nizami yaradıcılığında insan düşüncəsini, idrakını və elmiliyi ön planda tutmuş, bu istiqamət ənənə halını alaraq daha sonra Nəsimi, Füzuli və XX əsrdə yaradıcılıq yolu keçmiş İsa Muğannanın əsərlərində də geniş mənada əks olunur. İnsan xarakteri və taleyi ədəbiyyatın əsas mövzusu, amma qeyd olunan elmi tərəfdən baxıldıqda fəlsəfi yük artır. Adı qeyd edilən ədiblərin yaradıcılığında da fəlsəfi yük daha geniş meydan almışdır.

İstər Nəsiminin, istərsə də Muğannanın yaradıcılığında bəşəri ideyalar geniş yer tutur və insanları əməldə bəşəri ideyaları yaşatmağa çağırırdı. İbrahim Nəsimiyə qılınc tutan əl lazım olduğunu deyərkən, şair cavabında bildirir ki, “Mayası elmdən olmayan qələbə özülsüz binadır” [8, s.40]. İsa Muğannanın “İdeal” əsərinə diqqət yetirəndə görmək olur ki, Sultan Əmirli qardaşı oğlu

dəliqanlı Səmədə elm öyrənməyi məsləhət görür. Burada da müəyyən mənada avtobioqrafik izlər hiss olunur, çünki Səməd Əmirli obrazı da müəllif avtobioqrafiyasının müəyyən mənada aynasıdır. Nəsiminin Əmir Teymurla görüşü zamanı Muğanna bioqrafiyasının cizgiləri şairin obrazında əks olunur. Nəsimi mürşidini xilas etmək üçün Əmir Teymurla görüşməyə qərar verir. Şairin həyatı üçün böyük təhlükə olsa da onun möhkəm iradəsi, qətiyyəti, cəsarəti, elmi ona kömək oldu. Muğanna romanda şairlə hökmdarın görüşünü bədii cəhətdən böyük ustalıqla əks etdirmişdir. Nəsimi Teymurun görüşünə gələrkən qan içində olsa da (hökmdarın adamları ona işgəncə vermişdir) yenə də qətiyyətini itirmir. Teymurun ona yaxınlaşdığını görüb özündə güc tapıb “qalx ey Nəsimi, qalx ey haqq! – dedi və bu dəfə doğrudan da ayağa qalxdı. Kütlə vahimə ilə duruxdu...”

– “Həqqəm” deyib it kimi gəbərənlər çox olub, sən də ölürsən. Uzan və üzünü qibləyə çevir...

- Dayan, Əmir! məramımı sənə çatdırmayınca ölüm yoxdur mənə, – deyib Divə doğru adımladı” [8, s.232].

Div dedikdə İsa Muğanna Teymuru nəzərdə tuturdu. Yazıçı hökmdarı divə bənzətməklə onu nəhəng və qəzəbli təsvir edir, eyni zamanda divin beyinsiz və elmsiz olmağına işarə etməklə, hökmdarın cəhalətində ömür sürdüyünə eyham vururdu.

Böyük hökmdarın qarşısında Nəsimi iradəsini toplayıb məqsədindən dönməzliyini göstərən ilk qələbəsinə qazanmışdı. Şairin elmi, güclü idrakı ona imkan verdi ki, Divi, Divin öz silahı ilə əsir alsın.

“– Baş açmıram nə sirri xudasan! Gah mənə təzə qiblə göstərən rəhim diləyirsən, gah da müttəfiqlərinizlə hədələyirsən! Kütahını de: nə üçün gəlibsən?”

Sən bu qədər baş kəsirsən Əmir, kimin başını kəsdiyini bilirsen?... Qorxu törətməklə sən özünü məhv edirsən, Əmir. Vəliəhdin Cahangir qorxu qurbanı oldu. Digər vəliəhdin Miranşah qorxu əsirliyində diri ikən ölüdür. Sən özün, bu qədər qüdrətli cahangir xəndək arasında oturursansa, aşkar deyilmi ki özün də qorxu əsirisən” [8, s. 235-236].

Hökmdar bu sözlərdən qəzəblənsə də hiddətini boğmağa çalışdı və Nəsimiyə sual etdi:

“Qorxu üstündə bərqərar deyilmi, dünyamız?”

– Güclü, gücsüz insan yoxdur, Əmir! Cahil var, kamil var... Kamillər elm qüdrəti ilə qorxudan hali olurlar. O kamillərdən birisi sənin hüzurundadır. Bax gör üzümdə qorxudan bir əlamət tapırsanmı, Əmir?” [8, s.237].

Şairin hökmdar üzərində qələbəsi aydın görünürdü. Nəsimi düşüncələrinin qələbəsi eyni zamanda sözün, ədəbiyyatın, bütövlükdə elmin qələbəsi idi.

Buna bənzər hadisə İsa Muğannanın da həyatında baş vermişdir. İsa Muğanna yazdıqlarına görə partiya iclasında böyük və əsassız tənqidlərə məruz qalmış, qırx üç nəfərin böyük əksəriyyəti onun əleyhinə danışırmışdır. Haqlı olduğunu bilən ədib iradəsindən və haqq mövqeyindən dönmür. Partiya təşkilatçısı ona söz vermək istəməsə də, Muğanna təşkilatçıya sual verir:

“Partkom yoldaş desin görüm, mənim romanımın baş qəhrəmanının adı nədir? Əsər necə başlanır, nə ilə qurtarır?” [7, s.57].

Belə məlum olmuşdur ki, partiya təşkilatçısı həmin əsəri heç oxumamışdır. Muğanna haqsızlıqlara dözməyib iclası tərک etmişdir. Mehdi Hüseyn Muğannanın bu hərəkətini yüksək dəyərləndirir. Göründüyü kimi oxşar hadisələrdə qismən avtobioqrafik məqamlar vardır. Nəsimi hökmdara sözünü deməyi bacarır, Muğanna isə rejimin haqsızlığına göz yummur, əsərlərinin vasitəsi ilə mübarizəsini davam etdirirdi. Muğannanın həyatında bu hadisə 1961-ci ildə baş vermiş, ədib “Məhşər” romanını 1979-cu ildə qələmə almışdır. Yazıçı əsərlərində avtobioqrafizmlər yaratmaqla fikirlərini müəyyən dairələrə çatdırırdı.

Nəsimi Teymuru inandırmağı bacarır. “İnandırdın məni, inandırdın ki, Fəzlullah hər b niyyətdə deyil, amma onun mənə vurduğu zərəri heç bir hökmdar vurmayıb. Şahdan tələbim hökmdə qalır” [8, s.240]. Əmir Teymur Fəzlin daha çox zərər vurduğunu deməklə təsdiqləyir ki, elmin qüdrəti və gücü daha böyükdür. Hər bir müharibəni qazanmaq üçün yüksək ruh, silah təchizatı və ən ümdəsi isə bilikli baş lazımdır. Bu səbəbdən də bütün qazanılan zəfərlərin kökündə elm dayanır.

Nəsimi və Muğanna taleyi üçün ortaq olan məqamlardan biri də, onların qayğıkeşliyi idi. Muğanna romanda yazırdı ki, Fəzl son məktubunda övladlarını Nəsimiyə tapşırırmışdır. İsa Muğanna da “Həyatımdan səhifələr” adlı avtobioqrafik yazısında qeyd etmişdir ki, özünün və həyat yoldaşı Firuzə xanımın bacı, qardaşlarının qayğısını çəkmək onun çiyinləri üzərinə düşmüşdür. Daha bir avtobioqrafik çalar Nəsiminin Şirvanşah hökmdarı İbrahimə Fəzlin verdiyi kitabları hədiyyə etməsi ilə bağlıdır. İsa Muğanna da “İdeal” romanında vərəsə kitabların olduğunu yazır. Nəsiminin hökmdara hədiyyə etdiyi kitabların və Muğannanın “İdealda” yazdığı vərəsə kitabların yüksək elm daşıyıcısı olduğu vurğulanır.

Nəticə / Conclusion

Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsimi XIV-XV əsrlərdə düşüncəsi ilə bir çox stereotipləri yıxmağı bacarmış, Xalq yazıçısı İsa Muğanna da özünün fərqli və elmi düşüncəsi, fəhmi ilə bir çoxlarını heyrləndirmişdir. “Nəsimi yazığının ümumi yaradıcılıq kredosuna uyğun mənəvi saflığın və idraki qüdrətin ifadəçisidir” [4, s.304]. İsa Muğanna Nəsimini özünə ustad hesab edirdi. Bunu yazıçı “İsaHəq MusaHəq” romanında Rəşid Fətullayevin avtobioqrafik obrazında qələmə almışdır. Ədib “Məhşər” və sonrakı əsərlərdə Nəsimi ab-havasını oxucuya hiss etdirir. Yaşadığımız müasir dövrdə də aydın görmək olur ki, həyat elm üzərində qurulub. Hər bir müharibə və ya sülh də bilgin və dolğun düşüncəli insanların elminə bağlıdır.

Ədəbiyyat / References

1. Əlimirzəyev X. Ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri əsasları. Bakı: Nurlan, 2008.
2. Həbibbəyli İ. Cahana sığmayan Azərbaycan şairi. Bakı: Elm və təhsil, 2019.
3. Hüseynov A. Sənət meyarı. Bakı: Yazıçı, 1986.
4. İsayev K. İsa Hüseynovun romanlarında tarixilik və müasirlik (“Məhşər” romanı əsasında). Mədəniyyət dünyası, Elmi-nəzəri məcmuə, VII buraxılış. 2003.
5. Qədirlı T. İsa Muğannanın “Məhşər” romanında Əmir Teymur obrazı bədii və tarixi kontekstdə. Filologiya məsələləri, 2014, №5.
6. Qocayeva S. Allah-Aləm-İnsan münasibətlərinə Nizami bədii təfəkküründən və Nəsiminin sirr dünyasından baxış. İmadəddin Nəsiminin anadan olmasının 650 illiyinə həsr olunmuş “Klassik Azərbaycan Ədəbiyyatı: Dil, üslub, İdeya problemləri” adlı elmi konfransın materialları. Bakı, 2019.
7. Muğanna İ. İsa Muğanna xatirələrdə. Xan nəşriyyatı, 2018.
8. Muğanna İ. Seçilmiş əsərləri, 6 cildə, III cild. Avrasiya press, 2009.
9. Rəhimli T. İsa Hüseynovun bədii nəsrı ədəbi-nəzəri fikirdə. Filologiya məsələləri, 2013, №2, 2013.

Взгляд на роман «Махшар» с автобиографической призмы

Ульви Микаилов

Бакинский Государственный Университет. Азербайджан.

E-mail: ulviaydin.m@gmail.com

Резюме. В статье дана общая информация о романе "Махшар", даны ссылки на различные исследования, связанные с произведением, выдвинуты новые соображения. Здесь было обращено внимание на то, что сценарий фильма «Насими» был написан Исой Муганна в 1973 году, а большое значение в его написании имели материалы о Насими, привезенные Расулом Рза из Сирии..

Поскольку объектом исследования является создание автобиографизма в романе «Махшар», то в основном исследовано направление отражения определенных моментов, вытекающих из судьбы и характера Исы Муганна, в образе Насими. В статье подчеркивается, что азербайджанский поэт Имадеддин Насими в своих встречах с Ширваншахом Ибрагимом и правителем государства Теймуридов Амиром Теймуром подчеркивает, что мир основан на науке, а не на страхе. Следовательно, поэт способен доказать правителям свою точку зрения. Подобное произошло и в жизни Исы Муганна. Иса Муганна боролся своим пером и мыслями, выступая против несправедливой и необоснованной критики советского режима. Вера Амира Теймура в идеи Насими показывают, что наука и знание обладают наибольшей силой. Каждый человек живет, понимая свою жизнь, а не в страхе, если он обращается к науке, чтобы построить свой образ жизни и свое существование.

Ключевые слова: Иса Муганна, «Махшар», автобиографизм, Насими, хуруфизм, исторический роман

Xanımana Əlibəylinin uşaq poeziyasına ümumi baxışı

Gülnar Qəmbərova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: ms.gulnar_babayeva@mail.ru

Annotasiya. Yaradıcılığını demək olar ki, uşaq ədəbiyyatına həsr edən Xanımana Əlibəyli bir-birindən maraqlı, məzmunlu şeirləri ilə kiçikyaşlı oxucularını sevindirmiş, onların rəngarəng dünyasını öz zərif qəlbi ilə duya bilmişdir. Müxtəlif mövzu və ideyaları özündə əxz edən bu şeirlərdə müəllif hər çağırışında bir faydanın olduğunu qeyd edərək, uşaqlara sxematik şəkildə didaktik məsləhətlər vermir, həm də fikrini əsaslandırır. Bütün bu sadələşdirmə keyfiyyətlər Xanımana Əlibəyli yaradıcılığının əsas xüsusiyyətlərindəndir. Məqalədə onun şeirləri məhz bu aspektdən təhlilə cəlb edilir.

Açar sözlər: Xanımana Əlibəyli, uşaq ədəbiyyatı, poeziya, təhlil, şair

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 22.06.2021; qəbul edilib – 29.06.2021

Overview to children's of poetry of Khanimana Alibeyli

Gulnar Gambarova

Doctor of Philosophy in Philology

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: ms.gulnar_babayeva@mail.ru

Abstract. Devoted her activity to children's literature, Khanimana Alibeyli delighted younger readers with interesting and meaningful poems, and was able to feel their colorful world with her elegant heart. In these poems, which express different themes and ideas in themselves, the author does not only give schematically didactic advice to children, but also substantiates the idea, noting that there is a benefit in every call. All these qualities are one of the main features of Khanimana Alibeyli. Her poems in the article are analyzed from this aspect.

Keywords: Khanimana Alibayli, children's literature, poetry, analysis, poet

Article history: received – 22.06.2021; accepted – 29.06.2021

Giriş / Introduction

Xanımana Əlibəyli uşaqlar üçün müxtəlif mövzu və ideyaları özündə ehtiva edən şeirlər yazan şairlərdəndir. Onun yaradıcılığında uşaqlara aid hər mövzuda şeirə rast gəlmək olar: Vətən sevgisi, anaya məhəbbət, yurd həsrəti, zəhmətə, əməyə məhəbbət, dostluq, doğruluq kimi müsbət keyfiyyətlərin aşılınması, təbiətə vurğunluq, heyvanlara qayğı ilə yanaşmaq və s. Şairin poeziyasının başlıca məziyyəti ondan ibarətdir ki, o heç bir şeirində uşaqlara quru, sxematik şəkildə nəsihət vermir, sözçülükdən uzaq olaraq onları müxtəlif situasiyalarla qarşılaşdırıb nəyin doğru, nəyin yanlış olmasını seçim etməyi uşaqların öz öhdəsinə buraxır.

Əsas hissə / Main part

Şairin yaradıcılığı ədəbiyyat aləmində həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Akademik Bəkir Nəbiyev “Uşaq ədəbiyyatımızın xanım anası” adlı məqaləsində yazır: “Xanımananın əsərlərindəki axıcılıq, uşaq aləminə uyarlıq da qətiyyənlə asan başa gəlmirdi. Yaradıcı sənətkarlar, adətən sevib-seçdiyi mövzunu cana gətirmək, onu öz təbii yatağına salmaq, obrazların hər birinə sözdən uyarlı libaslar biçib geyindirmək, onları canlandırmaq üçün böyük axtarışlar aparır, axtardığını tapmayınca rahatlıq nə olduğunu bilmirlər. Bizim bir oxucu kimi bəyəndiyimiz, sevdikimiz, bəzən hətta aludə olduğumuz cazibədarlıq, rəvanlıq, ahəngdarlıq da şeirdə məhz bu yolla yaranır, ona görə də oxuyanları və dinləyənləri təsirləndirir, razı salır – Xanımananın ən yaxşı əsərlərində olduğu kimi” [4, s.8]

Xanımana Əlibəyli yaradıcılığa ötən əsrin 30-cu illərində başlamışdır. Onun ilk şeiri “Ana” sərlövəsi ilə 1938-ci ildə “Azərbaycan qadını” jurnalında dərc olunmuşdur.

1955-ci ildə “Balaca həkim” adlı ilk şeirlər kitabını nəşr etdirən şairə sonrakı illərdə başqa adlar altında müxtəlif kitablarını nəşr etdirmişdir. “Meşə həkimi” (1958), “İşləməyən dişləməz” (1961), “Ağ çəmən” (1963), “Sənubərin gözləri” (1964), “Ləpələrin nağılı” (1968), “Noğul” (1970), “Əziz komissar” (1980), “Mərcanqulu əfsanəsi” (1990), “Əsərləri” (2 cildə, 2008), “Biletsiz sənişin” (2018) və s. uşaq şeir və poemalarından ibarət kitablarının adlarını çəkməyə bilərik.

“Xanımana Əlibəyli bütün ömrünü yalnız uşaq poeziyasına həsr etmiş, daima kiçikyaşlı oxucuları üçün maraqlı süjetlər düşüncə, müəyyən tərbiyəvi, əxlaqi əhəmiyyəti olan kiçik hekayəyə bənzər nəzm formasında yazılmış əhvalatlar qurmuş, yeni-yeni obrazlı adlara malik personajlar yaratmışdır. O, bütün əsərlərini, hətta dramalarını belə nəzmlə yaratmış, hər bir monoloq və dialoq poetik səviyyəyə qaldıra bilmişdir” [3, s.301.]

Xanımana Əlibəylinin şeirlərini mövzularına görə dörd qrupa ayırmaq olar:

1. Vətən mövzusunda əziz etdirən şeirlər;
2. Təbiət gözəlliklərinə həsr olunmuş şeirlər;
3. Heyvan obrazları yaradılan, təmsil üslubunda qələmə alınmış poetik nümunələr;
4. Ümumi mövzulara həsr olunmuş, ətraf aləmi, gerçəkliyin təsvirini özündə cəmləşdirən nümunələr.

Xanımana Əlibəylinin poeziyasının mühüm dövrü Sovet illərinə təsadüf edir. Bildiyimiz kimi, bu dövrə yazıçılara hakimiyyət quruluşunun ideologiyasına uyğun yazıb-yaratmağı diqqət edirdi. Lakin Xanımana Əlibəyli şeirlərinin çox az qismində “pioner”, “oktyabristlər” kimi ifadələrə rast gəlmək olur. Poetik nümunələrin çoxunda müəllif uşağın daxili aləmini açmağa, onun ətraf aləmlə münasibətini, məntiqi mühakimə və fikir yürütmək bacarığını sərgiləməyə meyil etdiyindən şeirləri bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

İlk nəşr olunan şeirlər kitabında (“Balaca həkim”) müəllifin ümumi mövzulara həsr olunmuş şeirləri toplanmışdır. Bunlardan “Mənim anam” “Hədiyyə”, “Qatar” və s. kimi şeirlərin adlarını qeyd edə bilərik.

Həkimlik fəaliyyəti ilə məşğul olması, bu peşəyə olan bağlılıq müəllifin şeirlərinə də sirayət etmiş, “Balaca həkim”də bu, daha çox özünü bürüzə vermişdir. Anası həkim olan uşaq ondan görüb-götürdüyü hər şeyi evdə tətbiq etməyə çalışır. Öz oyuncaqlarını “xəstə” elan edir, onları divanın üstünə düzür: qazın boğazını yoxlayır, itin belinə banka salır, kuklası Güldəstənin qoluna kompres qoyur və s. Özünün balaca dünyası və zəngin təxəyyül bacarığı ilə belə bir səhnəcik quran uşaq hətta onların sağaldığına belə inanır:

*Təkcə darıxdım yaman,
Soydum düz ona qədər,
Verdiyim dava-dərman
Gördüm, getməyib hədər.
Hamı gözünü açdı,
Birbaşa yanıma qaçdı.*

*Tərtəmiz sağıldılar,
Sevinib əl çaldılar [1, s.6].*

Bu şeirdə müəllif uşağın bu hərəkətlərini təsvir etməklə əslində, uşaqların mənəvi aləminin dərinliklərinə enmiş, onların şüuraltında formalaşmış əsas meyarlara diqqət çəkmişdir. Anası həkim olan uşaq tez-tez bu kimi situasiyaların hadisələrin müşahidəçisi olduğundan evdə də həmin ab-havanın yaranmasına can atır. Müəllif bu şeirlə valideynlərə də sanki bir ismarıq verir: uşaq yaşadığı, böyüyüb şahidi olduğu mühitdə formalaşır. Ona görə, çalışmalıyıq ki, onlara yararlı nümunə olaq.

“Hədiyyə” şeirində tikmə tikən balaca qızın anasına olan dərin sevgisi, rəğbəti, daxildən gələn səmimi duyğuları əks olunur. Qızın yaşıl saplardan istifadə etməklə meşə tablosu, sarı saplardan günəş, onun şüalarını yaratmağa nail olması müəllif tərəfindən çox böyük incəliklə və zövqlə qələmə alınmışdır. Eyni zamanda, tikmə tikən balaca qızığızın anasına hədiyyə etmək məqsədilə bu işə girişdiyini yazıçı uşaqlara sanki bir mesaj kimi ötürür: övladlar analarını sevməli, onlara həm özəl, həm də adi günlərdə diqqətlə yanaşmalıdırlar:

*Bir az ağ parça kəsim,
Axşam olur tələsim.
Bu gün tikiş tikməyə
Əcəb gəlir həvəsim.
Tikməni aram-aram
Bəzərəm, naxışlaram.
Səkkiz mart bayramıdır,
Anama bağışlaram [1, s.8].*

Yuxarıda təhlil etdiyimiz poetik nümunələr Xanımana Əlibəylinin yaradıcılığının ilk illərinə təsadüf etməsinə baxmayaraq, məzmun, üslub, ideya cəhətdən zəngin quruluşa malikdir.

“O məni tərifləsin” şeirində uşaq – valideyn münasibəti ön plana çıxır. Gülər gecə-gündüz tarlada işləyən, əziyyət çəkən anasının əməyinə yüksək dəyər verir. Evləri səliqə-sahmana salır, anasının işdən gəlib rahatlıqla dincəlməsini istəyir. Əslində, bu kiçik şeirdə müəllif Güləri örnək göstərməklə uşaqları Gülər kimi anasına qarşı diqqətli, qayğıkeş olmağa səsləyir:

*Anam tarladan gələr,
Təmiz evdə dincələr.
Qoy o məni hər kəsin,
Yanında tərifləsin [2, s.29].*

“Gəlim Murov tərəfə” uşaqlarda nəciblik, doğmalılıq hissi yaradan bir şeirdi. Şeirin lirik qəhrəmanı oradakı örüşə gedən heyvanlardan biri ilə dost olur, öküzə xüsusi diqqət və qayğı ilə yanaşır. Şeirlərin əksəriyyətində dostluq, sevgi, humanist, səmimi hisslər aşılaman Xanımana Əlibəyli bu ideyaları aşılamaq qayəsini əbəz yerə seçməmişdir. İnsanın mayası bu kimi zəngin duyğularla yoğrulsa, o, gələcəkdə də cəmiyyət üçün yararlı bir fərd, şəxsiyyət kimi formalaşar. Məhz bu düşüncə ilə çıxış edən müəllif həmin ideyalarını oxucuya ötürməyə nail olur.

“Yadigar” şeirinin süjet xətti maraqlı kompozisiya üzərində qurulub. Göyçay səfərindən qayıdan şairəyə bir səbət nar hədiyyə edən oğlanın alicənablığına, diqqətcilliyinə yüksək dəyər verən müəllif onun bu hərəkətini əsl mərifət göstəricisi kimi qiymətləndirir, bu yolla da uşaqlara insanlara qarşı humanist davranmağı aşılayır.

“Qayıqda nəğmə” şeiri müəllif tərəfindən yüksək sənətkarlıq üslubunda qələmə alınmış nümunələrdəndir. Burada seçilmiş ifadələr şeirə xəfif əhval-ruhiyyə gətirir, gözəl təbiət mənzərəsi ilə qarşı-qarşıya olarkən insan ruhunun, onun daxili aləminin təbiət ilə vəhdətdə daha da zənginləşməsini sərgiləyən bu cür poetik nümunələr ona canlılıq, tərəvət bəxş edir:

*Çıxmışiq Xəzərdə üzməyə biz də,
Ləpələr səs verir mənim səsime.
Gördüm ki, xəzriyə dönüb gilavar,
Quş kimi uçurdur onu sahilə [2, s.63].*

Şairin şeirlərində insani münasibətlərin, uşaqlara, onların yaxınlarına olan məhəbbət, sevgi hissələrinin təlqin olunması yüksək dərəcədə özünü göstərir. “Şəkər nənə” şeirində nəvənin nənəyə qarşı olan səmimi münasibəti yer alır:

*Nağıllar iri-iri,
Sən danışsan hər biri
Səhərə çəkər, nənə,
Ən şirin şəkər nənə! [2, s.239]*

“Nelli” şeirinin qəhrəmanı Nellidir. Ancaq bu gəlincik “qara qıvrım telli, qarpqara üzlü, ağ dişlidir. Nelli zənci kimi təqdim olunur. Öz kuklasını sevən, ona qarşı qayğıkeş münasibət bəsləyən balaca qızın timsalında müəllif sanki insanlar arasında irqi ayrı-seçkiliyə qarşı etiraz səsini ucaldır.

Xanımana Əlibəyli yaradıcılığında əsas poetik məkanı gülüş əhval-ruhiyyəsi yaradan şeirlər tutur.

“Rəqqasə” şeirində Şölənin rəqsini təsvir edən müəllif bədii təsvir vasitələrindən məharətlə istifadə edərək Şöləni qu quşuna, ceyrana bənzədir. Şölə rəqsə, musiqiyə meyilli olduğundan məharətlə süzür. Ancaq digər fənlərə marağı olmadığından onlar kənar qalır. Müəllif burada qəhrəmanın xarakterini açmaq üçün fənləri danışdırma üsuluna əl atır:

*“Hesab” və “Ana dili”
Dedi: Bizi də tanı!
Rəqqasə, aç çantanı!
Bizi salmasan yada
Bir ilin gedər bada [2, s.78]*

Göründüyü kimi, bir çox şeirlərdə təsadüf etdiyimiz süjet xətti, hadisələrin müəyyən ardıcılıqla qurulması bu kiçik şeirdə də özünü göstərir. Bu da müəllifin forma və məzmun vəhdəti prinsipinə sadıqlığını soraq verir. Bu şeir haqqında Tofiq Mahmud yazır: “Rəqqasə qız haqqında o, təsvir və tərənnüm etməklə, qızın rəqsə olan məhəbbətini göstərməklə şeirini asanlıqla bitirə bilərdi. Şeir heç də yarımçıq görünməzdi. Yox, bu şairə üçün az olmuş, əsasən maraqlı mövzudan məharətlə istifadə etməyi bacarmışdır” [5, s.23]

Nəticə / Conclusion

Ümumiyyətlə, Xanımana Əlibəyli yaradıcılığı sırf uşaqlara ithaf olunmuşdur. Amma bu poeziya nümunələrini incələyərkən şairin şeirlərinin problematikasının, mövzusunun rəngarəng olduğunun şahidi oluruq. Yurda sevgi, Vətən torpaqlarının gözəlliyini vəsf edən bu şeirlərlə yanaşı, eyni zamanda, insani münasibətlər, insanın hiss-həyəcanını, duyğularını özündə əxz edərən poetik nümunələrə də təsadüf olunur. Bu səmimi hissələrin timsalında müəllif uşaqların valideynə, ətraf aləmə, cəmiyyətə uyğunlaşmasını təmin edən, onlara qarşı qayğıkeş münasibətin formalaşmasına təkan verən şeirlər ərsəyə gətirmişdir.

Ədəbiyyat / References

1. Əlibəyli Xanımana. Balaca həkim. Bakı: Azərbaycan Uşaq və Gənclər Nəşriyyatı, 1955.
2. Əlibəyli Xanımana. Biletsiz sənişin. Bakı: TEAS Press Nəşriyyat evi, 2018.
3. Xəlilov Zahid, Əsgərli Füzuli. Uşaq ədəbiyyatı. Bakı: ADPU, 2017.
4. Nəbiyev Bəkir. Uşaq ədəbiyyatımızın xanım anası: Xanımana Əlibəyli. "Ədəbiyyat qəzeti", 2008, 11 yanvar.
5. Tofiq Mahmud. Uşaqların sevimlisi. "Azərbaycan" jurnalı, 1962, № 8.

Общий взгляд на детскую поэзию Ханыманы Алибейли

Гюльнар Гамбарова

Доктор философии по филологии

Институт литературы имени Низами Гянджеви. Азербайджан.

E-mail: ms.gulnar_babayeva@mail.ru

Резюме. Ханымана Алибейли, посвятившая свое творчество, можно сказать, детской литературе, порадовала маленьких читателей интересными, содержательными стихами, смогла прочувствовать их красочный мир своей нежной душой. В этих стихах, содержащих различные темы и идеи, автор не только схематично дает дидактические советы детям, но и обосновывает свою мысль, отмечая, что в каждом их призыве есть польза. Все эти качества являются основными чертами творчества ханум Алибейли. В статье анализируются его стихи именно с этого аспекта.

Ключевые слова: Ханымана Алибейли, детская литература, поэзия, анализ, поэт

Azərbaycan lirik poemasında ədəbi portret: funksionallığı və mövqeyi

Aytac İsmayilli

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: ismayilliaytac94@gmail.com

Annotasiya. Məqalədə Rəsul Rzanın “Qızılgül olmayaydı”, “Son gecə”, Hüseyn Arifin “Natəvan” lirik poemalarında ədəbi portretin funksionallığı və mövqeyi araşdırılır.

Ədəbiyyatda portret xarakter yaratmaq, bir şəxsin xarici və daxili aləminin, fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin canlandırılması üçün bir vasitədir. Lirik poemada portret həm təzahür formasına, həm də öz funksional məzmununa görə fərqlənir. Janrın tələbinə, müəllifin fərdi yazı üslubuna uyğun olaraq portret obrazlar müxtəlif formalarda təqdim edilir. Portretin yaradılmasında bədii üsul və metodlardan, ideya-estetik prinsiplərdən, ifadə vasitələrindən, digər bədii elementlərdən və sözün poetik imkanlarından istifadə olunur.

Haqqında danışdığımız lirik poemalarda portret tək bir tarixi şəxsiyyətin bioqrafiyasının canlandırılması ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda obrazın daxili aləmi, fərdi psixoloji xüsusiyyətləri müəllifin estetik baxışı ilə birləşir, əsərin ideyasını çatdırmaq üçün bir vasitəyə çevrilir. Portretin yaradılması zamanı bir tarixi şəxsiyyətin fonunda ictimai-siyasi həyatın mənzərəsi, dövrün portreti canlandırılır. Portret obrazlar lirik süjetin mahiyyətini təşkil edərək mətnin ideoloji, fəlsəfi fikrini müəyyənləşdirir, əsərin bədii məzmununu açmaqla yanaşı, sənətkarın dövrə olan münasibətini də ifadə edir.

Açar sözlər: Lirik poema, ədəbiyyatda portret, tarixi şəxsiyyət, lirik süjet, lirik qəhrəman

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 10.02.2021; qəbul edilib – 23.02.2021

Literary portrait in the lyric poem of Azerbaijan: functionality and position

Aytaj İsmayilli

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: ismayilliaytac94@gmail.com

Abstract. The article examines the functionality and position of the literary portrait in Rasul Rza's lyrical poems "If only there were not a rose", "The Last Night", Huseyn Arif's "Natavan".

One of the ways to create a portrait character in literature is to revive the external and internal world, individual-psychological features of a person. In a lyrical poem, a portrait differs both in its form of manifestation and in its functional content. According to the requirements of the genre, the author's individual writing style, portrait images are presented in different ways. Artistic methods and techniques, idea-aesthetic principles, means of expression, other artistic elements and poetic possibilities of the word are used in the creation of the portrait.

In the lyrical poems we are talking about, the portrait is not limited to the revival of the biography of a single historical figure, but the inner world of the image, individual psychological features are combined with the author's aesthetic vision, becoming a means to convey the idea of the work. During the creation of the portrait, the landscape of socio-political life, the portrait of the period is revived against the background of a historical figure. Portrait images form the essence of the lyrical plot, determine the ideological and philosophical thought of the text, reveal the artistic content of the work, as well as express the artist's attitude to the period.

Keywords: lyric poem, portrait in literature, historical identity, lyrical plot, lyrical hero

Article history: received – 10.02.2021; accepted – 23.02.2021

Giriş / Introduction

İlk olaraq özünü vizual sənətlərdə göstərən portret zaman-zaman ədəbiyyatda funksionallaşmağa, janrların özünüifadə prinsiplərində element kimi çıxış etməyə başlayır. Hər bir sənət növündə mövcud olan portret sənətlərin fərdi xüsusiyyətlərindən, həyatı əks etdirmə prinsip və yollarından asılı olaraq fərqli forma və şəkildə özünü göstərir. Məsələn, rəssamlıqda portret dedikdə bir insanın hərəkətsiz vəziyyətdə, zahiri görünüşünün təsviri nəzərdə tutulur. Ədəbiyyatda isə portretin özünəməxsus funksiyası, estetik prinsipləri vardır. Belə ki, ədəbiyyatda portret obrazların zahiri görkəmi ilə bərabər, müxtəlif vəziyyətlərdə, bütün hərəkətləri, insanlara, onu əhatə edən mühitə münasibəti, daxili aləmi ilə birgə canlandırılır. Bədii əsərdə portret hər hansı bir şəxsin sadəcə xarici görünüşünün təsvirindən ibarət olmur, ümumilikdə hadisələri və predmetləri əks etdirərək ədəbi nəticə kimi meydana çıxır, həm də dövrün ictimai məzmununu, əsərin ümumi ideyasını əks etdirir.

Əsas hissə / Main Part

Lirik poemada portret geniş və çoxfunksiyalı bir anlayışdır, təzahür üsuluna, ifadə texnikasına görə fərqlənir. Portret lirik poemada sadəcə bir qəhrəman yaratmaq vasitəsi deyildir, əsərin əsas mövzusunu, lirik süjetin mahiyyətini təşkil edərək müəllifin fikir və mövqeyini, əsərin ideyasını ifadə etmək üsuludur. Obrazın daxili aləmində baş verən dəyişikliklər lirik süjetin əsası kimi lirik portretə sənətkarlıq göstəricisinə çevrilir. Tarixi şəxsiyyətlərə həsr olunmuş lirik poemalarda obrazın ətraflı, detallı təsviri tamamilə olmaya da bilər, portret yaratmaq üçün obyektə istinad kifayətdir. Portretin lirikada özünəməxsusluğu nədən ibarətdir? Şair bir şəxsiyyət obrazı yaratmaqla bir tərəfdən bu bədii obrazın fərdiliyini çatdırır, digər tərəfdən isə yaratdığı obraz vasitəsilə insanla dünya arasındakı münasibətlər haqqında ümumiləşdirilmiş fəlsəfi və estetik fikirlər irəli sürür.

Azərbaycan ədəbiyyatında müxtəlif zaman kəsiyində tarixi şəxsiyyətlər haqqında fərqli janrlarda bir çox bədii nümunələr qələmə alınmışdır. Lirik poemalarda da tarixi şəxsiyyətlərin bədiiləşdirilmiş obrazları, bu obrazların timsalında mühitin və zamanın bədii mənzərəsi yaradılmış, dövrün xarakterik hadisələri canlandırılmışdır. Məmməd Rahimin “Natəvan”, Rəsul Rzanın “Füzuli”, “Uzaq yollardan gələn”, “Qızılgül olmayaydı”, “Son gecə”, Hüseyn Arifin “Natəvan” və başqa lirik səpkili poemalarda müxtəlif dövrlərdə yaşayıb-yaratmış şairlər bir obraz-ədəbi qəhrəman kimi yüksək sənətkarlıqla canlandırılmış, xalqın tarixinin ibrətamiz səhifələri, bu fonda lirik-psixoloji sarsıntıları qələmə alınmışdır.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Rəsul Rza poema janrının inkişafında xüsusi xidmətlər göstərmiş, xalqımızın mədəniyyət tarixində mühüm rol oynayan böyük şəxsiyyətlərə həsr olunmuş bir sıra poemalar yazmışdır. Şairin 60-cı illərdə yazdığı poemalarda yeni üslubi xətt müşahidə edilir. Belə ki, şairin bu əsərlərində dövrün çətinliklərini, iztirablarını yaşamış insan surətlərinin portretlərini görmək mümkündür. Məhz bu baxımdan Rəsul Rza yaradıcılığında xüsusi yer tutan əsərlərdən biri “Qızılgül olmayaydı” poemasıdır. Poema görkəmli şair, repressiya qurbanı Mikayıl Müşfiqin 60 illik yubileyi münasibətilə yazılmışdır. 1937-ci il repressiya dövrü hadisələrindən bəhs olunan poemada Rəsul Rza dostluq etdiyi, yaxından tanıdığı, həyatdan vaxtsız getmiş Mikayıl Müşfiqin dolğun obrazını yaratmış, şairin həyatının bəzi məqamları fonunda bütöv bir tarixi dövrün, siyasi-ictimai və həm də ədəbi mühitin səciyyəvi mənzərəsini dolğun şəkildə əks etdirmişdir. Poemanın başlanğıcında Müşfiqin həyat yoldaşı Dilbər gəlişi ilə Rəsul Rzanın şairlə bağlı acılı-şirinli günləri, yaşantıları gözləri önündən gəlib keçir. Poemada poetik fikrin anımlar üzrə düzülüşü müəyyən süjet rolunu oynayır.

Xatirələrin əsasını Mikayıl Müşfiq ilə “Gənc işçi”də tanış olmaları, şeirin səsi, nəfəsi ilə bərkiyən dostluqları, birgə keçirdikləri yaxşı, pis günləri təşkil edir.

Rəsul Rza xatirələr işığında təhlükəli, sərt zamanda yaşayan həssas qəlbli dostu Mikayıl Müşfiqin coşğun həyatını, mənalı, döyüşkən ömür yolunu təsvir etmişdir. O bütün varlığı ilə poeziyaya bağlı olan, hər kəs tərəfindən sevilən şair haqqında fikirlərini o qədər aydın şəkildə qələmə alıb ki, Müşfiqin portreti ən incə detalları ilə insanın göz önündə canlanır. Obrazın xarakterik xüsusiyyətləri onun qəlbinin, duyğularının, əməllərinin ifadəçisi rolunu oynayır, fərdi xüsusiyyət həddini aşaraq ictimai məna daşıyır, Rəsul Rza onun simasında, hərəkət və davranışında yaşadığı mühitin, cəmiyyətin mənzərəsini yaradır. Müşfiqin keçirdiyi hisslər, onun psixologiyası, həyəcanları hərəkətlərində özünü büruzə verir, zahiri keyfiyyətləri daxili aləminin aynasına çevrilir:

*Dilindəydi çox zaman
acığı, qəzəbi.
Həm bədəndən zəif idi,
həm də xeyli əsəbi.
Gah görürdün,
kəskin, odlu sözüylə
rəqibini dağladı,
Gah görürdün,
bircə sözdən,
qısılib bir bucağa,
xısın-xısın ağladı [3, s.233].*

Obrazların əyaniləşdirilməsində, portretləşdirilməsində ifadə vasitələri, məcazlar mühüm rol oynayır. Şairin “Qızılgül olmayaydı” poemasında bənzətmələr çoxçalarlığı ilə seçilir və xüsusi yer tutur. Həyati situasiyalar, sosial-ictimai problemlər poemanın əsasını təşkil edir. Belə ki, o, faciəli, təşviş və nigaranlıq dolu günləri mənalandırmaq üçün belə bir bənzətmə verir:

*Bir qıl körpüydü sanki
ömrün yolu.
Anadan yeni olmuş kimi
çarpınırdı ürək,
gəcə qapı döyülsə...
Qara fikirlər
qara milçək kimi,
gedir-gedir,
yənə dönürdü geri [3, s.241].*

Ədəbi portret sənətkarların həyata baxışı, dünya görüşü, estetik ideali ilə əlaqəlidir, onun ictimai mühit, dövr haqqında fikir və düşüncələrinin obrazlı şəkildə ifadəsidir. “Qızılgül olmayaydı” poemasında da Rəsul Rza Mikayıl Müşfiqin başına gələnlər ilə dövrün ictimai-siyasi xarakterini açır, zamanın bütöv, hərtərəfli mənzərəsini yaradır. Rəsul Rza bununla da yaşadığı dövrün aydın görünən rəsmi, parlaq surəti, güzgüsü olan Mikayıl Müşfiq obrazının həyatı fonunda ictimai vəziyyəti, zamanın portretini yaradır, sovet rejiminin ən amansız repressiyalar dövrünü təsvir edir. Şairin obrazı ilə yaşadığı amansız dövr vəhdətdə qələmə alındığından əsərin ictimai təsiri güclüdür. Rəsul Rza Müşfiqin portretini yaradarkən yalnız bir şəxsin həyatını təqdim etməklə kifayətlənmir, həm də bu elə bir prizma səciyyəsi daşıyır ki, onda böyük bir nəslin taleyi görünür. Müşfiqin taleyi fonunda yüzlərlə, minlərlə müasirinin, sürgün olunanların, öldürülənlərin, qalanların, susmağa, hafizələri silinməyə məhkum edilmişlərin faciəsi, lirik “mən”nin özünün də mənəvi iztirabları canlanır:

*Gecə yola çıxanları
Gündüz kim axtarardı?
Kimisi getdi,
biri də geri dönmədi
qara maşına minib.
Kimisi xoşbəxt oldu
əqlini itirib [3, s.240].*

Ədəbiyyatda yaradılan hər bir portret yüksək, bəşəri ideyaların daşıyıcısına çevrilir, böyük ideoloji funksiya yerinə yetirir. Özünəməxsus dəsti-xətti, ideya-estetik prinsipləri ilə seçilən Rəsul Rza da müasir gözlə, yaşadığı dövrün ideologiyası ilə keçmiş xatirələrinə qayıdır, Mikayıl Müşfiqin xarakterini açır, tarixi hadisələri təhlil-tənqid süzgəcindən keçirir. “Obrazın portretləşməsi mühitin portretləşməsi deməkdir. Obraz mühitin “siması”dır, dövrün, zamanənin bədii əksidir, müəllifin öz zamanəsi barədəki narahatlığı, düşüncəsidir. Müxtəlif adamların portretini yaratmaqla sənətkar öz ideya mövqeyini də xarakterizə edir və zamanın sosial fəlsəfi konfliktlərini açmaqla, gərgin tarixi proseslərin məzmununu aydınlaşdırmağa çalışır” [4, s.73]. Şair Müşfiqin portret obrazı, digər bədii vasitələrlə ictimai mühitin xarakterini, zamanın səciyyəvi məqamlarını açmış, dövrün siyasi mənzərəsini yaratmışdır.

Poemada Mikayıl Müşfiqin portreti Rəsul Rzanın həyata baxışı, estetik ideali ilə bağlı olub həyat haqqında fikirlərinin, düşüncələrinin obrazlı ifadəsinə çevrilir. Sözə, şeirə, sənətə azadlıq istəyən şair poemanı nikbin əhvali-ruhiyyə ilə tamamlayır.

Rəsul Rzanın lirik-fəlsəfi ovqatın aparıcı olduğu “Son gecə” poeması İmadəddin Nəsimiyə həsr olunmuşdur. Şair “Son gecə” poemasında Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında xüsusi mövqeyi olan böyük şairimiz Nəsiminin Hələb zindanında ölümünə bir gün qalmış keçirdiyi hisslərindən, düşüncələrindən, bəşəri ideallarından bəhs edir. Poemanı Hələb şəhərinin müasir və keçmiş tarixinin canlandırılması ilə başlayan şairin bədii təfəkkürünün spesifik xüsusiyyətləri tarixi hadisələrin təsvirində aydın nəzərə çarpır. Şairin dövrü, mühiti, həyatı, həqiqət uğrunda mübarizəsi tarixi faktlar müasir sənətkar düşüncəsi ilə birləşir, tarix müasirliyin mənəvi-əxlaqi sınaq meyarı kimi üzə çıxır.

Poeziyada, rəssamlıqda, kinoda, musiqidə gördüyümüz Nəsimi obrazı yeni bir səpkidə, bədii dəyərləndirmə fərdiliyi ilə təqdim olunub:

Burda keçir son gecəsi

*İmadəddinin
Bir küncdə
diz üstündə oturub:
nə görkəmində məyusluq,
nə gözlərində kin.
Sakitdir.
Təlatümü susmuş
dərya kimi [3, s.135].*

Obrazın zahiri əlamətlərinə diqqət verilməsi, həyati detalların, hərəkət və davranışlarının əks etdirilməsi, xarakter kimi bütövlüyünü təmin edən, portret səviyyəsinə yüksəldən, müəllifin ideyasının aynasına çevirən əsas vasitələrdəndir. Nəsiminin Şirvan, Təbriz, Naxçıvan haqqında düşüncələri, insanlığın izzətli yolu haqqında monoloqu, Sabir poeziyası haqqında fikirləri ilə Rəsul Rza müxtəlif zaman və məkanda baş vermiş hadisələri assosiativ düşüncə tərzilə birləşdirir:

*İşıqlı günlər gələcək
Bir-birindən mənalı,*

*bir-birindən göyçək...
Nə bilsin ki,
hələ uzun əsrlər,
insanlığın yolu
iztirablar, dözümlər
yolundan keçək
Bir gün,
Şirvan oğlu Sabir də
haqsızlığın, xalq dərdinin
acısını içəcək [3, s.140].*

“Poetik təfəkkürün assosiativ prinsip üzrə ifadəsi bu gün müasirlərimizi narahat edən əxlaqi-mənəvi problemləri zaman və məkan etibarilə müxtəlif hadisələrin vəhdətində təsvir və tərənnüm etməyə imkan yaradır” [1, s.162].

Nəsimi obrazının canlandırılması müəllifin öz zəmanəsi, dövrü barəsindəki narahatlığının, düşüncəsinin təcəssümüdür. Şair onun portretini yaratmaqla öz ideya mövqeyini də xarakterizə edir, zamanın sosial-fəlsəfi konfliktlərini açmağa, gərgin tarixi proseslərin məzmununu aydınlaşdırmağa çalışır. “Son gecə” poeması İmadəddin Nəsiminin təkə həyat yolunu araşdırmaq baxımından deyil, eyni zamanda onun yaşayıb-yaratdığı dövrün gerçəkliklərinin əks etdirilməsi, bütövlükdə tarixi şəxsiyyət obrazının yaradılması baxımından əhəmiyyətlidir.

Hüseyn Arif “Natəvan” poemasında Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixində xüsusi yeri və xidmətləri olan, xeyriyyəçi, xalqın rifahı uğrunda mübarizə aparan Xurşidbanu Natəvanın obrazını yaratmışdır. Lirik səpkili poemada Natəvanın həyatı və yaradıcılığı, ictimai amalı, dövrü yüksək sənətkarlıqla qələmə alınmışdır.

Hüseyn Arif oğlu Arifin acı xatirəsinə həsr etdiyi poemada övlad itirməyin acısını yaşayan Natəvanın kədərini ifadə edir. Müəllif ədəbi-bədii dilin zənginliyi, orijinal ifadə vasitələri ilə şairənin ağrı-acılarını, qarşılaşdığı çətinlikləri, vaxtsız qocalmasını, gözünün nurunu itirməsini, dövrün haqsızlıqları ilə tək bir insanın taleyini deyil, bütövlükdə onun yaşadığı dövrün faciəsini qələmə alır:

*Ümidini itirənə
Ümid oldun, dirək oldun.
Ürəyində bir dünyanın
Möhnət dağı, ağrı dağı...
Bozardı gül üzün getdi.
Susdu ötən dodaqların
Söz mülkündən sözün getdi [2, s.74-75].*

Hüseyn Arif Natəvan obrazı ilə tarixən baş vermiş hadisələri canlandırmaqla bərabər, həm də bu hadisələrə emosional estetik münasibətini ifadə edir, bu isə onun estetik idealının təcəssümünə çevrilir. “Həyat həqiqətlərinin, real varlığın daha canlı və real təsvirini yaratmaq üçün şair öz duyğu və hisslərini qələmə alır, onun həyata lirik fərdi münasibəti ümumiləşdirilmiş funksiya daşıyır, bədii nəticələr çox zaman lirik obrazın öz simasında fikir və düşüncələrində cəmləşərək konkretlik kəsb edir, poetik obraz sənətkar idealının ifadəsinə çevrilir” [4, s.110]. Poemada lirik qəhrəmanın hiss və düşüncələri, iztirabları mühüm yer tutur, lirik qəhrəman öz duyğu və düşüncələrindən söz açır, dövrədən şikayətlənərək lirik obrazın fonunda ictimai-siyasi həyatın mənzərəsini yaradır:

*Sənin oğlun, mənim oğlum,
Sındı qolun, sındı qolum,
Mənmi sənə həyan olum,
Sənmi mənə həyan, bacım?...*

*Vüsalın həsrətlə çiyin-çiyinə,
Həsrətlə əkizdir vüsalın sənin.
Dumana qərğ olub, çiskinə batdın,
Dövrün zavalıdır zavalın sənin [2, s.66].*

Hüseyn Arifin “Natəvan” poeması yaşadığı dövrdə göstərdiyi xeyirxah əməlləri ilə tarixdə iz qoyan şair və rəssam Natəvanın ədəbi portretinin yaradılması və bu fonda dövrün ziddiyyətlərinin əks etdirilməsi baxımından yaradıcılığında mühüm yer tutur.

Nəticə / Conclusion

Lirik poemalarda portret obrazın zahiri əlamətlərinin təsviri kimi deyil, fərdin daxili aləmi, hissi-emosional, psixoloji xüsusiyyətləri kimi müşahidə olunur və onun həyatı lirik süjetin mahiyyətini təşkil edir. Belə ki, geniş və çoxfunksiyalı anlayış olan portret lirik poemada yalnız ədəbi şəxsiyyətin obrazını yaratmaq üçün vasitə olmayıb, müəllifin estetik baxışını, əsərin ideoloji fəlsəfi məzmununu ifadə edir. Müəlliflərin əsərlərində dilin zəngin ədəbi-bədii, lirik poetik vasitələrini məharətlə işlədərək yaratdığı portret-obrazları təkcə həmin ədəbi şəxsiyyətin xarakterinin, taleyinin, həyat yolunun bədii cəhətdən əks olunmasının araşdırılması baxımından deyil, eyni zamanda onların yaşayıb-yaratdığı dövrün reallıqlarının sənət dili ilə işıqlandırılmasının aydınlaşdırılması baxımından əhəmiyyətlidir. Ayrı-ayrı şairlərin yaradıcılığında portret obrazlar fərdi-üslubi xüsusiyyətlərə malik olsa da, ümumiyyətlə ədəbi portret müəyyən tarixi dövrün, ictimai-siyasi hadisələrin əks etdirilməsinə xidmət edir.

Ədəbiyyat / References

1. Alışanlı Şirindil. Ədəbi-bədii düşüncənin sərhədləri. Bakı: Sabah, 2010.
2. Hüseyn Arif. Poemalar, pyeslər, tərcümələr. 9 cildə, V cild. Bakı: MBM, 2014.
3. Rəsul Rza. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə, IV cild. Bakı: Öndər nəşriyyat, 2005.
4. Vəliyev İsmayıl. Ədəbi portret və xarakter. Bakı: Yazıçı, 1981.

Литературный портрет в азербайджанской лирической поэме: функциональность и позиция

Айтадж Исмайлы

Институт Литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: ismayilliyat94@gmail.com

Резюме. В статье исследуются функциональность и позиция литературного портрета в лирических стихах Расула Рзы «Если бы не было розы», «Последняя ночь», «Натаван» Гусейна Арифа.

Будучи одним из способов создания портретного характера в литературе, они являются средством оживления внешнего и внутреннего мира личности, его индивидуально-психологических особенностей. В лирической поэме портрет отличается как по форме проявления, так и по функциональному содержанию. В соответствии с требованиями жанра, а также с индивидуальной писательской манерой автора портретные образы представляются по-разному. При создании портрета используются художественные приемы и методы, идейно-эстетические принципы, средства выражения, другие художественные элементы и поэтические возможности слова.

В лирических поэмах, о которых идет речь, портрет не ограничивается воссозданием биографии отдельного исторического деятеля, одновременно с этим внутренний мир образа, индивидуально-психологические особенности объединяются с эстетическим видением автора, становясь средством для передачи идеи произведения. При создании портрета на фоне одного исторического деятеля воссоздается картина общественно-политической жизни, портрет эпохи. Составляя суть лирического сюжета, портретные образы определяют идейно-философский замысел текста, наряду с раскрытием художественного содержания произведения, выражают отношение художника к эпохе.

Ключевые слова: лирическая поэма, портрет в литературе, историческая личность, лирический сюжет, лирический герой

Şərif Ağayarın hekayələrində Qarabağ ruhu

Hənifə Səlifova

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: henife.selifova87@mail.ru

Annotasiya. Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra Qarabağ mövzusunda çoxlu nəsr nümunələri, o cümlədən hekayələr yarandı. Tanınmış yazarlardan olan Şərif Ağayarın hekayələri də bu mövzuda yazılmış dəyərli nümunələrdən sayılır. Məqalədə Şərif Ağayarın Qarabağ mövzusunda yazdığı hekayələrin elmi təsnifi və təhlili yer alıb. Hekayələr mövzu, ideya, üslub və problematika cəhətdən şərh olunub. Yazıçının seçdiyi priyom, epizod və hadisələrin canlılığı, orijinallıq və s. kimi diqqətçəkən məqamlar vurğulanıb.

Açar sözlər: Şərif Ağayar, Qarabağ, hekayə, müharibə

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 12.01.2021; qəbul edilib – 23.01.2021

The spirit of Karabakh in the stories of Sharif Aghayar

Hanifa Salifova

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: henife.selifova87@mail.ru

Abstract. After Azerbaijan gained independence, many examples of prose, including stories, were created on the subject of Karabakh. The stories of Sharif Aghayar, one of the well-known writers, are also valuable examples written on this subject. The article contains a scientific classification and analysis of the stories written by Sharif Aghayar on Karabakh. The stories are interpreted in terms of theme, idea, style and issues. Highlights such as the author's choice of the episode, the vividness and originality of the episodes and events were emphasized.

Keywords: Sharif Aghayar, Karabakh, story, war

Article history: received – 12.01.2021; accepted – 23.01.2021

Giriş / Introduction

Müstəqillik dövrü ədəbiyyatında özünəməxsus yeri olan yazarlardan biri də Şərif Ağayardır. Dövrünün mənzərəsini daim diqqətdə saxlayan Şərif Ağayar yaradıcılığa şeirlə başlasa da, daha çox hekayə və roman müəllifi kimi tanınmışdır. Hekayələri “Aftafalı antrakt”, “Xanım T” (39 hekayə) və “Arıların səssizliyi” (20 hekayə) kitablarında toplanmışdır. Yazıçının “Haramı” (2011), “Gülüstan” (2015), “Arzulardan sonrakı şəhər” (2017), “Ağ göl” (2018), “Komandır” (2019) romanları Şərif Ağayarı uğurlu roman müəllifi kimi də tanıtmışdır. Əsərlərinin əksəriyyətinin mövzusu Qarabağ müharibəsinin törətdiyi fəsadlar, qaçqın və köçkünlərin acınacaqlı həyat təzi və doğma torpaqlara qayıtmaq arzusu təşkil edir. Müəllifin yaradıcılığında müharibə mövzusu geniş yer verməsinin səbəbini həm də doğulub boya-başa çatdığı doğma Laçın torpağının düşmən tapdağında olması ilə əlaqələndirmək olar.

Müharibə mövzusu ədəbiyyatda həmişə aktual olmuşdur. İstər kiçikhəcmli, istərsə də irihəcmli əsərlər müharibə həqiqətlərini çatdırmaq üçün əsas vasitədir. Bəzi əsərlər var ki, birbaşa müharibənin içindən yazılır, ön cəbhədə döyüşlərin fədakarlığından bəhs edir, bəziləri arxa cəbhə insanlarını və onların həyat təzini əsas mövzu kimi götürür. Şərif Ağayar hekayələrinin də

əsas mövzusu müharibənin canlı təsviri olmasa da, müharibənin özü ilə gətirdiyi fəlakətlər, həmin dövr insanların faciəvi yaşam tərzi, onların hiss və şüurunun zədələnməsidir.

Əsas hissə / *Main Part*

Şərif Ağayarın hekayələrində yazıçının bioqrafiyasından nəşət edən təhkiyə üslubu diqqəti cəlb edir. Qəhrəmanların yaşantıları, başlarına gələn əhvalatlar, oxşar süjet xətləri, mövzu seçimi və məzmun əhatəliliyi, problemin qoyulması və həlli yazıçının düzgün metod seçməsindən xəbər verir. “Şəkil” hekayəsi bu cəhətdən yazıçının uğurlu hekayələrindən sayılır. Hekayənin süjet xətti oxucunu əsəri sonuna qədər oxumağa və nəticə çıxarmağa vadar edir. Qarabağ müharibəsinin acı nəticələri, qaçqın və köçgünlərin məşəqqətli həyatı, başlarına gələn hadisələr hekayənin əsas mövzudur. Hekayənin uşaq dilindən nəql olunması onun sentimentallığını artırmış olur. Hekayənin əvvəlində babasına acıqlı olan, üstəlik onun divardakı şəklinin gözlərini oyub öz uşaq təxəyyülündə babasından qisas aldığı düşünən uşağın sonrakı taleyi o qədər acınacaqlı olur ki, etdiklərindən çox peşman olur:

“Babam yeraltı qazmamızın böyründəki basmanın yanında ala-tala görünən qara tərəf oturub özü üçün nəse düşünərkən birdən ağıma gəldi ki, bütün baş verənlərin baskarı mənəm. Əgər pərgarın ucuyla babamın şəkildəki gözlərini oymasaydım, o, kor olmaz, evimiz dağılmaz, əmim itkin düşməzdi. Babam kor olmasa uzun çubuğunu əlinə alıb yad adamları evimizdən qovar, əmimi tapar, bizi Hacı Süleymanın istilərinin-mığmıgalarının əlindən xilas edərdi.” [2, s.16]

Həddindən artıq isti, quraq, soyuğu çox dözülməz olan Aran torpaqlarında qaçqınların çəkdiyi əzab-əziyyətlər müəllifin “Cəfər əmimin yolları” hekayəsində də xatırlanır. “Şəkil” hekayəsi ilə eyni motivlər əsasında yazılmış, əhvalatların sanki davamı olan bu hekayə də öz orijinallığı ilə seçilir. Təhkiyənin bu cür sadə və anlaşılan tərzdə olması hekayənin uğurunu şərtləndirmiş olur. Əsərin əsas ideyası müharibəyə, vəhşiliyə, insan ölümü və işgəncələrinə, qeyri-insani münasibətlərə nifrət aşladığı üçün dövrün hadisələri ilə səsleşir. Mədinə ərinin itkin düşməsinə, mal-qarasının əlindən çıxmasını heç cür qəbul edə bilmir, körpə uşaqlarını böyütmək qayğısı, xəstə qızının naməlum taleyi onu daim narahat edir və bütün bunların günahkarı kimi ərini acılayır:

“İnəklərimi onun-bunun umuduna qoyub atdana-atdana nəyə gəlmisən, ədə?!” – Mədinə bibim əlində süpürgə qamış daxmanın qapısında müntəzir dayanmışdı: – “Yelli gədiyin qaçaq-quldurunamı verdin mənə xınalı inəklərimi? Yoxsa satıb xərclədin? Altı uşaq aranın düzündə nə yeyib-içəcək?!” – süpürgənin ucuyla xırda uşaqlarını göstərdi” [2, s.23].

Hadisələrin dinamik inkişafı əsər boyunca sənəmədən davam edir. Və sonda yenə də ümitsizlik, müharibənin gətirdiyi fəlakətlərin fonunda acı və ayrılıq. Müharibədə itkin düşən atasını görmək ümidi ilə yaşayan balaca Fəridənin xəstəliyi getdikcə daha da şiddətlənir və günlərin birində atasının şəklini qucaqlayıb öpərək bu dünya ilə vidalaşır.

Müharibənin acı nəticələrinin məhv etdiyi Qumru (“Qumru”), bəxti gətirməyən Məsmə (“Məsmə üçün dua”), doğma yurd-yuvasının həsrətindən aqlını itirən Mədət kişi (“Arıların səssizliyi”), qara dərilili ingilis Corcinin təhqiredici humanitar yardımlarından sevinən xəstə Abbasəli (“Corcinin evi”), içkinin bədbəxt etdiyi Balabəy (“Balabəy”), başqalarının malını mənimsəyən kəndxuda (“İşğaldan bir gün əvvəl”) və başqaları Şərif Ağayarın yaratdığı tipik “müharibə hekayəsi” obrazlarıdır.

Şərif Ağayarın hekayələrində ayrılıq, həsrət motivləri o qədər güclüdür ki, hadisələrin həyat həqiqəti olduğuna inanmamaq olmur. Qaçqınlar üçün salınmış qəsəbəyə heç cür öyrəşə bilməyən Mədət kişi (“Arıların səssizliyi”) hər Allahın günü Şor kanalın dikdirinə çıxıb öz doğma el-obasına həsrətlə baxar, daim ora can atar, xəyalının dərinliklərində qanadlanıb öz evlərinə uçardı. “Elatın gələn vədəsidə, indi hasarım uçub, gərək gedib uçan daşları yerinə qoyam, yoxsa heyvanlar bağı alt-üst eləyər, arı yeşiklərini aşırar...” [2, s.107]

“Yaddaş” hekayəsindəki Köçəri dayı yaşsəksəni keçməsinə, yaddaşını itirməsinə baxmayaraq yurd həsrəti ilə yaşayır, heç cür məskunlaşdıqları yataqxanaya isnişə bilmir, daim evdən

çıxıb harasa gedir, öz dünyasında kimləsə söhbətləşirdi: “Hamı Zəngilana qayıdacaq, mənə burda atacaqlar. Orda mənəim dörd gözlü evim var, həyatında ərək ağacları...” [1, s.75]

Müharibənin mənən və ruhən məhv elədiyi insanlar yalnız yaşamaq və həyatda qalmaq naminə mübarizələrini davam etdirirlər. “Kərpickəsən kişinin dastanı” hekayəsi bu cəhətdən müəllifin uğurlu nəsr nümunələrindəndir. Hekayənin adı Nizami Gəncəvinin eyniadlı hekayəsindən götürülsə də, zamanə və problem eyni deyildir. Hər iki hekayədə zəhmətə qatlaşmağın uğurlu nəticələrini görürük. Hekayənin qəhrəmanı necə olur olsun ev tikmək, ailəsini, uşaqlarını soyuqdan qorumaq üçün hər cür əziyyətə qatlaşır.

“İşğaldan bir gün əvvəl” hekayəsindəki kəndxuda obrazının proobrazı məşhur Xudayar bəydir. Hadisələr ayrı dövrdə, ayrı məkanda baş versə də, oxşar kəndxuda obrazı oxucunun gözündən yayınmır. Hekayədə yer altından gələn səslər, ölümlərin narahat ruhlarının ora-bura qaçışması, “cin dəyişəyi” Gərəhməzin söylədikləri mistik təsir bağışlasa da, baş verəcək hadisələrin təsir gücünü artırır. Tehran Əlişanoğlu “Şərif Ağayarın dayaq nöqtəsi” məqaləsində göstərir ki: “Ş.Ağayar detal ustalığını ən çox Mirzə Cəlildən mənimsəyibdi. Böyük klassikin adını bir daha anmaqda dəlilim bu ki, bu növ akkord-sonluqlar yalnız C.Məmmədquluzadənin hekayələrində var: oxucunu bərk tərpətib yenidən hekayənin içinə, təfərrüatlara qaytarır” [3, s.595-596].

Şərif Ağayarın hekayələrində epizod və hadisələrin təsvirində canlılıq ön plandadır. Təhkiyəçi-qəhrəman hadisələri danışmaqla hekayədə nağıl effekti yaradır. Müharibədə kontuziya almış Mirzəni (“Mirzə”) o qədər canlı, olduğu kimi təsvir edir ki, hekayəni oxuduqca müharibə həqiqətləri ilə göz-gözə gəlirsən. Yaxud “Haxverdi” hekayəsində təsvir kifayət qədər canlıdır: “Kimdir Haxverdi? Hey, gidi dünya, hey! Bu dar macalda o boyda adamı necə anladım sizə. Əvvələn onu söyləyim ki, Laçın qəzasının işıqlı obasındandı. Adını elə pasportunda da Haxverdi yazıblar. Deyirlər, doğulan günün səhəri atası atını sürüb qonşu kənddəki sovet sədrinin yanına, onu muştuluqlayıb. Buyurub ki, oğlumun adını Haxverdi qoyuram” [1, s.19].

Şərif Ağayarın hekayələrinin bir çoxunda hadisələr qaçqınların müvəqqəti məskunlaşdığı yataqxanada cərəyan edir. Məkan eyniliyi yazıcının “Qonşuda bir ailə”, “Ramazan boşboğazlığı”, “Mirzə”, “Vətənpərvərlik”, “Yusif”, “Köçəri dayı” kimi hekayələrində nəzərə çarpır. “Qaldığımız yataqxanada Köçəri adlı bir kişi yaşayır. Zəngilanlıdır. Yaşı 80-i aşmış mən bilən. Saçları və bıqları ağappaqdır. Bıqlarının ortası siqaret çəkməkdən sapsarıdır. Başının ortası isə keçəl... İri və ümitsiz gözlərinə qəfil yaxalansa ildırım vurur səni.” (“Köçəri dayı”) [1, s.74] “Əhvalat utanıb çəkinmədən Bakı Dövlət Universitetinin əvvəlki tələbə, indiki qaçqın şəhərciyində vaxə olur. Şəhərciyin çürük taxtalardan quraşdırılmış çayxanasında kimsə öskürərək söyləyir: “Buraları yığışdırın, “Qaçqınkom”dan adam gələcək.” (“Vətənpərvərlik”) [1, s.65] “Orta yaşlı bir qadın qonşumuz var. Əri müharibə veteranıdır. İşləmir. Qızı artıq böyüyüb, elçi gətirən vaxtıdır. Oğlu isə ruhi xəstədir. Onlar 4 nəfər 12 kvadratmetrlik yataqxana otağında qalırlar. İnanın, dördü də yan-yana uzansa otağa sığışmaz. Siz hələ bu balaca yerdə iki çarpayı və bir stol düşünün” (“Qonşuda bir ailə”) [1, s.49].

Nəticə / Conclusion

Ümumiyyətlə, Şərif Ağayarın hekayələrində, yurd, el-oba həsrəti, əzəli torpaqlarımıza qayıtmaq arzusu güclüdür. Bu arzusunun arxasında dərin metaforik cizgilər durur. Gələcək nəslin ölkənin tarixinə bələd olmadan, xalqın, millətin başına gələnleri dərk etmədən faydalı bir vətəndaş kimi yetişməsi sual altındadır. Bu cəhətdən Şərif Ağayarın hekayələrinin gələcək nəslin milli və vətənpərvər ruhda böyüməsində çox böyük tərbiyəvi əhəmiyyəti olmuşdur.

2020-ci il 27 sentyabrda başlayıb böyük zəfərlə başa çatan 44 günlük Vətən müharibəsində şanlı Azərbaycan Ordusunun əsgərlərinin göstərdiyi şücaətlər, görünməmiş qəhrəmanlıqlar gənc nəslin “Qarabağ ruhu”nda böyüyüb-yetişdiyini, Qarabağın azadlığı eşqi ilə yaşadığını bir daha təsdiq etdi. Bu məqamda ədəbiyyatın da şəxsiz rolunu danmaq olmaz. Şərif Ağayarın hekayələrində böyük yanğı ilə təsvir etdiyi Qarabağ həsrəti xalqın Vətən torpaqlarına qovuşması ilə muradına yetmişdir.

Ədəbiyyat / References

1. Şərif Ağayar. Xanım T. Bakı, Yazıçı, 2013.
2. Şərif Ağayar. Arıların səssizliyi (20 ilin 20 hekayəsi). Bakı: Qanun, 2020.
3. Tehran Əlişanoğlu. Milli nəsrdə Azərbaycan obrazı. Bakı: Elm və təhsil, 2017.

Дух Карабаха в рассказах Шарифа Агаяра

Ганифа Салифова

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: henife.selifova87@mail.ru

Резюме. После обретения Азербайджаном независимости было создано множество примеров прозы, в том числе рассказов, на тему Карабаха. Рассказы Шарифа Агаяра, одного из известных писателей, также считаются ценными примерами, написанными на эту тему. Статья содержит научную классификацию и анализ рассказов Шарифа Агаяра о Карабахе. Истории интерпретируются с точки зрения темы, идеи, стиля и проблем. Подчеркнуты такие моменты, как авторский выбор эпизода, яркость и оригинальность эпизодов и событий.

Ключевые слова: Шариф Агаяр, Карабах, история, война

Milli özünüdərk və istiqlal ədəbiyyatı

Poeziya milli məfkurə qaynağı kimi

Elnarə Akimova

Filologiya elmləri doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: akimovaelnara@mail.ru

Annotasiya. Məqalədə poeziyada vətən mövzusu araşdırılır, ondan milli məfkurə qaynağımız kimi bəhs edilir. XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, mövzunun keçdiyi immanent inkişaf yolu təqib edilir, müxtəlif zaman dövrlərində hansı təbəddülatlara uğraması izlənilir. XX əsrin əvvəllərində hürr əzmlə poeziya sovet dövründə hansı mərhələlərə məruz qalıb kimi suallara cavab axtarılır. Eləcə də müstəqillik illərində vətən mövzusunə müraciət necə reallaşır kimi məsələlər əsas tədqiqat predmetinə çevrilir.

Açar sözlər: poeziya, vətən, məfkurə, müstəqillik, zəfər

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 18.04.2021; qəbul edilib – 29.04.2021

Poetry as a source of national ideology

Elnara Akimova

Doctor of philological Sciences

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: akimovaelnara@mail.ru

Abstract. In the article is dealt with the homeland issue in poetry and it is mentioned as a source of our national ideology. Since the beginning of 20th century an immanent path of development of the content has been observed and it is noted how the content has changed at different times. In the article is looking for an answer to a question what stages free poetry went through during the Soviet period at the beginning of the 20th century. Also in the years of independence the issues such as how to address the homeland content is explored.

Keywords: poetry, homeland, ideology, independence, victory

Article history: received – 18.04.2021; accepted – 29.04.2021

Giriş / Introduction

Yola saldıığımız 2020-ci il bir çox proseslərlə xarakterik olsa da, bir məqamı – 30 ilə yaxın işğalda olan Qarabağın azad olunması sevincini, Zəfər duyğusunu, qalibiyyət əzmini bizə yaşatdığı üçün tarixi bir dönüşün aktını gerçəkləşdirən zaman kəsiminin simvoluna çevrildi. Bu proseslər həm də Vətən anlayışına həssaslığımızı artırdı. Bütün məqsədlərin, bütün amalların önünə birinci Vətən keçdi. Vətən üçün ölməyin, vətən üçün bir olmağın nümunəsini sərgilədi Azərbaycan.

Poeziyamızda Vətənin obrazı necə əyaniləşib? Hansı dövrlər, hansı mərhələlər onu daha yaxşı şəkildə bədii sözün təəcəssümü etməyi bacarıb?

Əsas hissə / Main Part

Vətən anlayışı poeziyamıza Əli bəy Hüseynzadənin İstanbul Universitetində təhsil aldığı illərdə yazdığı “Hali-vətən”i ilə daxil olub. Bunu ötən il “115 yaşlı “Hali-vətən” adlanan yazısında ədəbiyyatşünas alim Azər Turan geniş araşdıraraq qeyd edir: “Əli bəy Hüseynzadənin “Hali-Vətən”i o dövəmdə Vətənin fəlsəfi-kulturoloji kateqoriya, şüur hadisəsi kimi təzahür etməsini təmin edir, Vətənin halını poeziyanın yüksək dilində ifadə edən ilk şeirimiz kimi meydana çıxır. “Hali-Vətən”in sonrakı taleyi, zaman-zaman toplumun yaddaşında oyatdığı intiba onun millət quruculuğunda hansı miqyasda iştirak etdiyini, bu prosesdə məhək daşı olduğunu düşünməyə əsas verir” [1].

Cümhuriyyət sevdalı, hürr əzmlı poeziya... Bu dövrün ədəbiyyatı mənəviyyata milli kimlik, milli mənlı ovqatının aşılınması baxımından xüsusi önəm kəsb edir və bütün dövrlər üçün görk edilə biləcə k səviyyədə ona üz tutulmasına layıqdır. Həqiqətən də, mənəvi səfərbərlik ruhunun dirçəldilməsində, ümumxalq ruhunun hürriyyət məramı ətrafında birləşdirilməsində XX əsrin əvvəllərinin milli özünüdərk, milli istiqlal idealı ilə yoğrulmuş poeziyanın xidməti əvəzsiz olmuşdur. Bu dövrdə poeziyada və nəsrə tərənnüm və milli özünüdərkədən doğan milli ləyaqət və şərəfin vəsfi digər mövzu və problemləri kölgədə qoymuşdur. Milli triadamızın banisi Əli bəy Hüseynzadənin böyük yurd sevgisinin təzahürü kimi gerçəkləşən və ədəbiyyatımıza ilk vətən şeiri kimi daxil olan “Hali-vətən” nümunəsindən tutmuş “Ey vətən, ey pəriyi-vicdanım/ Səni sevmək deyilmi imanım” kimi – Hadinin vətəni sevməyin düsturunu yaradan misralarına qədər ucsuz-bucaqsız sevgi, sonsuzluq işarəsi...

Akademik İsa Həbibbəyli XX əsrin əvvəllərindən etibarən milli ədəbi-ictimai fikirdə Azərbaycançılıq təliminin əsas yer tutduğunu bildirərək yazır: “Azərbaycançılıq – milli düşüncənin və Vətən anlayışının bir yerdə qavranılması təlimi kimi xalqın və ölkənin milli maraqlarının – maarifçilikdən milli azadlıq ideyalarına, istiqlal mübarizəsi düşüncəsinə, dövlət müstəqilliyi şüuruna qədərki bütün ideallarının ədəbiyyatın canında və qanında olmasını qaçılmaz həyatı tələbat səviyyəsinə qaldıran ümummilli məfkurədir” [2, s.102-103]. Məhz məfkurəvi qayəyə söykənməsi, milli özünüdərk və vətənpərvərlik ideyalarının parlaq təcəssümünü verməyi əsas hədəfə çevirməsi XX əsrin əvvəllərinin poeziyasını həlledici mərhələ kimi təsnif etməyə imkan verir. Bu poeziyanın içində hər şey var. Yalnız bir əsr əvvəlin deyil, bir əsr sonranın yaşantıları, çırpıntıları, savaşı və coşğu ruhunun əks olunduğu bütün çalarlar: şəhid ağrısı, bayraq ucalığı, müzəffər ordu, türk birliyinin qələbəsi, düşməni əzmək məramı, vətən sevgisi, yurd aşinalığı, Turan əzəməti və s., və i...

Bəli, ədəbiyyat, bədii söz həm də tarixin yuvasıdır, bu günün dərslərini zamanın sonrakı axarına qatan və gələcəyə ötürən ən etibarlı məxəzdir. Bu halda qanunauyğun bir məqam da var: baş verənlərlə birlikdə ona münasibət də tarixin predmetidir! Bir əsr əvvəlin ədəbiyyatı millətə enerji püskürən qüvvət mənbəyi oldu. Sonrakı illərdə də vətən mövzusu şairlərin ən çox xitab etdiyi ünvana çevrildi. Sovet ideologiyasının ən sərt, ən qatı dövrlərində vətən mövzusunda gözəl mətnlər yazıldı: Səməd Vurğunun “Azərbaycan” şeiri vətəni tərənnümün, vəsfin ən poetik nümunəsi oldu. Bu şeirlə bağlı professor Qorxmaz Quliyevin belə bir fikri var: “Biz hələ S.Vurğunun “Azərbaycan” şeirinin “Azərbaycan” adlı məkanın SSRİ daxilində, Azərbaycan xalqının sovet xalqı içində əriyib yoxa çıxmasının qarşısını almaqda, bu gün öyünə-öyünə vurğuladığımız mentallığımızın qorunub saxlanmasında rolunu lazımcıca dəyərləndirməmişik. “Azərbaycan” şeirindən sonra azərbaycanlılar üçün Azərbaycan əbədi olaraq Ana Vətəndir... “Azərbaycan” şeirindən sonra poeziyamızda Vətənin vəsfi ilə bağlı yaranmış bütün bədii nümunələr bu və ya digər şəkildə S.Vurğunun dünyaduyum və deyim tərzinə söykənir, S.Vurğun ənənələrini davam etdirir... Bu baxımdan, məhz S.Vurğunun “Azərbaycan” şeirinin pafosu B.Vahabzadənin uzun illər keçəndən sonra “Gülüstan” poemasını yazmasına imkan yaratdı” [3, s.169].

Bəxtiyar Vahabzadənin “Gülüstan”ındakı pafosun Vurğunun “Azərbaycan” şeirindən nəşət tapması ideyası o qədər özünü doğrultmasa da (zənnimcə, poetik ruh etibarilə “Gülüstan” XX əsrin əvvəllərinin istiqlal amalından doğan şeirləri ilə daha orta q ədəbi müstəviyə gəlir) onların bir

müştərək məqamda birləşmələri dəqiqdir: unudulmayan, uca tutulan, mehrib kimi müqəddəsliyinə tapınan vətən amili! Bu amil Səməd Vurğunun şeirindən başlamış vətəni əziklik kompleksindən çıxarıb ona milli məzmun, mənəvi qüdrət aşıl原因an Bəxtiyarın, Xəlil Rza Ulutürkün odlularına qədər estetik ərazini çevrəleyir. Vətənin dili, bayrağı, ordusu, əsgəri daim bədii təcəssüm predmeti olur. Qarabağla bağlı nigaranlığını da gizli-gizli varlığında daşıyır bu poeziya. Məsələn, Rəsul Rza 1970-ci ildə Qarabağ silsiləsindən və içəriyində “Sənin doğma torpağında / neçələrin gözü qalıb. / Vətən adlı doğma yurddan / püşk olarmı?!” Pay olarmı?!” - kimi xəbərdarlıqların yer aldığı şeirlər yazır. Süleyman Rüstəmin Qarabağ şeiri 1988-ci ildə “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində dərc olunur. Qarabağ mövzusunda, başlanan hadisələrə rəsmi mətbuatda ilk poetik münasibət idi bu şeir. Baxmayaraq ki, 80-ci illərin ortalarında Eldar Baxışın Zori Balayana cavabı artıq dillərdə dolaşırdı.

1960-cı illər milli poeziyada modernizmə keçid anı idi. Bu dövrdə yaranan şeirlər fəlsəfi-intellektual təmayülün əsasını qoymaqla bəhəm, düşüncə vüsətinin genişliyi ilə seçilir, insana münasibətdə planetar səviyyədə narahatlıq və sevincin izharına çalışır, şairin öz fərdi “mən”inə marağını arxa plana keçirir, daha çox ictimai gerçəkliyə münasibətini önə çəkməyi tərcih edirdi. Bu məqam vətənə münasibətdə də hakim idi. Məsələn, Əli Kərimin “Ana” şeiri düşüncələrimizi daha əyani şəkildə sərgiləyir. Hətta anasına ünvanladığı şeirdə belə şairin duyğuları fərdi yaşamından, subyektiv hiss-həyəcanının inikasından qanadlanmır, rejimin şair önünə yuvarlatdığı SSRİ adı ilə işarələnmiş siyasi-coğrafi məkanın – “ictimai-siyasi Vətən” anlayışının hüdudlarından çıxış edirdi: “Mən səni bağrıma basanda bərk-bərk, // Elə bil Göyçaydan Kamçatkayadək / Vətən torpağını qucaqlayıram”.

Tarixlə poeziyanın missiyası eyni məkanda və eyni niyyətdə həmişə birləşiblər: yaddaşın oyaq qalmasına münasibətdə. Çünki tarix kimi poeziya da meyardır. Yaddaşa, həqiqətə qoyulan abidədir. 60-cı illərdən başlayaraq vətən mövzulu şeirlərdə yanaşmaların istiqaməti dəyişir, vətən sevdalı, kök, mənşə bağlarına sadıq, tarixə və yaddaşa etibarlı bir sənət nümunəsi olaraq yaranan şeir nümunələri təsəvvürün sınırlarını aşıb sabaha, gələcəyə doğru inkişafda milli ədəbi, fəlsəfi və əxlaqi qütbləri nişan verirdi. “Torpağı ot deyil, kişi göyərdən – Vətən! Vətən!” - yazırdı Sabir Rüstəmxanlı. Bu şeirlərdə insanın, fərdin mənəvi varlığını yaddaşa bağlayan qatlara, dəyərlərə şair marağı öndə durur, onlar insanı yalnız təbiətin deyil, həm də və daha çox tarixin bir parçası kimi təsvir etməklə önəmli görünür.

Məmməd Araz, Bəxtiyar Vahabzadə, Xəlil Rza Ulutürk, Zəlimxan Yaqubun ömür bioqrafiyasında, ədəbi yaradıcılığının tərcümeyi-halında geridə qalan bir əsrə yaxın zaman kəsiminin addımları duyulur və bu addımlar milli tariximizin, milli varlığımızın nəfəsi duyulan qatlarından ayaq açır yeriyir. Bu qatlar tarixdir, dildir, azadlıq idealları, istiqlal vuruşudur. Bu şairlərin şeirləri sovet dövründə bilərəkdən güdaza verilən tarixi yaddaşın, bilərəkdən unudulan dil yaddaşının, bilərəkdən susdurulan azadlıq nidasının diriliyinə imkan vermək amacına xidmət üçün ərsəyə gəlmişdi. Onların poeziyasında gur, çılğın notların başlanğıc məqamları bu amillərə söykənirdi. Vətənin və xalqın tarix bioqrafiyasını poeziyanın yaddaşına çevirmək... Bu şairlərin daha çox “eşidilən”, daha çox qulaq verilən sözün sahibi olmalarının mahiyyətində dayanan amillər bununla bağlıdır.

Bu illərdə vətən anlayışına münasibətdə başqa bir təmayül də gəlişirdi. Ümumiyyətlə, 70-80-ci illərdə poeziyanın mövzu və ifadə şəklinin dəyişməsi vətən mövzulu şeirlərə də təsirsiz qalmadı. Vətənlə bağlı ekstravert duyumun yerini şairlərin qəlblərinin dərinliklərində özünə yer etmiş munis, doğma bir vətən anlayışı tuturdu. Tribun səciyyəli siyasi tematikadan imtina edilməyə, toplumsal yanaşmanın yerinə poetik qəhrəmanın fərdi vətən anlayışından doğan çalarlar gəlməyə başladı. Bu dövrün poeziyasında daha çox kədər kamilləşdirici roluna önəm verilməsi, şeirlərdə başlıca hədəflərin absurd situasiyalar, insan təkliyi, mənəvi böhran təsvirlərinin olması, həyat və ölüm, dünya və mən, təbiət və insan mövzularının özgə problematika və mündəricədə poetik müstəviyə gətirilməsi vətən mövzusunda da baxışı müəyyən qədər dəyişdi.

1980-cı illərin sonlarında başlanan xaotik proseslər, 90-cı illərdə törədilən Qanlı Yanvar faciəsi sovet imperiyası ilə bağlı bütün illüziyaların puç olduğunu göstərdi. Baş verən kata-

klizmlər, gözlənilməz fəci olaylar ədəbi fikrin də çaşqınlığına səbəb oldu. Daha sonra kəskinləşən Qarabağ problemi, ard-arda itirilən torpaqlar, bir-birini əvəzləyən fəci günlər, qəhrəman oğullarımızın itkisi ... və müharibədən məğlub çıxmaq reallığı bədii düşüncəyə yansımaya bilmədi. Hadisələr elə sürətlə baş verdi ki, bütün düşüncə sferalarında bir qırıqlıq yaşanmağa başladı. “Boşluq mərhələsi” adlandırdığımız 90-cı illərdə hakim olmuş deqradasiyanın nəşət tapdığı məqamlar burdan qaynaqlanırdı və ardından ruhun tənəzzül durumunu labüdləşdirirdi. Buna görə müstəqillik dövrünün poeziyası daha çox minor motivlər üstə köklənən, insanın mənəvi-ruhsal tənəzzülünü sərgiləyən ovqat şeirləri ilə xarakterizə olunur. Bu qırıqlıq vətən mövzulu şeirlərə, hətta bu mövzuda poetik əlvanlıq nümayiş etdirən şairlərin psixoloji durumuna, vətən və obrazın ruhi vəziyyəti arasındakı münasibətə də sirayət etdi. Bəxtiyar Vahabzadənin misraları həmin tənəzzülü aydın ifadə edir: *“könlüm oldu xarabazar/talan mənim içimdədir”*.

Bu mərhələdə yazılan əksər şeirlərdə müharibənin tragik lövhələri müxtəlif ovqat polifonizmi ilə bədii təcəssümün predmetinə çevrilmişdir. Daha çox qisas ritminə köklənən, yağlı düşməne qarşı alov püskürən bu şeirlər düşüncə tərzinin emosional yönümü ilə yadda qalır: “Mən bilirəm: geriye yol yoxdur atam!/Öncül oğul dönüb geri baxmır, atam!” (M.Araz); “Əhrimənlər yuvasını darmadağın edəcəksən,/Qalxıb sabah Aya, Marsa, ulduzlara yetəcəksən,/Altı milyard insanlığam, qarı düşmən, sənə təksən,/Zəhər saçan bir əfisən, tor quran bir hörümçəksən.” (X.R.Ulutürk); “Nə qədər ki, qisası yağdan almamışıq,/Düşmənin qollarını yanına salmamışıq,/Haqqımızı qazanıb qələbə çalmamışıq,/Eşqim, ruhum, mənliyim hərəsi bir yaraqdır!/Bu da bir cür imtahan, bu da bir cür sınaqdı!/Vətən, əymə qəddini, dar gündü, dar ayaqdı!!!” (Z.Yaqub); “Qalx, düşmən əlində vətən çırpınır,/Qayaya çırpılır, daşa çırpılır,/Qalx, qovaq göylərdən bu qara yeli./İrəli, irəli, ancaq irəli!” (F.Mehdi); yaxud “Geysin döyüş paltarını Alov saçan dağdaşımız,/Ağlamayın, məlhəm deyil yaramıza göz yaşımız!” (H.Kürdoğlu).

1990-cı illərin sonlarından başlayaraq zaman və onunla bağlı ideyaların deqradasiyaya uğraması cəmiyyətdə son problematikasını labüdləşdirdi, şəxsiyyətin iflasına, onun içindəki çöküş fəlsəfəsinin yaranmasına rəvac vermiş oldu. 1990-2000-ci illərdə Həmid Həriçinin, Murad Köhnəqalanın, Rasim Qaracanın, Salam Sarvanın, Qulu Ağsəsin, Zahir Əzəmətin, Aqşin Yeniseyin, Sevinc Pərvanənin, Nərmin Kamalın və başqa müəlliflərin yazdıqları nümunələrin əksəriyyətində sərgilədikləri mövzulardan asılı olmayaraq ağırlı bir Zaman var. Onlar cəmiyyətə və dünyaya aqressiv münasibəti, sərt drammatizmi, kəskin pafos, ironiyası ilə seçilir. Bu şeirlər daha çox sosial mənzərələrin təsvirinə açılır, sosial-ictimai təzyiqlərdən mənəvi təbəddülatlara uğramış insanın ovqatını, ruhi sarsıntılarını sərgiləyir. Vətənə, Qarabağ məsələsinə münasibətdə sərt drammatizm önə keçir. Zahir Əzəmətin “Əsgər məktubu”, Rasim Qaracanın “Əgər ən yaxın dostun müharibədə ölmüşsə”, Qulu Ağsəsin “Müharibə əlili” şeirlərində insan faciəsi ən epataj səciyyəli elementlərinə qədər poetik təsvirin predmetinə çevrilir, vətən üçün döyüşən insan şüurunun altyapısı, içinin təlatümü – qorxusu, narahatlığı, arzusu bədii mətnə gətirilir.

Səbəb aydındır: bu şairlərin yetişdikləri dövr 1990-cı illərdir ki, bu dövrə xas olan bütün fəci reallıqlar onların baxışlarına xüsusi təsir göstərmişdir: müharibə, yurd itkisi, şəhidlik ağrısı, müxtəlif qətlər, zorakılıqlar, soyqırım dəhşətləri, ictimai-siyasi kaos, mənəvi-əxlaqi deqradasiya və bütün bunları tarixi taleyində daşımağa müncər olmur insan həyatı. Buna görə də gənclik dövrü məmləkətin sərt sınaqlar və fəci yaşantılar dövrünə düşənlərin istər geriye, istərsə də gələcəyə yönələn baxışında ancaq və ancaq yaddaşlarına hopmuş, lokal əlacsızlıq mənəşində çabalayan insanın portretini sərgiləmək missiyası var. Bu disharmoniyanın içində Vətən anlayışına münasibət də ironikdir: “Mən bu Ana Torpağı/öz üst-başımda yalnız toz-torpaq kimi gördüm, /vəssalam” (Salam Sarvan).

Nəticə / Conclusion

Biz müharibə apan, erməni kimi düşməni olan bir ölkənin yazarlarından bunu gözləyirdikmi? Son otuz ildə vətən adına ideoloji təbliğat etiraf edək ki, o qədər də dərinə işləmədi, milli insanın içindəki savaş ruhunu zəiflətdi. Vətəni coşğulu, aşına bir ruhla sevmək yerinə yuxarıdakı

ironik kontakt önə keçdi. Erməni qızına heyranlığı poeziyaya gətirmək, qaziyə, əsgərə olan biganəliyi sərgiləmək, vətənin ağrılarını deyil, qüsurlarını hədəfə alıb onsuz da zamanın gətirdiyi pessimist ovqatı bir az da dərinləşdirmək. Bu mənada, Ramiz Rövşənin “səni sevmək çətindir, vətən, nə gündəsən?” misraları ilə başlayan şeiri bir vaxtlar təntənəli pafos və tərənnümlə süslənən Azərbaycan – Ana Vətən obrazının dekonstruksiyaya uğradılmış şəkli təsiri bağışlayır. Ramiz Rövşənin digər şeirində vətən anlamı insan üçün çöküşü, dərin böhranı ilə harmonik verilir, milli-mənəvi-əxlaqi idealların tənəzzülə uğradığı yerlərdən, natur-fəlsəfi qatlardan nəşət tapır.

Ona görə biz XX əsrin əvvəllərdə yazılan şeirlərdən daha inamla bəhs edirik ki, milləti qalib edən poeziya məxəzimiz həmin dövrün hər misrası ilə vətən quran, birlik əzminə xidmət edən mətnlərində əyaniləşib. Dövr qarışıq, dolanısq çətin, yurd-yuvaları sərgərdan olsa da, Hadinin “məyus olma, amandır” misrasındakı kimi ruhsal zənginlik özünü tükətməyib.

Ədəbiyyat / References

1. Azər Turan. 115 yaşlı “Hali-vətən”. “Ədəbiyyat qəzeti”, 2019, 12 yanvar.
2. Azərbaycan ədəbiyyatı: dövrləşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri. Bakı: Elm, 2019.
3. “Mən bir uşaq, sən bir ana” – Bədii fikirdə Vətən mövzusu. “Azərbaycan” j., 2011, №2.

Поэзия как источник национальной идеологии

Эльнара Акимова

Доктор филологических наук

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: akimovaelnara@mail.ru

Резюме. В статье рассмотрена тема родины в поэзии, являющаяся источником национальной идеологии. Прослежено столкновение с преградами имманентного пути её развития с начала XX века, спады в различные отрезки времени. Ведутся поиски ответов на причины, приведшие вольнолюбивую поэзию в советский период, в начале XX века, к упадку. Основным предметом исследования является вопрос обращения и реализации темы родины в годы независимости.

Ключевые слова: поэзия, родина, идеология, независимость, победа

*Müstəqillik dövrü çoxmetodlu
Azərbaycan ədəbiyyatı*

**İbrahim Yusifoğlu yaradıcılığında
şəhidlik mövzusu və şəhid obrazı**

Salidə Şərifova

Filologiya elmləri doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: s.sharifova@lit.science.az

Annotasiya. Şəhidlik mövzusu və şəhid obrazı elmi, bədii, dini ədəbiyyatların ayrılmaz tərkibinə çevrilərək, şəhidlik zirvəsinə ucalanların xatirəsini yaşatmaqdadır. İbrahim Yusifoğlunun yaradıcılığında Vətənin suverenliyi və ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi üçün şücaətlər göstərmiş, Vətən üçün vuruşaraq canlarından keçmiş insanların kamil obrazı yaradılmış, şəhadəti əks etdirilmişdir.

İbrahim Yusifoğlunun şəhidlik mövzusu ilə bağlı qələmə aldığı bədii və publisistik əsərləri milli şüurumuz və azadlıq düşüncələrimizdə milli yaddaşın unudulmamasına çağırış kimi dəyərləndirmək lazımdır. Bu çağırış şəhidliyin məhz bütöv Azərbaycan anlayışının dərk edilməsinə yardım edir.

Açar sözlər: İbrahim Yusifoğlu, şəhid, bədii və publisistik yazılar, xalqın şanlı tarixi

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 21.02.2021; qəbul edilib – 06.03.2021

**The theme of martyrdom and the image of martyrs
in the work of Ibrahim Yusifoglu**

Salida Sharifova

Doctor of philological sciences

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: s.sharifova@lit.science.az

Abstract. The theme of the martyrdom and the image of the Martyr have become an integral part of scientific and religious literature, fiction reviving the memory of those who rose to the heights of heroism. In the works of Ibrahim Yusifoglu created an ideal image of people who died in the struggle for the Motherland, who showed courage in ensuring the sovereignty and territorial integrity of their Motherland, the author was able to reflect their heroic deed.

Artistic and publicistic works of Ibrahim Yusifoglu on the theme of martyrdom should be considered as a call not to forget about national memory in our national consciousness and freedom of thought. This appeal helps to understand the process of historical development of the concept of heroism in Azerbaijan as a whole.

Keywords: Ibrahim Yusifoglu, martyr, artistic and journalistic writings, glorious history of the people

Article history: received – 21.02.2021; accepted – 06.03.2021

Giriş / Introduction

Şəhidlik mövzusu, şəhadət, şəhid obrazı istər elmi, istər bədii, istərsə də dini ədəbiyyatların ayrılmaz tərkibinə çevrilərək, şəhidlik zirvəsinə ucalanların xatirəsini yaşatmaqdadır. İbrahim Yusifoğlu sələfləri kimi yaradıcılığında Vətənin suverenliyi və ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi üçün şücaətlər göstərmiş, yüksək amal, məslək, əqidə, uğrunda canlarından keçmiş insanların kamil obrazını, onların şəhadətini əks etdirməyə nail ola bilmişdir:

*Torpağı uğrunda şəhid olanlar
Yaşayır göylərin yeddi qatında!*

İbrahim Yusifoğlu xalqın mənsub olduğu milli-mənəvi dəyərlərə işıq salaraq, real həyat faktlarından və şəhidlik ağrısını talelərində yaşamış insanların xatirələrini, təəssüatlarını ədəbi yaradıcılığında ifadə etməyə nail olmuş, şəhidlərimizin tanındılması sayəsində mükəmməl bədii və publisistik yazılar qələmə almışdır. İbrahim Yusifoğlunun şəhidlik mövzusu ilə bağlı qələmə aldığı əsərləri milli şüurumuz və azadlıq düşüncələrimizdə milli yaddaşın unudulmamasına çağırış kimi dəyərləndirmək lazımdır. Bu çağırış şəhidliyin bütöv Azərbaycan anlayışının dərk edilməsinə yardım edir.

Əsas hissə / Main Part

19 yanvar 1990-cı ildə Səderək ətrafında vətənin torpaqlarını qoruyaraq şəhid olmuş Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı Məhərrəm Seyidovun simasında Vətən torpağı uğrunda canını fəda edənlərin tarixi qəhrəmanlarla bir sırada dayanmasının tərənnüm edilməsi maraqlı kəsb edir:

*Mən də, bax, burada sizdən aralı,
İşıqlı ulduzlar arasındayam!
Vətəni sarıdan qəlbi yaralı,
Babək, Cavanşirlər sırasındayam [1, s. 227].*

İbrahim Yusifoğlu “Ölümü Tanrı göndərəndə” publisist yazısında şəhidlərin əbədiyaşar olmalarını maraqlı bədii priyomla təqdim etməyə nail olmuşdur. Müəllif şəhid Əhəd Seyidova həsr etdiyi yazısında şəhidlərin əbədi qəlblərimizdə yaşamasını onların ölməzliyi ilə əlaqələndirməsini aşağıdakı epizodda şəhidin öz dili ilə təsvir etmişdir: “...Bizim ruhumuz daim Vətən göylərindədir! Biz həmişə Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünü qoruyuruq və qoruyacağıq! Biz şəhidik! Biz ölmürük! Biz şəhidik!!!” [1, s. 270].

Müəllif şəhidlərimizin fəxarət doğuracaq əməllərinin nəticəsi olaraq şəhadətə ucala bilmələrini poetik nümunə ilə çatdırmağa nail olur:

*Düşməyə vəlvələ saldı igidlər,
El-oba naminə qeyrətləriylə,
Şəhidlik adını aldı igidlər [1, s. 130].*

Şəhidlərin ölməzliyi, əbədi yaşarlığı müəllifin bu mövzuda qələmə aldığı bədii və publisist yazılarının ana xəttinə çevrilmişdir. Müəllif şəhidlərimizin məhz xalqın yaddaşında yaşamalarını açıqlamışdır: “Onlar bu gün heykəlləşib canını qurban verdikləri torpağın üzərində yaşayırlar. Ömürləri nəgməyə, şeirə dönüb böyüyən nəslin dodaqlarında yaşayır şəhidlər...” [1, s. 129].

Şəhidlərin adının əbədiləşdirilməsi məqamı İbrahim Yusifoğlu tərəfindən vurğulanmışdır. Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı Məhərrəm Seyidova həsr etdiyi “Kapitan Seyidov küçəsin-dəyəm...” şeirində şəhidin adının əbədiləşdirilməsi Şərur şəhərinin küçələrinin birinə verilməsində özünü göstərmişdir:

*Kapitan Seyidov küçəsindəyəm,
Ulduzlar səmada alışıb yanır [1, s. 226].*

Azərbaycanın Milli qəhrəmanı Kərim Kərimovun xatirəsinə həsr edilmiş “Yarımçıq ömrün son akkordu: Milli qəhrəman” başlıqlı yazıda müəllifin qəhrəmanın təhsil aldığı məktəbin önündə büstünün qoyulmasının təsvirində bunun şahidi oluruq. Şərur şəhərindəki küçələrdən birinə, Arpaçayın üzərində salınmış körpülərdən birinə, 8 il təhsil aldığı Qarahəsənli kənd orta məktəbinə Azərbaycanın Milli qəhrəmanı Kərim Kərimovun adının verilməsi vətən qarşısında xidmətləri olmuş qəhrəmanların unudulmamasını bir daha təsdiq edir.

Sədi Əsgərovun xatirəsinə həsr edilmiş “Şəhidlik zirvədi, zirvədi, Sədi!” başlıqlı yazıda 1992-ci ildə erməni quldurlarına qarşı mübarizə apararaq həlak olmuş Sədi Əsgərovun məktəb həyatında dəfn edilməsi faktının təsvirində şəhid verilən qiymətin şahidinə çevrilirik: “Erməni quldur basqınlarından müqəddəs torpaqlarımızı qoruyarkən şəhid olmuş Sədi Sabir oğlu Əsgərov doğma məktəbinin həyatindəki ağacların arasında canı qədər sevdiyi torpağa tapşırıldı”. [1, s. 238]

“Göylərdən ələnən göz yaşlarıydı...” povestində İbrahim Yusifoğlu şəhidlərin adının əbədiləşdirilməsi məqamına tarixi faktlarla aydınlıq gətirməyə nail olmuşdur. “Şərurun səsi” qəzeti ilə yanaşı, AXC Şərur Şöbəsinin xüsusi bülleteni və 20 fevral 1990-cı il 6 sayılı bülletenin sənədli fakt kimi təqdimi diqqəti cəlb edir. Bülletəndə A.Novruzovun “Əlvida Andrey, salam Məhərrəm!” məqaləsinin təqdim edilməsi məhz sənədli faktdır. Müəllif A.Novruzovun fikirlərinə istinad edərək şəhidlərin adının əbədiləşdirilməsi məqamına povestdə aydınlıq gətirir.

İbrahim Yusifoğlu Vətənin azadlığı və bütövlüyü uğrunda şəhid olanları müxtəlif məqam və hadisələrlə əlaqələndirməyə nail ola bilmişdir. Müəllifin təsvir etdiyi şəhidlərin müxtəlif zaman və məkana aid olmasının şahidi oluruq. İbrahim Yusifoğlunun təsvir və tərənnüm etdiyi şəhidlər Qanlı Yanvar şəhidləri, Qarabağ savaşında, Naxçıvan torpaqları uğrunda şəhadətə yüksəlmiş şəhidlərdir. Müəllif müxtəlif məkan və zaman çərçivəsində təsvir etdiyi şəhidlərin bir amal uğrunda şəhid olmalarını açıqlamağa nail olur. Müəllif onların məhz Azərbaycanın bütövlüyü və azadlığı uğrunda şəhid olmalarını göstərə bilir. Şəhadətə yüksəlmiş şəxslərin zaman və məkanından asılı olmayaraq, vətənin bütövlüyü, azadlığı uğrunda şəhid olmaları vəhdət şəklində təqdim edilir. “Qeyd etmək olar ki, müasir Azərbaycan ədəbiyyatında şəhidlik obrazı Vətən və vətənpərvərlik mövzusu ilə sıx bağlanmışdır.” [3, s.402]

İbrahim Yusifoğlu şəhidlərin məkan və zamanından asılı olmayaraq şəhidliyin şərəfli olduğu qədər də, insanlar üçün ağır itki olmasını açıqlaya bilmişdir. Müəllifin Asəf Fərəcova həsr etdiyi “Ölməli oğul deyildi Asəf” başlıqlı yazısında da şəhidliyin şərəfli olduğu kimi, ağır itki olması məqamına toxunmuşdur: “O gecə Asəfin dörd bacısı talenin qarası hopmuş örpəklərini bağlayaraq qardaşlarının toy xonçasını ortaya qoyub analarından gizlin için-için: - “Qardaş, hey”, - deyərək ağlayırdılar...” [1, s.251]. Müəllif şəhid düşmüş gəncin simasında bir ailənin, bir nəslin sona vardığını ürəkağrısı ilə təqdim edir. İbrahim Yusifoğlunun şəhidin ömrünün son anını müəllif təxəyyülü əsasında şeirlə təsvir etməsidir:

*Həyat məni sınaq etdi,
Yüz bələdan sovuşdum.
Vətən üçün şəhid olub,
Torpağına qovuşdum [1, s.254].*

Müəllif şəhid olmanın şərəfli olması ilə yanaşı, ağır itki olmasını “Göylərdən ələnən göz yaşlarıydı...” povestində də əks etdirir. İbrahim Yusifoğlu bu ağır dərdi incəliklə təqdim edir: “Məhərrəm Seyidov və Oğlanqalalı Mirhəşim Seyidov Şərur şəhərində, İdris Məmmədov və Abbasəli Nəzərəliyev Naxçıvan şəhərində, Etibar Əhmədov Dəmirçi kəndində, Məhəmməd Məhəmmədov Yenikənddə dəfn olunacaqlar. Biz onların qanını yerdə qoymayacağıq!” [1, s.194] İbrahim Yusifoğlu bir müəllif kimi “Göylərdən ələnən göz yaşlarıydı...” povestində “Biz onların

qanını yerdə qoymayacağıq!”, [1, s.194] “Şəhidlərin qanı yerdə qalmaz!” [1, s.204] kimi fikirlərini səsləndirməklə gələcək nəsillərə səsleyiş edir.

1990-cı il yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə xalqımıza qarşı törədilmiş faciə olan 20 Yanvar faciəsi ədəbiyyatımızda geniş əksini tapmışdır. İbrahim Yusifoğlu yaradıcılığından yan keçməyən “sinəmizə çəkilən sağalmaz yara” hesab etdiyi Qanlı Yanvarın təsviri diqqətdən yayınmır. “Azadlığa gedən yolun zirvəsi, yaxud 20 Yanvar ağrısından, 20 Yanvar qeyrətindən doğulan azadlıq” başlıqlı yazısında müəllif Azərbaycan xalqının uzaq olmayan, şahidi olduğu, “milli vüqar, milli qürur günü kimi tariximizə yazılmış” tarixi hadisələrinə münasibət bildirmişdir. İbrahim Yusifoğlu “Azərbaycanın azadlığı 20 Yanvar ağrısından, 20 Yanvar qeyrətindən doğuldu”, fikrini qələmə almaqla Qara Yanvar faciəsinin xalqın milli dirçəliş yolundakı əhəmiyyət kəsb edən tarixi roluna real qiyməti verməyi bacarmışdır. Müəllif 20 Yanvar faciəsində şəhid olan insanların şəhadətə ucalmalarına toxunmaqla yanaşı, insanların tarixi keçmişində buraxdıqları tarixi səhvlərin sarsıntılarına da aydınlıq gətirə bilmişdir. İbrahim Yusifoğlunun “Mənə inamımı güllələdilər” poemasının I hissəsində Qara Yanvara gələn tarixi yola nəzər xalqın keçdiyi tarixi yolu işıqlandırır. Poemanın “Qara Yanvara gedir” başlıqlı hissəsində müəllif xalqın tarixi keçmişinə nəzər salaraq dövrün problemlərini təqdim etmişdir:

*Vətən, yadellilər yüz illərdi ki,
Daraşıb yeyirlər bitirdiyini [1, s.134].*

Vətənə müraciət edən şair Qanlı Yanvara gedən yolun yüzillik tarixə malik olmasına açıq-aşkar eyham edir. İbrahim Yusifoğlu bir ziyalı kimi 20 Yanvar faciəsinin acısını lirik dillə çatdırmağa nail olmaqla yanaşı, xalqın bu faciədən qorunması üçün yalvarışlarını da əks etdirmişdir:

*Tanrım, sən özün saxla,
Xalq gedir, dara gedir.
Bağla, bu yolu bağla,
Qara Yanvara gedir! [1, s.145].*

Qanlı yanvar faciəsi deyildikdə göz önünə ilk gələn bu faciədə şəhid olan vətən övladları göz önündə canlanır. Müəllifin “Tanrım, sən özün saxla” deyə Ulu Yaradana xalqının qorunması üçün dualar etməsi, bu qanlı gecədə inamının güllələnməsini vurğulaması o dövr insanlarına hakim kəsilmiş inamlarının məhv olmasına bir işarə idi.

İbrahim Yusifoğlu şəhidliyin bir ənənəyə çevrilməsi amilinə toxuna bilmişdir. Şəhidliyin ailə içində davam etdirilməsi vətənə xidmət missiyası kimi müəllif tərəfindən göstərilmişdir. Qardaşı Sədi Əsgərovun şəhid olmasından sonra “qardaş yolunun davamçısı” olan Hidayət Əsgərovun şəhidlik ənənəsini davam etdirən bir şəhid obrazı kimi təqdim edə bilir. Hidayət Əsgərovun da qardaşı Sədi Əsgərov kimi Vətən uğrunda döyüşməsi, ağır yaralanaraq şəhid olması məqamı göstərilmişdir.

İbrahim Yusifoğlu “Hər ulduzun öz yeri var kəhkəşanlar içində...” yazısında şəhid Kamal Əsədullayevin şəhadətini ürəkəğrısı ilə təsvir edir. Mənfur düşmən əlinə keçməmək üçün son gülləsini özünə vuraraq şəhadətə yüksələ bilmiş Kamal Əsədullayevi kəhkəşanda bir ulduza bənzədən müəllif bunu belə təqdim edir: “Sıralanan şəhid məzarları kəhkəşana bənzəyir. Və bu kəhkəşanda hər bir şəhid məzarı bir parlaq ulduzu xatırladır. Kamal Fətulla oğlu Əsədullayevin də bu kəhkəşanda öz yeri var...” [1, s.302].

İbrahim Yusifoğlu şəhidlərin şəhadət olmalarına mənən hazır olmalarını göstərə bilmişdir. Müəllifin təsvir etdiyi hər bir şəhidin şəhadətə hazır olması məqamı maraqlı ədəbi priyomlarla təqdim edilməsi diqqətdən qaçmır. Müəllif bu ali məqamı şəhidlərin öz fikirləri ilə təqdim etməyə qadir ola bilir. “Düşmənlərə nifrət şahə qalxsın içində...” publisist yazısında İ.Yusifoğlu şəhid Oqtay Məmmədovun dili ilə şəhid olmasına hazır olmasını əks etdirməsində şəhid olmağa hazır

olmanı əks etdirir: “Gedirəm döyüşə. Əgər şəhid olsam, oxuduğumuz məktəbə mənim adımı verərsiniz! Ölsəm, kişi kimi öləcəyəm. Dönsəm, şəhid dönəcəyəm” [1, s.286].

İ.Yusifovlu qələmə aldığı əsərlərdə şəhid obrazlarını açıqlayarkən şəhidlərin doğmalarını, konkret olaraq, şəhid atasının, şəhid anasının, şəhid bacısının və başqalarının obrazını təsvir etməklə kədərli ovqatın doğurduğu hisslərə baxmayaraq, onların keçirdikləri hissləri əks etdirməyə qadir olur. İ.Yusifovlu yaradıcılığında “şəhid atası”, “şəhid anası”, “şəhid bacısı”, “şəhid qardaşı” və s. obrazlarını təqdim edərkən şəhadətə ucalmış vətən övladlarının tam obrazını təsvir edə bilir.

Müəllif “Mənim inamımı güllələdilər” poemasında şəhid bacısı obrazı ilə şəhid obrazını açıqlamağa, itkinin ağır olması məqamını göstərməyə nail ola bilir. İbrahim Yusifovlu şəhid bacılarının qara örpəkli, dilləri ağılı olmasına toxunaraq, ən qəmli ağının onlar tərəfindən söylənilməsini qələmə alır:

*Dünyada ən qəmli ağılar ki, var,
Şəhid bacıları ağlayıbdılar! [1, s.155]*

İbrahim Yusifovlu şəhidlərin valideynlərinin ağrı-acısını, tək bir ailənin, bir ata-ananın, bir ocağın deyil, bütün yurdun, məmləkətin ağrı-acısı kimi təqdim edə bilir. Şəhid atasının, anasının acısının ağır olmasını təsvir edən müəllifin onlara müraciəti oxucunu etinasız buraxmır. Oxucunun ürək sözünə çevrilir. İ.Yusifovlu “Bu həyat kiminlə yola gedib ki...” publisist yazısında şəhid Rövşən Abdullayevin atasının obrazını yaratmaqla, şəhid atasının şəhid övladı üçün keçirdiyi hissləri ümumxalq hisslərə çevirir: “Binanın tininə söykənil qəhərini siqaret tüstüləri ilə boğan, saçlarına zamanın dənələri ələnən şair qəlbli Rəhim kişi ilk baxışdan sakit görünürdü. Bəlkə də gözünün ağrı-qarası olan oğlunun Vətənin torpaqları uğrunda şəhid olması qəlbinə qürur, dodaqlarına şeir misraları gətirmişdi:

*İlham atım yəhərlənib,
Şahə qalxır, kəhərlənib,
Hərdən-birdən qəhərlənib
Qəmdən ocaq çatayıyam,
Çünki, şəhid atasıyam...” [1, s.291].*

İbrahim Yusifovlu şəhid qanı ilə boyanmış gülləri obraz səviyyəsinə yüksəltməyə nail olur. Güllərin şəhid qanına boyanmasını rəmzi mənada tərənnüm edən müəllif bu məqamı belə əks etdirmişdir:

*Mənim lalə gülüm, çətirlənibsən,
Rənginə rəng verib şəhidlər qanı! [1, s.156].*

“Ölməli oğul deyildi Asəf” publisistik yazısında İbrahim Yusifovlu Asəfin şəhadət məqamını təsvir edərək al lalələr sinəsində əbədiyyətə qovuşmasına toxunmuşdur: “Düşmənlər mərmiləri ilə doğranmış, yaşıllıqlar içərisində Günəşə sarı boy atmış al lalələr qəhrəman eloğlumuzun şücaətinin, şəhidlik zirvəsinə ucalmasının şahidi oldular. Son anda da lalələr içərisində doğma torpağı qucaqlayıb əbədiyyətə qovuşdu Asəf” [1, s.254-255].

İbrahim Yusifovlunun qələmə almış olduğu bədii və publisist yazılarında təsvir etdiyi həyat hadisələrini əlaqələndirməsi, müəyyən bir sistem şəklində təqdim etməsi diqqətdən yayınmır. Müəllif təsvir etdiyi hadisələri ədəbiyyatın daxili qaydalarına uyğun olaraq əlaqələndirməyə nail ola bilmişdir. Müəllif qələmə aldığı bədii və publisist nümunələrə təhkiyə və lirikanın vəhdətilə, hadisə ilə əhval-ruhiyyənin qarşılıqlığı ilə həmin əsərlərin kompozisiyasına spəsifiklik qata bilmişdir. Müəllifin kompozisiyanın epiqraf, proloq, epiloq, peyzaj, lirik haşiyə kimi ünsürlərindən

istifadə etməsi qələmə almış bədii və publisist nümunələrin orijinallığına səbəb olması da diqqətdən yayınmır.

İbrahim Yusifoğlunun qələmə almış olduğu ədəbi-bədii nümunələrdə əsərin süjet xəttinə daxil olmayan, ancaq əsərin mövzusu ilə səsleşən hikmətli nümunələrin verilməsi ilə rastlaşırıq. Müəllifin istifadə etdiyi epiqraflar həm özünün müəllifi olduğu, həm də digər söz sənətkarlarına aid hikmətli kəlamlardır. Müəllif istifadə etdiyi epiqraflarla mənə baxımdan oxucusunun diqqətini əsərin məzmun və ideyasına yönəltməyə nail olmuşdur. “Şəhidlik ömrün nur çağı” publisistik yazısında İslam dininin müqəddəs və ən əsas kitabı olan “Qurani Kərim”dən, Allahın sonuncu elçisi olaraq qəbul edilən, dini, sosial, siyasi lider, islamın qurucusu Məhəmməd Peyğəmbərdən, Türk şairi, İstiqlal Marşının müəllifi Məhməd Akif Ərsoydan şəhidlərlə bağlı epiqrafların yer alması maraqlı kəsb edir. Müəllif “Qurani-Kərim”in “Bəqərə” surəsindən bir ayəni verməsi şəhidlərə daim yüksək dəyər verilməsini əks etdirir: “Haqq yolunda, Allah yolunda şəhid gedən şəhidlərə “ölülər” deməyin. Əksinə, onlar diridirlər. Sadəcə siz onu sezmirsiniz. Qurani-Kərimin “Bəqərə” surəsi, 165-ci ayə” [1, s.223]. Qeyd etmək lazımdır ki, bu ayə “Qurani-Kərim”in “Bəqərə” surəsinin 154-cü ayəsində “Allah yolunda öldürülənlərə (şəhid olanlara) “ölü” deməyin. Əksinə, onlar (Allah dərgahında) diridirlər, lakin siz bunu dərk etmirsiniz” kimi təqdim edilir.

İbrahim Yusifoğlunun şəhid Rövşən Rəhim oğlu Abdullayevə həsr etdiyi “Bu həyat kiminlə yola gedib ki...” başlıqlı yazıda təqdim etdiyi epiqraf diqqəti xüsusi cəlb edir. Müəllifin təqdim etdiyi epiqraf şəhid atası Rəhim Abdullayevə aid nəzm nümunəsidir. Müəllif şəhid atasının fərdi dərdi, kədəri yerinə sarsılmazlıq duyğularını əks etdirə bilmişdir:

*Yol otu deyilik, mehə əyilək,
Ağlatsa ağlayaq, güldürsə gülək...
Bizim də iqbala əsib bu külək,
Bu həyat kiminlə yola gedib ki...*

(Rəhim Abdullayev, şəhid atası)

İbrahim Yusifoğlunun şəhid Sədi Əsgərova həsr etdiyi “Şəhidlik zirvədi, zirvədi, Sədi!” başlıqlı yazıda müəllifin özünəməxsus olan hikmətli kəlamların epiqraf kimi təqdim edilməsinin şahidi oluruq: “Cismani ömür şərəfli və şərəfsiz olur, ölüm də beləcə. Şəhidlik - taleyin az-az adama qıydığı dəyərli ölüm zirvəsidir” [1, s.235]. Müəllif Vətən uğrunda şəhid getməkdən qürur hissi duyduğunu əminliklə bəyan edə bilir. Şəhidliyi Vətən uğrunda atılan şərəfli addım kimi dəyərləndirmiş Xalq şairi Sabir Rüstəmxanlı qeyd etdiyi kimi “tarix boyu yurdun sərhədlərinə, sınır boylarına düzülən sadə şəhid məzarları rahat yataqda ölməkdən üstün tutulub. Övladı Vətən uğrunda şərəflə qurban gedən analara başsağlığı yerinə gözyaydınlığı veriblər!” [2, s.592].

İbrahim Yusifoğlu bədii və publisistik əsərlərində həyat hadisələrini bir-birilə əlaqələndirmə məqsədilə, bəzi hallarda qələmə aldığı bədii və ya publisist əsərlərin əvvəlində bəhs edəcəyi hadisə və əhvalatla oxucusunu yığcam şəkildə tanış etmək məqsədilə proloqdan istifadə etmişdir. Şəhid Nüsret İsmayılova həsr etmiş olduğu “Şəhidlik zirvəsinə yüksələn igid” başlıqlı publisistik yazısında proloq “Ön söz əvəzi” başlığı altında təqdim edilmişdir. Müəllif Şəhid N.H. İsmayılov haqqında oxucusuna yazını qələmə almaqda hansı məqsəd güdməsinə aydınlıq gətirmiş olur: “...Bu igidlə ilk tanışlığım elə o xiyabanda olmuşdur. İlk dəfə orada mənim eloğlum - şərurlu olduğumu bilib onsuz iftixar hissi keçirmişəm.” [1, s.246]

İbrahim Yusifoğlunun qələmə almış əsərlərində epiloqa müraciət etməsi diqqətdən yayınmır. Müəllif epiloqda qaldırdığı məsələni yekunlaşdırmağa nail ola bilir. İbrahim Yusifoğlunun “Ölməli oğul deyildi Asəf!” başlıqlı publisistik yazısında epiloqu “Müəllif sözü və ya etiraf” adlı başlıqla oxucuya təqdim etməsini müşahidə edirik. Epiloqda şəhid Asəf Fərəcov haqqında müəllifin deyə bilmədiyi məqamlar qələmə alınmışdır: “...Yaza bilmirəm Asəfimizin qəm elegiyasını: özü üçün tikdirdiyi evin qapısının bağlı qalmasını, toy üçün aldığı hədiyyələrin məzarı üstünə atılmasını...” [1, s.256].

İbrahim Yusifoğlunun epiloqları müxtəlif adlarla təqdim etməsini müşahidə edirik. “Şəhidlik zirvəsinə yüksələn igid” publisistik yazısında epiloq “Son söz əvəzi”, “Sağalmaz bala dağı” publisistik yazısında “Son söz” və s. kimi təqdim edilmişdir.

Milli varlığın qorunmasına köklənmiş bayatılara müraciət etmiş İbrahim Yusifoğlu bayatılarla ana-bacılardan ağrı-acısında şəhidlərimizə xalqın sevgi və ehtiramını bildirir. Xalqın milli ruhuna hopmuş bayatılara müraciət etmiş müəllif bununla keçmişdən gələcəyə ünvanladığı folklor nümunəsilə fikrini geniş izah etməyə, sözün poetik təsir gücünü qat-qat artırmağa nail olur:

*Qardaşlar, hey qardaşlar,
Yağış yağar, qar başlar.
Ölsə bacılar ölsün,
Heç ölməsin qardaşlar [1, s.206].*

Bayatıların məhz şəhidlərə aid edilməsi müəllif tərəfindən açıqlanır. İbrahim Yusifoğlu bayatıdan istifadə etməklə şəhidlərlə bağlı əsas fikrini üçüncü və dördüncü misralarda ifadə olunan fikirlərlə ifadə etməyə nail olmuşdur.

Vətənin bütövlüyü, azadlığı, istiqlalı yolunda şəhid olmuş Vətən övladları xalqın, millətin milli varlığında, unudulmaz tarixində öz ölümləri ilə ölümsüzlük qazanaraq, şəhidlik adlı bir zirvəyə yüksəlməyə nail ola bilmişdilər. Tarixlərin yaddaşına hopmuş şəhidlik mövzusu bütün dövrlərdə aktualıq kəsb etmişdir. Bu baxımdan, İbrahim Yusifoğlu qələmə alır:

*Şəhidlik adını alan igidlər,
Sizi tanıyıyıq, sizdən halıyıq,
Hər kim necə olub, necə döyüşüb,
Sabahkı nəsilə tanıtmalıyıq! [1, s.159].*

Nəticə / Conclusion

Ədəbiyyət səltənətinə daxil olmuş şəhid əmanətini əldən verməyib, onun uğrunda canından keçməyə qadir olan qəhrəmandır. Azərbaycanın bütövlüyü və xalqının azadlığı uğrunda canından keçmiş şəhidin ömür yolu müqəddəs dəyərlərin məcmusuna, xalqın şanlı tarixinə çevrilir ki, İbrahim Yusifoğlunun vurğuladığı kimi şəhidləri “sabahkı nəslə tanıtmalıyıq”. Şəhidlər sayəsində mənəvi rahatlığını, hüsur və əmin-amanlığını tapmış müasir nəslə, həmçinin gələcək nəslə xalqın taixinə, ümummilli mənəvi dəyəərə çevrilmiş şəhidləri tanıتماğı və tanımağı ən bariz vəzifəmizə çevirməliyik. Şəhidliyin dərk və təbliği soykökə, doğma torpaqlara, adət-ənənələrimizə sədaqətimizi, bağlılığımızı, gələcək nəslin öz kökünə bağlı tərbiyə olunmasını inkişaf etdirərək təbliğ edir.

Ədəbiyyat / References

1. İbrahim Yusifoğlu. Seçilmiş əsərləri. IV cild. Bakı: Şirvanəşr, 2020.
2. Sabir Rüstəmxanlı. Zaman məndən keçir. Bakı: Azərənəşr, 1995.
3. Salidə Şərifova. Klassiklər və müasirlər söz müstəvisində. Bakı: Elm və təhsil, 2018.

Тема шехидов и образ шехида в творчестве Ибрагима Юсуфоглу

Салида Шарифова

Доктор филологических наук

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: s.sharifova@lit.science.az

Резюме. Тема шехидов и образ шехида стали неотъемлемой частью научной, художественной и религиозной литературы, возрождая память о тех, кто поднялся на вершины подвига. В произведениях Ибрагима Юсуфоглу создан идеальный образ людей, погибших в борьбе за Родину, которые проявили мужество в обеспечении суверенитета и территориальной целостности своей Родины, автор смог отразить их героический подвиг.

Художественные и публицистические произведения Ибрагима Юсуфоглу на тему шехидов следует рассматривать как призыв не забывать о национальной памяти в нашем национальном сознании и свободе мысли. Этот призыв помогает понять процесс исторического развития концепции героичества в Азербайджане в целом.

Ключевые слова: Ибрагим Юсуфоглу, шехиды, художественные и публицистические произведения, славная история народа

Vüqar Əhmədin “Son nəfəsədək Azərbaycan” sənədli romanında tarixi şəxsiyyətlərin portreti

Əzizəğa Nəcəfzadə

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: azizaga.necefov@mail.ru

Annotasiya. Məqalədə görkəmli şair, nasir, dramaturq, ədəbiyyatşünas Vüqar Əhmədin arxiv materiallarına və tarixi sənədlərə istinadən qələmə aldığı “Son nəfəsədək Azərbaycan” sənədli tarixi romanı tədqiqata cəlb olunur. Əsərdə tarixi şəxsiyyətlərin bədii portreti tədqiqat obyektinə çevrilir. Məqalədə müəllifin romanın baş qəhrəmanı Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin bədii portretini iki istiqamətdən: zahiri görkəm və daxili aləminin təsviri olaraq işləməsinin özünəməxsusluğu daha çox təhlil olunur. M.Ə.Rəsulzadə haqqında olan bioqrafik məlumatlara, onun özünün avtobioqrafik qeydlərinə, mövcud fotoarxiv materiallarına, yaxınlarının xatirələrinə və sənədlərə istinadən zahiri portretini, əsərlərinə və ictimai-siyasi fəaliyyətinə dair mövcud materiallara istinadən isə daxili portretini yaratdığı nəzərə çatdırılır.

Məqalədə həmçinin Adolf Hitler, Vladimir Lenin, Stepan Şaumyan, Anastas Mikoyan kimi tarixi şəxsiyyətlərin mənfi obrazlarının portret cizgiləri də baş qəhrəman Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin portreti ilə müqayisədə təhlil edilir.

Açar sözlər: Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, roman, bədii portret, tarixi şəxsiyyət

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 01.06.2021; qəbul edilib – 09.06.2021

The portrait of historical figures in the documentary novel by Vugar Ahmad “Azerbaijan until the last breath”

Azizagha Najafzadeh

Doctor of Philosophy in Philology

Institute of Manuscripts named after Mahammad Fuzuli of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: azizaga.necefov@mail.ru

Abstract. The article deals with the documentary historical novel "Azerbaijan until the last breath" written by prominent poet, prose writer, playwright, literary critic Vugar Ahmad with reference to archival materials and historical documents. In the work, the artistic portrait of historical figures becomes the object of research. The peculiarity of the author's work on the artistic portrait of the protagonist of the novel Muhammad Amin Rasulzadeh in two directions: the appearance and the description of the inner world are analyzed more. It was brought to the attention that he created an external portrait based on biographical information about M.A.Rasulzadeh, his autobiographical notes, available photo archive materials, memories of his relatives, documents, and an internal portrait based on his works and available materials on his socio-political activities.

The portraits of negative images of historical figures such as Adolf Hitler, Vladimir Lenin, Stepan Shaumiyan, Anastas Mikoyan were also analyzed in the article in comparison with the portrait of the protagonist Muhammad Amin Rasulzadeh.

Keywords: Muhammad Amin Rasulzadeh, novel, art portrait, historical figure

Article history: received – 01.06.2021; accepted – 09.06.2021

Giriş / Introduction

Ötən il Vüqar Əhmədin müəllifi olduğu “Son nəfəsədək Azərbaycan” romanının təkrar və daha təkmil nəşri işıq üzü gördü. Romanın bu nəşri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə irsinin yorulmaz tədqiqatçısı, unudulmaz alim professor Şirməmməd Hüseynovun əziz xatirəsinə ithaf edilmişdi. Kitaba Şirməmməd müəllimin ömür-gün yoldaşı, tanınmış jurnalist Ülker Hüseynovanın “Əsri”də bir məzar var” məqaləsi ön söz əvəzinə əlavə olunub. Həmin məqalə: “Xalqı yaşadan, tanıdan birinci növbədə onun tarixi şəxsiyyətləridir” [4], – cümləsi ilə başlayır. Bu həqiqəti bir daha təsdiqləmək üçün romanı təhlil etdik.

Əsas hissə / Main part

Vüqar Əhməd – bu ad bizə bir şair, bir nasir, bir dramaturq, bir ədəbiyyatşünas, bir tele-senarist, bir musiqiçi, bir müəllimi tanıdır. O, filologiya elmləri doktoru, professor, Azərbaycan Yazıçılar və Jurnalistlər Birliyinin, “Muğam” Assosiasiyasının üzvü, Nyu-York Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvüdür.

Sadaladığımız peşələrin hər birinə könüldən bağlı olan, müxtəlif birliklərin üzvü Vüqar Əhmədi ümumiləşdirərək ədəbiyyat və incəsənət adamı adlandırma bilərik. Vüqar Əhmədin çoxşaxəli yaradıcılığında şairliyi digər sahələri üstələyib desək, yəqin ki, yanılmarıq. Belə ki, Vüqar müəllimin həyata baxışı, onu dərkə və hətta elmi əsərlərində belə hadisə və prosesləri təqdimində də poetik prizmadan yanaşması ön plandadır. Bu təqdim və təsvir üsulu Vüqar Əhmədin romanlarından da yan keçməyib, hətta təhkiyəsinin əsasıdır.

Bu yazımızda Vüqar müəllimin bədii nəsrindən, onun roman yaradıcılığından, konkret olaraq “Son nəfəsədək Azərbaycan” sənədli romanından söhbət açmaq, həmin əsərdəki portretlərdən danışmaq istəyirik. V.Əhməd dörd romanın müəllifidir. Onun “Qarabağ yuxusu”, “Qaradağlılar” roman-trilogiyası, “Koroğlu” romanı kifayət qədər oxucu toplaya bilmişdir. Müəllifin “Son nəfəsədək Azərbaycan” romanı isə tarixi hadisələrin təqdimi, peyzaj və bədii portret yaradıcılığı baxımından xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Ədibin bu romanı tarixi-sənədli romandır. Müəllif bu əsərində Şirməmməd Hüseynov kimi mənbəşünas alimlərin elmi tədqiqatlarının nəticələrindən, Məhəmmədəmin Rəsulzadənin nəvəsi Rəis Rəsulzadənin xatirələrindən, “Azərbaycan” qəzeti (1919-1920) kimi əski dövrü mətbuat nümunələrindən, Azərbaycan və Türkiyədə qorunan arxiv sənədlərindən istifadə etmiş, tarixin real mənzərəsini maksimum ortaya qoymağa çalışmışdır. Lakin romanı oxunaqlı edən, əsərin daha çox yadda qalmasına səbəb olan, müasir oxucuya tarixi hadisələri təsəvvür etmək imkanı yaradan əsas, sözsüz ki, təhkiyə və təsvirdir.

Romanın dilində, ümumiyyətlə onun müəllifinin fərdi üslubunda iki istiqamət hakimdir: elmi yanaşma və poetik təsvir. Bu da artıq qeyd etdiyimiz kimi, müəllifin fəaliyyət dairəsindən doğur, onun ədəbiyyatşünas və şair olmasından irəli gəlir.

Romanı ilk dəfə tədqiqata cəlb edən, filologiya elmləri doktoru Lalə Əlizadə “Son nəfəsədək Azərbaycan” – Vüqar Əhmədin eyniadlı romanı haqqında” adlı məqaləsində bu xüsusda yazır: “Təqdim olunan tarixi sənədlər yorulmaq bilmədən, nəfəs dərməyə belə qoymadan oxucunu öz ardınca aparır, əslində, bədii əsərdə xronoloji materialın bolluğu bədiiliyi bir qədər kənarında saxlaya bilsə də, yazıçı təhkiyəsi, obrazlı təsvir vasitələri bu problemi aradan qaldırır. Əsərin mövzu axarında təkə ictimai-siyasi problemləri deyil, həm də bu hadisələrin arxasından boylanan ailə-məişət münasibətlərini, milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunması uğrunda çarpışan insanların əməllərini, fədakarlığını, əzmini görürük” [2, s.13].

Romanda əsərin baş qəhrəmanı Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin həyat və fəaliyyətindən, Azərbaycan xalqına və torpağına sonsuz məhəbbətindən, dövlətçiliyimiz uğrunda göstərdiyi xidmətlərdən, fəvqəladə siyasi dühasından və milli qeyrətindən tarixi hadisələrin fonunda bəhs olunur. O və məsləkdaşlarının Azərbaycanın müstəqilliyinə nail olmaları uğrunda mübarizəsi, ermənilərin xalqımıza qarşı apardığı soyqırım siyasəti, xalqımızın ölüm-dirim savaşı, Qafqaz

İslam Ordusunun Bakını daşnak-bolşevik hərbi birləşmələrindən azad etməsi, ölkədə milli ruhlu insanların siyasi təqiblərə, repressiyalara məruz qalması, Azərbaycan mühacir dövlətinin fəaliyyəti, Şura hökumətinin anti-milli fəaliyyəti, faşizm əleyhinə mübarizədə cümhuriyyətçilərin rolu və s. kimi olduqca maraqlı tarixi faktlar bədii biçimdə oxuculara təqdim olunur.

Bəzən adama elə gəlir ki, Vüqar Əhməd roman yazdığını unudub, tədqiqat aparır. Məsələn, romanın ilk səhifələrində qazalaqçı Səməndər ilə Hacı Ələkbərin mükəlliməsini görürük. Bu dialoqda Hacı Ələkbər “Novxanı” toponiminin etimologiyasını açmağa çalışır. O deyir: “Novxanı, nov deyil, növhə sözündən yaranıb. Növhə isə həzrəti İmam Hüseyn, eyni zamanda o biri Kərbəla şəhidlərinin eşqinə Mövlanə Füzuli, həm də Şah Xətai tərəfindən yaradılmışdı və Aşura günlərində, məhərrəmlik ayında İmam Hüseyn təziyələrində oxunardı. Növhə oxuyanlara keçmiş zamanlarda “növhəxan” deyərmişlər, zaman keçdikdən sonra isə “rövhəxan” deyiblər. Özün bilirsən də, rövhəxanlar bütün şəhər arasında çox hörmətli şəxslər sayılıb. Novxanın adı da məhz Növhəxanla bağlıdır. Bəlkə, eşitmisən, bizim kənd rövhəxanlar hələ növhəxan adlanan zaman məşhur bir növhəxan Kərbəlayi Hüseynağa tərəfindən salınıb. Kərbəlayi Hüseynağa İmam Hüseyn təziyələrində olduqca yanıqlı, irfani, ruh oynadan bir səslə növhələr, mərsiyələr oxuduğu üçün ona hamı sadəcə növhəxan deyərdi. ...kəndə də Növhəxan Kərbəlayi Hüseynağanın şərəfinə Növhəxan adı verilib” [2, s.22].

İlk baxışda bu parça bir etimoloji lüğətdən bir məqaləni, yaxud mühazirə mətnini xatırladır. Lakin yazıçı bunu məqsədli edir. İlk növbədə Bakı kəndlərindən bəzilərinin heç bir elmi əsası olmadan fars mənşəli əhali tərəfindən salındığı fərziyyəsini təkzib etmək, Novxanın tarixən bir türk yurdu olduğunu əsaslandırmaq üçün, ikinci növbədə isə obrazın psixoloji portretini ortaya qoymaq üçün belə bir bədii fəndə müraciət olunur. Çünki bu üsuldən istifadə ilə oxucunu tarixi faktlarla tanış etmək daha əlverişlidir.

Bizi bu məqamda məsələnin ikinci tərəfi daha çox maraqlandırır. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin atası Hacı Ələkbər din xadimi, axund idi. Onun qazalaqçı ilə danışanda da moizə oxumağa cəhd etməsi təəccüblü görünür, əksinə təbiidir. Bu onun peşəsindən irəli gəlir. İndi də biz din xadimlərinin, tarix, ədəbiyyat müəllimlərinin nəqliyyatda maarifləndirmək məqsədi ilə belə söhbətlərinin şahidi oluruq. Bu həm də roman müəllifinin ali məramına xidmət edir, Azərbaycan xalqının mənşəyinə dair müxtəlif fərziyələrə, həmçinin Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin soykökünə dair yalnız düşüncələrə son qoymaq məqsədi güdür. Hacı Ələkbərin dilindən səslənən: “Biz müsəlmanıq. Mühəmməd ümmətiyik, dinimiz islamdır. Amma, Allah xatirə, milli mənsubiyyətimiz var. Türk, türk oğlu türkün” [2, s.23], – qənaəti sanki Mirzə Cəlilin, Üzeyir Hacıbəylinin mətbuat səhifələrində yazdığı məqalələrindən eşidilir. Bunu Vüqar Əhmədin psixoloji portretə etdiyi bir əlavə də tamamlayır. “Hacı Ələkbər ağa öz xasiyyətinə uymayan bir əsəbiliklə sözünə davam etdi”, – qeydi məsələnin nə qədər ciddi olduğunu bir daha təsdiqləyir.

Türklərin əksinə, erməni adı ilə tanınan hayların isə soykökünün bəlli olmamasını roman müəllifi belə ifadə edir: “Ermənilər, deyildiyi kimi, zətən soysuz, köksüz, zət qırıq bir tayfa olduğu üçün, ümumiyyətlə, yer üzündə mütləq bir torpaqları olmamışdır. Onlar İraqa, Suriyaya, İrana, Anadoluya çağırılmamış qonaq kimi gəlmişlər və haradan gəldikləri də tarixi mənbələrə görə, məlum deyil” [2, s.109].

Vüqar Əhmədin bu romanında irsiyyətin şəxsiyyətin formalaşmasına təsiri nəzəriyyəsinin tərəfdarı olduğunu aşkar hiss edirik. Bu da bütün romanın fabulasına təsirini göstərir. Müsbət və mənfi qəhrəmanların zətinin onların xarakterinə təsir etdiyini roman boyu müşahidə edirik. Bu baxımdan baş qəhrəman Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin anadan olduğu kəndin də türk kəndi olduğunu əsaslandırması, Hacı Ələkbər ağanın Azərbaycan xalqının mənşəyi barədə əsərdə təqdim olunan düşüncələri həmin yanaşmanın nəticəsidir. Bu nöqtəyi-nəzərdən baxsaq, Vüqar Əhmədi fransız yazıçısı, naturalizm cərəyanının yaradıcısı Emil Zolya ilə müqayisə etmək olar.

Ədəbiyyatşünas Lalə Əlizadə bioqrafik roman yazmağın, həm də M.Ə.Rəsulzadə kimi tarixi əhəmiyyətli bir şəxsiyyət haqqında yazmağın çətinlikləri barədə danışarkən haqlı olaraq vurğulayır ki: “Şərqdə ilk Demokratik Cümhuriyyətin banilərindən olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə haqqında roman yaratmaq özü bir hünərdir. Burada müəllifin arxiv araşdırmaları, elmi-

nəzəri hazırlığı, tarixi qaynaqlara, faktik sənədlərə dərinlən bələdliyi, əlbət ki, türkçülük, azərbaycançılıq, islamçılıq ideyası ətrafında bir ziyalı olaraq mövqeyi də müəyyənləşməlidir” [3, s.13].

Bu baxımdan yazıcının şəxsiyyətin formalaşması amilləri arasında irsiyyəti önə çəkməsi təbiidir. Məsələn, əsərdə Rəsulzadənin atası, anası, hətta analığı haqqında dəqiq məlumatlar verilsə, ona əks qütbədə təsvir edilən qondarma Bakı Sovetinin üzdənirəq rəhbəri Stepan Şaumyanın tərcümeyi-halında onun anasının peşəsi (“ən qədim qadın sənəti”) və atasının bəlli olmaması, uşaq vaxtı çox vaxt ac qalıb, küçədə gecələməli olması, türk tacirlərin ianələri hesabına təhsil alması kimi faktlar qabardılır. Şəxsiyyətin həyatında cəmiyyətin rolu ilə yanaşı, irsiyyət amilinin aparıcı olması əsaslandırılır. Bu da romandakı surətləri tarixi sima olmaqdan uzaqlaşdırıb, canlı obraza çevirir.

Roman boyu diqqətimizi cəlb edən bədii portretlərin bir çoxu əsərin baş qəhrəmanı Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə məxsusdur. Portretlər onun xarakterinin açılmasına yönəlib. Romanda biz Rəsulzadənin xarici görkəmi, düşüncələri, geyimi, bədəninin fiziki quruluşu, nəyi bəyənib-bəyənməməsi, hətta temperament tipi barədə məlumat əldə edirik. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə “Son nəfəsədək Azərbaycan” romanının klassik baş qəhrəmanıdır.

Onun xarici görkəminin ilk təqdimi ilə rus-müsəlman məktəbində Sultan Məcid Qənizadənin baxış bucağı altında tanış oluruq. “... diqqətlə bir-bir yeniyetmələri tərpedən-dırnağa qədər süzdü və nədənsə nəzərlərini geniş alını, həddindən artıq mənalı və ağıllı baxışları olan Məhəmməd Əminin üzərində o birilərindən çox saxladı. Əslində çox suallar oxudu Sultan Məcid bu baxışlarda ...” (2, s. 28). Əsərdən gətirdiyimiz bu qısa sitatda roman müəllifinin lakonik təsvirində obrazın xarici portreti ilə daxili portretini vəhdətdə təqdim etməsinin şahidi oluruq.

Romanın 12-ci fəslində də gənc Rəsulzadə təqribən eyni cizgilərlə təqdim olunur və yazıcının üslubu dəyişmir: qısa və müvazi, zahiri ilə batinin vəhdəti. “Kürsüyə on yeddi yaşında ucaboylu, qədd-qamətli, geniş alından və mənalı gözlərindən olduqca zəkali görünən Məhəmməd Əmin çıxıb sözə başlayır” [2, s.100]. Bu təsvirlər Rəsulzadənin ilk baxışdan zəkali insan təsiri bağışlaması faktının ortaya qoyulması üçündür.

Romanın 7-ci fəslində hələ çox gənc Məhəmməd Əminin fiziki gücünün zehni gücünə bərabər olduğunu da yazıçı hadisələrin gedişatında bizə təqdim edir. Bu məqamda da yazıçı qısa təsvirlə obrazın portretindən onun xarakterini oxucuya təqdim etmək üçün faydalanır. Qəhrəmanın gücü ədalət naminə istifadənin tərəfdarı olduğunu vurğulayır. Erməni uşaqların zəif azərbaycanlı tələbələri təkləməsinə son qoyduqda: “... bütün dərslərini əla qiymətlərlə oxuduğu qədər də yumruqlarını işə salmağı bacaran Məhəmməd Əmindən qorxduqlarına görə texniki məktəbin çevrəsinə yaxınlaşmaqdan vaz keçdilər”, – cümləsi bu qəbildəndir [2, s.67].

Əsərdə biz Məhəmməd Əminin öz dili ilə daxili aləmini işıqlandırdığını görürük. Bu isə yazıcının bizi onun mənavi portreti ilə tanış etməsindən daha təsirli olur. Belə ki, Mahmud həkimin bu gün də yeniyetmələrə ünvanladığımız ənənəvi sualına: “- Oğlum, gələcəkdə nə olmaq fikrindəsən?” Məhəmməd Əminin düşünmədən verdiyi cavab: “- Vəzifənin, rütbənin heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Mən gələcəkdə yalnız və yalnız xalqıma, millətimə, torpağıma, Vətənimə xidmət etmək istəyirəm”, – cavabı xarakterin artıq formalaşdığı məqamı bizə təqdim etmiş olur.

Məşhur bir deyim var: “Biz nə yeyiriksə, oyuq”. Bu tezi Vüqar Əhməd “Son nəfəsədək Azərbaycan” romanında uğurla tətbiq edib. Biz müəllifin Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin tam portretini cızdıqda hələ gənc yaşlarından yemək üçün yaşamadığını, yaşamaq üçün yediğinin şahidi oluruq. Əsərdə iki yerdə M.Ə.Rəsulzadənin gündəlik menyusu ilə tanış oluruq. Bunlardan biri şəhər yerində gənc tələbənin gündəlik qida rasionudur: “Səhərlər şirin çay, yağ-pendir, çörək və iki ədəd qaynadılmış yumurta, günortalar əsasən dovğa və xingal, axşamlar isə şirin çörək və yaxud şorqoğal ilə çay” [2, s.35].

İkinci məqam isə atası Hacı Ələkbər ağanın oğlunu yoluxmağa gələrkən gənc Məhəmməd Əminə kənddən gətirdiyi pay-paradır: “Sənin üçün sovqat gətirmişəm. Ağ şanı, qara şanı, kişmiş, əncir, zincilfərəc, riçal, əla pendir, yağ. Anan Maral da şorqoğal, bir də paxlava bişirib sənin üçün” [2, s.91]. İkinci təsvirdə şəxsiyyətin tərbiyəsi üçün əhəmiyyətli olan başqa bir tezin

“sağlam bədəndə sağlam ruh olar” qənaətinin də əsərdə obrazın xarakterini açmaq üçün istifadə edilməsinin şahidi oluruq. Qeyd edək ki, bu təsvir əsər müəllifinin həm də Bakı əhalisinin məişətinə yaxşı bələd olduğunu nümayiş etdirir. Haşiyə çıxaraq qeyd edək ki, “zincilfərəc” əncir doşabı ilə unun qarışığından bişirilib, qurudulduqdan sonra yeyilən şirniyyat növüdür və əsasən, Bakı kəndlərindən Novxanı və ətrafında qış azuqəsi olaraq hazırlanır.

Əsərdə ermənilərin yeməyə münasibəti ilə də tanış oluruq. Romanda 1918-ci il mart qırğınları zamanı ermənilərin öz övladlarını hansı menyu ilə bəslədiyinin şahidi olur, hətta gündəlik rasionunun nədən ibarət olduğunu öyrənirik. Müsəlman qonşuları quru çörək üzünə həsrət qalıb, acından öldükleri zaman: “Erməni uşaqları isə gündə ən azı üç dəfə qızardılmış ət, əla pendir, camış yağı, beçə balı, isti çörək yeyir, kökəlib piylənirdilər” [2, s.177].

Bu detalların müvazi təqdimatı baş qəhrəmanın öz xalqının yetirməsi olduğunu, qənaətin, israfçılığın yolverilməzliyinin vacibliyi ruhunda tərbiyə aldığı göstərmək məqsədi daşıyır, eyni zamanda təzad vasitəsilə mənfur ermənilərin soyqırma məruz qalmasını dünyaya bəyan etdiyi halda, həmin ərəfədə bal-yağ içində üzdüklərini təqdim edir.

Biz portretə digər əsas detalın da ustalıqla işləndiyini görürük. Bu da obrazın geyim tərzidir. Bu məqamda Vüqar Əhməd uniformanın təsvirindən xarakteri açmaq üçün faydalanır. Uniformanın fərqliliyi təqdim etmək üçün o qədər də əlverişli olmadığından müəlliflər ondan ümumiləşdirmə modeli kimi istifadə edirlər. Vüqar Əhməd isə əksinə, fərdiləşdirmədə bu detaldan yararlanıb. Məlumdur ki, bizə geyindirilən uniforma ürəyimizcə ola, yaxud olmaya bilər. Çünki bizim onu seçmək şansımız yoxdur. Bu yanaşma gənc M.Ə.Rəsulzadənin psixoloji portretinin təqdiminə yararlı olub. Romanda oxuyuruq: “Onlara gimnazistlərin libasından xeyli fərqlənən paltar vermişdilər. Bu paltar Osmanlı ordusunda xidmət edən əsgərlərin mundirinə bənzəyirdi. Məhəmməd Əmin otaqlarındakı güzgüyə baxanda həmişə zarafatla yoldaşlarına deyirdi ki, bircə yaşımız, boyumuz və başımızdakı qırmızı fəsimiz çatmır ki, bizi osmanlı əsgərlərinə bənzətsinlər” [s.35]. Göründüyü kimi, bu fərdi yanaşma Rəsulzadənin türkçülüyə meylini sərgiləmək üçün istifadə edilmiş müəllif tapıntısıdır.

Lakin V.Əhməd romanda ənənəvi üsullardan da yararlanaraq obrazın gündəlik geyim tərzini bizə təqdim etməklə, onun xarakteri haqqında tam təsəvvür yaradır. Artıq türk-müsəlman gəncələrin lideri kimi formalaşmış Rəsulzadənin geyim üslubu da fərqlidir: “Əynində mahud pencək və şalvar, başında quzu dərisindən müslimi papaq vardı” [2, s.140]. Bu təsvirlə müəllif Rəsulzadənin öz geyimində hər cəhətdən Avropalılara məxsus geyim tərzinə üstünlük versə də, “müslimi papaq” qoyması ilə milli və dini mənsubiyyətini vurğuladığını bir detal kimi istifadə edir.

Ümumiyyətlə, papaq burada bir rəmz səviyyəsinə yüksələ bilər. 3-cü fəsildə “türk fəsi” arzusunda olan Rəsulzadənin artıq 15-ci fəsildə “müslimi dəri papaq” qoyması şəxsiyyətin tam formalaşdığını nümayiş etdirir, yəni əsərin əvvəlində obraz axtarıbdırsa, təqribən romanın mərkəzinə doğru axtardığını tapmış olaraq göstərilir. Papağın milli qeyrət rəmzi olduğunu düşünsək, müəllifin xalqın qeyrətini çəkən Məhəmməd Əminin artıq millətin lideri kimi tam formalaşdığını təqdim etmək üçün bu detaldan yararlandığını da söyləyə bilərik.

Romanda Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin psixoloji portreti ilə də rastlaşırıq. Maraqlıdır ki, həmin portret kriminalistlər tərəfindən Bakı Jandarmeriya idarəsinin rəisi Lesnıx üçün tərtib olunmuş dosyedir. Bu da Rəsulzadənin psixoloji portretini oxucuya təqdim etmək üçün nasirin növbəti bir fəndidir. Əksərən belə ədəbi priyomdan dedektiv yazarları istifadə edir. Tarixi-sənədlə roman üçün isə bu yenilik sayıla bilər. Romanın 14-cü fəslində verilən həmin təqdimat ixtisarla belə səslənir: “Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Çar hökumətinin ən qatı düşmənlərindən biri. ... Tək Qafqaz müsəlmanlarını deyil, bütün türkləri azad və müstəqil görmək istəyir. Çox zirək, cəld və cəsarətlidir. Beyni həddindən artıq iti işləyir. Dəfələrlə təqiblərdən yayına bilmişdir” [2, s.134]. Yazıçı həmin psixoloji portretin obrazın zahiri görkəminə uyarlılığını da oxucusuna çatdırmağın yolunu tapır. “Lesnıx bütün diqqətini cəmləşdirib Məhəmməd Əmin bəyin kağız üstünə yapışdırılmış şəklinə baxdı:

- Uzun boylu, ağbəniz, geniş alınlı, mütənasib bədənli, iti baxışlı” [2, s.134].

Vüqar müəllim romanda obrazın daxili aləminin zahiri görkəmi ilə əlaqəli olduğu nəzəriyyəsinin tərəfdarı olduğunu dəfələrlə nümayiş etdirir. O, M.Ə.Rəsulzadənin bədii portretini cızarkən fiziognomika elminin nailiyyətlərindən istifadə edir. Məsələn, romanın 16-cı fəslində oxuyuruq: “Mənalı baxışları, geniş və işıqlı alını vardı. Bu isə onun ziyalı və dərin düşüncəli olduğunu göstərirdi” [2, s.150].

Əsərdə belə təsvirlərdən biri Qafqaz Ölkə Komitəsinin üzvü, sonralar SSRİ-də ən yüksək vəzifələri tutacaq Anastas Mikoyana aiddir. Onun V.İ.Leninlə görüşü zamanı üz ifadələri maraqlı təşbehlərlə, bədii təyinlərlə oxucuya təqdim olunur, Leninlə dialoq boyu onun mimikasındakı dəyişikliklər isə obrazın daxili aləmindən xəbər verir: “Mikoyanın sifətində aslan görəkən yalmanan bir tülkü yaltaqlığı göründü”, yaxud “Mikoyan ağlamsındı”, “gözləri böyüdü”, “yazıq sifəti aldı”, “köksünü ötürdü”, “təəssüflə çiyinlərini çəkdi”, “başını buladı”, “sifəti intiqam cizgilərinə boyandı”, “başını tərptədi” və s. [2, s.235-236]. Mənfi obrazların fiziki görkəmindəki eybəcərliklərlə onların daxili aləmindəki idbarlığı müəllif bir cümlədə belə ifadə edə bilir: “Lenin on iki yaşlı uşağın əlindən iri olmayan əlini Mikoyanın dar çiyinə qoydu” [2, s.237]. Bu isə Sovet Rusiyasının mənfur ermənilərə havadarlığının rəmzi təsviri idi.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, roman müəllifinin obrazın xarici görkəmini onun daxili aləmi ilə müqayisədə təqdim etməsi bütün əsər boyu müşahidə olunur. Hər hansı bir tarixi şəxsiyyət əsərin qəhrəmanındırsa, onun barəsində xronoloji məlumatı təqdim etmək üçün yazıçı çox zaman başqa bir obrazın onun haqqında söylədikləri ilə lazım olan informasiyanı oxucusuna ötürür. Məsələn, Üzeyir Hacıbəylinin Həsənəli ağa ilə söhbətində biz M.Ə.Rəsulzadə haqqında əsərin davamı üçün lazım olan faktları öyrənirik: “... Məhəmməd Əmin çox vətənpərvərdir. 1905-1906-cı illərdə daşnakları həm sözüylə, həm də şilləsi ilə yerlərində otuzduranlardandır. Özü də tək “Təkamül” qəzetində deyil, “Həyat”, “Füyuzat”, “Tərəqqi” və “İrşad” qəzet-jurnallarında çıxış edir. Beş il bundan qabaq Tiflisdə Məhəmməd ağa Şaxtaxtınskinin çıxardığı “Şərqi-rus” qəzetinə məqalələr göndərirdi. Onun vətənpərvərliyi xalqımızın bütün gənclərinə, elə mənim özümə də bir nümunədir” [s.142]. Bu dialoqdan oxucu Rəsulzadənin eyni zamanda pyeslər də yazdığını, nəzmlə olan “Qaranlıqda işıqlar” dramının səhnəyə hazırlandığını və həmin əsərin əsas ideyasının milli oyanış və istiqlal hərəkatının təbliği olduğunu da öyrənir.

Əsərdə tarixi şəxsiyyətlər sırasında qadın obrazlarına da rast gəlirik. Onların sırasında Rəsulzadənin həyat yoldaşları da var. Vüqar müəllim əsərin janrını nəzərə alıb ənənəvi qadın təsvirlərindən çəkinmişdir. Qadının portretini yaradarkən onun xarici görkəmindən daha çox mənəvi aləminin təsvirinə üstünlük vermişdir. Məsələn, yazıçı Ümbülbanunun (Məhəmməd Əminin əmisi qızı) portretini belə təqdim edir: “Ümbülbanu bütün qadın incəliklərini özündə cəmləşdirmiş olduqca gözəl bir qız idi. ... (O) olduqca işgüzar, zəhmətkeş, halallıq sevən, namuslu və əməksevər bir qız idi” [2, s.155]. Romanda Ümbülbanunun psixoloji portreti ilə də qarşılaşırıq. Yazıçı onun psixoloji portretini cızarkən xalq dili ifadələrindən ustalıqla istifadə edir. Məsələn: “lazım gəlsə, bir dəvənin yükünü bir xoruza yükləyərdi”, yaxud “hər şeyi öz yerinə qoymağı bacarırdı” [2, s.156]. Bu ifadələr müəllifə Rəsulzadənin həyat yoldaşının təkcə onun övladlarının anası yox, eyni zamanda xalq dastanlarımızdakı kimi sirdaşı, məsləkdaşı olduğunu da göstərməyə imkan yaradır. Romandan öyrənirik ki: “Məhəmməd Əmin bəy hər axşam evə döndəndən sonra fikirlərini onunla paylaşır, başına gələnləri ona nəql edir, bəzən onun çox ağıllı məsləhətlərinə də əməl eləyirdi” [2, s.157].

Romanın digər qadın surəti Vanda (Leyla) Rəsulzadənin də zahiri portreti xəsis boyalarla təqdim olunur: “Uca boyuna, şux qamətinə baxmayaraq, zəriflik mücəssəməsi kimi görünən qadın” [2, s.302]. Vandanın “iri, ala gözləri”ni də təsvir edərkən müəllif bu qadının gözəlliyindən estetik əlavə kimi deyil, emosional detal kimi istifadə edir: “Vanda iri, ala gözləri ilə ona baxırdı. Onun da gözlərində yaş var idi. Vanda zətən Məhəmməd Əmin bəyin sayı bilinməyən dərdlərinə şərik olmuşdu” [2, s.308].

Əsərdə bütün mənfilikləri özündə ehtiva edən tarixi şəxsiyyət obrazı Stepan Şaumyandır. Bu obrazın təqdimində də irsiyyət amilinin önə çəkildiyini görürük. Oxuyuruq: “Onun damarlarında əsl erməni qanı axırdı, yeddi arxadönəni, əcdadı kimi çox ibnə idi və məsələ burasında idi ki,

ibnəliyi bütün başqa ermənilərdən daha yaxşı bacarırdı. Yalan danışmaq, böhtan atmaq, qara yaxmaq, fitnə-fəsad törətmək, oğurluq etmək, gündə yüz dona girmək bir növ sənəti, peşəsi idi” [2, s.166].

İrsiyyətdən gəlmə xasiyyətin, daha doğrusu, irsi xəstəliyin törətdiyi fəsadı isə Vüqar müəllim Şaumyanın simasında belə təqdim edir: “Bütün Qafqazda, hətta Təbrizdə və Urmiyada ermənilər tərəfindən başlayan qətliamin səbəbkarlarından biri Şaumyan, o birisi isə Andronik idi” [2, s.181]. Həmin hadisələrin faciəli nəticələrini isə yazıçı faktlarla belə açıqlayır: “Andronik əlli minlik ordusu ilə iki ay müddətində 600-dən yuxarı köyü yandıraraq yaxmış, bir milyon yarım uşaqdan böyüyə qədər türkü vəhşicəsinə öldürmüşdü” [2, s.183].

Şaumyanı əsərdəki obrazlardan yalnız vəhşiliyinin miqyasına görə ancaq III Reyxin reyxskansleri və fərueri Adolf Hitlerlə müqayisə edə bilərik. Yazıçı bu canını də “bəşər övladının qanına susamış vəhşi” kimi təqdim edir. Yazıçı “Avropanı zağ-zağ əsdirən” bu obrazın təsvirini verərkən unikal bir detaldan – onun güzgüdəki əksindən istifadə edir. İki obrazı görüşdürən yazıçı romanın müsbət qəhrəmanının fonunda dünya fətehi olmaq xülyasında olan Hitleri onun öz baxışları ilə bizə təqdim edir: “İlk dəfə idi ki, o, güzgüdə olduqca qüdrətli, nəhəng, intəhasız bir intellektə, kimsəyə məxsus olmayan bir ağıla sahib, ən güclü siyasətçi, zəfər zəfər arxasınca qazanan bir hökmdar deyil, əlindən heç nə gəlməyən bir əbləh görürdü” [2, s.323].

Bu obrazların təsvirləri verilən fəsilərin başlığı da təxminən oxşardır. Bu başlıqlar roman boyu Hitleri “əbləh”, Lenini “şeytan”, Şaumyanı isə “casus” kimi bizə tanıdır. Başlıqlardan biri isə “Əsrimizin Səyavuşu” adlanır. Bu epitetlə isə biz “Son nəfəsədək Azərbaycan” deyən Məhəmməd Əmin Rəsulzadəni tanıyıırıq.

Nəticə / Conclusion

Göründüyü kimi, Vüqar Əhməd təhlilə cəlb etdiyimiz sənədli-tarixi romanında bir çox tarixi şəxslərin portretini yaradır. Bu zaman müxtəlif üsul və vasitələrdən: surətin güzgü qarşısında özünə baxması, iki şəxsin onun haqqında danışması, surət haqqında hazırlanmış dosyaların oxunması və digər vasitələrdən məharətlə istifadə edir. Mimika və jestlərlə obrazların həm zahiri, həm də daxili portretini cizmağa müvəffəq olur. Həmin üz cizgilərini çox zaman müəllif təhkiyəsinin daxilində deyil, digər obrazın dilindən və ya düşüncəsində təqdim edir. Surətin psixoloji portretini təqdim edən yazıçı onun tamlığı üçün qəhrəmanlarının geyimini, üz cizgilərini, boy-buxununu, hətta qidalanması zamanı gündəlik rasionunu da təqdim edir. Lakin müəllifin obrazların təqdimində əsər boyu izlədiyi əsas meyar onların zati ilə bağlıdır. Yazıçı şəxsiyyətin formalaşmasında mühitin rolunu inkar etməsə də, genin əhəmiyyətini daha çox qabartmış olur. Bu da oxucuya müsbət və mənfi obrazların dərkinə yardım edir. Romanda gen portret çəkməyin əsası kimi təqdim olunur. Müəllif obrazın dili ilə deyir: “Mənə elə gəlir ki, rəssamlar üçün insan portreti çəkməyə ən münasib adamlar türklərdir” [2, s.303].

Ədəbiyyat / References

1. Əhməd Vüqar. Son nəfəsədək Azərbaycan, ön söz: M.Əhməd, Bakı: MBM, 2014.
2. Əhməd Vüqar. Son nəfəsədək Azərbaycan (təkrar nəşr), Bakı: Ekoprint, 2020.
3. Əlizadə Lalə. “Son nəfəsədək Azərbaycan” – Vüqar Əhmədin eyniadlı romanı haqqında // Ədəbiyyat qəzeti, 8 mart 2019-cu il.
4. Hüseynova Ülkər. “Əsri”də bir məzar var // “Vahid” humanitar qəzeti, № 5 (30), 4 fevral 1995-ci il.
5. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Mühacirət dövrü ədəbi-elmi irsindən seçmələr, tərtib edən və nəşrə hazırlayan: N.Cabbarlı. Bakı: Elm, 2016.

Портреты исторических личностей в документальном романе Вугара Ахмеда «До последнего вдоха Азербайджан»

Азизага Наджафзаде

Доктор философии по филологии

Институт рукописей имни Мухаммеда Физули НАНА. Азербайджан.

E-mail: azizaga.neccefov@mail.ru

Резюме. В статье исследуется документальный исторический роман выдающегося поэта, прозаика, драматурга, литературного критика Вугара Ахмеда «До последнего вдоха Азербайджан», написанный на основании архивных материалов и исторических документов. Объектом исследования в произведении выступает художественный портрет исторических личностей. Художественный портрет главного героя романа Мухаммеда Эмина Расулзаде автором анализируется в двух направлениях: описание внешнего вида и в большой степени своеобразность описания внутреннего мира. Отмечается, что внешний портрет Мухаммеда Эмина Расулзаде создан автором на основе биографических сведений о нем, автобиографических заметок, фотоархивных материалов, воспоминаний близких, а также документов. Его внутренний портрет создан на основе произведений Мухаммеда Эмина Расулзаде и материалов о его общественно-политической деятельности.

В статье наряду с портретом главного героя Мухаммеда Эмина Расулзаде анализируются портреты отрицательных образов таких исторических личностей, как Адольф Гитлер, Владимир Ленин, Степан Шаумян, Анастас Микоян.

Ключевые слова: Мухаммед Эмин Расулзаде, роман, художественный портрет, историческая личность

Elçin İsgəndərzadənin poemalarında I Qarabağ müharibəsi

Bahar Məmmədova (Bərdəli)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail:baharmemmed3@gmail.com

Annotasiya. Elçin İsgəndərzadənin çap olunmuş iyirmi iki poemasından əksəriyyəti I Qarabağ savaşından qaynaqlanır. Bu mənada şairin “Məmməd Araz qayası”, “Şahmar şikəstəsi”, “Biganəlik iqlimi”, “Qarabağ xronikası”, “Turan savaşçısının nəğmələri”, “Bu qala bizim qala” kimi əsərləri diqqəti çox cəlb edir. Məqalədə vətənpərvərlik duyğusu ilə zəngin olan həmin əsərləri təhlil edilib. Çox da böyük olmayan poemalar ayrı -ayrı fraqmentlərdən ibarətdir. Formaca bir-birinə bənzəsələr də məzmunca hər biri müstəqil poetik əsərlərdir. Həmçinin, bu poemaların hər biri görkəmli tarixi şəxsiyyətlərə – alimlərə, şairlərə, rəssamlara həsr olunub. E.İsgəndərzadənin poemaları haqqında digər alimlərin də tədqiqat əsərləri vardır, yeri gəldikcə bu əsərlərə də istinad edilmişdir.

Açar sözlər: Elçin İsgəndərzadə, poema, Qarabağ, müharibə, təsvir, tərənnüm

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 01.04.2021; qəbul edilib – 15.04.2021

Reflection of the I Karabakh War in verse of Elchin Iskenderzadeh

Bahar Mammedova (Bardali)

Doctor of Philosophy in Philology

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail:baharmemmed3@gmail.com

Abstract. Most of the twenty two published poems by Elchin Iskenderzadeh are dedicated to the First Karabakh war. In this sense, works of the poet such as “The Rock of Mamed Araz”, “Shakhmar Shikeste”, “Climate of Indifference”, “Karabakh Chronicle”, “Songs of Turanian Warrior”, “This Fortress is Our Fortres” attract attention. In this article, researcher Bahar Mammadova tried to analyze those works that are rich in patriotism. Short poems consists of separate passages. Despite the similarity in form, each of them in its content is an independent poetic work. Also, each of these poems is dedicated to outstanding historical figures - scientists, poets and artists.

Other scientists also have studies dedicated to the poetry of E.Iskenderzadeh. Of course, the author also mentioned their research in her article.

Keywords: Elchin Iskenderzadeh, poem, Karabakh, war, description, praise

Article history: received – 01.04.2021; accepted – 15.04.2021

Giriş / Introduction

Elçin İsgəndərzadə 90-cı illər ədəbi nəslinə mənsubdu. Əslən qarabağlı – Şuşalı olan şairin poetik yaradıcılığı, demək olar ki, Qarabağ probleminə həsr olunub. Elçin həm şeirlərində, həm də poemalarında Qarabağ müharibə-münaqişələrini yetərincə əks etdirə bilib. Onun çap olunmuş iyirmi iki poemasının əksəriyyəti vətəni, onun təbiətini, yaradıcı, qurucu, mübariz və döyüşkən insanların təsvir və tərənnümüdür. “Məmməd Araz qayası”, “Bu qala – bizim qala”, “Qarabağ xronikası”, “Turan savaşının nəğmələri”, “Şahmar şikəstəsi”, “Mavi Mərmər” kimi əsərləri məhz

bu qəbildəndir. Poemalarında Elçin I Qarabağ müharibəsindəki erməni hiyləsini, əsir düşən vətənin bir parçasını, Şuşa həsrətini qabardaraq, Araz, Təbriz harayını da eşitdirir.

Əsas hissə / *Main Part*

“Məmməd Araz qayası” Xalq şairi Məmməd Araz həsr olunub. Mövzu, məqsəd, ideya isə Vətəndir, onun parçalanmış torpaqlarıdır. Poemada Məmməd Arazın məşhur misralarından istifadə edən Elçin onun Vətəndə və ədəbiyyatda yerini, mövqeyini, məqsədini, məramını göstərir. Demək, burada Məmməd Araz vətənləşmiş bir şair obrazıdır.

Digər poemasında Elçin ölməz şairimiz Şahmar Əkbərzadənin obrazını yaradıb. “Şahmar şikəstəsi” adlanan bu əsərdə müəllif Şahmarın misralarından yeri gəldikcə istifadə edərək Qarabağ problemini göz önünə gətirir.

Şairin poema-rekviyem adlandırdığı “Qarabağ xronikası” əsəri Qarabağ hadisələri haqqında ayrı-ayrı etüdlərdir, – desək, daha doğru olardı. Şair bu əsəri atasının və Qarabağ həsrəti ilə dünyasını dəyişənlərin xatirəsinə həsr edib. Poemada ən çox Bakıda məskunlaşan qaçqınların gündəlik həyatı, düşüncələri, yurd nisgili poetik nəql olunur. Bu qaçqınlardan biri Lenin ordenli Məcid kişidir. Oğlu şəhid olub, qızını, gəlinini əsir aparıblar, ev-eşiyi, var-dövləti də erməniyə qalıb. İndi bu zavallı, beyni dumanlı insan Bakıda öz kölgəsinə sığınıb, Şuşanı yalnız yuxuda gəzib, dolanır...

Bakı–Təzəbazar indi qaçqınların bazarına çevrilib. Yaşlı nəsil nisgil içində, dəliqanlı cavanlar bıçaq belində Bakı küçələrində, qan uddurur biri-birinə. Qarabağın məşhur şəhər, kənd, dağ, çay adları Bakıda çayxanalara, kafe-restoranlara verilib və bu iş yerləri bəzən döyüş meydanına çevrilir. Nəbat nənə Şuşaya getmək üçün avtobus axtarır, Bakı–Şuşa avtobusunu:

*Məni Şuşaya apar, oğlum,
Məni Şuşaya apar, qurbanın olum...
Ölməmişdən qabaq bir də
Şuşanı görmək istəyirəm mən,
Şuşada ölmək istəyirəm mən... [2, s.371]*

Epik şeirlərində Elçin İsgəndərzadə ən çox səmimi, vətənpərvər, insanpərvər, yurdsevər duyğularını aydın ifadə edir. Qaçqın şəhərcikləri artsa da, nə qədər komfortlu, bəzək-düzəkli, güllü-çiçəkli olsa da, o yurdun yerini vermir, çörəyi belə o yerin çörəyinin ətrini, dadını-duzunu əvəz etmir. “Qan sızır məmləkətin torpağından, daşından, // Bu məmləkət bizimdi, qış, baharı bizim...” – deyərək şairin lirik qəhrəmanı üsyan edir.

Şəhid şair Nizami Aydının xatirəsinə həsr etdiyi “Lorka və siyah ay” poemasının maraqlı süjet xətti var. Müəllif onu həm də “İspan kitarası üçün poema” adlandırır. Əsər İspan şairi Federiko Qarsia Lorkanın həyatından fraqmentlərdir. Azadlıq şairinin solçulara qoşulması, onun siyasi baxışları və poetik tənqidləri İspan hakimiyyətinə xoş gəlməyib. Və o güllələnib.

Elçin öz dəsti-xəttinə sadıq qalaraq çox uğurla İspan şairinin də bədii obrazını yaradıb:

*Lorka, Lorka, güllələdilər səni
Fiqarosda, bir ağacın dibində...
Sən şeirin qana boyandı
Şair, sənənin sol cibində... [2, s.113]*

Vaxtsız, yersiz, mənasız, lakin məqsədli şəkildə öldürülən şairi Elçin ağılla, bayatılarla tərənnüm edir, onu səmimiyyətlə, ürəkağrısı, yangısı ilə oxşayır:

*Yenə ümid yollarını
Ruzigarlar bağladı...*

*Şairi öldürdülər,
Göy üzündə Ay ağladı... [2, s.118]*

Çox təəssüf ki, bu Ay gümüşü rəngdə yox, Siyah Aydı. Qapqara bir Ay, ölüm, zülm gətirən bir Ay, şair ömrünə son qoyan, qıyan, nakəsləri qaranlıqda gizlədən, əridən Aydı bu Ay. “Göy üzündə siyah Ay, // Laylay, Federiko, laylay...” – deyir şair ürəyi və şair qələmi. Vətən üçün döyünən bir şair ürəyini Vətən xainləri çox asanlıqla susdura bilir. Elçin burada da, ənənəsinə uyğun olaraq, şairin məşhur misralarından yeri gəldikcə istifadə edir. “Yazda çiçəkləmək istəsən torpaq ol, // Mən torpaq oldum... Mən rüzgaram...” – söyləyən Lorkaya Elçinin poetik cavabı belədir:

*Ölüm deyil, torpaqdı,
Torpaqdı hər şeyin sonu...
Göy üzündə dəfn olunmaq istərdi,
Göyüzü götürmür insanoğlunu... [2, s.120]*

İspan şairinin həyatı da, ölümü də, qəmli, kədərli şeirləri də, Vətən ətirli poeziyası da Azərbaycan şairinə yaxşı tanışdı və həm də çox doğmadır. Lorkanın şeirlərində İspaniyanın təbiəti var, musiqisi, rəsmi var. Onun hər şeiri musiqi dolu bir tablodur. Elçin əvvəlcə Lorkanın öz ruhuna uyğun, qəlbinə yaxın şeirlərini dilimizə tərcümə edib çap etdirir, sonra isə onun haqqında bu poemanı qələmə alır.

Poemada Lorka ilə gəncəli şəhid şair Nizami Aydının müqayisə olunması da çox maraqlı və təbiidi. Döyüş dostlarını xilas edərkən özü tankın içində faciəli surətdə diri-diri yanan Nizami Aydın da azadlıq şairi, azadlıq carçısı, azadlıq təşnəsi idi. Vətənin azadlığı, bütövlüyü, müstəqilliyi üçün özünü qurban verən Nizami Aydın da Lorkanı azadlıq şairi kimi çox sevirdi və onun şeirlərini dilimizə tərcümə etmişdi, onun haqqında poema yazmışdı. Demək, əsl şairləri – dilindən, dinindən, milliyyətindən, irqindən asılı olmayaraq birləşdirən sehrli bir qüvvə, sirlə bağlılıq da var.

Şair Murad Köhnəqala Elçinin bu poeması haqqında danışarkən belə deyir: “Elçinin şeirlərini oxuduqca adama elə gəlir ki, o nə vaxtsa bir ömür yaşayıb, gənc yaşında güllələnib. Eynilə Lorka kimi. Elçinin yaradıcılığından zərif qırmızı xətt kimi keçən nisgilin səbəbini də tapmışıq: Qarabağ nisgili”. Əlbəttə, bir şair kimi, Vətəninə sevən bir insan kimi Elçinə də bu hislər, həyəcanlar yad deyildi. Və onun da Lorkanın şeirlərindən geri qalmayan əsərləri vardır. M. Köhnəqala məhz bunu nəzərdə tutaraq daha sonra yazır: “Onun şeirləri güllələnmiş bir şairin qoynundan tökülən vərəqələrə bənzəyir. “Siyah Ay” ifadəsi qara karandaşla çəkilməmiş eskizləri xatırladır. Bunu da deməliyik ki, Elçinin şeirlərindəki təbiət təsvirləri Lorka poetikası ilə çox oxşardır” [4, s.60].

Poema şairin qəlbindən süzülən bir arzu ilə bitir:

*İlahi, elə et ki,
Göy üzündə siyah Ay
Görünməsin bir daha...
İlahi, elə et ki,
Şairlər ümidlə baxsın sabaha... [2, s.126]*

E.İsgəndərzadənin “Salvador Dali üçün Madriqal” poeması məşhur ispaniyalı rəssam Salvador Daliyə həsr olunub. S.Dali rəssamlıqla yanaşı heykəltəraşlıq, fotoqrafiya da edib. Eyni zamanda o aforizmləri zəngin sözləri ilə də yadda qalıb. Elçin onun bu sözlərindən istifadə edərək bir poetik yola çıxıb və çox maraqlı bir əsəri araya-ərsəyə gətirib.

S.Dalinin məşhur sözlərindən – aforizmlərindən biri belə idi: “Sürrealizm – mən özüməm”. Elçinin ona poetik münasibəti:

*Sən sürrealizmin özü idin,
Sən fələyin gözü idin,
Sən əsrin sözü idin,
Salvador Dali... [2, s.85]*

“Sən kimsən Salvador Dali? // Bəlkə bir dahi, bəlkə bir dəli?!”- deyə düşünən şair onu bu günümüzə müqayisə edir. “Mənim babam Dədə Qorqud, sənin baban Don Kixot, // Amma hər ikimizi ovsunlayır müqəddəs od!” – deyir.

Dalinin başqa bir məşhur kəlamı: “Üfiqin gizlətdiyi şey metafizikadır”. Şairin ona münasibəti başqa bir dünyadır: “Sən üfiqə qədər görünən bu dünyadan, // Könüllüçə vaz keçdin. Sən fırçanla yaratdığın tablolarına köçdün...” Əgər şair öz şeirlərindən boylanırsa, rəssam da öz çəkdiyi tablolarından, rəsmlərindən görünür.

“Elçin İsgəndərzadə poema qəhrəmanlarının öz sahələrində hansı zirvədə olduğunu dəqiq bilir. Zirvədəki sənət özəlliklərinə də həssaslıqla yanaşır... O, qəhrəmanlarını öyrənir, keçdikləri həyat yolunu, əməllərindəki uğurlarını, fəaliyyətlərindəki xeyirxahlıqlarını məhz bir insanşünas kimi tədqiq edir” [1, s.54-55].

“Turan savaşıçısının nəğmələri” – böyük ustad və dost Çingiz Ağa Torekul oğlunun əziz xatirəsinə həsr olunmuş bu əsəri Turan ellərinin nəğmələri də adlandırmaq olar. Əsər Turan ellərinin yazı erkən gələn durnaların nəğmələri ilə başlayır. Bu nəğmələri hər kəs – qocalar da, cavanlar da, uşaqlar da həsrətlə gözləyir. Sanki durnaların erkən gəlişi Qışın üstündə baharın son qələbəsidir. Çünki məhz bundan sonra yazın çiçəklənməsi, Günəşin bahar təbəssümü başlayır:

*Erkən gələn durnalarla
Bahar gəlir dağlara !
...Erkən gələn durnaları
Gözləyir sıra dağlar... [2, s.210]*

“Həyəcan içində olan müəllifin yolu Turanın bir parçası olan Qırğızıstana – “Manas” elinədir. O yerə ki, orada görüşüb qovuşacağı, dərdləşəcəyi manasçılar var, şöhrətinin başı buludlara dirənən yazıçı Çingiz Aytmatov var” [3, 64-65]. Təbii ki, şairin də yazıçıya deyəcəkləri var. Bir soydan, bir kökdən olan Turan elləri həmişə bir olub axı. Onlar durnaları, baharı da bir qarşılayıb, bu ellərə, bu yurdlara, bu torpağa, uluslara göz dikən yağdı düşmənləri, yadelliləri də:

*... Beşteyli durnam mənim
Bir namərd hədəfində...
Şəhid ruhları uçur
Durnaların səfində... [2, s.211]*

Şairin lirik qəhrəmanı Bişkekdə manasçılar, sənətkarlar tərəfindən çox isti, mehriban qarşılanır. Və bu isti münasibətlər də poetik sözlərə çevrilərək əbədləşir: “Qırmızı yaylıqlı qovaq kimidi, bu yerlərdə gənc qızlar – Göz görər, könül vurular! // Eşq dedikləri buymuş, axar sular durular...”

Bu yerlərin təbiəti də insanları kimi gözəldir. Lirik qəhrəman bu yerləri özünə əbədi məkan, məskən seçmək istəyir: “Ağac olub çiçək açmaq keçir könlümdən, allah! // Quş olub göydə uçmaq keçir könlümdən, allah!” Daha sonra şair bu yerləri, qədim-qayım Türk ellərini, onların birliyini vəsf eləyir. “Tutya Türk torpaqları buxur və qan qoxuyur. // Qılıncımız düşməne ölüm hökmü oxuyur!”

Hər il Orta Asiya respublikalarında bir ənənə olaraq “Manas” günləri – şeir, mahnı, saz-ozan deyimləri, deyişmələri, yarışları keçirilir. Bu yarışlarda qalib gələnələr ödəül olaraq “Manasçı” adını-titulunu qazanır. Bu adı ilk qazananlardan biri böyük qırğız yazıçısı, dünya şöhrətli Çingiz Aytmatov olub. Odur ki, tədbirdə iştirak edən E.İsgəndərzadə Çingiz adını da əbədləşdirir:

*Yəhərlədin ağ atını,
Tarixə yazdın adını...
Gördüm bəyaz qanadını,
Manas oğlu Çingiz ağa! [2, s.216]*

“Biganəlik iqlimi” hər gün qarşılaşdığımız, gündəlik həyatımızda gördüyümüz, izlədiyimiz hadisələrin poetik təsviridir, tərənnümüdür. Bu hadisələr çoxdur. Başqa ölkələrdə yaşamağa məcbur olmuş qaçqın soydaşlarımızın vətən həsrəti, yad ölkədə ölüm-itim qorxusu... heç nədən şərlənib həbs olunmaq qorxusu... Ev-eşiyini itirib Çadır şəhərciyində qışda donmaq, yayda yanmaq qorxusu... Atəşkəs olsa da hər gün gələn şəhidlər, anaların fəryadı... Kasıbçılıq, işsizlik... Pərən-pərən düşən övladlar, başsız qalan ailələr... Yetim uşaqlar...

E.İsgəndərzadə bir poemada bu tip hadisələri bir yerə cəm edərək ümumi şəkildə, ayrı-ayrı fraqmentlərdə düşüncələrini, gördüklərini, duyduqlarını, bir sözlə, müşahidə etdiklərini oxucusuna ötürür. Onları biganəlikdən uzaq olmağa çağırır. Düşünür ki, bəlkə bu hadisələrin kökündə elə bizim biganəliyimiz, laqeydliyimiz durur? Bəlkə birliyimizi - diriliyimizi qorusaq hər şeyin öhdəsindən asanlıqla gələ bilərik:

*Bu yurdun ölüm-dirim savaşında
On doqquz yaşında şəhid olmuş oğlunun
Hələ əqrəbləri işləyən yadigar qol saatını
Son təsəlli kimi ürəyinin başında gəzdirən
Əli qabarlı, ömrü vüqarlı, qarabağlı, qarabaxtlı
Bir kişinin nadan məmurun qapısında
Çəkdiyi çiləni görmüsünüzmü?!
Görmüsünüzsə əgər... deməli hardasa gecikir
Son savaş... ulu zəfər... [2, s.284-285]*

Müəllif ürəkağrısı ilə demək istəyir ki, əgər icraçı məmurlar müharibə iştirakçısını - əlilini, qazisini eşitmirsə, görmürsə və ya görmək istəmirsə, görməzdən gəliрсə, onların problemlərini həll etməsə bu hardasa elə vətənə xəyanət kimidir. Çünki bu münasibətlər olacaq son savaş, Ulu, Böyük Zəfəri ləngidir. Başqa sözlə, qazilərə olan ögey münasibət yeni qazilərin yaranmasının, meydana çıxmasının qarşısını alır. Bu, həmçinin, vətənpərvərlik hissinin də üstünə kölgə salır, yeni gəncliyi qorxudur.

I Qarabağ savaşından sonra evindən, torpağından qovulan bir milyona yaxın insanın sığındığı Çadır şəhərcikləri əslində ölüm düşərgəsini xatırladırdı. Qocalar, uşaqlar, körpələr bu şəraitə parça evlərdə çox yaşaya bilmirdilər. Hər kəsin gözü qarşısında bu “evlər”dən gündəlik olaraq qəbiristanlığa cənazələr daşınırdı:

*Çadır şəhərciklərində
İnsanlar çərləyib, ölüb gedirlər...
Sağ qalanlar yaşamırlar, sadəcə
Yaşamaqda israr edirlər... [2, s.291]*

Təzadlarla dolu həyat, məntiqə, ağıla sığmayan həyat hekayələri Elçinin qələmi ilə canlanır, dil açıb hər kəsi qəflət yuxusundan, biganəlikdən ayılmağa, oyanmağa səsləyir. Murov dağında Vətənin sərhədlərini qoruyub şəhid olan oğulun anası Aranın istisində dəmir vaqonda yaşayır. Oğulun qanı, canı bahasına qoruduğu Vətəndə anasının yaşamağa bir evi-ocağı yoxdu... Və bu kimsəni maraqlandırmır... Şəhid atanın qızı təhsil almaq üçün pul ödəməli...

*Qardaşlar, dayanın, göylərə baxın,
Qərib ruhlar uçub keçir,
Buludları bozarmış göy üzündən... [2, s.294]*

“Elçin İsgəndərzadənin poemalarında lirik-publisistik və lirik fəlsəfi düşüncələr bu əsərlərin janr-strukturunu da təyin edir. Əsasən fraqmentlər şəklində qurulan, bir-birinin məntiqi davamı olan fraqmentlərin hər birində konkret olaraq bir təəssüratını ifadə edir. Sonra başqa bir fraqment gəlir, əvvəlkinin məntiqi davamına çevrilir” [5, s.125].

Demək, Elçinin poemalarının əksəriyyəti struktur baxımından bir-birindən fərqlənir. Lakin müxtəlif mövzular bu və ya digər dərəcədə, Elçinə məxsus şəkildə məntiqi ardıcılıqla poetik əks olunur. Bu mənada “Biganəlik iqlimi” cəmiyyətdə hər gün rastlaşdığımız ictimai mövzusu ilə seçilir, fərqlənir və oxucusunu çox düşündürür.

“Bu qala bizim qala”. Poema qarabağlı alim Xudu Məmmədova itihaf edilib. Bu əsər də ayrı-ayrı fraqmentlərdən ibarətdir. İlk fraqment qədim insanların yaşayış məsgəni olmuş Azıx mağarası və oradan gələn ulu səslərin təsviridir. Azıx mağarasından Türk dünyasına – Orxana, Yeniseyə qədər səpələnən Göy Tanrı övladları əllərində qılınc-qalxan at belində bu torpaqları yadellilərdən qoruyub, saxlayıb, yaşadı və yaşayıblar. Amma indi - XXI əsrdə bu mağara da, onun ətraf əraziləri də erməni vandallarının ayağı altındadır. Bu torpağın yetişdirdiyi Xudu Məmmədov kimi alimlərin narahat ruhu isə Qarabağ səmasında dolaşmaqdadır.

*Göy Tanrı, qoru bizi –
Biz döyüşdə ölürük...
Qılıncıma and olsun –
Biz ölümə gülürük! [2, s.189-190]*

Sonrakı fraqmentdə Xudu Məmmədovun doğulduğu Ağdamın Mərzili kəndi, onun arzuları tərənnüm olunur. Şairin lirik qəhrəmanı Böyük Turanın bir parçası – Mərzili – “Tarix bizdən başlayır!” – deyir. Xalq içində bu gün də ağızdan-ağıza dolaşan bir bayatı əsərin leytmotivinə çevrilir:

*Bu qala bizim qala,
Həmişə bizim qala!
Tikmədim özüm qalam,
Tikdim ki, izim qala! [2, s.196]*

Filologiya elmləri doktoru Vaqif Yusifli bu poemada iki xətt olduğunu göstərir: “Birinci xətt Xudu Məmmədovun candan əziz sevdiyi Azərbaycanla, onun tarixi keçmişi ilə bağlıdır. Burada Ay obrazı sanki tariximizi işıqlandıran bir rəmzə, simvola çevrilir”. Daha sonra alim ikinci xəttin Xudu Məmmədov obrazı ilə bağlı olduğunu qeyd edir. “Elçin İsgəndərzadə epik planda deyil, lirik fonda bu obrazı yaradır. Daha doğrusu, Xudu Məmmədovun tariximiz, elmimiz qarşısında böyük xidmətlərini xatırladır” [5, s.117-118].

“Cavid cihadı” poeması ölməz sənətkar Hüseyn Cavidin həyatından poetik fraqmentlərdi. “Epiloq əvəzi” bu misralarla başlayır: “Min illərdi Əfəndim, talandı bu dünyada...// Eşqdən başqa nə varsa yalandı bu dünyada...” [2, s.142]. Daha sonra şair Hüseyn Cavidin mənəvi dünyasını, mənəvi obrazını yaradır. Düzdür, Cavidin misralarından istifadə olunmur, amma hər ifadə, misra onun əsərlərini xatırladır: “Göydən yağış tökülür, qara qarğış tökülür...// İblisin üzü gülür şeytanlar arasında...” Və ya “Şair eşqə aşıqdi, səmada barışıqdi...// Zəmanə qarışıqdi zamanlar arasında...” Bu Hüseyn Cavidin yaşadığı zaman dilimidir. Onun həyatını alt-üst edən, ailəsini pərən-pərən salan, evini dağıdan, özünü Sibirdə zindanda əsir saxlayan, elə bu əsirlikdə də məhv edən zaman dilimi.

Hüseyn Cavidin həyatı, yaşadıkları Əyyub peyğəmbərin həyatına bənzəyir. Dözümün simvoluna çevrilən, dözümlü peyğəmbəri kimi tanınan Əyyub peyğəmbər zülmün, ağrının, acının içindən boy verib. Maraqlı və çox düşündürücüdür ki, istedadlı, vətəninə, xalqına, ailəsinə sevinən, həmişə əsərlərində bu yüksək duyğuları tərənnüm edən şair necə olur ki, bu qədər faciə yaşayır?

Niyə bəs cahil insanlar heç vaxt kamil insanların yaşadığı sərt, dözülməz, qarışıq, ağırlı həyatı yaşayırlar?

*Ağıla gəlməyənlər başına gəldi,
İblis də şaşdı bu xəyanətə...
... Üzünə durdular, Cavid Əfəndi,
“Burjua şairi” dedilər sənə...
Sənə yol göründü – Sibir yolları,
Şairə qiyanlar qıydı Vətənə... [2, s.153]*

Təbii ki, ara qarışdırırlar, üzə duranlar, İblisə, Şeytana xidmət edənlər Vətənin də, Xalqın da, onun xeyrixah, sevən şair oğlunun da düşməni idi.

Ərtoğrul Cavid 1939-cu ildə yazırdı: “Babam Hüseyn Cavid bir Günəş idi. Yüksəldi, parladi, yarasaların gözlərini kor elədi. Lakin dumanlar onun qarşısını aldılar...” [2, s.141] Şairin qızı Turan Cavid isə 2004-cü ildə yazırdı: “... Hər şeyə görə - Atamı Vətən torpağına qovuşdurduğuna, Cavid ocağının çırağını yenidən yandırdığına ... və nəhayət, Cavid külliyyatının mükəmməl nəşri üçün sərəncam verdiyinə görə unudulmaz Heydər Əliyevə Tanrıdan rəhmət diləyirəm...” [2, s.141].

Daha bir fraqment “Hüseyn Cavidin abidəsi önündə” adlanır. Elçin şair xələfinin bugünkü durumuna aydınlıq gətirir:

*Bakıda Cavid bağında payız,
Ağacların yarpaqları tökülməyibdi hənuz.
Yağışlı, çisginli payız günündə,
Dayanmışam Cavidin abidəsi önündə... [2, s.156]*

Bu abidə Bakının məşhur bir yerində, hər kəsin gözü önündə ucalıb... Hüseyn Cavid insan ömrünü uzaq Sibirdə başa vurub. İndi isə şair ömrünü – heykəl ömrünü burada – Vətənin mərkəzi şəhərində, mərkəzi küçələrdən birində yaşamaqdadı. Bu ömür bundan sonra yəqin ki, bir xalqın ömrü qədər əbədi olacaq. Və unutmayaq ki, ilahi ədalət gec-tez qalib gəlir. Elçinin poeması da məhz bunu poetik şəkildə izah etməyə köklənib.

Elçinin digər poemaları da ayrı-ayrı şəxslərə ittihaz olunsada məqsəd eynidir: Vətənin taleyi, onun ağır yükü və bu yükün şairlər tərəfindən daşınması, onların dünyaya çatdırılması, etirazın yüksəlişi, ədəbiyyatda yeri, mövqeyi. “Elçin İsgəndərzadə yazdığı poemalardakı qəhrəmanları yalnız hissini təsiri ilə vəsf etmir. O, qəhrəmanlarını öyrənir, keçdikləri həyat yolunu, əməllərindəki uğurlarını, fəaliyyətlərindəki xeyrixahlıqlarını məhz bir insanşünas kimi tədqiq edir. Bəlkə də, onun bu tədqiqatının uğurlu olmasında alimliyi köməyinə çatır” [1, s.53].

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, Elçin İsgəndərzadənin Vətəni tərənnüm edən poetik yaradıcılığı çox zəngindir, real həyat hadisələrinin, Qarabağ problemlərinin əks-sədasıdır və şair dünyasından fraqmentlərdir. Elçinin bir qarabağlı yazar kimi bütün şairlərə, ən çox qarabağlı şairlərə və həmçinin bütün dünyaya üzünü tutaraq Vətənin dərini poetik şəkildə hayqırmaq gücü var. Eyni zamanda, dərini onlarla bölüşmək bacarığı, səmimi poetik üsulu var. Bütün əsərlərində tərənnüm etdiyi, səsləndiyi şairlər ordusu var. Onun bir zamanlar yazdığı “Daha ümid yox qismətə, / zülm etdilər bu millətə, / qan qisası qiyamətə/ qalırımı, ana, qalırımı?!” – poetik sualına II Qarabağ müharibəsində cavab verildi ki, xeyr, şair, inan ki, qalmır! Bu gün düşmən tapdağından azad olunan Qarabağda bərpa və quruculuq işləri başlayıb. Yəqin ki, bugünkü azad Şuşa, Ağdam... şairin yeni poemalarının baş qəhrəmanına çevriləcək.

Ədəbiyyat / References

1. Buludxan Xəlilov. Bəyaz doğulan şeirlər. Bakı: Vektor, 2014.
2. Elçin İsgəndərzadə. Seçilmiş əsərləri. II c. Bakı: Vektor, 2017.
3. Qərib Mehdi. Elçin – el üçün. Bakı: Vektor, 2014.
4. Murad Köhnəqala. Ağ poeziyanın işığı. Bakı: Vektor.
5. Vaqif Yusifli. Bu, Elçin İsgəndərzadədir. Bakı: Vektor, 2015.

Отражение I Карабахской войны в стихах Эльчина Искендерзаде

Бахар Мамедова (Бардали)

Доктор философии по филологии

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: baharmemmed3@gmail.com

Резюме. Большинство из двадцати двух опубликованных стихотворений Эльчина Искендерзаде относятся ко времени Первой карабахской войны. В этом смысле привлекают внимание такие произведения поэта, как «Скала Мамед Араза», «Шикесте Шахмара», «Климат безразличия», «Карабахская хроника», «Песни туранского воина», «Эта крепость - наша крепость». В этой статье исследователь Бахар Мамедова попыталась проанализировать те произведения, которые богаты патриотизмом. Небольшие стихотворения состояли из отдельных отрывков. Несмотря на сходство по форме, каждое из них по своему содержанию представляло собой самостоятельное поэтическое произведение. Также каждое из этих стихотворений посвящено выдающимся историческим деятелям - ученым, поэтам, художникам.

У других ученых также есть исследования посвященные стихам Э.Искендерзаде. Конечно же, автор в своей статье упомянула и их исследования.

Ключевые слова: Эльчин Искендерзаде, стихотворение, Карабах, война, описание, восприятие

Müstəqillik illərində Azərbaycan romanının ədəbi-mədəni prosesdə rolu (2000-2010-cu illər)

Xatın Güləliyeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.
E-mail: xatin.ozbekqizi@mail.ru

Annotasiya. Məqalədə Azərbaycan romanının inkişafı və təkamül prosesi müzakirə olunur. Dünyaya səviyyəsində roman yaratmaq üçün bu inkişaf yolunu izləmək vacibdir. Bu günlərdə yeni roman və Azərbaycan romanının inkişafı ilə bağlı bir çox fikir vardır. Orijinal roman, bədii ədəbiyyat, hekayə haqqında çox fərqli fikirlər olsa da, Azərbaycan ədəbiyyatı mənəvi dünyamızı zənginləşdirmək üçün əbədi missiyasını yaşayır və bunu etməkdə davam edir.

Açar sözlər: roman, ədəbiyyat, janr, dünya ədəbiyyatı, hekayə, povest, bədii təhlil

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 05.01.2021; qəbul edilib – 18.01.2021

The role of Azerbaijani novel in the literary and cultural process in the years of independence (2000-2010s)

Khatin Gulaliyeva

Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan
E-mail: xatin.ozbekqizi@mail.ru

Abstract. The article focuses on the development of the Azerbaijan novel and its evolution process. It is important to follow this development path to create novels at the world level. Today there are many opinions to about recent novel and development of Azerbaijani novel. Though there are many different opinions about original novel, fiction, story, the Azerbaijani literature lives and continues to complete its eternal mission for enriching our moral world.

Keywords: novel, literature, genre, world literature, story, narrative, artistic analysis

Article history: received – 05.01.2021; accepted – 18.01.2021

Giriş / Introduction

Azərbaycan nəsrində roman janrının ən kamil örnəkləri XX yüzillikdə yaranmışdır. Əsrin birinci yarısında Məmməd Səid Ordubadinin “Dumanlı Təbriz”, “Gizli Bakı”, “Döyüşən şəhər”, “Qılınc və qələm”, Yusif Vəzir Cəmənəmzəminlinin “İki od arasında”, “Qızlar bulağı”, Əbülhəsən Ələkbərzadənin “Yoxuşlar”, Süleyman Rəhimovun “Şamo”, “Saçlı”, Mehdi Hüseynin “Səhər”, Əli Vəliyevin “Qəhrəman” və digər romanlar tarixi mövzuda qələmə alınmışdır. XX əsrin altmışıncı illərində ictimai-siyasi mühitdə yaranan mülayimləşmə prosesi insana qayıdış problemini aktiv şəkildə gündəmə gətirmiş və bu amil roman janrının inkişafına, məzmunca yeniləşməsinə səbəb olmuşdur. İsmayıl Şıxlı, İsa Hüseynov (Muğanna), Əzizə Cəfərzadə, İlyas Əfəndiyev, Sabir Əhmədli və başqa yazıçılar bu dövrdə yazdıqları romanlarla insanın daxili aləmini bütün zənginliyi ilə əks etdirməyə çalışmışlar. Yetmiş-səksəninci illərdə yaranan tarixi romanlarda (Ənvər Məmmədخانlı, Fərman Kərimzadə, Əzizə Cəfərzadə, İsa Hüseynov (Muğanna), Əlisa Nicat və başqa yazıçıların yaradıcılığında) Azərbaycan xalqının indiyədək araşdırılmamış tarixi keçmişinə nəzər salınmışdır. Həmin dövrdə yaranan müasir mövzulu romanlarda isə (Anarın “Beşmərtəbəli evin

altıncı mərtəbəsi”, Sabir Əhmədlinin “Toğana”, “Yasamal gölündə qayıqlar üzürdü”, Sabir Azəri- nin “Dalanda”, İsi Məlikzadənin “Gümüşgöl əfsanəsi”, Yusif Səmədoğlunun “Qətl günü”, İsa Hü- seynovun (Muğanna) “İdeal”, Elçinin “Ölüm hökmü”) cəmiyyətin sosial-siyasi və mənəvi-əxlaqi problemləri bədii təcəssümünü tapmışdır. Azərbaycan romanının inkişafında yeni bir mərhələ isə müstəqillik dövrü ilə bağlıdır [6, s. 18-19].

Əsas hissə / *Main Part*

1. Azərbaycan romanının mövzu və ideya-məzmun istiqamətləri (2000-2010-cu illər)

Artıq 2000-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq müasir nəsrimizdə, xüsusən roman janrında mü- əyyən canlanma başlandı. Roman yazmaq ciddi, məsuliyyətli bir işdir və bu canlanma XXI əsrin ədəbiyyata gətirdiyi xüsusi bir haldır, yazıçılarımız dünya ədəbiyyatında baş verən yeni meyillərə, xüsusilə, yeni roman axtarışlarına biganə deyillər. Eynən XX əsrin əvvəllərindəki roman yazmaq ehtiyacı bu əsrin əvvəllərində də hiss olunur. Demək olar ki, roman janrının “çiçəklənməsi” üçün çox münbit bir zəmin yaranıb: Mirzə Ələkbər Sabirin dediyi kimi: “Qarışıqdır hələlik millətin iste- dadı, Ələnirsə, safı bir yan, tozu bir yanlıq olur” [3, s.16]. Roman da bu mənada cəmiyyətdə baş verən müxtəlif hadisələri, tarixdə bizim üçün qaranlıq qalan mətləbləri, müasir dövrümüzün son dərəcə dramatik, mürəkkəb və təzadlı hadisələrini, bir sistemdən digər sistemə keçidin paradigma- larını canlandırmağa ən münasib bir janr missiyasını həyata keçirir. “Yamacda nişanə”, “Qankö- çürmə stansiyası”, “Aran”, “Görünməz dalğa”, “Dünyanın arşını”, “Yaşıl teatr”, “Yasamal gölün- də qayıqlar üzürdü”, “Toğana”, “Azıxa doğru”, “Gedənlərin qayıtmağı”, “Kütlə”, “Axirət sevdası”, “Ömür urası”, “Kef” roman və povestləri olmasaydı, nəsrimizdə bir boşluq yaranardı.

Sabir Əhmədlinin “Ömür urası” əsəri 2001-ci ildə yazılmış ən uğurlu romanlardan biridir. Yazıçı bu romanı “ömrünün son yetirməsi – ura” adlandıraraq qeyd etmişdi ki, bundan sonra nə yazsa, həmin ad altında gedəcək. Romanda Azərbaycanın işğal olunmuş rayonları, kəndləri təsvir olunur, torpaqlarımızın təbii sərvətlərinin erməni təcavüzkarları tərəfindən necə vəhşiliklə məhv olunması göz önünə gətirilir [2, s.21].

Əsərin qəhrəmanı Kişi bir zamanlar kənddə müəllim işləyib. Roman Kişinin öz doğma yur- duna gəlməsi ilə başlayır. Beyləqana yaxınlaşanda onun əyləşdiyi maşını qaçqın köçü qarşılayır. Cəbrayıldan çıxan əhali hara gedəcəyini bilmədən gedir. Məlum olur ki, ermənilər dünən Cəbrayı- la giriblər. Əsərin qəhrəmanını hər şey düşündürür. O zamankı ölkə rəhbərlərinin, radio, televizi- yanın yalan vədlər verməsi, qaçqınların Bakıda, Sumqayıtda artıq özlərinə məskən salmaları, ev- eşik sahibi olmaları və bəzilərinin bu evləri daha tərk etmək istəməmələri və s. “Bakı qaçqınlar şə- hərinə çevrilmiş, paytaxtın ovqatı, görünüşü büsbütün dəyişmişdi. Bir yanda qəsrlər ucalır, şirkət- lər, firmalar, xarici, əcnəbi ofislər yerləşir, məhlə içi, köhnə dalanların arasından, tinlərdən yeni malikanələr baş qaldırır, on səkkiz, iyirmi qat binalar ucalır, başqa yanda, Yasamalda, Xutorda, Alatavada, Badamdarda taxta, kardon sığınacaqlar, daxmalar, dəmir evciklər, hinlər quraşdırılırdı. Qaçqınlar oturaqlaşır, doğma ev-əşiyə qayıtmaq istəyi silinsəyir, soyuyurdu. “Qaçqın” sözü daha ötəri yox, yurdsuz, didərgin insanların tale-qisməti tək səslənirdi” [7, s.12]. Kişi doğma rayonuna, kəndinə qayıdır. Kənd büsbütün dağıdılmışdır. Ermənilər evləri yandırmış, ev əşyalarını isə talan edib aparmışlar. Kişinin ən çox görmək istədiyi təzə tikdirdiyi və içində heç bircə gün də yaşama- dığı evi və qardaşının heykəli olur. Qərribə olsa da, heykələ heç nə olmamışdır. Kişinin evi isə da- ğıdılmışdır.

S.Əhmədli Kişi obrazı vasitəsilə Dağlıq Qarabağdakı işğal olunmuş ərazilərin hansı vəhşi- liklərə məruz qalmasını göstərir, ağacların kəsilməsini, hələ bütün bunlar azmış kimi, bəzi Arazya- nı iranlıların işğal olunmuş ərazilərimizə keçib mal-qaranı, ev əşyalarını qarət etməsini ürək ağrı- sıyla düşünür. Yazıçı yurd-yuvalarından didərgin düşmüş insanların çəkdiyi iztirabları, əziyyətləri ümumiləşdirilmiş Kişi obrazının duyğular prizmasından keçirib təqdim edir. Onu da qeyd edək ki, Kişi doğma kəndə ilk qayıdanlardan biridir. Və o tezliklə hamının qayıdacağına inanır. “Kişi kəsik ağacların dibinə axan suya baxıb dilləndi:

- Hər şey yerini alacaq. Dağılmış şəhərlər, kəndlər yenidən qurulacaq, əzəkindən də abad olacaq. Qaçqın-köçkün yurda qayıdacaq. Bircə şəhidlər qayıtmayacaq. Onlar biryolluq köçüblər” [7, s.59]. Əsər kədərli bir motivdə yazılsa da, sonda Kişinin sözlərindəki ümid qığılcımlarını görmək olur. O, torpaqların azad olunacağına inanır.

Şükürlər olsun ki, o tarixi qələbə məhz bizim yaşadığımız dövrdə Azərbaycan xalqının əzmi, iradəsi hesabına baş verdi.

Müstəqillik dövründə yazılmış romanları araşdırarkən Elçin Hüseynbəylinin “Yovşan qağayılar” əsəri diqqəti cəlb edir. Roman yazıçının fantaziyası əsasında qələmə alınan və tarixi həqiqətlərə söykənən bir əsərdir. Romanda başlıca mövzu gen yaddaşı ilə bağlıdır. Müəllif kodlar vasitəsilə babasının yaddaşına girməyə çalışır və tarixi keçmişini qaytarmaq istəyir. Yovşan iyi yaddaşa girməyin kodlarından biridir. “Yovşan iyi qədər mənə doğma və əziz özgə bir iy yoxdur. Bəyaz rəngli yovşanda babamın qoxusu, qəlbinin döyüntüsü, atının ayaq izləri, kişnərtisi var” [9, s.19]. Nənəsinin sandığındakı “Qurani-Kərim”in içindən tapdığı yovşan ona keçmişini xatırlamaqda, ora qayıtmaqda kömək edir. Əsərin adının da yovşan qağayılar olması təsadüfi deyil. Yovşan qağayılar ifadəsi Azərbaycanın aran ərəzilərində qurulmuş qaçqın, köçkün düşərgələrinin kənardan baxdıqda qeyri-adi təsir bağışlayan görkəmini əks etdirir. Təbii ki, bu adın başqa yozumları da olurlar.

E.Hüseynbəyli bir neçə milli-mental əhəmiyyətli problem qaldırmışdır. Onların arasında ən başlıcası “milli yaddaş” problemdir. Eyni zamanda ondan rişələnən digər problemlər də romanda az əhəmiyyətli deyildir. Kiçik vətən, yurd problemi, o taylı bu taylı Azərbaycan problemi, dövlətçilik, müstəqillik dövründəki bəzi problemlər, torpaqların düşmənlə tapdağı altında qalması, qaçqınlıq bəlası, milli qürur hissənin tuşlanmış bəzi humanitar yardımlar və s. kimi məsələlər romanın dərin qatlarından baş qaldırır oxucunu düşündürür.

Müstəqillik dövrünün romanları sırasında İlqar Fəhminin “Qarğa yuvası” yarım-tarixi romanı ədəbi aləmdə maraqla qarşılandı. Romanda son illərin nəsr əsərlərində müşahidə olunan paralellik-tarixi şəxsiyyətlərin və onların həyatlarının fərqli şəkildə təqdim edilməsi vardır. Belə ki, yarım-tarixi roman adlandırılan “Qarğa yuvası” Cəlililər hərəkatı dövründəki Koroğlunun şəxsiyyətindən bəhs edir. Əsərdə hadisələrin real təsvirindən daha çox, yazıçı təxəyyülündən yaranan məqamlara rast gəlinir. Əgər dastanda Koroğlu qorxmaz, igid, cəsur bir qəhrəman kimi təsvir olunursa, romanda onun xarakterində qorxu hissənin də olduğunu görürük. Yəni dastanda qorxu nədir bilməyən Koroğlu çox güclü bir insan kimi təqdim olunur. Roman isə tarixi-detektiv adlandırılarsa da, burada tarixilikdən daha çox, mistik məqamlara üstünlük verilir. Üzərində işarələr həkk olunmuş təsbəh dənələri, ölü qarğalar, öldürülən insanların sinəsinə basılan damğa – əsərin mistik təsirini daha da artırır. Əsərdə Keçəl Həməzə Koroğlunun ən yaxın silahdaşı kimi təqdim olunur. Koroğlu onu “Çənlibel tülküsi” adlandırır. Romanda Həməzə ağıllı, hiyləgər, qoçaq, igid bir “dəli” kimi təsvir olunur. Hətta demək olar ki, Çənlibeli Qara Mahmudun hücumlarından Həməzə xilas edir [8, s. 24]. Dastandan fərqli olaraq Nigar xanım romanda bir-iki dəfə danışır. Romanda bir məqam da diqqəti cəlb edir. Koroğlu hər hansı bir məsələdə daxilən acizlik çəksə də, bunu xalqa, dəlillərə bildirməkdən çəkinir və bu da onun şişirdilmiş bir qəhrəman yox, igid, cəsur və eyni zamanda adi bir insan olduğunu göstərir. Romanda hadisələrin təsviri həqiqətən də detektivlik təsiri bağışlayır. Əvvəlcə evlər yandırılır, sufi dərvişlərin quldurluq etmələri güman edilir, insanlar Xallı qayaya gedib bir daha qayıtmırlar, qayıdanlar isə dəli olurlar. Konfliktlərin düyünü əsərin sonunda Həməzənin və Dəli Həsənin dilindən nəql edilir.

Nərgiz Cabbarlı obrazların dili haqqında yazır: “Dəlilərin hər kəlməbaşı saray əyanları kimi “xub” deyərək danışması, “özlərini naqolay hiss etməsi”, bəzən isə müasir Bakı şivəsi ilə söyüş söyməsi ağlabatan deyil” [4, s.75]. Qeyd olunanlarla razılaşıaraq onu da əlavə edək ki, əsərdə fars sözlərindən istifadə çoxdur və dəlilərin dialoqları inandırıcı görünür. Eyni zamanda Koroğlunun və dəlilərin namaz qılıb oruc tutması, cin-şeytana inanmaları onları ərəb döyüşçülərinə bənzədir.

Roman 27 fəsildən ibarətdir. Ümumiyyətlə, romanda Koroğlu şəxsiyyətini fərqli baxış, fərqli yanaşma vardır. Müəllif süjetə bəzi mifik və detektiv məqamlar əlavə etməklə oxucuda hadisələ-

rin davamına maraqlı oyada bilir. Romana postmodernizm cərəyanının təsiri şübhəsizdir. Tarixi şəxsiyyətə müəllifin fərqli baxışı və əlavələri də romanı maraqlı və oxunaqlı edir.

2. Roman janrının tipologiyası

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında da romanın tipoloji təsnifi ciddi problem kimi mövcuddur. Professor H.Qasımovun "Müasir Azərbaycan romanı" adlı tədqiqatının bir fəslə janrın tipologiyası məsələsinə həsr edilmişdir. Rus və dünya ədəbiyyatşünaslığında romanın tipologiyasına aid nəzəri prinsipləri nəzərdən keçirdikdən sonra tədqiqatçı məsələyə münasibətini belə ifadə edir: "Müasir Azərbaycan romanında tipoloji meyillər" dedikdə, nəinki "sintez", "hibrid", "fəlsəfi roman", eləcə də geniş polemika obyektinə olan "roman-epopeya", "roman-hadisə", "roman-tale", "mərkəzdənqaçma" və "mərkəzəqaçma", "lirik-psixoloji" və s. meyilləri nəzərdə tuturuq". Tipologiya məsələsi ilə bağlı H.Qasımovun fikirlərini ümumi bir məcraya yönəltdikdə onun bir neçə cəhəti əsas hesab etdiyini görmək mümkündür. Birincisi, tədqiqatçı romanı "çoxşəkilli və çoxnövli" bir janr kimi qeyd edərək bu növ və şəkillərin "nəinki süjet, heç struktur dairəyə" də sığmadığını etiraf edir və belə qənaətə gəlir ki, "çoxsahəli janr olan romanın predmetinə bütün mübahisələrə son qoyan birmənalı qiymət vermək çətinidir". İkinci bir tərəfdən, H.Qasımov rus roman nəzəriyyəçilərinin fikrinə söykənərək janrın tipologiyasında "mərkəzdənqaçma", "mərkəzəqaçma" və buna uyğun olaraq "roman-hadisə" və "roman-tale" bölgüsünə daha çox üstünlük verir və bu əsasda müasir Azərbaycan romanının "epik-obyektiv" və "lirik-subyektiv" tiplərini fərqləndirir".

Romanın tipologiyası ilə bağlı müasir ədəbiyyatşünaslıqdakı fikirlər nə qədər haçalansa da, onun təsvir predmetini təşkil edən hadisələrin mahiyyəti, başqa sözlə, mövzu baxımından onun müasir və tarixi tiplərə ayrılması mübahisə doğurmayan həqiqət kimi qəbul olunur. Əslində romanın müasir və tarixi tipləri onun tipologiyası üçün çıxış nöqtəsi kimi götürülür. Tarixi romanın tipologiyasının uzun illər ədəbi-nəzəri fikri məşğul edən bir problem kimi mövcudluğu da bu meylin təsdiqi kimi səslənir. Belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, romanın tipologiyasında daha çox elmi səslənən variant onu tarixi və müasir roman növlərinə bölüb, növdaxili tipləri müəyyənləşdirməyin əsas prinsiplərini, qanunauyğunluqlarını meydana çıxarmaq və bu əsasda konkret janr xüsusiyyətlərini araşdırmaqdır. Bu problemi həll etməyin "açar"ı kimi müasir ədəbiyyatşünaslıq, ilk növbədə "tarixi roman nədir?" sualını qoyur və ona cavab axtarır. Tarixi roman problemi keçmiş sovet ədəbiyyatşünaslığında 1920-ci illərdən öyrənilməyə başlamış, indi də bu istiqamətdə araşdırmalar davam edir [10, s.154].

Tipologiya romanın intəhasız dünyasında ümumini (mövzu, struktur) müxtəliflikdə axtarmaq imkanı verir. Həm mövzu və təhkiyə, həm də struktur təsnifat tipoloji tədqiqatın predmetini təşkil edir. Məsələn, əgər roman geniş epik təsvirə meyil edirsə, bu tipoloji baxımdan "mərkəzdənqaçma", yox əgər qəhrəmanın və müəllifin lirik görünüşü ön plana çəkilərək hadisələr sürətlə mərkəzə doğru meyil edirsə "mərkəzəqaçma" hesab edilir. Bəziləri romanın bu cür tipologiyasını məhsuldar hesab edir. Çünki bu üsul həm janrın spesifikasının, həm də romanın struktur imkanlarının açılmasına xidmət edir. Lakin ümumini axtarmaq səyi bəzən təkrar olunmaz fərdi cəhətlərin diqqətdən yayınmasına, böyük sənətkarları fərqləndirən bənzərsizliyə, etinasızlığa gətirib çıxara bilər [5, s.57]. Çünki bənzəri olmayan yazıçını ümumi bir tipoloji prinsip əsasında birləşdirəndə fərdilik itir. Romanın hadisə, xarakter, zaman, məkan kimi tipoloji bölgüləri ümumi xarakter daşıyır. Lakin onu hibridləşdirib 90-a qədər növünü əldə etmək mümkündür. Bununla belə, bölgülər hadisə, xarakter, süjet, təhkiyə və tale dairəsində dolanır. Məsələn, məlumdur ki, hadisə və xarakter arasındakı dialektik əlaqə təhkiyə vasitəsilə süjətdə reallaşır. Süjet və kompozisiya isə öz növbəsində janrın ümumi, eyni zamanda nümunəvi əlaqələrini müəyyən edir. Eyni zamanda süjet ayrılıqda romanın çox şaxəliyini bütün əlamətləri ilə müəyyən edə bilməz. Məsələn, fəlsəfi, monumental, sosial-psixoloji, ideoloji, satirik, tarixi, inqilabi, istehsalat, kənd, sənədli, ailə-məişət, realist, romantik, modernist, ekzistensialist, sürrealist, realist, sərgüzəşt, roman-epopeya, lirik, bioqrafik, səyahət, roman-esse, roman-oçerk, roman-pitça, roman-pamflet, roman-faciə, roman-xatirə, roman-xronika, monoloq, dialoq, panoram, roman-axtarış, roman-fakt, mərkəzdənqaçma, mərkə-

zəqaçma, dinamik, çoxplanlı, bulvar (bayağı), şəxsi, detektiv və s. bütün bunlar təbiidir ki, nəinki süjetə, heç struktur dairəyə də sığan deyil [1, s.10].

Tədqiqatçı Nəzmiyə Axundova "Azərbaycan romanı: 120 il" [3] monoqrafiyasında Azərbaycan romanının forma-struktur xüsusiyyətləri ilə bağlı bir təsnifat aparır. O, yeni roman axtarırları ilə bağlı belə bir bölgü ilə bizi tanış edir:

1. Azərbaycan ədəbiyyatında modernist və postmodernist cərəyanların təsiri ilə yaranan romanlar (Kamal Abdulla "Yarımçıq əlyazma", İlqar Fəhmi "İlk sui-qəsd", "Qarğa yuvası").

2. Sinxron romanlar. İzahı belədir: "Yəni bir roman daxilində yuxu ilə reallığı, fantaziya ilə gerçəkliyi, ciddi poza ilə yumoru qarışıq şəkildə vermək dünya roman təcrübəsindən məlumdur. ...Sinxronizm romana nə verir? Birincisi; romanda təsvir üsulunun çoxşaxəliliyini, predmetə baxışın müxtəlifliyini şərtləndirir, obrazların və hadisələrin zaman və məkan yerdəyişmələrini mütəhərrikləşdirir. İkincisi; mahiyyət etibarilə bir-birinin əksi olan qütbləri - yuxu ilə reallığı, gerçəkliklə fantaziyayı, reallıqla irrealığı eyni bucaq altında "birləşdirir". Üçüncüsü; bu "qatışıqlıq" bədii məntiqə əsaslanırsa, romanın bütün ideyası, forma-struktur elementləri vahid məqsəd ətrafında birləşir, əksinə olursa, roman "parçalanır, hissəciklərə səpələnir" (Adıçəkikən əsər, səh. 261). Bu bölgüyə E.Hüseynbəylinin "Tutağacı boyunca", "Balıq adam", "Yovşan qağayılar", "Metro vadisi" romanları daxil edilir.

3. Roman-xronika (E.Hüseynbəyli – "Don Juan", "Şah Abbas", Yunis Oğuz – "Nadir şah", "Təhmasib şah", N.Əbdülrəhmanlı – "Könül elçisi").

4. Roman-utopiya (Sabir Əhmədli – "Ömür urası").

5. Roman-pamflet (Afaq Məsud – "Azadlıq", Aslan Quliyev – "Yazıcının savaşı").

6. Roman-besseller (Varis – "Sənə inanıram", "Bir ovuc torpaq", Əyyub Qiyas – "Sonuncu büt", Aslan Quliyev – "Keçmiş döyüşçü və oğlan") [3, s.53].

"Sinxron roman" ifadəsini şərti qəbul etmək lazımdır. Hər bir romanın daxilində müxtəlif bədii elementlər ola bilər. Bunu dünya romanının bir sıra nümunələri də təsdiq edir. Romandaxili bu mənzərə bizim nəsr əsərlərində də nəzərə çarpır. Ancaq tədqiqatçının digər romanlarımızla bağlı təsnifatı ilə tam razıyıq. Beləliklə, roman-reportaj, roman-dialog, roman-xronika, roman-utopiya, roman-pamflet, roman-besseller kimi çeşidlənən təsnifat müasir Azərbaycan romanının forma-struktur xüsusiyyətlərinə uyğun düşünülüşdür. Qeyd edək ki, bu adların bəzilərini müəlliflərin özləri müəyyənləşdirmişlər. Hər bir müəllifin yazdığı romana qabaqcadan – hazırlıq mərhələsində öz baxışı və münasibətindən asılı olaraq bu cür adlar seçməsi təbiidir. Biz roman-məzhəkə (Qəni Camalzadə – "Fosforlu əkizlər"), psixoloji-fantastik roman (Vüsal Nuru – "Eybəcərlər adası"), roman-dekorasiya (İlqar Fəhmi – "Akvalanq"), fantastik roman (Nisə Bəyim – "Online"), teatral roman (İlqar Fəhmi – "Akvarium"), mifoloji-fantastik roman (Sadıq Elcanlı – "Qanlı Quzğun meydanı", "Əbədi sevginin xatirələri", "Yaddaş yarası"), sürətli oxu romanı (Aydın Talibzadə – "Kəpənək modeli-102"), gerçək roman (Vidadi Babanlı – "Gizlinlər"), eşq hekayətləri (Rasim Qaraca – "On bir gecə"), yarım tarixi roman (İlqar Fəhmi – "Qarğa yuvası"), roman-xatirə (Ağarəhim Rəhimov – "Yaddaşda yaşar xatirələr") və s. romanların bu cür adlarla təqdim olunmasını müasir nəsrimizdə ciddi bir hadisə kimi qəbul edirik. Deməli, müasir romanlarımızda janrdaxili qruplaşma gedir.

Əlbəttə, hər hansı bir romanın hansı ad altında təqdim olunmasının onun bədii keyfiyyəti ilə, qaldırdığı problemin həlli ilə nə dərəcədə səsleşməsi ayrı məsələdir. Ancaq bu təsnifatda janrdaxili prosesin inkişafı göz qabağındadır. Amma bu təsnifatın yarımçıq olduğu da nəzərdən qaçmır. Məsələn, Yusif Həsənbəy "Sualtı döyüşlər" və "Next" əsərlərini səyahət romanları kimi təqdim edə bilərdi. Mövlud Süleymanlının "Erməni adındakı hərflər" əsərini roman-tədqiqat, yaxud etnoqrafik roman adlandırmaq olar. Sabir Əhmədlinin "Yazılmayan yazı"sı sırf memuar xarakteri daşıyır. Pərvizin "Yad dildə" romanı siyasi-detektiv roman nümunəsi deyilmi? Yaxud Cavid Zeynallının "Günəşi gözləyənlər" və "Leyla" romanları melodrama-roman kimi düşünülməmişmi? Seymur Baycanın "Qukark" romanını hansına aid etmək olar, yəqin ki, siyasi-macəra tipinə. Bunları dəqiqləşdirmək, hər bir romanın öz tipini müəyyənləşdirmək romanşünaslığımızda öz elmi həllini gözləyən məsələlərdən biridir.

Yeni əsrin Azərbaycan nəsrinə ilk növbədə, mühüm yaradıcılıq axtarışları ilə səciyyələnir və bu fikri söyləyərkən postmodernizm ədəbi cərəyanının təsirini xüsusi qeyd etməliyik. Artıq postmodernizm anlamı termin-istilahlardan sıyrılıb çıxır və təkcə ədəbiyyatda deyil, ictimai-mənəvi həyatımızın bir çox sahələrində aktiv "iştirakçı"ya çevrilir [3, s.53].

Nəticə / Conclusion

Aparığımız araşdırmalar nəticəsində belə qənaətə gələ bilərik ki, müstəqillik dövründə yazılmış Azərbaycan romanlarında müəyyən yeniliklər var. Yeni qəhrəman axtarışlarını, fərqli obrazları bu romanlarda görmək olar. Eyni zamanda, dövrün reallıqlarının əks olunması, obrazların daha realist təsir bağışlaması, təsvirlərdən daha az istifadə olunması romanların bədii təsir gücünü, dinamikliyini artırır. Sovetlər dövründə yazılan romanlarda şəxsiyyətə pərəstiş, təsvirdə uzunçuluq, hər şeyə qadir qəhrəman surətlər yaradılırdısa, müstəqillik dövründə yazılan romanlarda yaşadığımız dövrün həqiqətlərini əks etdirən real hadisələr, cəmiyyətdə tez-tez rast gəldiyimiz obrazlar görürük.

Azərbaycan romanının inkişafı və müasir romanın tələbləri haqqında bu gün də fərqli fikirlər var. Hətta müasir dünya ədəbiyyatının janr sərhədlərini uçurmağa çalışan bəzi müəlliflər hələ də romanın inkişafda və dəyişilməkdə olduğunu sübut etməyə çalışırlar. Lakin əsl roman haqqında müxtəlif, fərqli, ziddiyyətli fikirlərin olmasına baxmayaraq, əsərlər yazılır, Azərbaycan ədəbiyyatı yaşayır, bizim mənəvi dünyamızın zənginləşməsində öz əzəli-əbədi missiyasını yerinə yetirməkdə davam edir.

Ədəbiyyat / References

1. Abdulla K. Yarımçıq Əlyazma. Bakı: XXI-YNE, 2004.
2. Akimova E., Yeni təfəkkür və ədəbi tənqid. Bakı: MBM, 2012.
3. Axundova N. Azərbaycan romanı: 120 il. Bakı: Elm, 2011.
4. Cabbarlı N. Yeni nəsillik ədəbiyyatı. Bakı: Elm, 2006.
5. Cəbiyeva Ş. Yarımçıq Əlyazmaya postmodernist nəzər, Tənqidnet, N3. Bakı, 2007.
6. Elaydi Ə.S. Müstəqillik dövrü Azərbaycan romanı. Mövzu, problematika və sənətkarlıq məsələləri (1991-2005). Bakı: Nurlar, 2017.
7. Əhmədli S. Ömür urası, "Azərbaycan" jurnalı, N5, 2002.
8. Fəhmi İ. Qarğa yuvası, Bakı: Yurd NPB, 2008.
9. Hüseynbəyli E. Yovşan qağayılar. Bakı: Adiloğlu, 2005.
10. Yusifli V. 2004-cü ilin nəsrinə. "Azərbaycan" jurnalı, N2, 2006.

Роль азербайджанского романа в годы независимости в литературно-культурном процессе (2000-2010)

Хатын Гюлалиева

Азербайджанский Государственный Педагогический Университет. Азербайджан.

E-mail: xatin.ozbekqizi@mail.ru

Резюме. В статье изучается развитие азербайджанского романа и пути его эволюции. На сегодняшний день важно следовать этому пути развития для создания романа на уровне мировой литературы. Развитие азербайджанского романа и потребности современного романа даже на сегодняшний день есть разные понятия. О настоящих романах, повестях и рассказах есть много разных понятий, убеждений, но несмотря на это, произведения

пишутся, азербайджанская литература живет и процветает, продвижение в нашей моральной жизни продолжает выполнение своей вечной миссии.

Ключевые слова: роман, литература, жанр, мировая литература, рассказ, повествование, художественный анализ

Mühacirət ədəbiyyatı

**1920-ci illər Azərbaycan poeziyası
Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin araşdırmalarında**

Abid Tahirli

Filologiya elmləri doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: habidtahirli@gmail.com

Annotasiya. Azərbaycan istiqlal tarixinin bayraqdarı M.Ə.Rəsulzadənin milli ədəbiyyatşünaslığın formalaşması və inkişafında da müstəsna xidmətləri olmuşdur. Onun bu sahədəki coşqun və fədakar fəalliyəti sovet rejiminin Azərbaycanda bərqərar olmasından və bolşevik ideologiyasının ədəbi-mədəni həyata qondarma və saxta sovet ədəbi metodu və konsepsiyası tətbiq etmək cəhdlərindən sonra daha geniş, ardıcıl və ciddi xarakter almışdır. Böyük ədəbiyyatşünas XX əsrin 20-ci illərindən milli ədəbi-nəzəri, bədii-estetik fikrin ictimai-siyasi hadisələrlə yaradıcılıq problemləri arasındakı əlaqələrinə, ədəbiyyatın elmi-metodoloji sərhədlərini müəyyənləşdirilməsinə həsr olunan və özünəməxsus dili, təhlil və tənqid üslubu, elmi təsnif məharəti ilə seçilən dəyərli irs yaratmışdır.

M.Ə.Rəsulzadənin 1920-ci illər Azərbaycan poeziyasına, onun yaradıcılarına – Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Gültəkin və digər istiqlal və hüriyyət şairlərinin yaradıcılığına həsr etdiyi məqalələr ədəbiyyatşünaslıq irsinin qızıl səhifələri kimi bu gün aktual və əhəmiyyətlidir.

Məqalədə 1920-ci illər Azərbaycan poeziyası haqqında M.Ə.Rəsulzadə araşdırmaları bugünkü tələblər baxımından geniş təhlil olunur və dəyərləndirilir.

Açar sözlər: mühacirət ədəbiyyatı, M.Ə.Rəsulzadə, ədəbiyyatşünaslıq, poeziya, istiqlal mücahiləsi

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 07.06.2021; qəbul edilib – 17.06.2021

Azerbaijani poetry of 1920s in the researches of Mahammad Amin Rasulzade

Abid Tahirli

Doctor of philological sciences

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: habidtahirli@gmail.com

Abstract. The standard-bearer of the history of independence in Azerbaijan, M.A.Rasulzade made an exceptional contribution to the formation and development of national literary criticism. His selfless activity in this field became more comprehensive, consistent and serious after the establishment of the Soviet regime in Azerbaijan and attempts of Bolshevik ideology to apply fictional and false Soviet literary method and conception to literary and cultural life. In the 20s of XX century great literary critic created a valuable legacy dedicated to the relation of national literary-theoretical, artistic-aesthetics thoughts between socio-political events and creative problems and determination of scientific methodological boundaries of literature and distinguished by its peculiar language, analysis, critical style and scientific classification skill.

M.A.Rasulzade's articles devoted to Azerbaijani poetry of 1920s, to its creators such as Huseyn Javid, Ahmad Javad, Gultekin and creativity of other poets of independence and freedom are relevant and important today as the golden pages of the literary heritage.

In the article M.A.Rasulzade's research about the Azerbaijani poetry of 1920s is extensively analyzed in terms of today's requirements and evaluated.

Keywords: emigration literature, M.A.Rasulzade, literary criticism, poetry, struggle for independence

Article history: received – 07.06.2021; accepted – 17.06.2021

Giriş / Introduction

Azərbaycan istiqlal tarixinin bayraqdarı M.Ə.Rəsulzadənin yeni dövr milli ədəbiyyatşünaslığın formalaşması və inkişafında da müstəsna xidmətləri olmuşdur. Onun bu sahədəki coşqun və fədakar fəaliyyəti sovet rejiminin Azərbaycanda bərqərar olmasından və bolşevik ideologiyasının ədəbi-mədəni həyata qondarma və saxta sovet ədəbi metodu və konsepsiyası tətbiq etmək cəhdlərindən sonra daha geniş, ardıcıl və ciddi xarakter almışdır. M.Ə.Rəsulzadə mühacirətdə yaşasa da, ölkədə gedən ədəbi prosesi diqqətlə izləyir, bədii əsərləri, məqalə, rəy və resenziyaları dərindən və hərtərəfli təhlil edir, onları ictimai və ədəbi-estetik tələblər baxımından dəyərləndirir, sənət və ədəbiyyatı sinfi mübarizə vasitəsi kimi istismar edənləri, onu milli idealardan məhrum etmək üçün dəridən-qabıqdan çıxanları amansız və kəskin tənqid edir, klassik və çağdaş bədii irsin nəzəri problemləri haqqında konseptual görüşlərini bəyan edirdi.

Əsas hissə / Main Part

M.Ə.Rəsulzadənin “Yeni Qafqasya” dərgisində (İstanbul, 1923-1927) dərc olunan poeziya ilə bağlı araşdırmaları ədəbiyyatşünasın yaradıcılığında xüsusi mərhələ və yer tutur. Yeri gəlmişkən, dərginin bütün dəsti 4 kitab şəklində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illiyi münasibəti ilə nəşr olunmuşdur [1].

Maraqlı və diqqətçəkicidir ki, M.Ə.Rəsulzadə ədəbiyyatımızın istər klassiklərindən, istərsə də çağdaş dövrün sənətkarlarından, sənətkarlıq məsələlərindən bəhs edərkən mövzunu qibtə ediləcək ustalqla hürriyyət və istiqlal problemi ilə əlaqələndirir, bədii sözün qüdrətini, gücünü milli ideallara və milli dəyərlərə xidmətinə görə dəyərləndirir. M.Ə.Rəsulzadə XII əsr klassik Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən söz açanda da, mövzunu milli poeziyanın çağdaş simalarının amal və arzuları ilə məharətlə bağlayır, eyni zamanda kommunist ideologiyasına xidmət edən bolşevik tənqidçilərini, sovet ədəbiyyatşünaslığı metodunu ifşa edirdi. “Şirvanlı Xaqani” məqaləsində [3, s.226] M.Ə.Rəsulzadə orta əsr şairlərinin hökmdarlara çəkinmədən öyüd-nəsihət verdiyini qeyd etdikdən sonra yazır: “Sovet tənqidçiləri bizə sovet böyüklərinə öyüd verən tək bir sənətkar göstərə bilərmə? Bundan 800 bu qədər sənə əvvəlki “zülmlərdən” tüğyana gələn sovet tənqidçiləri. əcaba, gözləri önündə edib və şairlərə rəva görülən zülmlərdən nədən bəhs etmirlər? Fələki Şirvaninin faciəsindən, Xaqaninin həbsə atılmasından bəhs edən qəhrəmanlara bir sormalı:

- Hürriyyət şairi Hüseyn Cavid hardadır, milliyyət şairi Əhməd Cavad nə oldu?...

Yalnız Cavid yox, yalnız Cavadmı?

... bundan 800 il əvvəlki zülm və istibdadın danışmanlarını görünə, bir Azərbaycan xalq təbiri istər-istəməz dilə gəlir: Eybi kim edər, eybəcər!...” [3, s.227].

Milliliyini, müasirliyini və aktuallığını itirməyən mühacirət ədəbi-nəzəri fikrimizin öyrənilməsində əvəzsiz mənbə olan “Yeni Qafqasya”da mühacirət ədəbiyyatşünaslığı ilə bağlı əsərlər həm məzmun, mündəricə, həm də forma-həcm baxımından rəngarəngdir. Belə ki, dərgidə sırf ədəbi-nəzəri problemə həsr olunmuş məqalələrlə yanaşı, sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi məsələlərdən bəhs edən bəzi yazılarda da qismən ədəbi-nəzəri müddəalara yer verildiyinin şahidi oluruq və bu da təsadüfi deyil. Bu qəbildən olan məqalələr sovet ədəbi-nəzəri konsepsiyası və metodologiyasının fəsadları və perspektivsizliyi, milli şair və yazıçıların təqib, təhdid və həbs edildiyi,

işgəncə və zülmə məruz qaldıqları barədə kifayət qədər təəssürat yaradır ki, burada da məqsəd toxunulan problemin bilavasitə sovet ideologiyasından, onun milli ədəbi-mədəni siyasətindən qaynaqlandığını diqqətə çatdırmaq, ifşa etməkdir. Həmin məzmununda qələmə alınan məqalələr eyni zamanda sovet ədəbiyyatşünaslığı ilə daban-dabana zidd olan mühacirət ədəbi-nəzəri fikri haqqında da müəyyən mülahizələr irəli sürməyə əsas verir.

Hələ 1913-cü ildə qələmə aldığı “Tənqiddə ehtiyac var” adlı məqaləsində “Ədəbiyyat rəhbəridir” – [2, s.255] yazan və o dövrün müxtəlif mətbu orqanlarında, o cümlədən “İqbal”, “Şəlalə”, “Dirilik”, “Bəsirət”, “Açıq söz” və s. kimi çoxsaylı dövrü nəşrlərdə sanballı ədəbi-nəzəri məqalələrə imza atan Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin “Yeni Qafqasya” dərgisindəki yaradıcılıq fəaliyyəti onu Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığının yaradıcısı və əsas siması kimi tanıtmışdır.

“Yeni Qafqasya”da mühacirət ədəbiyyatşünaslığının ən dəyərli və sanballı nümunələrindən biri Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin “Azərbaycanda “əmələ harsı”dır [1, I, s.170]. Müəllif məqalənin əvvəlində yazır ki, bolşeviklər hər şeyi dəyişdirmək istədikləri kimi, burjuva mədəniyyətlərini də dəyişmək istədilər və bu məqsədlə də ədəbiyyatı həm şəkil, həm də məzmun etibarı ilə burjuva əsarətindən qurtaracaq və mövcud ədəbiyyatın fəvqündə duracaq ədəbiyyat yaradacaq “proletkult məktəbi” “ihdas etdilər” (ortaya çıxartdılar – T.A.). M.Ə.Rəsulzadə bu ədəbi məktəbin rus ədəbiyyatına “töhfələri”, qondarma metodun futurizm, kubizm və s. cərəyanlarına kobud tətbiqindən yaranan mənzərə barədə yox, “proletar mədəniyyəti” deyilən hadisənin Azərbaycan ədəbiyyatına təsirindən bəhs etmək niyyətində olduğunu bildirir. Ədəbiyyatımızın inkişaf yoluna və tarixi mərhələlərinə yaxşı bələd olan müəllif onun milli və demokratik ədəbiyyat olduğunu, bir tərəfdən istiqaldan, digər tərəfdən də xalqçılıqla yörgülüş demokratik ənənələrdən bəhrələndiyini qeyd edir və təəssüflə yazır ki, “qızıl istila” bu ənənələrdən imtina etdikdən, qabaqcıl fikirdə olan mütəfəkkir və mühərrirlər həbs, qətl edildikdən sonra “meydan türədilərə (haradan gəldiyi, necə ortaya çıxdığı bəlli olmayan, dəyərsiz – T.A.) qaldı” [1, I, s.70]. M.Ə.Rəsulzadə mühakimələrində çox ciddidir və fikirlərini əsaslandırmağın ustasıdır, o, zorla yaradılan yeni ədəbiyyatın eybəcər və bayağı tərəflərini, qondarma, sənətdən uzaq, saxta və sinfi mahiyyətini konkret fakt və nümunələrə istinad edərək ortaya qoyur. Odur ki, məqalə həmin dövr ədəbiyyatının ideya məzmunu, istiqaməti, ədəbiyyatşünaslığının konsepsiya, təsnifat, kateqoriya və anlayışları haqqında dolğun mənzərə yaradır.

M.Ə.Rəsulzadənin “Türk mədəniyyətinin rus kommunizminə müqaviməti” adlı həcm etibarı ilə o qədər də böyük olmayan məqaləsi, hər cür qərəzdən uzaq, özünəməxsus tədqiqat üslubu və metodu, yeniliyi, dərin məzmunu, mühüm ədəbi-siyasi mənası və əhəmiyyəti, ciddi nəzəri təhlili, təqdirəlayiq elmi qənaətləri nəinki mühacirət, bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının gözəl nümunəsidir. Ədəbiyyatın və ədəbiyyat dərslərinin ictimai tərbiyədəki əhəmiyyətini vurğulayan “Kommunist” qəzeti sovet məktəblərində ədəbiyyat dərslərinin kommunist məfkurəsini aşılamaq nöqtəyi- nəzərindən zəif rolunu tənqid edir və bunu marksizm və leninizm metodunu mənimsəmiş müəllimlərin yoxluğu ilə izah edir. Qəzet təəssüflə bu qənaətə gəlir ki, ədəbiyyat dərsləri “əski məfkurənin müməsilləri əlindədir və bütün qəzalardakı ədəbiyyat müəllimləri, xüsusən orta məktəbdəkilər yeni proletar ədəbiyyatı və ədəbi cərəyanlar ilə tanış deyillər” [1, IV, s.114]. “Kommunist” qəzeti məktəblərdə klassik şairlərin tədris edildiyindən, “daima türk şairlərinin ətrafında dolaşdıqlarından, müəllimlərin “xalq və inqilab ədəbiyyatı” ilə qətiyyənlə hesablaşmadıqlarından” şikayətlənirlər. M.Ə.Rəsulzadə bolşevik qəzetinin ədəbiyyat dərslərində müəllimlərin Rusiyaya deyil, Türkiyəyə baxdıqlarına görə əsəbləşdiyini yazır. Müəllif qəzetin, bütövlükdə bolşevik partiyasının bu mövqeyinin, əndişəsinin haradan qaynaqlandığına işarə edərək göstərir ki, kommunistlər türk ədəbiyyatına, türkiyə marağa, meylə Türkiyəçilik rəngi verir və bunun da Oktyabr dilinə, inqilabın əsaslarına ziyanlı olduğunu iddia edirlər.

M.Ə.Rəsulzadə bildirir ki, Tiflisdə nəşr olunan “Yeni fikir” qəzeti “fəhlə mədəniyyətinə xidmət edən” şairlərin “inqilab pərvanələri”ndən ibarət məcmuə nəşr etmişdir. Müəllif məcmuədə verilən və “şəkil etibarıyla bir az yazıya bənzəyən” “Yadımdamı” adlı şeirdən sitatlar gətirərək, onu təhlil edir. O, “fəhlə mədəniyyətinə” xidmət edən ihtilal şair və ədiblərindən” birinin qələminə

mənsub bu nümunəni məzmun, üslub və sənətkarlıq baxımından peşəkarlıqla dəyərləndirərək, sərt şəkildə tənqid atəşinə tutur və hətta deyərdik ki, onu istehza və kinayə hədəfinə çevirir: “Mürşid” adı daşıyan bu müştəarını- (satılmış – T.A.) ihtilal “şairi” qapı ağzında öpmək, şəhər bağında “dərağuş etmək”, qayıq içində “sevmək”, çəmənlikdə “nəşələndirmək” yolu ilə iğfal eylədiyi (yoldan çıxartdığı, aldatdığı – T.A.) sevgilisinin “xəstəliyini” fələkdən görür, fəqət fələyi ittiham etmədən əvvəl özünü mahir bir doktora müayinə etdirsə, “fələyin” məsum çıxmayacağı naməlum?!” [1, IV, s.114].

Şeir məcmuəsində verilən əsərlərə öz təbiri ilə desək, bitərəf mövqedən yanaşan, təhlil və qənaətlərində ədalətli və obyektiv olan M.Ə.Rəsulzadə məcmuədə əvvəli “öpüş”, sonu “məzar” olmayan parçalara da təsadüf edildiyini kinayə ilə yazır. Göstərir ki, “Yadımdamı” şeiri heç olmasa, “mevzun” (ölçülü – T.A.) idi. Müəllif topluda həm forma, həm də məzmun cəhətdən daha bərbad və qüsurlu əsərlər olduğuna diqqəti çəkir və məcmuədə yer alan ortaçağ dövründəki divan qəzəlinin ən bayağı təqlidindən pis nümunədən sitat gətirməklə fikrini əsaslandırır:

*Eşq səhrasında yam, Kəbəm mənim meyxanədədir,
Qəflət əhlindən kənaram, məskənim viranədir.*

Bolşevik əqidəsi və onun sifarişi ilə yaranan ədəbiyyatla əks cəbhədə dursa da, müəllif qərəzli tənqiddən uzaq olmuş, əsəri qiymətləndirərkən aydın, dürüst və prinsipial mövqe tutmuşdur. Məcmuədə yer alan şeirlərin biri alleqorik səciyyə daşıyır. Nəqqəşlə qoyun söhbət edir. M.Ə. Rəsulzadə yazır: “... şair qoyunu belə söyləmiş, heyvan ona demiş ki:

*“Köhnə libasımız sizə fəxr libas olur,
Qəflət çölündə sərçə kimi daldalanmışan” [1, I, s.171].*

Sitatdan sonra M.Ə. Rəsulzadə bəsit, bayağı və mənasız söz yığınının təhlil və şərh etmir, məzmun naqisliyini, zəif və sönük təsir bağışlayan misraları “dar ağacına” asmaqla məşğul olmur, sadəcə soruşur ki, sərçə çöldə necə saxlanır və bundan sonra məşhur “El-məna fi bətnü ş- şair” (şeyrin ən gözəl mənası şairin bətnindədir – T.A.) məsələni çəkməklə kifayətlənir.

Məcmuədəki “Bəd rüzgardır” adlı şeir də M.Ə. Rəsulzadənin diqqətindən yayınmır. O yazır: “...sözün düzünü bilmək istəyirsinizsə “şakiri” söylədiniz. Bolşevik şairi olduğu halda, o, bu rüzgarı “bəd rüzgardır” – deyər anladır və deyir ki:

“İnanma bu güruha, bunlar da bi-vəfadır” [1, I, s.171].

Tənqidçi bolşevik rejiminin təhdidi və təhriki ilə “yeni ədəbiyyat” yaradan şairin də sovet quruluşunu “güruh”, onun yaradıcılarını “bi-vəfa” adlandırmasına diqqəti çəkən M.Ə.Rəsulzadə bu cür ədəbiyyatın perspektivsizliyinə işarə vurur.

M.Ə.Rəsulzadə məcmuədəki şeirlərə istinad edərək “fəhlə mədəniyyəti”, “yeni ədəbiyyat” haqqında kifayət qədər dolğun təəssürat və təsəvvür yaratdıqdan sonra gəldiyi nəticəni bölüşür: “Bu kiçicik iqtibaslardan oxucular “inqilab şeiri” şeiri-deyə təqdim olunan “ədəbiyyat”ın nə ayarda bir “qüvvət” olduğunu özləri təqdir edərlər. Bizə düşən vəzifə Şərçə rəhbərlik iddiasında olan “zaman qəhrəmanları”nın “dahi əsər”indən bircə nümunə göstərmək idi” [1, I, s.171].

“Əhməd Cavad məhbus!...” adlı məqalənin [1, I, s.178] imza yerində “Yeni Qafqasya” yazılsa da, bu məqalənin dili, üslubu, eləcə də müəllifin Əhməd Cavad irsinə sevgisi, şairin yaradıcılığına dərinədən bələdliyi, Əhməd Cavadın əsərlərinin nəşr edildiyi kitabçalar, dərc edildiyi mətbu orqanlar barədə, rus ədəbiyyatı və rus mühacirət mətbuatı haqqında dəqiq və səhifə bilgilərə sahib olması, bir sıra digər dəlillər də yazının müəllifinin Məhəmməd Əmin Rəsulzadə olduğuna tam əminlik yaradır. Məqalənin girişindən bəlli olur ki, Azəri türk xalqının ən əziz duyğularına və ən incə hislərinə səmimi tərcüman olan Əhməd Cavadın Vətəndə həbs olunması xəbəri İstanbulda hər kəsi sarsıtmışdır. Bu acı xəbərlə üzülməkdə ikən həbsin bizimlə bağlı olduğunun səbəb kimi

göstərilədiyinə görə mənəvi məsuliyyət hissi altında da əzildik. O, şairin həbs edilməsinə “Yeni Qafqasya”da dərc olunan şeirləri səbəb olmuş imiş? – yazaraq təəccübünü gizlətmir.

M.Ə.Rəsulzadə Əhməd Cavadın dərgidə dərc edilən altı şeirinin – “Osmanlı şəhidlərinə”, “Milli Bayrağımıza”, “Sən ağlama”, “Bir gül əkdim”, “Nədən yarandın”, “Al bayrağa” adlı əsərlərin “Azərbaycanın bolşevizm kabusuna düşər olduğu zamandan daha əvvəl yazıldığını” mənəblərə istinad etməklə əsaslandırır, eyni zamanda həmin əsərlərin məzmun və ideya baxımından milli, sənət və üslub nöqtəyi nəzərindən mükəmməl olduğunu da vurğulayır. Məqalənin sonu yalnız ədəbiyyatşünasın yox, həm də vətəndaş və fədakar ədəbiyyatşünasın istiqlal şairinə maraqlı və təsirli müraciəti ilə bitir: “Zavallı Əhməd Cavad! Ey məzlum millətin zülm-didə şairi! Biz sənə əsərlərini iktibas etməklə milli xəzinəmizdəki mənəvi sərvətimizi göstərmək və onunla iftixar etmək istəmişdik. Mətbu əsərlərinizə müraciət edərkən bununla bağlı məsuliyyətə cəlb olunacağınızı qətiyyənlə ağılınıza və xəyalınıza belə gətirməmişdik. Bolşeviklərin çox qəddar və amansız olduğunu bildiyimiz halda, vəhşilikdə bu dərəcəyə çıxacaqlarını təsəvvür belə edə bilməmişdik. Görünür, yanılmışıq, əfv et, bizi, ey şair, əfv et ki, səni xatırlamışıq!” [1, I, s.179].

“Milli hars uğrunda mücadilə” adlı məqalədə M.Ə.Rəsulzadə kommunist sisteminin, bolşevik ədəbiyyat tənqidçilərinin məfkurə və metodunun mahiyyətini açır, məqsədini əyan və tənqid edir, həm də özünün sənət və sənətkarlıq haqqında nəzəri mülahizələrini konkret nümunələrə istinad edərək əsaslandırır. İstiqlal şairlərinin əsərlərinə, “milliyyət ruh və cərəyanın”, “qəddar və rus istilasına təhəmmül göstərəməyən mücahidlərə qarşı amansız hücum, “mətbuat səfəri”, “nitq bombardmanları” M.Ə.Rəsulzadə qələminin qüdrəti ilə ifşa olunur: “Bakı məktəblərindən birində asılı bulunan divar qəzetəsinə tələbənən biri bir şeir yazmış. Mövzu gözəl bir qız təsviri: gözlər mavi, yanaqlar qırmızı, çarşaf yaşıl. Təsvirdəki rənglər müfəttişə şübhəli gəlmiş cocuğa:

- Bu nədir, yazmışsan, deyə sormuş.
- Duyğumu yazdım, deyə cavab vermiş.
- Nədən oraq və çəkic haqqında bir şey yazmırsan?
- Orağ və çəkic mənə ilham vermir! - demiş.

“Oraq və çəkic”dən ilham alamayan bir tələbənən Sovet hesabına təhsil görməsi caiz görülməmiş, ilhamını milli rənglərdən alan kiçik şair məktəbdən tərdd (azad) edilmişdir” [1.V, s.204]. Bolşeviklərin milli-mənəvi dəyərlərə, onun yaradıcısı və daşıyıcısı ədəbiyyata hücumu əslində rejimin proletar ədəbiyyatı yaratmaq niyyətindən irəli gəlirdi. “Kommunist məfkurəçilərinin, Cavid-Cavad-Cabbar səpayəsi (üçlüyü) üzərində duran bugünkü Azərbaycan ədəbiyyatının əleyhində olduqlarını bilirdik: “Məgərsə “proletar ədəbiyyatı”nın təsisinə bir türlü müvəffəq olmayan bu zuppələr (zövzələr – çıxır-bağır salanlar) yalnız bir növünün deyil, ələtiləq (bütün) milli ədəbiyyatın əleyhinədir. Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda mövcud xüsusi Lisan və Ədəbiyyat Fakültəsinin ilğası (ləğv edilməsi) üzərinə kəndisinə müraciət edən tələbəyə Maarif Komissar müavini və Pedaqoji İnstitutu müdiri Məhəmməd Cəlil: - Bizə ədəbiyyat lazım deyil, mövcudundan bizar ikən yeni milli ədəbiyyatını yetişdirəcəyiz? Yola gəlməzsəniz, institutu tamamilə qaparız – demişdir” [1, V, s.204] – yazan müəllif milli ədəbiyyatın mənfur düşmənlərinin iç üzünü və iş üsulunu ifşa etməklə yanaşı, həm də Azərbaycan gəncliyini mücadiləyə, istiqlalımızın düşmənin kirli çəkmələri altına düşdüyü, milli mədəniyyətə, türk ruhuna təcavüz edildiyi günlərdə doğru yoldan dönməməyə çağırırdı.

M.Ə.Rəsulzadənin “İnqilab nəğmələri, yaxud həbsxana şeirləri” [3, s.203-208] adlı geniş və dərin məzmunlu məqaləsi tənqidçinin peşəkarlığı, sanbalı, ədəbi, estetik-nəzəri görüş və düşüncələrini dəyərləndirmək, dövrün həm ədəbi mənzərəsini göz önünə gətirmək, yeni formalaşan cərəyanların mübarizəsini, spesifik xüsusiyyətlərini daha yaxından tanımaq, həm də “Ceka idarəsinin qaranlıq vəhşəti altında cərəyan edən mücadilənin”, istiqlal sevgisi və intiqam hissi ilə “Azərbaycan gəncliyinin hər gün daha ziyadə bir əzm və fədakarlıqla” artan mübarizəsinə şahidlik etmək baxımından mühüm marağ kəsb edir. Bu yazını oxuyanda elə təəssürat yaranır ki, sanki M.Ə.Rəsulzadə mühacirətdə yox, ondan daha əzablı Ceka həbsxanasında, silahdaşları ilə bir sırada və ədəbi proseslərin cərəyan etdiyi məkənin mərkəzindədir. Müəllif sovet ədəbi-mədəni,

ictimai-siyasi həyatında baş verən proseslərə qəzəbli, lakin qərəzsiz münasibətini sərgiləyir, ciddi və mükəmməl elmi-nəzəri nəticələr əldə edir. M.Ə.Rəsulzadə məqaləni məmləkətdən “Yeni Qafqasya”ya daxil olan məktub və orada verilmiş şeir parçaları üzərində qurur. Məktub müəllifi “şeir parçaları içərisində qəvaidi-ədəbiyyə (ədəbiyyat qayda-qanunları – T.A.) nöqtəyi-nəzərindən bozuqları çox isə də, bəncə bunlar şeir deyil, istila idarəsinə qarşı harimi-səmimiyyətdən qopan birər fəryaddan ibarətdir və əsl qiymətləri də bundadır” – yazır [3, s.203]. Tənqidçi məktub müəllifi ilə razılaşıır, eyni zamanda yazır ki, növhə ilə bərabər, intiqam atəşi ilə coşan hamasət-namələr də vardır. Həmin şeir parçaları “əsarət zəncirində əzilər”, “təəssür və təəllümdən ağlayan, dərđini anladan və ağlamaqda haqlı olduğunu isbat etmək istəyən” şairlərin haqq səsidir. Sovet rejiminin hakim olduğu məmləkətdə ağlamağın da, yazmağın da yasaq olduğunu qeyd edən M.Ə.Rəsulzadə əmindir ki, haqqında bəhs olunan şeirlərin “sahibləri kəşf edilərsə, cəzaları muhakkak ölüm olmasa da, həbs və ya sürgündür”. M.Ə.Rəsulzadə tənqidi nə qədər sərtdirsə, o qədər də, cəsarətlidir, səmimidir, əsaslıdır, fikirlərində nə qədər inadkar, qətidirsə o qədər də inamlı inanclıdır və inandırmağın da ustasıdır. Çeka məhbuslarından birinin digərinə “Niyə yazmısan?”- sualına ətrafında cərəyan edən zülmədən, zillətdən şikayətlənən məchul birisi “Yazma” adlı şeirlə cavab verir:

*...Çınladır afaki bir bayquş səsi.
Acı bir fəryadla bağırır: “Yazma” [3, s.205].*

Cavab verən məhbusun söylədikləri daha kəskindir, ümidlidir, inamlıdır, əzmlidir. O, etiraf edir ki, onu bəzən bayquş səsi qorxudur, alçaq qatillər insafsız əlləri ilə boğur, yaxır, yıxır, əzir, qan tökür:

*Bəlkə hər şey yapar; fəqət o şeytan
Bir cənnət var, orada bir şey yapamaz!
O cənnət ideal, bəkçisi iman;
İman olan yerdə şeytan yaşamaz! [3, s.206].*

M.Ə.Rəsulzadə ona doğma olan idealları vəsf edən, “vicdanlarının deyil, vücudlarının çeynənməyini tərcih edən”, “üslub və ifadələrindən yeni üsul tədris və məktəbin məhsulları olduqları aşkar olan” şairlərə məhəbbətini, rəğbətini gizlətmir, onlara qoşulur və sanki onlarla birlikdə:

*Dinlərkən bayquşun mənhus nəfəsini:
Bütün varlığımla söylüyörəm yaz! [3, s.206]*

– deyir... O, həbsxanada incidilən, inləyən, işgəncələrə məruz qalan istiqlal aşıqlərinə, bütövlükdə milli ədəbiyyata sonsuz sevgisinin ictimai-siyasi, ideoloji və tarixi proseslərdən qaynaqlandığını bildirir, sənətin istiqlalçılıq missiyasına, qüdrətinə qəlbən inanır: “Belə fədakar və idealist nəsil yetişdirən Azərbaycanın təkrar müqəddəs istiqlalına qovuşacağı kim inkar edər?!...” [3, s.208].

Ölkəmizdə və mühacirətdə 20-30-cu illərdə ərsəyə gələn ədəbi nümunələrin tədqiqinə, tənqidinə, təbliğinə həsr olunmuş “Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı”nda M.Ə.Rəsulzadə milli poeziyamızın ədəbiyyatımızın qüdrətli simaları – Əhməd Cavad, Gültəkin, Almas İldırım, Əli Yusif, Sənan, Yayıcı Kərim və digərlərinin yaradıcılığından nümunələri dərindən və obyektiv təhlil etmiş, qiymətləndirmiş və əsərlərin ideya, məzmununa, dil, üslub, sənətkarlıq məziyyətlərinə uyğun elmi nəzəri müddəalar irəli sürmüşdür. Bu irsi ilə müəllif istiqlal şairlərinin sənət qüdrətinin, məfkurə dünyasının, milli düşüncə tərzinin, fəlsəfi dərinlik və irfani məzmununun elmi-nəzəri və ideya-estetik şərhinə sovet tənqidçilərindən fərqli, yeni münasibət sərgiləmiş, yeni yanaşma və tədqiqat metodu ilə bütövlükdə Azərbaycan, o cümlədən mühacirət ədəbiyyatşünaslığına tövhə

vermişdir. M.Ə.Rəsulzadənin ədəbiyyatşünaslıq irsinin aktuallığı, uzunömürlülüüyü, özünəməxsusluğu və gücünü də bu keyfiyyətlər şərtləndirir.

“Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı” əsəri barədə bir sıra araşdırmaçılar, xüsusi ilə Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının səriştəli və sanballı tədqiqatçıları fil.e.d.prof. Vaqif Sultanlı [4], fil.e.d. Dövlət Mükafatı laureatı Nikpur Cabbarlı [5] kifayət qədər bəhs etdiyindən bunun üzərində dayanmırıq.

Nəticə / Conclusion

Mövzu ilə bağlı deyilənləri yekunlaşdıraraq bu nəticəyə gəlirik ki, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə XX əsrin 20-ci illərindən milli ədəbi-nəzəri, bədii-estetik fikrin ictimai-siyasi hadisələrlə yaradıcılıq problemləri arasındakı əlaqələrinə, ədəbiyyatın elmi-metodoloji sərhədlərini müəyyənləşdirilməsinə həsr olunan və özünəməxsus dili, təhlil və tənqid üslubu, elmi təsnif məharəti ilə seçilən dəyərli irs yaratmışdır. Nadir istedadı, heyrətamiz təfəkkür tərzinə, bənzərsiz intellektə malik böyük mütəfəkkirin ədəbi-nəzəri görüşləri müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının formalaşması və inkişafı üçün zəngin istinad mənbəyidir. Onun Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi konsepsiyası sanbalı, yüksək elmi səviyyəsi ilə diqqəti çəkir və çağdaş milli ədəbiyyatşünaslığımızın əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsində elmi-metodoloji cəhətdən mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat / References

1. “Yeni Kafkasya”. 4 kitab. Nəşrə hazırlayanlar: Yavuz Akpınar, Səlcuk Türkyılmaz, Yılmaz Özkaya. İstanbul: TEAS Press Nəşriyyat evi, 2018.
2. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri II cild 1909-1914. Toplayanı, ərəb əlifbasından latın əlifbasına çevirəni, ön sözün müəllifi professor Şirməmməd Hüseynov. Bakı, “Şirvannəşr”, 2001. Tənqidə ehtiyac var. “İqbal” qəzeti, 10 oktyabr 1913-cü il, N 476.
3. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı kitabxanası (kitablar seriyası). Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Mühacirət dövrü ədəbi-elmi irsindən seçmələr. I cild. Bakı: Elm, 2016.
4. Sultanlı Vaqif. İstiqlal sevgisi. Bakı: Elm və təhsil, 2014.
5. Cabbarlı Nikpur. Azərbaycan mühacirət poeziyası (icmallar və portretlər). Bakı: Elm və təhsil, 2014.

Поэзия Азербайджана 1920-х годов в исследованиях М.Э.Расулзаде

Абид Тахирли

Доктор филологических наук

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: habidtahirli@gmail.com

Резюме. Знаменосец в истории независимости Азербайджана М.Э.Расулзаде имеет неопределимые заслуги в формировании и развитии национального литературоведения. Его бурная и самоотверженная деятельность на этом поприще после установления советской власти в Азербайджане и попыток большевистской идеологии советского режима приращения в литературно-культурной жизни вымышленного искусственно метода и концепции советской социалистической литературы приобрела впоследствии последовательный и серьезный характер. Известный литературовед создал ценное наследие, посвященное связям национальной литературно-теоретической, художественно-эстетической мысли, социально-политических событий 20-х годов XX века с проблемами творчества, создал

научную классификацию определения научно-методологических границ литературы, с присущим собственным почерком, языком, анализом и критическим стилем. Статьи М.Э.Расулзаде 20-х годов, посвящённые поэзии Азербайджана и творчеству её создателей – Гусейн Джавида, Ахмед Джавада, Гюльтекина и других поэтов независимости и свободы, и сегодня значительны и актуальны и вписаны в золотые страницы литературоведения.

Разыскания М.Э.Расулзаде о поэзии Азербайджана 20-х годов широко исследуются и имеют ценность согласно и сегодняшним требованиям.

Ключевые слова: эмигрантская литература, М.Э.Расулзаде, литературоведение, поэзия, борьба за независимость

**1920-ci illər Azərbaycan mühacirət nəsrində milli
istiqlal hərəkatının inikası
(hekayə janrı örnəkləri əsasında)**

Aysel Əfəndiyeva

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: saib.efendiyev@gmail.com

Annotasiya. Məqalədə 1920-ci illər Azərbaycan mühacirət nəsrinin aparıcı mövzularından biri olan milli istiqlal mücadiləsinin inikası problemi araşdırılmışdır. Mühacir yazarların milli azadlıq ideyalarının qabarıq şəkildə əks olunduğu əsərləri, o cümlədən «Annə, gördüm», «Cəfər bəy», «Gülzar xanım», «Əlifoglu Məhərrəm», «Zərif Əfəndi», «Yıldırım», «Vətən qaldı», «İntiqam alan kölgə», «Qəzetçi Seyyid» hekayələri araşdırmaya cəlb edilərək, məzmunu və ideyası geniş şəkildə təhlil olunmuşdur. Həmçinin, məqalədə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini bərpa etməsindən sonra mühacirətin ədəbi irsinin aktuallığı məsələsi önə gətirilmiş və bu sahədə aparılmış araşdırmaların əhəmiyyəti vurğulanmışdır.

Məqalədə belə bir yekun qənaət ifadə edilir ki, M.Ə.Rəsulzadənin, M.B.Məhəmmədşadənin, F.Əmircanın və b. hekayələri istər mövzu, istər ideya, istərsə də sənətkarlıq baxımından 1920-ci illər Azərbaycan mühacirət nəsrinin diqqətəlayiq örnəkləridir. Düşünürük ki, bu əsərlər yeniyetmə və gənclərin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyələnməsində güclü təsir göstərəcək, onların istər milli mənlilik şüurunun formalaşmasında, istərsə də, bədii zövqlərini oxşamaq baxımından mühüm rol oynayacaqdır.

Açar sözlər: mühacirət, nəsr, hekayə, milli istiqlal, mübarizə

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 16.05.2021; qəbul edilib – 19.05.2021

**Reflection of national independence movement
in Azerbaijani emigration prose of the 1920s
(on the basis of examples of story genre)**

Aysel Afəndiyeva

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: saib.efendiyev@gmail.com

Abstract. In the article is studied the reflection problem of national independence movement, one of the leading subject in Azerbaijani emigration prose of the 1920s. The works of immigrant writers in which the ideas of national liberation are vividly reflected, as well as the stories such as “Mother, I saw”, “Jafar Bey”, “Gulzar Khanim”, “Alifoglu Maharram”, “Elegant Effendi”, “Lightning”, “Homeland remained”, “The shadow that revenged”, “Journalist Sayyid” are researched and their content and idea is extensively analyzed. In the article the relevance of the literary heritage of emigration after Azerbaijan regained its independence is put forward and the importance of researches in this field is highlighted.

In the article it is concluded that the stories by M.A.Rasulzade, M.B.Mahammadzade, F.Amirjan and others are remarkable examples of Azerbaijani emigration prose of the 1920s in terms of subject, idea and mastery. We think that these works will influence on adolescents and youth to be brought up in spirit of patriotism and it will play an important role in forming their national self-consciousness and artistic pleasure.

Keywords: emigration, prose, story, national independence, struggle

Article history: received – 16.05.2021; accepted – 19.05.2021

Giriş / Introduction

Sovet hakimiyyəti illərində siyasi ideologiyanın tələbilə mühacirlərin yaradıcılığına müraciət etmək, onların əsərlərinin nəşri və təbliği ilə məşğul olmaq mümkünsüz idi. 1991-ci ildə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini bərpa etməsilə mühacirət ədəbiyyatımızın öyrənilməsi sahəsində əhəmiyyətli işlər görülməyə başlanmışdır. Bu baxımdan, Bəkir Nəbiyev, Əziz Mirəhmədov, Elçin, Nikpur Cabbarlı, Ramiz Abutalıbov, Vaqif Sultanlı, Abid Tahirli, Şahbaz Musayev, Şamil Qurbanov kimi tanınmış tədqiqatçılar mühacirlərimizin ədəbi irsinə dair bir sıra məqalə, monoqrafiyalar yazmış, dissertasiyalarda, digər tədqiqat işlərinin müvafiq fəsillərində onların həyat və yaradıcılığına geniş şəkildə toxunulmuşdur.

Əsas hissə / Main part

Azərbaycan mühacirət nəsrini janr baxımından rəngarəng olduğu kimi, mövzu cəhətdən də çoxşaxəlidir. Milli istiqlal mücadiləsinin bədii əksi isə hər zaman mühacirət nəsrində aparıcı mövzulardan olmuşdur. Mühacirətşünas alim filologiya elmləri doktoru Nikpur Cabbarlının da qeyd etdiyi kimi, «Milli istiqlal mücadiləsinə bilavasitə bədii tədqiqatın predmetinə çevirərək, onun müxtəlif dövrlərini, yaddaqalan məqamlarını epik lövhələrdə canlandıran əsərlər az deyildir. Eyni zamanda belə bir fakt da diqqətəlayiqdir ki, bu əsərlərin müəllifləri, bir qayda olaraq, istiqlal mücadiləsinin bilavasitə fəal iştirakçısı olmuş insanlar, M.Ə. Rəsulzadə, M.B. Məhəmmədzadə, N.Şeyxzamanlı kimi tanınmış şəxsiyyətlərdir» [1, s.46].

Məqalədə 1920-ci illər Azərbaycan mühacirət nəsrində sözügedən problem «Yeni Qafqaziya» dərgisində «Mim» imzası ilə dərc olunmuş «Annə, gördüm», «Cəfər bəy» və «Gülzar xanım», «Əlifoğlu Məhərrəm», Dəmirçioğlu imzası ilə dərc olunmuş «Zərif Əfəndi», Mirzə Bala Məhəmmədzadənin «Yıldırım», «Vətən qaldı», Fuad Əmircanın «İntiqam alan kölgə», Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin «Qəzetçi Seyyid» hekayələri əsasında araşdırılacaqdır.

Mühacirət nəsrini örnəklərindən olan hekayələrin böyük əksəriyyətində milli azadlıq ideyaları qabarıq şəkildə öz bədii əksini tapmışdır. Belə əsərlərdən biri də «Acı xatirələr» başlığı altında «Mim» imzası ilə dərc olunmuş «Cəfər bəy» [2] və «Gülzar xanım» [3] hekayələridir.

Cəfər bəy «Dünyaya millət üçün gəldim, millət üçün də gedirəm»-deyən, həbsdə olarkən qarşılaşdığı məktəb yoldaşı Yusif bəyə, «bir ölüm üçün nədən yenə bıyıqlarını endirdin»- deyərək ölümü heçə sayan, ölümdən bir an belə qorxmayan gənc, ucaboş bir zabitdir. Amansız bolşevik rejiminin onun kimi gəncləri qurşuna düzməsinə baxmayaraq, xalq yenə də o cəlladlara boyun əymir, öz məğrurluğunu, dayanıqlığını, iradəsini hər kəsə nümayiş etdirirdi.

Qazax həbsxanasında saxlanılan Cəfər bəyə yazdığı məktubda onu mətanətli olmağa, düşmənə qarşı rəşadətlə mücadilə aparmağa dəvət edən Gülzar xanım da belələrindən idi. Bu məğrur qadın vətən, millət və milli istiqlal naminə düşmənlərlə mücadilə edən həyat yoldaşı ilə fəxr edir, beşikdəki süd qoxulu körpə yavrusunu da bu ruhda böyüdəcəyini, ona namuslu yaşamağın hər şeydən üstün olduğunu anladacağını söyləyir. «Millətimizin, istiqlalımızın, yeni yüksəlmiş milli bayrağımızın, bütün müqəddəsətimizin vəhşi düşmənləri ilə yaptığın cihaddan dolayı səninlə iftixar edəcəyəm. Əmin ol ki, beşikdəki oğlunu Gəncə müharibələrinin (1920-ci il mayın 26-31-də Gəncədə sovet işğalına qarşı baş vermiş xalq üsyanı nəzərdə tutulur – A.Ə.) hekayələri ilə böyüdəcəyəm. Namussuz yaşamaqdansa namusla ölmənin mücərrah olduğunu kəndisinə anladacağım! Düşmən köksünü nişan alan ala gözlərini öpərim, əzizim...» [3, s.14-15/238].

Milli istiqlal hərəkatının inikası baxımından diqqəti çəkən əsərlərdən biri də «Mim» imzası ilə çap olunmuş «Əlifoğlu Məhərrəm» [4] hekayəsidir. Müəllifin dilindən nəql olunan bu əsərdə Məhərrəmin erməni üsyanını yatırmaq üçün Qarabağ cəbhəsinə gəldiyi bildirilir. Onun, eyni

zamanda, 2 il əvvəl, yəni 1918-ci ildə Şəkidən gəlmiş könüllülərin komandiri qismində türk ordusuna kömək məqsədilə Göyçay cəbhəsinə yollandığı haqqında da məlumat verilir.

Məhərrəmi şəxsən tanıyan müəllif onunla dəfələrlə görüşmüş, Bakıdan Tiflisə fərar etmək istəyərkən təhlükələrlə qarşılaşanda nə edəcəyini bilmədiyindən, Məhərrəmdən kömək almaq üçün evlərinə getmiş və sonuncu görüşləri də elə orada baş tutmuşdu. Bu görüş son idi, çünki bir yığıncaqda hökumətin kəndlilər üçün heç bir şey etmədiyini, əhali bir parça qəndə möhtəkən, vaqonlarla sərvətin Rusiyaya daşındığını vurğulamış, zavallı kəndlilərin heç olmazsa, yataqlarının əllərindən alınmamasını, bu məsumların səbəbsiz yerə həbsxanalara atılmamasını tələb edərək etiraz səsinə yüksəlmiş və bunun da nəticəsi olaraq, amansız bolşeviklər tərəfindən həbs olunaraq dərhal qurşuna düzülməsi haqqında əmr verilmişdir. Əsgərlər tərəfindən Ləkiyə aparılarkən işğalçı rus ordusuna xidmət edən Əliheydər Qarayevin «İndi mənə tanıdınmı» sualına köksünü açaraq çəkinmədən «Sənin Tiflisdəki «Şeytanbazarı»n məhsulu olduğunu zətən bilirdim» cavabını vermiş və «La ilahə illallah» deyərək torpaqlara sərilməmişdir.

Əlifoğlu Məhərrəm yaşadığı müddətdə el-oba içində namus və qeyrəti ilə məşhur bir vətənpərvər idi. Şəhadəti ona Azərbaycanda geniş bir şöhrət qazandırmışdır. Əlifoğlu ölkənin mənəkbədar (mənəkbə-önəmli şəxslər, ulular və din adamlarının həyatları və gördükləri işlər haqqında yayılan hekayə - A.Ə.) bir şəhidi olmuşdur.

1920-ci illər Azərbaycan mühacirət nəsrində milli istiqlalın, xoş gələcəyin uzaqda deyil, çox yaxında olduğuna dərin inam hissi «Mim» imzası ilə dərc olunmuş «Annə, gördüm» [5] hekayəsində öz bədii əksini tapmışdır.

Gecədən xeyli keçməsinə baxmayaraq, bir çoxları kimi Leyla xanımın da gözlərinə yuxu getmir, hər an Çeka əsgərlərinin qapını döyərək Süleyman bəyi tutub aparacaqlarından, ailəsinin başsız qalacağından əndişələnir. Lakin onun bu narahatlığı səbəbsiz deyildir. Çünki hər gecə bir qapının döyüldü əbəs yerə - bir bəhanə ilə şəhər sakinlərinin Çeka tərəfindən aparılması «bir adət»ə çevrilmişdir.

Leyla xanımın ailəsində də o «müdhiş» hadisə baş verdi. Qapı döyüldü və ...

Olub-bitənləri başa düşüb hönkür-hönkür ağlayan azyaşlı Əhmədi sakitləşdirməyə çalışan ananın – o zavallı qadının sel kimi axaraq yavrusunun saçlarını isladan göz yaşlarını kim siləcəkdə, ona kim təsəlli verib ovudacaqdı?!

Hekayəni oxuduqca ana-balanın keçirdiyi bu hissləri yaşamamaq, onların dərdinə şərik olmamaq, göz yaşlarını saxlamaq qeyri-mümkündür.

Bir neçə aydır ki, yoldaşına yemək apan Leyla xanım uzun müddət Çekanın qapısında gözlədikdən sonra ərinin ölüm xəbərini aldıqda belə qəlbində izzətlər çəkməsinə baxmayaraq, öz mətanətini yenə də əldən vermir və oğluna atasının ölüm xəbərini bildirmir. Lakin bu gizlilik uzun çəkmir. Əhməd məktəb yoldaşlarından bütün gerçəkləri öyrənir, atasının məzarını ziyarət edib, onun xatirəsinə ehtiramını bildirir.

Lakin bu olaylar istiqlal mücadiləsinin qələbəsinə bəslədikləri sarsılmaz inamı nə Əhmədin, nə də Leyla xanımın qəlbindən silib ata bilər. «Zavallı uşaq sellər kimi axan göz yaşları ilə bütün ruhunu yaxan bu atəşi guya söndürmək istəyirdi...Göz yaşları arasında birdən sordu:

- Annə, babam «Yenə öz hökumətimiz Azərbaycanımız olacaq» deyirdi. Olacaqmı, annə?

- Olacaq, yavrum, olacaq!» [5, s. 16/322].

Dəmirçioğlunun «Zərif Əfəndi» (6) hekayəsi də araşdırdığımız mövzu baxımından diqqəti çəkir. Hekayənin baş qəhrəmanı Zərif mətin və çalışqan bir milliyyətçidir. Çekistlər tərəfindən sorğu-suala tutulub Müsavat partiyası haqqında məlumat verilməsi tələb olunsada, «Bildiyim bir sirr yoxdur», – deyərək susmağı tərcih etmiş, qarşılığında çoxlu maddi yardım ediləcəyi vədi verilməsinə baxmayaraq, təhdid və təsirlərə əhəmiyyət vermədən millət yolunda ölməyi qürur saymışdır. «Hayır, fayda etməz, mənə öldürəcəklər deyərək təkrar etdi. Fəqət mən bundan qorxmuyorum. Millət yolunda ölüyorum. Məmnunum. Səni çağırmaqdan məqsədim yalnız odur ki, rəfiqəmlə kiçik uşaqlarım qalıyor. Arkadaşlar onları unutmasınlar, deyərək əlavə etdi» [6, s.14/239].

Milli istiqlal uğrunda mübarizəyə qalxan xalqın bolşevik istilasına qarşı barışmaz mövqeyini əks etdirən əsərlər içərisində M.B.Məhəmmədzadənin “Yıldırım” [7] hekayəsi xüsusi yer tutur. Hekayə, Azərbaycan istiqlalını Türkiyə istiqlalı qədər mənimsəyən və öz yurdu kimi sevərək uğrunda canını qəhrəmancasına fəda edən Yusif Camal bəyin ruhuna ithaf olunaraq yazılmışdır.

Yusif Camal bəy 1919-cu ildə Lənkəranı bolşevik-daşnak dəstələrindən xilas etməkdə böyük köməkliklər göstərmiş və xalq arasında “paşalıq” rütbəsi almış bir türk çavuşudur. Bakıda Bayılov həbsxanasından xilas olunduqdan sonra Lənkərana fərar edərək Piran məhləsindəki milliyyətçi “asilər”in başına keçmiş, getdikcə dairəsi genişlənən üsyanlar etməyə başlamışdır. Onun başçılıq etdiyi üsyançılar Astaranı azad etmiş, Lənkərana yaxınlaşmaqda idi. Lakin bu qeyri-bərabər döyüşdə böyük rus qüvvəsinə hücum edən Yusif Camal şəhid olmuşdur.

Hekayə doğma diyarımızın təbiətinin gözəlliyinin, əzəmətli Qafqaz dağlarının, göz-qamaşdırıcı şimşəyi ilə çaxan ildırımın təsviri ilə başlayır. Təsadüfi deyildir ki, əsərin qəhrəmanı da xalq tərəfindən İldırım adlandırılmışdır. İldırımın həqiqi kimliyi istər xalqa, istərsə də rus ordusuna sona qədər gizli qalmışdır. Fəqət onun dumanlı dağlarda məskən salması və arabir zübur edərək düşmən ordusuna qarşı amansız mübarizə aparıb yenidən dağlara çəkilməsi hər kəsə məlum idi.

Bu xalq qəhrəmanı haqqında əhali arasında əfsanəvi hekayələr dolaşırdı. Dağlara duman gəldiyi gün göy guruldayıb şimşək çaxarsa, hər kəs İldırımın bir yerə, bir rus ordusuna hücum edib böyük ziyan vuracağını gözləyirdi. Həqiqətən də elə olurdu. Hətta əsərin sonlarına yaxın iki rus əsgərinin dialoqundan da aydın olur ki, çekistlər də buna inanır, İldırımın həbs etdikləri ailəsinin yerini dəyişərək başqa bir yerə aparırlar. Onlar yağış yağacağını bildikdən sonra fikirləşmişlər ki, yağışdan əvvəl həmişə dağları duman bürüyür, göy guruldayır və ildırımlar çaxır. Belə olduğu təqdirdə, İldırımın hücum edərək ailəsini xilas etmək istəyəcəyini düşünmüş və bu səbəbdən də ailənin yerini dəyişməyin faydalı olacağı qənaətinə gəlmişlər.

Bəzi dindarlar isə belə bir insanın mövcudluğuna şübhə ilə yanaşaraq, bütün bu hücum və zərbələrin təbii ildırım tərəfindən icra olunduğu qənaətinə gəlirdilər. Onlar belə hesab edirdilər ki, ildırımlar, buludlar, hətta Allah özü də rus istilasına qarşı mübarizə aparır və bu olaylar bolşeviklərə qarşı mücadilənin nə qədər müqəddəs olduğuna dair bir sübutdur.

İşğalçı ordunun əsgəri İncilab Şurasına İldırım haqqında məlumat vermiş, ailəsi, 9-12 yaşlarında iki qızı və 5 yaşlı oğlu həbs edilmişdir. Onun kiçik yavruları ilə bərabər yaxalanan qadını heç bir şeydən, heç kəsdən qorxmadan, məktub yazıb yoldaşını təslim olmaq üçün dilə tutmağa təhrik edənlərə rədd cavabı verir. Hətta ailəsinin mütləq surətdə məhv ediləcəyini duymaq belə bu məğrur qadını yolundan döndərmir. Qətl edilmək üçün təpə başına aparıldıqda isə övladının – “haniya, bunlar bizi öldürürlər” – sualına, “kafirlərin gülləsi adamı öldürməz” – deyə cavab verir.

Yazıçı bu məqamları qeyd etməklə, milli istiqlal uğrunda mübarizədə türk qadınının da soydaşları olan kişilərdən heç də geri qalmadığını, müqəddəs amal uğrunda canlarından belə keçməyə hazır olduqlarını, dönməzlik və mübarizliklərini vurğulamağa çalışmışdır.

Azərbaycan mühacirət nəsrinin istər məzmun, istərsə də dil və üslub cəhətdən mü-kəmməliyi ilə seçilən örnəklərindən biri də “Vətən qaldı” [8] hekayəsidir. M.B.Məhəmmədzadə sözügedən əsəri Rəşt şəhərində olarkən yazmışdır. Hekayə müəllifin şəhər ətrafını dolaşmaq üçün dostu ilə bərabər gəzintiyə çıxması və azərbaycanlıların dəfn olunduqları məzarlığı ziyarət etməsilə başlayır. Yer ilə yeksan olmuş, qara torpaqdan ibarət bu məzarların üzərində nə daş, nə də bir nişanın olmaması, bir neçə il sonra tamamilə tanınmaz hala gələcəkləri düşüncəsi, qəbirlərin nə bir ana, nə bir sevgili tərəfindən ziyarət edilməməsi, göz yaşı axıdılmaması müəllifi dərinəndən kədərləndirir. Yazıçı bu anı təsvir etməklə sovet hakimiyyəti illərində günahsız insanların səbəbsiz yerə qətlə yetirildikləri azmış kimi, onların harada və necə dəfn olunduqları barədə yaxınlarına məlumat verilmədiyini vurğulamağa çalışmışdır.

Mavi və saf səmanı örtən, ətrafı donuq, qoxulu bir rəngə bürüyən qara buludların gətirdiyi yağışdan daldalanmaq məqsədilə girdikləri qəhvəxanada titrək və tutqun səslə söylənən bir şərqi

eşidirlər. Sonra məlum olur ki, bu qırıq və ağlar səsin sahibi yazarın məktəb yoldaşı, hazırda İran ordusunda xidmət edən mühacir Rəşiddir.

Rəşid başına gələn hadisələrdən dostunu xəbərdar etdikdən sonra Vətəndən hal-əhval tutur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun ilk Ümumi (Baş) Qərargah rəisi general-mayor Həbib bəy Səlimovun, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Baş nazirləri Fətəli xan Xoyski və Nəsim bəy Yusifbəylinin, Cümhuriyyət Məclisi-Məbusanın (Parlamentinin) sədr müavini Həsən bəy Ağayev və digərlərinin öldürüldüyünü öyrənir. Aldığı məlumatlardan qəm dünyasına qər qalan Rəşid qəzəb və göz yaşları içərisində dillənir:

- Həp öldürmüşlər... Nə var öldürmüşlər... O halda kim qaldı!!.
- Üzünə baxdım. Sıtmadan solmuş yanaqlarında göz yaşı vardı.
- Sağ qalan, dedim. Çoxdur...
- Bütün rəisləri məhv etmişlər, bir kimsə ki qalmamış!..
- Xeyr, qalmışdır...
- Kim?..
- Onları yetişdirən Millət... Milləti yaşadan Vətən!.. [8, s. 16/127].

Müəllif hekayəni nikbin sonluqla bitirir. Bayırda günəş çıxmış, yağış bitmiş və ətraf yenə aydınlanmışdı. Dərin düşüncələrə dalan Rəşidin kədərdən yaşlar axıdan gözlərində sevincdən doğan təbəssüm oxunur və o, istilanın bitəcəyinə, nə qədər ki, Vətən vardır, vətənin şücaətli övladları sağdır, istiqlalın da gec-tez qazanılacağına inam bəsləyir. «... İstila bu bulud gibi keçicidir. Madam ki, vətən qalmışdır, İstiqlal ümidi də qalmışdır!» [8, s. 16/127].

Mühacirət nəsrimizdə milli istiqlal hərəkatının inikası baxımından diqqəti cəlb edən əsərlərdən biri də M.Ə.Rəsulzadənin «Qəzetəçi Seyyid» [9] hekayəsidir. Əsərin mövzusunı istiqlal naminə heç nədən qorxmayan, haqq bildiklərini çəkinmədən söyləyən mərd, ölümə sinə gərən gəncliyin tərənnümü təşkil edir. Qəzetəçi Seyyid də belə gənclərdəndir. O, qapı-qapı dolaşaraq abunələri, elanları paylayan, afişləri divarlara yapışdıran bir qəzetəçidir. Seyyid sadəcə adi bir qəzetəçi deyildi. «Qırmızı yanaqlarında həyat, saf gözlərində nəşə, gülər üzündə vəfa və sədaqət dolu bu sağlam vücudlu insan, eyni zamanda köksündə sağlam bir ruh daşırdı. Milli və vətəni qayələrlə yapılan nümayişlərdə Seyyidi daima vücudu ilə mütənasib bir həyəcan qapları. Qocaman Azərbaycan bayrağını böyük bir vüqarla omuzuna alır, həyatının ən nəşəli anlarını yaşardı; o heç bir mükafat və ücret bəkləməyən həqiqi xalq vətənpərvərliyinin səmimi bir mütənasibi idi» [9, s. 11/183].

1920-ci il 27 aprel işğalının faciəsi ondan da yan keçmir. Bolşevik qəzetləri «Belaya» gəmisinin bolşeviklərə məxsus olduğunu yazır və onu kəşf edənə təhdid edirdi. Lakin Seyyid buna əhəmiyyət vermirdi, hətta ona qaçıb gizlənməyi məsləhət görsələr də, o, bunu lüzum görmürdü. Bu vətənpərvər gənc vətəninin mənfəətini qorumuş, hökumətindən gizli saxlanan bir silah deposunu aşkara çıxarmışdı. Nəhayət, tutularaq Çekaya aparılmış, artıq “Azərbaycan”, “İstiqlal” söyləyən gur səsi eşidilməz olmuşdu. Lakin dildən-dilə dolaşırdı ki, qəzetəçi Seyyid qurşuna düzülərkən mətanətini heç pozmamış, atılan qurşuna qəhrəmancasına sinə gərmiş və “Yaşasın istiqlal!” şüarı ilə şəhadət zirvəsinə yüksəlmişdir.

Azərbaycan mühacirət nəsrində milli istiqlal hərəkatının bədii əksi baxımından diqqəti cəlb edən əsərlərdən biri də Fuad Əmircanın «İntiqam alan kölgə» [10] hekayəsidir. Hekayədə baş qəhrəman Murad və onun nişanlısı Leylanın timsalında bolşevik istilasına qarşı xalq mücadiləsi canlandırılmışdır.

Haqqında bəhs etdiyimiz digər hekayələrdə olduğu kimi, bu əsərdə də qadınlar milləti üçün, vətənin bütövlüyü, istiqlalı naminə milli azadlıq mücadiləsinə can atır. Belə ki, Murad ailəsinin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə onları etibarlı yerə aparmağa gəldiyini söylədikdə, Leyla etiraz səsinə ucaldaraq deyir:

“...Murad, mən də sizin gibi istiqlal üçün mücadilə edəcəyim, qəhrəman mücahidlərimizin yaralarını saracaq bir xəstə bakıcısı gibi çalışacağım, mənim də qürurum vardır, eşqinə layiq olmaq istərim!” [10, s.15/187].

Bütün şiddəti ilə davam edən Zaqatala üsyanı nəhayət, çoxsaylı hərbi texnika və kəmiyyətə üstün canlı qüvvə hesabına rusların qələbəsi ilə başa çatır. Qəsəbə yenidən istila edilir, əhali qətlə məruz qalır. Xəstə çadırlarında heç durmadan çalışaraq yaralılara yardım edən Leyla da düşmən mərmisinə qurban gedir. Muradın anası zavallı Zəhra xanımın nəşi köhnə bağ evində tapılır. Lakin Muradın 14-cü firqə onbaşısı Butosov tərəfindən öldürülərək uçuşma yuvarlanması haqqında Çeka rəisi İvanova raport verilsə də, onun cəsədini bütün söylərə rəğmən tapmaq mümkün olmur.

Ölümündən iki gün sonra Murad dalbadal bir neçə gecə kölgə kimi peyda olaraq söz verdiyi kimi, intiqam alır: dəhşətli partlayışlar törədir, qızıl ordu əsgərlərini qətlə yetirir. Hər sonrakı gecənin intiqamı daha acımasız olur.

Zəfər mərasimini qeyd etmək üçün general, komandir və çekistlərin bir araya topladığı salonda qəflətən peyda olan naməlum kölgə hər kəsi vahiməyə salır. Titrəyən dodaqlarda yalnızca bir kəlmə vardır: «Kölgə».

«Murad kölgə!...» deyə bağırən rəisə Murad cavab verir: «Əvət, kölgə, fəqət intiqam alan kölgə».

Bəli, həqiqətən də, Murad amansız və qəddar düşməndən son intiqamını almağa gəlmişdi. «Qəhrəman Murad əlindəki iki bombanı salonun ortasına fırlatmış, düşmənləri xurdəxaş və binanı bərhava etmişdi. Kölgə intiqamını almış, qəhrəman Murad da şəhid olmuşdu...» [10, s.16/188].

Bütövlükdə, «İntiqam alan kölgə» hekayəsi azadlıq eşqi ilə yaşayan və intiqam hissi ilə alışıb yanan Azərbaycan gənclərinin düşmən istilasına qarşı barışmaz mövqeyinin əksi baxımından mühacirət nəsrimizin dəyərli örnəklərindəndir.

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, qeyd edə bilərik ki, araşdırmaya cəlb etdiyimiz hekayələr istər mövzu, istər ideya, istərsə də sənətkarlıq baxımından 1920-ci illər Azərbaycan mühacirət nəsrinin diqqətəlayiq örnəkləridir. Düşünürük ki, bu əsərlər yeniyetmə və gənclərin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyələnməsində güclü təsir göstərəcək, onların istər milli mənlik şüurunun formalaşmasında, istərsə də, bədii zövqlərini oxşamaq baxımından mühüm rol oynayacaqdır.

Ədəbiyyat / References

1. Cabbarlı Nikpur. Azərbaycan mühacirət nəsr. Bakı: Elm və təhsil, 2011.
2. Mim. Cəfer Bey («Acı hatırlar» silsiləsindən). // «Yeni Kafkasya» mec., İstanbul, yıl 1(1923-1924) / «Yeni Kafkasya» (transliterasiyalı nəşr). I cild. Bakı, TEAS PRESS, 2018.
3. Mim. Gülzar Hanım («Acı hatırlar» silsiləsindən). // «Yeni Kafkasya» mec., İstanbul, yıl 1(1923-1924), sayı 15, s.14-15. / «Yeni Kafkasya» (transliterasiyalı nəşr). I cild. Bakı, TEAS PRESS, 2018.
4. Mim. Elifoğlu Muhərrem («Acı hatırlar» silsiləsindən). // «Yeni Kafkasya» mec., İstanbul, yıl 2(1924-1925), sayı 15, s.13. / «Yeni Kafkasya» (transliterasiyalı nəşr). II cild. Bakı: TEAS PRESS, 2018.
5. Mim. Anne, gördüm. // «Yeni Kafkasya» mec., İstanbul, yıl: 4(1926-1927), sayı 21, s.15-16. / «Yeni Kafkasya» (transliterasiyalı nəşr). IV cild. Bakı: TEAS PRESS, 2018.
6. Dəmirçioğlu. Zarif Efendi («Acı hatırlar» silsiləsindən). // «Yeni Kafkasya» mec., İstanbul, yıl 2 (1924-1925), sayı 15, s.14. / «Yeni Kafkasya» (transliterasiyalı nəşr). II cild. Bakı: TEAS PRESS, 2018.
7. Mirza Bala. Yıldırım. // «Yeni Kafkasya» mec., İstanbul, yıl 2 (1924-1925) / «Yeni Kafkasya» (transliterasiyalı nəşr). II cild. Bakı: TEAS PRESS, 2018.
8. Mirza Bala. Vatan kaldı! // «Yeni Kafkasya» mec., İstanbul, yıl 3 (1925-1926), sayı 8, s.15-16. / «Yeni Kafkasya» (transliterasiyalı nəşr). III cild. Bakı: TEAS PRESS, 2018.

9. Mim. Elif (Resulzade Mehmet Emin). Gazeteci Seyyid. // «Yeni Kafkasya» mec., İstanbul, yıl 3 (1925-1926), sayı 12, s.10-11. / «Yeni Kafkasya» (transliterasiyalı nəşr). III cild. Bakı: TEAS PRESS, 2018.
10. Emircan Fuat. İntikam alan kölgə. // «Yeni Kafkasya» mec., İstanbul, yıl 3 (1925-1926), sayı 12, s.15-16. / «Yeni Kafkasya» (transliterasiyalı nəşr). III cild. Bakı, TEAS PRESS: 2018.

Отражение движения за национальную независимость в азербайджанской эмигрантской прозе 1920-х годов *(на материале образцов жанра рассказа)*

Айсель Эфендиева

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: saib.efendiyev@gmail.com

Резюме. В статье освещена ведущая тема азербайджанской эмигрантской прозы 1920-х годов – проблема отражения борьбы за национальную независимость. Проведен глубокий анализ содержания и идеи привлечённых к исследованию рассказов писателей эмиграции: «Увидел, мама», «Джафар бей», «Гюльзар ханум», «Алифоглу Махаррам», «Зариф эфенди», «Гром», «Осталась Родина», «Тень мести», «Газетчик Сеид», отчётливо воплощающих их идеи национальной независимости.

В статье также на первый план выведен вопрос актуальности эмигрантского художественного наследия после возрождения государственной независимости Азербайджана и подчеркнута значимость ведущихся в этом направлении исследований.

Окончательный вывод заключается в том, что рассказы М.Э.Расулзаде, М.Б.Мамедзаде, Ф.Амирджана и др., будучи образцами азербайджанской эмигрантской прозы 1920-х годов, как по теме, идее, так и мастерству заслуживают внимательного рассмотрения. Думается, что эти произведения окажут большое влияние на воспитание патриотического духа у подростков и юношества, сыграют значительную роль как в формировании у них национального духа, так и художественного вкуса.

Ключевые слова: эмиграция, проза, рассказ, национальная независимость, борьба

FOLKLORŞÜNASLIQ

Məhəbbət dastanlarında ilahi mənşəli obrazlar

Almara Nəbiyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Dövlət Universiteti. Azərbaycan.
E-mail: nebiyeva_almara@mail.ru

Annotasiya. Dastanlarımızın obrazlar sistemində Aşıq-Məşuqə ilə yanaşı, öz mükəmməlliyi ilə seçilən ilahi mənşəli bədii surət Xızırdır. Bununla məlum olur ki, dərviş, Ağa, Həzrət Əli, Şahmərdan, Xızır Nəbi kimi eyni obraz sistemi məhəbbət dastanlarının strukturunda çox vacib bir element kimi çıxış edir və bir çox funksiyaları həyata keçirir.

Məhəbbət dastanlarında obrazların təsnifində ən mühüm rollardan biri dərviş-Həzrət Əli-Xızır Nəbi obrazına məxsusdur. Bu obrazın süjet fəallığının az və ya çox olmasından asılı olmayaraq, aşıq və məşuqə arasında əlaqə yaradıcı obraz kimi dastanlarda mühüm yer tutur.

Açar sözlər: dastanlar, ilahi obrazlar, Xızır, Həzrət Əli, Xıdır, dərviş, Manas, Novruz

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 11.04.2021; qəbul edilib – 29.04.2021

Images of divine destiny in love epics

Almara Nəbiyeva

Doctor of Philosophy in Philology
Baku State University. Azerbaijan.
E-mail: nebiyeva_almara@mail.ru

Abstract. In the system of images of our love epics, along with lovers, the artistic image of divine origin, which is chosen by their perfection, is Khizir. In the article it is shown that dervishes are transformations of the same images as Agha, Hazrat Ali, Shahi Mardan, Khizir Nebi, and they are a very important element in the structure of the love epics and perform many functions.

One of the most important roles in the classification of images in love epics belongs to the image dervish-Hazrat Ali-Khizir Nebi. Regardless of the activity of this image, the connection between the lovers occupies an important place in epics as a creative image.

Keywords: epics, divine images, Khizir, Hazrat Ali, Khidir, dervish, Manas, Novruz

Article history: received – 11.04.2021; accepted – 29.04.2021

Giriş / Introduction

“Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu”, “Tahir və Zöhrə”, “Əsli və Kərəm”, “Aşıq Qərib”, “Əmrah”, “Şahzadə Əbülfəz”, “Məsum və Diləfruz”, “Valeh və Zərnigar”, “Avdı və Mehriban” və s. dastanlar ehtiva etdiyi məzmun və poetik düşüncə, əhatələdiyi struktur sistemi və digər baxımından tipikdir. Bu zənginlikdə aydınlaşmalı problemlərdən biri İlahi mənşəli obrazlardır.

Dastanlar ustad aşıqlar tərəfindən yaradılıb el adət-ənənəsində yüz illər boyu xalqın ruhunun, mənəvi-əxlaqi dəyərlərinin qorunmasında, formalaşmasında əvəzsiz hadisə kimi əhəmiyyət

kəsb etmişdir. Ona görə də bu folklor abidələrinin yaradıcıları olan ustad aşuqlar xalq tərəfindən həmişə uca tutulmuşdur. Ustad aşuqlar yaratdıqları dastanlarla etnosun keçib gəldiyi və gedəcəyi yolun ümumi xəritəsini cızmışlar.

Əsas hissə / *Main Part*

Məhəbbət dastanlarında obrazların təsnifində ən mühüm yer dərviş, Həzrət Əli, Xızır Nəbi obrazlarına məxsusdur. Sözügedən dastanlarda aşiq və məşuqun taleyində müstəsna rol oynayan dərviş-Həzrət Əli-Xızır Nəbi həm də yönləndirici funksiyası ilə nəzər-diqqəti cəlb edir. Bu nurani dərviş Həzrət Əli, Şahmərdan Ağa, Göy atlı, Xızır peyğəmbər, Xızır Nəbi, Xızır İlyas və s. adlarla adlandırılır. “Aşuqlar Həzrət Əlini “Şahi-Mərdan” (adamların şahı), “Ağalar ağası”, “Düdlülün sahibi, Qənbər ağacı”, “Şiri-Yəzdan”, “Heydəri-Kərrar” kimi adlarla vəsf edirlər. “Beş gözəl”, “On dörd məsum”, “Əhli-Beyt” obrazları içində nəzərdə tutulan islam müqəddəsləri arasında yer alanların da biri Həzrət Əlidir” [5, s.121].

Fərqli şəkildə adlanmalarına baxmayaraq, bunlar hamısı bir obraz kompleksinə daxildir. Yəni bu obrazlar məhəbbət dastanlarında dastan qəhrəmanına çətin məqamda kömək etməklə, onun murada çatmasında yardımçı rolunu oynayırlar. Bu obrazın süjet fəallığının az və ya çox olmasından asılı olmayaraq mətndə, hadisələrin ana axarında aşiq və məşuq arasında əlaqələndirici funksiyası diqqətçəkicidir. Qəhrəmanlara buta verən ilahi qüvvə axıradək onu müşayiət edir.

Xızır genetik-tipoloji cəhətdən ciddi tipoloji təhlillərin probleminə çevrilmiş, onun türkdilli xalqların, yaxud ərəb xalqının mifoloji təfəkkür məhsulu olması barəsində maraqlı fikirlər söylənmişdir. Bu barədə tədqiqatçıların müxtəlif fikirləri vardır. M.Seyidov qeyd edir ki, “Xızır (Xıdır yox!) türkdilli xalqların, o sıradan azərbaycanlıların təfəkkürünün məhsuludur. “Xızır” türkdilli sözdür; “xız” (“xıd”) və “ır” tərkibindən yaranmışdır. Xız//Xuz sözünün “qızmaq”, “hərrət”, “atəş”, “qız (ğınlıq)”, “coş (ğunluq)”, “qüvvət-qut”, “ır”, ır//uq və onun “yır”, “cır”, “jır”, “ir” variantları türk dillərinin dialektlərində “mahni” deməkdir” [7, s.106-107].

Azərbaycanda və digər türkdilli xalqların yaradıcılığında həm Xızır, həm də Xıdır adına rast gəlinir. Sədnik Paşayev Xızırı üç formada – “Xıdır Nəbi, Xıdır İlyas və Xıdır Zində (Xıdır Nəbi qurunun sahibidir, Xıdır İlyas su və yaşıllıq məbududur, Xıdır Zində buzda ocaq qalayır), M.Seyidov isə Xıdır Nəbi, Xıdır İlyas və Xıdır Ellez” [2, s.87] kimi təsnifləşdirir. Xızırın müxtəlif variantlılığı həm də regional xarakter daşıyır. Xıdır İlyas və Xıdır Nəbi daha geniş yayılmışdır. Xızır və Xıdır eyni addır. Güman ki, ərəb dilində Xıdır deyilən peyğəmbərin adı Azərbaycan dilində Xızır fonetik variantında işlənmişdir. Azərbaycanda “z” ərəbcədəki “d-z” hərfi ilə bir növ eyni səsləşmə təşkil edir. Türk dillərində “z” və “d” hərflərinin səsləşməsi qanunauyğundur. Eyni zamanda folklor nümunələrində, eləcə də dilimizdə vaxt keçdikcə müxtəlif sözlərdəki hərflərin fonetik dəyişikliklərə uğraması rast gəlinən haldır [2, s.88].

Xızır sakral obrazdır, peyğəmbərdir və ilahi dünya ilə bu dünya arasında vasitəçilik edir. Onun mediatorluq funksiyası mifik mənşəlidir. “Orta əsr Azərbaycan abidəsi “Munisnamə”də o, quş cildli xilaskar peyğəmbərdir və ağacla bağlıdır” [3, s.164]. Orta Asiya türklərinin folklorunda Xızır peyğəmbərin adı tez-tez çəkilir. “Manas” və “Alpamış” dastanında da Xızır peyğəmbərin təsvirinə rast gəlinir.

Xızır obrazına Azərbaycan məhəbbət dastanlarında geniş yer verilmişdir. Təkcə məhəbbət dastanlarında deyil, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının “Dirse xan oğlu Buğac” boyunda da Xızır obrazı vardır. Buğac ölümcül halda olanda Boz atlı Xızır oğlanın yanına gəlib üç dəfə yarasını əliylə sığallayıb: “Sana bu yaradan, qorxma, oğlan, ölüm yoxdur. Tağ çiçəgi anan südilə sənə yarana məlhəmdir” – dedi, qaib oldı” [4, s.39]. Məhəbbət dastanlarının bir çoxunda Xızır peyğəmbər fərqli funksiyalarla çıxış edir. Dastanların bu növündə Xızırın funksiyalarına övladsızlara övlad vermə də daxildir. Hələ qəhrəmanlar doğulmamışdan dərviş – nurani kişi sonsuzluqdan əziyyət çəkən ixtiyar valideynlərə kömək edir. Dərviş – nurani kişi ixtiyar valideynlərə alma verir, ya da nəzir-niyaz paylamağı və ya söz verib əhd etməyi məsləhət görür. “Qurbani”, “Alı xan-

Pəri”, “Tahir və Zöhrə”, “Lətif şah” dastanlarında dərvişin bu funksiyasına rast gəlirik. Məsələn, “Lətif şah” dastanından bir epizoda baxaq: “...Yəmən şəhərində Dərdli şah adında bir padşah varmış. Bunun mal-dövləti həddən artıq imiş. Özü də ədalətli şah idi. Amma ki, dünyada özündən sonra mal-dövlətinə sahib olacaq bir züryəti yox imiş. Dünyada həkim qalmamışdı, ziyarət qalmamışdı ki, padşah arvadı ilə getməsin. Amma heç cür dərdinə çarə tapa bilmirdi. Padşahın vəzirlərindən biri Qoca Lələ deyir ki, padşah sağ olsun, yeddi yol ayrıcında bir ev tikdir. Gələngedənə çörək ver, aş ver, qonaq elə. Bəlkə bir ağzıdualı kimsə rast gəldi, sizin dərdinizin çarəsini dedi. Padşah vəzirin dediklərini edir. Amma aylar, günlər keçir, bir nəticə olmur. Padşah Lələyə deyir ki, gəl dərviş-libas olub ova çıxacaq, həm də o evlərə baxacaq, görək gəlib-keçənə nə cür yemək verirlər. Qoca Lələ padşahın sözlərini qəbul edir və dərviş libası geyib evlərinin yanına gedirlər. Qulluqçular onları zorla aparıb yedirdir, içirdirlər. Qulluqçulardan biri dedi ki, ay dərviş babalar, sizin ağzınız dualı olur, bir dua oxuyun, bəlkə bizim padşahın bir oğlu olar.

Bu evin yanında bir gül bağçası var idi. Padşah ilə Lələ bu bağa girəndə bir nurani dərviş onların qabağına çıxır. Padşahla salamlaşaraq deyir: Səlaməleyküm, Dərdli şah! Padşah təəccüblənir, onun dərdli olmasını haradan bildiyini soruşur. Dərviş isə dərdinin üzündən bəlli olduğunu söyləyir. Padşah dərdinin çarəsini və çözümlərini dərvişdən umur: “De görüm mənim dərdimin əlacı nədir? Dərviş cibindən bir qırmızı alma çıxarıb deyir ki, bu almanı düz ortadan ikiyə böl, yarısını sən ye, yarısını da xanımına ver! Gün keçər, ay dolanar, bir oğlunuz olar. Padşah dərviş dediyi kimi edir və doqquz ay, doqquz gün, doqquz saat tamam olduqdan sonra Soltan xanım bir oğlan dünyaya gətirir” [1, s.232-233].

Azərbaycan dastanlarında Xızır gələcək aşıqlərə yuxuda badə verir. “Aşiq Qərib”, “Novruz-Qəndab”, “Qurbani”, “Lətif şah”, “Abbas və Gülgəz” kimi məhəbbət dastanlarında buta vermədə bunu görmək mümkündür.

“Badə – haqq aşıqlarına və dastan qəhrəmanlarına rüyada müqəddəslərin əli ilə ərməğan olunan rəmzi-məcəzi içki. İnanca görə, üzərində ilahi aləmin nəzəri olan gənc bir adam (yetim bir oğlan, çoban, tacir oğlu, əkinçi və s.) yatıb yuxuya gedir və rüyada ağ libaslı dərviş, Xızır və ya Həzrət Əli ona mey dolu badə təklif edir. Gənc adam əvvəlcə badədən imtina edib onun haram buyrulduğunu bildirir. Badə verən onu inandırır ki, bu, haram badələrdən deyildir” [5, s.61].

Məhəbbət dastanlarında daha geniş şəkildə istifadə edilmiş bu motivdə aşiq və məşuq arasındakı məhəbbət butavermə yolu ilə yaranır. “...Bir-birini görməyən, tanımayan, adətən uzaq ellərdə yaşayan iki cavanın görüşməsi, vüsala yetmək üçün bir-birini axtarıb tapması, maneələrə qalib gəlib bir-birinə qovuşması butanın başlıca mahiyyətini təşkil edir. Bizə gəlib çatan qaynaqlarda “buta” mülayim, xoş qılıqlı nurani qocalar tərəfindən cavanlara yuxuda “badə” içirmək yolu ilə verilir, aşiq-məşuqun surətləri bir-birinə tanındılır, ünvanları bildirilir...” [6, s.412]. Qəhrəmanların bir-birini yuxuda görüb aşiq olmaları qədim dövrlərdən mövcuddur. Bu motivə biz hələ bizim eradan əvvəl, təqribən IV əsrin rəvayətlərində, əfsanələrində də görürük. M.H.Təhmasib bu motivlə bağlı haqlı olaraq “Zərirə Odatidenin macərəsini göstərmişdir. Bura da qəhrəmanlar bir-birini yuxuda görmüş və sevmişlər. Uzun maneələrdən, mübarizələrdən sonra sevgililər bir-birinə qovuşmuşlar” [8, s.68].

Nağıllarda da buna dair xeyli nümunə göstərmək olar. Məsələn: “Nar qızı” nağılında da padşahın oğlu yuxuda Nar qızına aşiq olur. Müxtəlif maneələrdən sonra şahzadə Nar qızı alıb qırx gün, qırx gecə toy edir. Bu motivin sonradan dastanlarda xüsusi “buta vermə” şəklinə düşməsinə M.H.Təhmasib sonrakı dini qanun-qaydalarla, xüsusilə islamiyyətin gətirmiş olduğu hicabla əlaqələndirir. “Zərir və Odatide”də qız ata tərəfindən xüsusi təşkil edilmiş ziyafətdə öz piyaləsini seçib bəyəndiyi oğlana şəxsən təqdim edə bilərdi. Çünki o və onun kimi qızlar oğlanlarla bir məclisdə olurdular. İslam dini isə belə məclisləri yasaq etmiş, buna görə də qızın bəyəndiyi oğlana piyalə təqdim etməsi ən yaxşı hallarda nağıllarımızdakı “oğlan dalınca alma atmaq”la əvəz edilmişdir [6, s.68].

Məhəbbət dastanlarında qəhrəmanların bir-birini yuxuda görüb aşiq olmalarını M.H.Təhmasib çox qədim bir ədəbi vasitə hesab etmişdir. Bəlkə də elə bu kütləvi yayılma onu sonradan aşıqların ədəbi vasitəsinə çevirmişdir. Ümumiyyətlə, butavermə, buta arxasınca getmə insanların

düşüncəsində lap qədimdən özünü göstərmişdir və ənənəvi bir hadisə kimi istər xalq nağıllarında, istərsə də sonralar aşıqlar tərəfindən dastanlarda da özünü göstərmişdir.

Buta, Xızır, Əli – Şahi-Mərdan, Qırxlar piri və müxtəlif nağıl və dastanlarda oxşar görkəmdə görünən müdrik insanlar tərəfindən verilir. Bunlar üçün ortaq keyfiyyət onların xilaskarlıq funksiyasını yerinə yetirmələridir. Dastanlarda Xızır peyğəmbərdən istifadə edilməsini M.H.Təhmasib belə ifadə edir ki, “bu “dindən icazə alma”, “qanuniləşdirmə” tədbirini mümkün qədər daha da qanuna mindirmək üçün meydana çıxan obrazdır” [5, s.67].

Dastanlarda insanlara övlad payı verən, yeni həyat müjdəçisi, yolçular və yol itirənlərin köməkçisi kimi tanınmış bir əsatiri obraz olan Xızır peyğəmbər buta verməklə həyatdan əl üzmüş, inamını itirmiş insanların yenidən gələcəyə ümidlə baxmasına, inam qazanmasına kömək edir. Onun gələcəyə inam, ümidvermə motivləri nağıllarda daha güclüdür.

“Aşıq Qərib” dastanında Xızır Aşıq Qəribə həm buta vermiş, həm yolda harayına çatmış, həm də anasının kor olmuş gözlərinin açılmasına kömək etmişdir. Xızır, eləcə də onun atı dastanlarda ən çox rast gəlinən köməkçi süjetlərdir. Xızırın atı, həmçinin Süleyman peyğəmbərin xalçası, Zümrüd quşunun gətirdiyi yel atı insanların mənzil başına tez çatmaq arzusunun yerinə yetirir, onların qələbəsində mühüm rol oynayırlar. “Süleyman peyğəmbər eşqinə məni filan yerə apar” müraciətindən əlavə, qəhrəmanın çətin anında, gözləmədiyi bir vaxtda Xızır atı ilə onun köməyinə çatır, onu getməli olduğu yerə bir göz qırpımında çatdırır. Nağıllarda geniş şəkildə rast gəldiyimiz bu motivlər dastanlarda da özünə yer alır. “Aşıq Qərib” dastanında Qəribi bir göz qırpımında Tiflisə çatdıran da Xızırın atıdır.

Göründüyü kimi, butalanma ilkin dövrlərdən insanların düşüncələrində, təsəvvürlərində mövcud olmuş, müxtəlif zamanlarda əsatirlərdə, rəvayətlərdə, nağıllarda özünü göstərmişdir. Sonralar dastanlarda da bu motiv aşıqlarımız tərəfindən mükəmməl şəkildə işlənmişdir. “Butalanma”, “buda” verməklə bağlı olan bir çox məsələlər dastanlarda bu gün də özünü göstərir.

Qəhrəmanlara buta verdikdən sonra Xızır dastan boyu aşıq və məşuqu müşayiət edir və onları qarşılarına çıxan bütün çətinliklərdən xilas edir. Bu da Xızırın bir qədər sonra bəhs edəcəyimiz xilaskarlıq funksiyası ilə əlaqədardır. M.Seyidov yazır ki, “Xızırın aşıqlərə kömək etməsi məsələsi bir çox mifik inamlarla, təbiəti, həyatı, hətta insanların ailə quruluşunu dərk etməsi ilə də bağlıdır. Xızır həm gəncləri bir-birinə sevdirmə, həm də darda qalanlara kömək əlini uzadır. Onun vurğun – aşıq etdiyi oğlanlar birdən-birə aşıq da olurlar. Deməli, Xızır gəncləri həm aşıq, həm də aşıq edir. Onun fikrincə, yazın istiliyini təmsil etdiyi üçün Xızır həm də Günəşlə bağlıdır. Günəşin istiliyi, günəşin özü gəncliyə aşıqlıq verir, onları aşıq edir ” [7, s.129]. Dastanlarda ilahi qüvvə kimi təsvir olunan Xızır itənlərə yol göstərməklə bir növ xilaskarlıq funksiyasını yerinə yetirir və aşıqı çıxılmaz vəziyyətdən çıxarır. Xızır insanlara həm quruda, həm suda (bəzi qaynaqlara görə suda insanların köməyinə çatan İlyasdır) dadına çatması ən geniş yayılmış və tanınmış funksiyasıdır. Bunun ən gözəl nümunəsinə “Novruz-Qəndab” dastanında rast gəlirik. Dastanda deyilir: “...Dərya üzərində çarəsiz qalan Novruz görür ölüm vaxtıdı, ona buta verən dərvişi haraya çağırır:

*Novruz da çağırır səni imdada,
Bir dərviş donunda vermişdin bada.
Tut məni dəstimdən, yetir Qəndaba,
Kərəm eylə, qoyma məni dəryada!*

Böyük ustadların dediyinə görə, Novruzun ağzından söz qurtarmamış Xızır İlyas dərviş paltarında hazır olub Novruza dedi:

– Gözünü yum!

Novruz gözünü yumdu. Bir zaman gözünü açıb, özünü dəryadan kənar gördü...” [1, s.176-177].

Dastanın digər bir variantında Xızır Novruz tərəfindən “Həzrət Xızır” kimi göstərilir:

*Könül havalanıb ağasın gəzir,
Bu müşkül halımda sən olsan hazır,*

*Sənə qurban olum, ya Həzrət Xızır,
Kərəm eylə, qoyma məni dəryada [1, s.176].*

“Aşıq Qərib”, “Əsli və Kərəm”, “Lətif şah” və başqa dastanlarda da Xızır yol itirənlərə yol göstərir, aşıqləri çətin vəziyyətdən xilas edir. Bu sehrli qüvvə yel qanadlı atı ilə 40 günlük yolu bir göz qırpımında qət edərək Aşıq Qəribi Şahsənəmin toyunun sonuncu məqamında Hələbdən Tiflisə çatdırır, “Abbas və Gülgöz” dastanında Abbası quyudan çıxarır.

Qeyd etmək lazımdır ki, dastan yaradıcılığının sonrakı mərhələsində nurani dərviş öz yerini Xıdır İlyasa verir. Buna yuxarıda “Novruz-Qəndab” dastanından gətirdiyimiz nümunədə rast gəlirik. Dastanın əvvəlində Novruza buta verən nurani dərvişdir. Novruzu dəryadan xilas edən, dərviş donunda gözə görünən Xıdır İlyasdır. Bunların hər ikisinin də vəzifəsi eynilik təşkil edir.

Dastanlarda Həzrət Əli sonrakı hadisə olduğu üçün Xızır Nəbi geniş istifadə edilir. Adlarının fərqli qeyd olunmasına baxmayaraq, bu ilahi qüvvələr eyni vəzifəni həyata keçirir.

Dərvişin ilahi qüvvəyə malik olduğunu qeyd etmişik. Bunun ən gözəl nümunəsinə “Novruz-Qəndab” dastanında rast gəlirik:

“...Calal padşah bir qəfəsin içində bir bülbül saxlayırdı. Bülbülün yanına dibçəkdə bir gül qoymuşdu. Yuxarıdan da bir şamdan asdırmışdı. Bir gecə yuxuda gördü ki, bir qızıl quş imarətə daxil olub şamı söndürdü, şamın sönməyindən qəfəsdəki bülbül öldü, gülün də yarpaqları töküldü. Calal padşah yuxunu yozmaq üçün vəziri çağırdı. Vəzir yuxunu yozmaqda aciz qaldı. Şəhərdə nə ki yozucu var hamısının yanına getdisə də, heç biri bacara bilmədi. Vəzir Qəndab xanımın yanına gedir ki, yuxunu yozsun. Qəndab deyir:

– Ağa vəzir? Siz heç buraya gələn deyildiniz. Nə olub şeytanın ayağını qırıbsınız?

Vəzir əhvalatı tamamilən söyləyir. Dərviş diqqətlə qulaq asıb deyir:

– Nə verərsən, mən şahın yanına gedim, o yuxunu yozum?

Vəzir bütün mülkünü vəd edir. Dərviş gülüb deyir:

– Vəzir, biz pay alan dərvişlərdən deyilik, pay verən dərvişlərdənlik.

Dərvişi Calal paşanın yanına aparır. O deyir: “Şamdandakı şamlar sənin oğlanların, qəfəsdəki bülbül Novruz, gül də Qəndabdı. Haman şamı keçirən quş Allahın bəlasıdır. Əgər Qəndabı Novruza verməsən, onda oğlanların da, qızın da öləcək, taxtın tar-mar olacaqdı.

Padşah qəzəblənib deyir:

– Tutun bu dərvişi!

Padşah çıxıranda dərviş qeybə çəkildi. Vəzir, vəkil, ağsaqqal şaha ərz elədi:

– Padşahımız, bu, sən deyən dərvişlərdən deyil. Bu Yusifi Züleyxaya yetirən dərvişlərdəndir” [1, s.184-185].

Yalnız bundan sonra Calal paşa dərvişdən qorxub Novruzu zindandan çıxartdırır. Nümunədən görüldüyü kimi, Novruza dastanın əvvəlində buta verən, onu dəryadan xilas edən, indi də Qəndabı Novruza yetirmək üçün gələn Xızır İlyasdır. “Novruz-Qəndab” dastanında yuxu xilas edici qismində çıxış edir. Dastanda aşıq və məşuqun bir-birinə qovuşmasına səbəb olur.

Xızırın adqoyma və ölüləri diriltmə funksiyalarına Azərbaycan dastanlarında az rast gəlinir. Xızırın adqoyma funksiyasına “Lətif şah” dastanında, ölüləri diriltmə funksiyasına isə “Dirsə xan oğlu Buğac” boyunda yer verilmişdir. Bu motiv “Alpamış” və “Manas” dastanında da istifadə olunmuşdur. “Manas” dastanında da qəhrəman doğularkən Xızır peyda olur, doğulmuş uşağa dua edir” [2, s.124].

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, dastan strukturunda İlahi mənşəli obrazlar funksional mahiyyəti ilə mükəmməl təsəvvür formalaşdırır. Xilasedici, kömək edən, eyni zamanda aşıq və məşuqun bir-birinə qovuşmasına yardımçı olma və ola bilmə imkanları ilə səciyyələnir. Müşkülləri həll edən, buta verən funksiyasına yüklənir. Bütün bunlar dastan yaradıcılığında obrazlaşmanın çeşidliliyini və İlahi mənşəli obrazların funksional məzmununu aydınlaşdırır.

Ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan dastanları. Beş cildə, I cild. Bakı: Lider, 2005.
2. Babayeva X.Ə. Azərbaycan folklorunda Xızır Nəbi (İlyas) obrazı. Bakı: Yazıçı, 2013.
3. Cəfərli M. Azərbaycan məhəbbət dastanlarının poetikası. Bakı: Elm, 2000.
4. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988.
5. Qasımlı M., Allahmanlı M. İzahlı aşıq ədəbiyyatı sözlüyü. Bakı, 2019.
6. Nəbiyev A.M. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı (dərslük), II cild. Bakı: Elm, 2006.
7. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı: Yazıçı, 1983.
8. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Doktorluq dissertasiyası, BDU-nun elmi kitabxanası. Bakı, 1972.

Образы божественного предназначения в любовных дастанах

Алмара Набиева

Доктор философии по филологии

Бакинский Государственный Университет. Азербайджан.

E-mail: nebiyeva_almara@mail.ru

Резюме. В данной статье наряду с образами влюблённых, особое место в художественном аспекте отводится образу божественного предназначения в лице пророка Хызыра. Аналогичные образы, такие как пророк Наби, Имам Али, дервиш Ага, Шахмердан, занимают центральное место в сюжетной тематике любовных дастанов. По этой причине в наших дастанах исследуются суть образов Божественного предназначения, невиданная помощь, оказываемая ими героям дастанов, наделение символическим даром буты и т.д.

Ключевые слова: дастаны, божеские образы, пророк Хызыр, Имам Али, Хыдыр, дервиш, Манас, Новруз

Molla Cümə əsərlərinin tekstoloji tədqiqi
(*sənədlər və əsərləri əsasında*)

Novruz Bəkirov

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: bekirov.novruz@mail.ru

Annotasiya. Məqalədə ustad aşiq, şair Molla Cümənin həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı məlumatlar yer alır. Molla Cümənin adı və doğumu ilə bağlı dövrü mətbuatda yaranmış mübahisəli məsələlər müzakirə edilmiş, bir sıra sübut və dəlillər gətirilməklə şairin əsl adının “Cümə” olduğu müəyyən edilmişdir. Şairin həyat və yaradıcılığını tədqiq edən tədqiqatçılar tərəfindən onun doğum tarixi yanlış olaraq 1854-cü il göstərilmişdir. Faktla bağlı tərəfimizdən aparılan tədqiqatlar zamanı əldə edilmiş arxiv sənədlərinə əsasən, ustad aşiq, şair Molla Cümənin doğum tarixinin 1859-cu il olması müəyyən edilmişdir.

Bundan başqa, məqalənin adından məlum olduğu kimi, tərəfimizdən Molla Cümə əsərlərinin tekstoloji təhlili aparılmışdır. Burada məlum mətbu mənbələrdən və AMEA Əlyazmalar İnstitutunda olan əlyazma nüsxədən əlavə, tərəfimizdən aşkar edilmiş dörd əlyazma dəftərdə olan əsərlər tekstoloji təhlil edilmişdir. Qeyd edilən dörd dəftərdə Molla Cümənin 882 şeirinin olduğu müəyyən edilmişdir. Həmin dəftərlər tərəfimizdən təhlil edildikdən sonra Əlyazmalar İnstitutuna təhvil verilmiş, “D 1020/1, 2, 3, 4” şifrəsi ilə qeydə alınmışdır.

Açar sözlər: Molla Cümə, klassik, əsərlər, tekstoloji, tədqiq tarixi

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 08.04.2021; qəbul edilib – 20.04.2021

Textological research of works by Molla Juma
(*on the basis of documents and works*)

Novruz Bakirov

Institute of Manuscripts named after Mahammad Fuzuli of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: bekirov.novruz@mail.ru

Abstract. The introduction section of the article deals with information that the activities of the master ashug, poet Molla Juma dates back to the late 19th and early 20th centuries, and his activity coincides with a very difficult and controversial period of Azerbaijani poetry. The introduction part of the article also contains brief information of Molla Juma's life, referring to previous publications. This section concisely clarifies incorrectness regarding the name and date of birth of Molla Juma.

Main body of the article describes written monuments of Molla Juma up to the present and considers the only copy of the manuscripts of Molla Juma's works kept at the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli of ANAS and four manuscripts of the poet obtained during our research. These manuscripts were collected from various regions and local residents of north-western region of Azerbaijan, where the poet lived. Each of the manuscript copies and their scientific palaeographic features is briefly explained in this section.

The conclusion contains our views on individual expeditions to the regions and the information we received in connection with the research of the works of Molla Juma.

Keywords: Molla Juma, classical, works, textological, history of research

Article history: received – 08.04.2021; accepted – 20.04.2021

Giriş / Introduction

Məqalənin giriş hissəsində ustad aşiq, şair Molla Cümənin yaradıcılığının XIX əsrin sonları-XX əsrin əvvəllərinə, onun yaradıcılığının Azərbaycan poeziyasının çox mürəkkəb və ziddiyyətli dövrünə təsadüf etdiyi barədə məlumatlar yer alır. Eləcə də məqalənin giriş hissəsində Molla Cümə barədə əvvəlki nəşrlərə istinadən həyatı barədə qısa məlumatlar qeyd edilir. Bu hissədə qısaca olaraq Molla Cümənin adı və doğum tarixi ilə bağlı yanlışlıqlara aydınlıq gətirilir.

Məqalənin əsas hissəsində Molla Cüməyə aid bu günədək məlum olan yazılı abidələr xarakterizə edilir. Burada Molla Cümə əsərlərinin əlyazma nüsxələrinin AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan əlyazma nüsxəsi və tədqiqat zamanı tərəfimizdən əldə edilən şairin dörd əlyazma nüsxəsindən söhbət açılır. Bu əlyazma nüsxələr şairin yaşadığı Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsinin müxtəlif rayonlarından, yerli sakinlərdən və Molla Cümənin nəticəsi Əzizov Elmandan əldə edilmişdir. Burada əlyazma nüsxələr və əsərlərin elmi paleoqrafik xüsusiyyətlərindən izahlar edilir.

Əsas hissə / Main Part

Molla Cümənin tədqiqatçıları tərəfindən onun adı və doğum tarixi yanlışlıqlarla qeyd edilmişdir. Müxtəlif mənbələrdə şairin doğum tarixi 1853, 1854, 1855-ci il, adı isə Cuma kimi qeyd edilmişdir. Molla Cümənin adı və doğum tarixindəki fərqlərə münasibətə tədqiqatçılar tərəfindən fərqli yanaşmalar məlumdur. Məsələn, şairin tədqiqatçılarından olan f.e.d. Mövlud Yarəhmədov onun Cumadi-əb-Əvvəl ayında doğulduğuna görə əsl adının “Cuma” olduğunu göstərir [14, s.3-19]. Orasını da qeyd edək ki, yerli şivədə Şəki camaatının tələffüzündə bu söz, onun adı “Cuma” kimi səslənir. Şairin əsərlərinin əlyazmalarına baxdıqda görürük ki, onun adı bəzi yerlərdə “Cuma”, bəzi yerlərdə “Cümə” kimi yazılır. Fikrimizcə, əlyazmaları nəzərdən keçirdikdən sonra onun adının iki variantda olmasını belə başa düşmək lazımdır. Şairin əsl adı Cümədir. Şeirlərdə qafiyə və vəznin tələbilə, eləcə də yerli dialektin təsiri ilə bu söz bir sıra yerlərdə Cuma kimi getmişdir. Beləliklə, Mövlud Yarəhmədovun verdiyi ad Cuma yanlışdır. Qeyd edək ki, Paşa Əfəndiyevin nəşrlərində də şairin adı iki cür getmişdir ki, bu da izah edilmişdir [12, s.4-22]. Bildiyimiz kimi, onun əsərlərinin əlyazmalarında da belədir. Vəzn və qafiyənin təsiri ilə şairin adı iki variantda getsə də, onun əsl adının “Cümə” hərfləri getdiyindən adının uyğun olaraq Cümə olduğunu əminliklə bildirmək istəyirik. Həm də “Qurani-Kərimlə”, “Cümə”-toplaşmaq, cəm olmaq xarakteri daşdığı bu ada bir işarədir.

Nəhayət, tərəfimizdən aparılan tədqiqatlar zamanı 1863-cü il siyahıya almasında, arxiv materiallarına istinadən Cümənin 1859-cu ildə anadan olduğu, adının isə “Cümə” yazıldığına şahidi oluruq. Bununla da Molla Cümənin 1859-cu ildə Şəki rayonunun Layısqı kəndində anadan olduğu, adının isə Cümə olduğu sübut edilmiş olur. Bu barədə geniş məlumatlar BDU-nun “Dil və ədəbiyyat” adlı, 2019-cu il 4(112) nömrəli beynəlxalq elmi nəzəri jurnalının 99-106-cı səhifələrində qeyd edilmişdir [7, s.99-106].

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatına yeniliklər gətirmiş şair Molla Cümənin ədəbi yaradıcılığı isə XIX əsrin ikinci yarısı, XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Öz bəstələri ilə el şənliklərindəki çıxışları şairi həm də aşiq kimi məşhurlaşdırır. Şair el şənliklərində çıxışlar edər, fikirlərini xalqla bölüşərdi. Molla Cümə xalq qarşısındakı çıxışlarında Azərbaycanın digər tanınmış şair və aşıqların sözlərini də ifa edərdi. Beləliklə, şair Molla Cümə xalq arasında hörmət qazanır, nüfuz sahibi olur, həm də aşiq kimi məşhurlaşır. Molla Cümə ədəbi yaradıcılıq fəaliyyətini davam etdirir, sadə dildə, oxunaqlı əsərlər yaratmağa başlayır. Onun yaratdığı əsərlər dillər əzbərinə çevrilir, xalq arasında dildən-dilə ötürülür, məşhurlaşır. Şair gəraylı, qoşma, təcnis, divani, müxəmməs, bayatı, deyişmə, qəzəl, eləcə də dastan və başqa janrlarda oxunaqlı əsərlər yaratmışdır.

El arasında deyilənlərə görə, Molla Cümənin oğlu Həsənin vaxtsız vəfatı şairi sarsıtmışdır. O, artıq el şənliklərində çıxışlar etmirdi. Molla Cümə oğlunun ölümündən bir neçə il sonra, 1920-ci ildə 61 yaşında yeni yaranmış Şura hökuməti tərəfindən amansızcasına qətlə yetirilmişdir.

Hamımıza məlumdur ki, Azərbaycan ədəbiyyatı zəngin ədəbi irsə malikdir. Azərbaycan xalqının ədibləri, xalq ədəbiyyatının nümayəndələri 1400 il ərəb əlifbasında yazıb-yaratmışlar. Keçən dövr ərzində Azərbaycan xalqı dünya ədəbiyyat tarixinə çox sayda sayılıb-seçilən Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli, İmadəddin Nəsimi və çox sayda digərləri kimi klassik ədiblər bəxş etmişdir. Son dövrlərdə siyasi cərəyanlar sürətlə dəyişdiyindən, ədiblər də əsərlərini müasirliyə uyğunlaşdırmağa çalışmışlar.

“Fəlsəfədə materializm idealizmlə mübarizədə böyüyüb inkişaf etdiyi kimi, ədəbiyyatda da qabaqcıl ideyalar və cərəyanlar mürtəce dini-idealizmlə baxışlarla mübarizədə inkişaf etmişdir. Ədəbiyyat sahəsi həmişə kəskin ideya toqquşmalarına geniş meydan olmuşdur” [10, s.3-9].

Dövrümüzdə qədər nəşr edilmiş kitablar istisna olmaqla, xalq ədəbiyyatının tərəfimizdən öyrənilməsinə ehtiyac vardır. Müasir dövrə qədər tam tədqiq edilməmiş klassik şairlərimizdən, ustad aşıqlardan biri də xalqımızın sevimlisi Molla Cümədir. Molla Cümə o şairlərdəndir ki, bir çox ədəbi janrlarda mükəmməl əsərlər yarada bilmişdir. Onlardan qoşma, təcnis, gəraylı, müxəmməs, bayatı, nağıl və dastanlarını, xüsusilə də sallama gəraylılarını, gözəlləmələrini və müxtəlif xarakterli deyişmələrini göstərmək olar. Molla Cümənin əsərlərinin tədqiq tarixinə nəzər salsaq görərik ki, onun məhsuldar yaradıcılıq dövrü XIX əsrin axırları, XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Onun əsərləri bir çox tədqiqatçılar tərəfindən tədqiq edilmişdir. Ancaq tədqiqatçılar hər dəfə onun yeni əsərlərini ortaya çıxara bilirlər. Bu da bizi Molla Cümə əsərlərinin hələ də tam tədqiq edilməməsi fikrinə gətirir.

Molla Cümə əsərlərinin nəşr və tədqiq tarixi ilə bağlı tərəfimizdən aparılan tədqiqatlar zamanı müəyyən edilmişdir: Hümmət Əlizadə tərəfindən toplanmış, H.Mehdi və Ə.Cavad tərəfindən redaktə edilərək Azərnəşrin Bədii ədəbiyyat şöbəsi tərəfindən 1935-ci ildə Bakıda nəşr edilmiş “Aşıqlar” toplusunun 1-ci cildinin 155-193-cü səhifələrində Molla Cüməyə məxsus, müxtəlif janrlarda yazılmış 30 (otuz) şeir ilk dəfə olaraq nəşr edilmişdir [1, s.155-193]. Salman Mümtaz tərəfindən toplanmış, S.Hüseyn tərəfindən redaktə edilərək Azərnəşrin Bədii ədəbiyyat şöbəsi tərəfindən 1935-ci ildə Bakıda nəşr edilmiş “El şairləri” toplusunun 1-ci hissəsinin 38-39-cu səhifələrində Molla Cüməyə məxsus “Sərçələr” şeir nəşr edilmişdir [8, s.38-39]. Hümmət Əlizadə tərəfindən toplanmış, Azərnəşrin Bədii ədəbiyyat şöbəsi tərəfindən 1936-cı ildə Bakıda nəşr edilmiş “Aşıqlar” toplusunun 2-ci cildinin 155-193-cü səhifələrində Molla Cüməyə məxsus, müxtəlif janrlarda yazılmış 80 (səksən) şeiri nəşr edilmişdir [2, s.159-221]. S.Axundov tərəfindən toplanmış, Azərbaycan SSR Mədəniyyət Nazirliyi Respublika Xalq Yaradıcılığı evi tərəfindən 1957-ci ildə Bakıda nəşr edilmiş “Aşıqlar” toplusunun 74-76-cı səhifələrində Molla Cüməyə məxsus, müxtəlif janrlarda yazılmış 6 (altı) şeir nəşr edilmişdir [3, s.74-76]. S.Axundov tərəfindən toplanmış, Azərbaycan SSR Mədəniyyət Nazirliyi Respublika Xalq Yaradıcılığı evi tərəfindən 1960-cı ildə Bakıda nəşr edilmiş “Aşıqlar” toplusunun 3-cü hissəsinin 48-51-ci səhifələrində Molla Cüməyə məxsus 9 (doqquz) qoşma nəşr edilmişdir [4, s.48-51]. Əhliman Axundov tərəfindən toplanmış, 1964-cü ildə Bakıda nəşr edilmiş “Telli saz ustaları” toplusunun 90-95-ci səhifələrində Molla Cüməyə məxsus 5 (beş) müxəlif şeir nəşr edilmişdir [15, s.90-95].

Molla Cümə əsərlərinin ilk məhsuldar tədqiqatçısı hesab edirik ki, 1920-1930-cu illərdə el şairlərinin şifahi dildən, yaxud əlyazma nüsxələrinin toplanmasında Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə bölgələrə səfərbər edilmiş komissiya heyətinin rəhbərlərindən biri olmuş Ərtoğrul Cavid olmuşdur. Ərtoğrul Cavid və onun rəhbərlik etdiyi tədqiqat qrupu bu sahədə çox məhsuldar işlər görmüşlər. Onlar tədqiqatlar zamanı Molla Cümənin çox sayda əlyazmalarını aşkar etmişlər. Bu əlyazmalar filologiya elmləri doktoru Gülbəniz Babaxanlı tərəfindən Ərtoğrul Cavidin 12 cildlik külliyyatı külliyyatın 9-cu cildi tamamilə Molla Cümə yaradıcılığına həsr edilmişdir. Əsərlər müxtəlif janrlarda yazılmış və ilk dəfə olaraq toplum şəklində çap olunmuşdur. Qeyd edilən cildlərdə şairin müxtəlif forma və janrlarda yazılmış çox sayda əsərləri toplanmışdır. Onlardan 3 həcv, 50 gözəlləmə, 69 digər əsərlər, 3 dastan, 3 deyişmə, 12 gözəllər haqqında, 1 dodaqdəyməz, 5 müxtəlif

şeyrləri göstərmək olar. Ümumilikdə, şairin 146 əsəri bu cildə nəşr edilmişdir [5]. Göründüyü kimi, Molla Cümə əsərləri xeyli miqdarda ilk dəfə 1920-1930-cu illərdə Ərtoğrul Cavid tərəfindən toplanmışdır.

El şairlərinin əsərlərinin tədqiqatçıları bununla kifayətlənmiş, Molla Cümə əsərlərinin tədqiqi istiqamətində işləri davam etdirmişlər. Belə tədqiqatçılardan Paşa Əfəndiyev, Şərif İdrisov, Mövlud Yarəhmədov və başqalarını da göstərmək olar. Onlar tərəfindən 1980-ci illərdə Molla Cüməyə məxsus əsərlər toplanaraq 1983-cü ildə “Yazıçı” nəşriyyatında çap edilmişdir. Bu kitabda 25 gəraylı, 74 qoşma, 31 divani, 20 müxəmməs, 18 müxtəlif şeyrlər, 21 müxəmməs, mücəddəs, təcibənd, zəncirləmə, dübeyti, misal, deyişmə və s. nəşr edilmişdir. Ümumilikdə, kitabda 181 əsər nəşr edilmişdir.

Molla Cümə əsərlərinin tam olaraq tədqiqi və üzə çıxarılması daima tədqiqatçılarımızın diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu sahədə son dövrün ən məhsuldar tədqiqatçılardan Əməkdar elm xadimi, professor Paşa Əfəndiyevi göstərmək olar. Molla Cümənin Paşa Əfəndiyev tərəfindən toplanmış əsərləri ilk dəfə “Molla Cümə. Əsərləri” adlı kitabda 1995-ci ildə Bakıda “Maarif” nəşriyyatında çap edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” 12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı ilə 2006-cı ildə Bakıda “Şərq-Qərb” nəşriyyatında “Molla Cümə. Əsərləri” kitabı təkrar nəşr edilərək ölkə kitabxanalarına paylanmışdır. Bu kitab Ərtoğrul Cavidin “El şairləri və aşığı” barəsindəki külliyyatının 9-cu cildindən sonra Molla Cümə yaradıcılığını geniş əhatə edən ikinci kitabdır. Kitabda 53 gəraylı, 305 qoşma, 48 divani, 69 müxəmməs, 51 təniz, 6 deyişmə, 33 müxtəlif şeyr, 10 qəzəl, 64 bayatı və 2 dastanı nəşr edilmişdir [12]. Göründüyü kimi, “Molla Cümə. Əsərləri” kitabı dövrümüzdə qədər Molla Cümənin əsərləri toplanmış və nəşr edilmiş ən böyük külliyyatıdır. Paşa Əfəndiyev Molla Cümənin yaradıcılığını tədqiq edərkən əldə etdiyi məlumatlar və bunun əsasında çap olunan 648 səhifəlik “Molla Cümə. Əsərləri” kitabı ilə kifayətlənməmişdir. O, Molla Cümənin həyatı və yaradıcılığı barədə tədqiqatlarını davam etdirmişdir. Paşa Əfəndiyev 2018-ci ildə nəşr etdirdiyi “Folklorşünaslıq məsələləri” kitabında 193-216-cı səhifələrdə Molla Cümə yaradıcılığı barədə məlumatlara geniş yer ayırmışdır. Tədqiqatçı alim Paşa Əfəndiyev tərəfindən Molla Cümə və Molla Pənah Vaqif yaradıcılığındakı oxşar və fərqli cəhətlər böyük məharətlə müqayisəli təhlil formasında təsvir edilmişdir [9].

Bundan başqa, Molla Cümənin tədqiqatçılarından filologiya elmləri doktoru Mövlud Yarəhmədovu göstərmək olar. Mövlud Yarəhmədov Molla Cümə yaradıcılığı ilə məşğul olmuş, onun əlyazmalarını toplayaraq tədqiq etmiş, Azərbaycan əlifbasına çevrilmiş əsərlərini 3 (üç) cildə ayırmışdır. Onlardan, 1-ci cildi hazırlanaraq 2000-ci ildə Bakıda “Örnək” nəşriyyatında çap edilmişdir. Kitabda Molla Cümənin müxtəlif forma və janrlarda yazılmış kifayət qədər çox sayda əsərləri yer almışdır. Onlardan 50 gəraylı, 1 iki cür qafiyə, 1 üç cür qafiyə, 7 qoşma, 18 İsmi Pünhana həsr edilmiş şeyr, 10 müxtəlif şəxslərə ünvanlanmış şeyr, 204 müxtəlif şeyr, 7 döşəmə və qoşayarpaq, 25 öyüdnamə, nəsihətnamə, şikayətnamə, 4 varsağı, 5 müşairə, 2 qoşma-müstəzad, 3 “dedim-dedi”, 5 deyişmə kitabda nəşr edilmişdir [13]. Kitabın 2 və 3-cü cildləri hələlik nəşr edilməmişdir. Mövlud Yarəhmədov tərəfindən Molla Cümənin ədəbi irsi ilə bağlı toplanmış digər məlumatlar tədqiqatçının şəxsi arxivində saxlanılır. Kitabın nəşr edilməmiş 2 və 3 -cü cildləri ilə bağlı materiallar onun vəfatından sonra şəxsi arxivində qalmışdır. Hələlik bu barədə məlumatları əldə edə bilməmişik. Tərəfimizdən aparılan tədqiqatlar zamanı digər mənbələrdə də Molla Cümənin qeyri-mətbu əlyazmalarının olduğu barədə məlumatlar almışıq, ancaq qeyri müəyyən səbəblərdən... əlyazmaları əldə edə bilməmişik. Göründüyü kimi, Molla Cümənin ədəbi irsinin tam ortaya çıxarılması ilə bağlı hələ tədqiqatçılarımız qarşısında çox işlər durur. Güman edirik ki, tərəfimizdən əldə edə bilmədiyimiz məlumatlar gələcək tədqiqatçılar tərəfindən aşkar edilərək qədərbilən xalqımıza çatdırılacaq.

Molla Cümənin əsərləri ilə bağlı növbəti kitab Azərbaycan Aşıqlar Birliyinin təşəbbüsü ilə “İsmi Pünhan” adında 2016-cı ildə Bakı şəhərində “Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyi” tərəfindən nəşr edilmişdir. Kitabı Əməkdar elm xadimi, professor, Azərbaycan Aşıqlar Birliyinin sədri Məhərrəm Qasımlı və filoloq-alim Elman Əzizov nəşrə hazırlamışlar. Kitabda 10 ustadnamə,

20 gəraylı, 75 qoşma, 21 divani, 16 müxəmməs, 14 təcnis, 4 qəzəl nəşr edilmişdir. Ümumilikdə şairin 160 şeiri onun 160 illik yubileyinə hədiyyə olaraq nəşr edilmişdir [13].

Novruz Bəkirov “Azərbaycan-gürcü ədəbi əlaqələri və Molla Cümə yaradıcılığı” adlı monoqrafiyasında Molla Cümə yaradıcılığının təhlilinə geniş yer ayırmışdır. Burada Molla Cümənin yaşadığı dövrdə təkcə yaşadığı bölgədə deyil, Azərbaycanın digər bölgələrində, həmçinin Türkiyədə, Dağıstanda, İranda və qonşu Gürcüstanda geniş təbliğ olunduğunu və məşhur olduğunu real faktlara istinadən qeyd edir. Kitabda gürcü aşığıları tərəfindən gürcü əlifbasında Molla Cümənin çox sayda şeirlərinin yazıldığı qeyd olunur. Burada Molla Cümənin müxtəlif gürcü aşığıları tərəfindən yazılmış 38 şeiri və “Cəlali Məhəmməd və Tavat xanımın nağılı” adlı bir dastanı yer almışdır [6].

Nəticə / Conclusion

Tərəfimizdən aparılan tədqiqatlar zamanı Molla Cüməyə məxsus 4 (dörd) yeni qeyri-mətbu əlyazma dəftər ortaya çıxarılmışdır. Əlyazmalar şairin yaşadığı bölgəyə fərdi ekspedisiyalar zamanı Şəkinin Layısqı kəndindən Molla Cümənin həmyerliləri və nəticəsi Elman Əzizovdan əldə edilmişdir. Dəftərlər tərəfimizdən tədqiq edildikdən sonra orada olan əsərlər barədə məlumatlar müəyyən edilmişdir. Tədqiq edildikdən sonra dəftərlər AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutuna təhvil verilmişdir. İnstitut tərəfindən əlyazma dəftərlər “D 1020/1, 2, 3, 4” saxlama vahidi ilə qeydiyyatda alınmışdır. Əlyazmalardakı əsərlər tərəfimizdən araşdırılaraq Azərbaycan əlifbasına çevrilmiş, orada olan əsərlər ümumilikdə belə müəyyən edilmişdir: 394 qoşma (təmmət-qafiyə), 41 beyt (qoşma), 85 bayatı, 94 müxəmməs, 69 divani, 49 təmmət-təcnis, 42 təxmis, 1 deyişmə, 7 gözəlləmə, 37 müxtəlif şeir, 12 qəzəl, 2 münacat, 49 gəraylı olmuşdur. Ümumilikdə 4 (dörd) əlyazma dəftərdə 882 adda əsər müəyyən edilmişdir [11].

Qeyd edilən faktlar şair Molla Cümənin zəngin ədəbi irsə malik olduğunu sübut edir.

Ədəbiyyat / References

1. Aşıqlar – I cild / Toplayanı Hümmət Əlizadə. Bakı: Azərnəşr, Bədii ədəbiyyat şöbəsi. 1935.
2. Aşıqlar – II cild / Toplayanı Hümmət Əlizadə. Bakı: Azərnəşr, Bədii ədəbiyyat şöbəsi. 1936.
3. Aşıqlar – II hissə / Toplayanı S.Axundov. Azərbaycan Mədəniyyət Nazirliyi Respublika Xalq Yaradıcılığı evi. Bakı, 1957.
4. Aşıqlar – III hissə / Toplayanı S.Axundov. Azərbaycan Mədəniyyət Nazirliyi Respublika Xalq Yaradıcılığı evi. Bakı, 1960.
5. Azərbaycan aşığı yaradıcılığı və Ərtoğrul Cavid. Azərbaycan qeyri-maddi-mədəniyyət abidələri və Ərtoğrul Cavid. 12 cildə, 9-cu cild / Tərtibçi və elmi redaktor: Gülbəniz Babaxanlı. Bakı: Çarşıoğlu, 2011.
6. Bəkirov Novruz. “Azərbaycan-gürcü ədəbi əlaqələri və Molla Cümə yaradıcılığı”. Bakı: Nafta press, 2018.
7. Dil və ədəbiyyat. BDU. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. Bakı, 2019, №4 (112).
8. El şairləri. Toplayanı Salman Mümtaz. I hissə. Bakı: Azərnəşr, Bədii ədəbiyyat şöbəsi, 1935.
9. Əfəndiyev Paşa. “Folklorşünaslıq məsələləri”. Bakı: Ləman nəşriyyat-poliqrafiya MMC, 2018.
10. Qasımlı Feyzulla. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (Ali məktəblər üçün dərslik, II nəşr). Bakı: Maarif nəşriyyatı, 1974.
11. Molla Cümə. Əsərləri (əlyazma formasında). AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutu. Saxlama vahidi: “D 1020/1, 2, 3, 4”.
12. Molla Cümə. Əsərləri / Tərtibçi: Paşa Əfəndiyev. Bakı: Şərq-Qərb, 2006.

13. Molla Cümə. İsmi Pünhan / Tərtibçilər: Qasımlı Məhərrəm, Əzizov Elman. Bakı: Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyi, 2016.
14. Molla Cümə. Seçilmiş əsərləri / Tərtibçi: Mövlud Yarəhmədov. Bakı: Örnək, 2000.
15. Telli saz ustaları /Tərtib edəni: Əhliman Axundov. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. 1964.

Текстологическое исследование произведений Молла Джумы *(на основании документов и произведений)*

Новруз Бекиров

Институт рукописей имени Мухаммеда Физули НАНА. Азербайджан.

E-mail: bekirov.novruz@mail.ru

Резюме. Во вступительной части статьи содержится информация о том, что творчество мастера-ашуга и поэта Молла Джумы приходится на конец XIX – начало XX вв. и совпадает с очень сложным и противоречивым периодом азербайджанской поэзии. Также во вступительной части статьи представлена краткая информация о жизни Молла Джумы, взятая из прежних изданий. В этой части вносятся ясность в неточности, допускаемые в имени и дате рождения Молла Джумы.

Основная часть статьи посвящена описанию известных на сегодняшний день письменных памятников Молла Джумы. Здесь рассматривается единственный экземпляр рукописных произведений Молла Джумы, хранящихся в Институте рукописей имени Мухаммеда Физули НАНА, а также четыре рукописи поэта, приобретенные в ходе исследований.

Эти рукописи были собраны из различных районов Северо-Западного региона Азербайджана, где жил поэт, и у местных жителей. Каждая из рукописных копий и их научные палеографические особенности кратко описаны в этом разделе.

В заключительной части статьи приведены описания автора на отдельных экспедиций в регионы и сведения, полученные в связи с исследованием работ Молла Джумы.

Ключевые слова: Молла Джума, классический, произведения, текстологический, история исследования

Aşıq sənəti Azərbaycan xalq yaradıcılığının və mədəniyyətinin hadisəsidir

Sədaqət Əsgərova

AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi. Azərbaycan.

E-mail: sedaqet_askerova.73@mail.ru

Annotasiya. Aşıq sənəti Azərbaycan xalq yaradıcılığının və mədəniyyətinin hadisəsidir. Bu mədəniyyətin və sənətin yaranmasında, onun əsaslarını təşkil edən şeirin, musiqinin və təsəvvüf fəlsəfəsinin formalaşmasında Şirvan bölgəsinin böyük rolu olmuş, Şirvanda inkişaf edən şeir mədəniyyəti aşıq sənətinin inkişafına təkan vermiş, onun bədii imkanlarını daha da zənginləşdirmişdir.

Şirvanda şeir mədəniyyətinin, ədəbi ənənənin tarixi qədimdir. Bu məsələlər ədəbiyyat tarixindən də məlumdur. Burada eyni zamanda zəngin xalq yaradıcılığı, folklor şeiri də mövcud olmuşdur ki, yazılı ədəbiyyatı daim saf, təmiz və dilin təbii imkanlarından gələn milli enerji ilə təmin etmişdir. Müasir Şirvan aşıqlığına gələn ənənə özündə üç böyük mərhələni birləşdirir. Bu mərhələlərin hər biri bu mühitə məxsus böyük bir şəxsiyyətin adı ilə bağlıdır.

1. Birinci mərhələ Şirvan aşıq şeirinin ilk məlum nümunələrinin müəllifi Molla Qasım Şirvani ilə başlanır. Bu XIII əsrə aiddir və Şirvanşahlar dövləti zamanına təsadüf edir. 2. İkinci mərhələ aşıq sənətinin Şirvanda ilk məlum nümayəndəsi Aşıq Dostu Şirvaninin adı ilə bağlıdır. Bu XVII əsrə aiddir və Səfəvilər dövləti zamanına təsadüf edir. 3. Üçüncü mərhələ Aşıq Mirzə Bilalla başlanan müasir dövrdür. Bu XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Müasir Şirvan aşıq məktəbinin əsasını Mirzə Bilal qoymuşdur.

Hazırda Şirvan aşıq ənənəsində klassik irs və müasirlik arasında nikbin nöqtə Aşıq Ağalar Mikayılovun atası Mirzə Bilalın yaradıcılığıdır. Ona görə də biz, Şirvan aşıq ənənəsini Aşıq Mirzə Bilala münasibətdə iki yerə ayıra bilərik: 1. Mirzə Bilala qədərki mərhələ; 2. Mirzə Bilalla başlanan mərhələ.

Müasir Şirvan aşıqlarında Aşıq Mirzə Bilalın yaratdığı sənət məktəbi yaşamaqdadır. Aşıq yaradıcılığını Azərbaycan mədəni arealında araşdıran və bütövlükdə bu sənətin tarixi səciyyəsinə aydınlaşdıran H.İsmayılova görə, “müasir Azərbaycan aşıq poeziyası öz kökləri ilə əski türk folkloruna və bu istiqamətdə yaranmış xalq şeirinə bağlıdır”.

Açar sözlər: sufi ocaqlar, övliya məzarları, folklor şeiri, əski inanclar, sənət məktəbi

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 18.01.2021; qəbul edilib – 01.02.2021

Ashug art is an event of Azerbaijani folk art and culture

Sadaget Askarova

National Museum of Azerbaijan Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: sedaqet_askerova.73@mail.ru

Abstract. Ashug art is an event of Azerbaijani folk art and culture. The Shirvan region played a great role in the formation of this culture and art, in the creation of the poetry, music and philosophy of mysticism that constitute its basis, the poetry culture developing in Shirvan gave impetus to the development of ashig art, further enriched its artistic potential.

The history of poetry culture and literary tradition in Shirvan is ancient. These matters are also known from the history of literature. At the same time, there was a rich folk art, folk poetry, which always provided the written literature with pure, clean and national energy coming from the natural characteristics of the language.

The tradition coming to modern Shirvan ashigism combines three major stages in itself. Each of these stages is associated with the name of a great personality belonging to this environment:

The 1st stage begins with Molla Gasim Shirvani, the author of the first known examples of Shirvan ashug poetry. It dates back to the 13th century and coincides with the time of the Shirvanshah state.

The 2nd stage is connected with the name of the first known representative of ashug art in Shirvan Ashig Dostu Shirvani. It dates back to the 17th century and coincides with the time of the Safavid state. The 3rd stage is the modern period, which began with Ashug Mirza Bilal. This coincides with the beginning of the XX century. Mirza Bilal founded the modern Shirvan ashug school.

At present, the optimistic point between the classical heritage and modernity in the Shirvan ashug tradition is the creativity of Mirza Bilal, the father of Ashug Aghalar Mikayilov. Therefore, we can divide the Shirvan ashig tradition in relation to Ashug Mirza Bilal into two parts: 1. The stage before Mirza Bilal; 2. The stage started with Mirza Bilal.

The art school created by Ashug Mirza Bilal lives in modern Shirvan ashugs. According to H.Ismayilova, who studies ashug art in the cultural areal of Azerbaijan and clarifies the historical nature of this art as a whole, “modern Azerbaijani ashug poetry is rooted in ancient Turkish folklore and folk poetry created in this direction”.

Keywords: sufi hotbeds, tombs of saints, folklore poetry, old beliefs, art school

Article history: received – 18.01.2021; accepted – 01.02.2021

Giriş / Introduction

Aşıq sənəti Azərbaycan xalq yaradıcılığının və mədəniyyətinin hadisəsidir. Bu mədəniyyətin və sənətin yaranmasında, onun əsaslarını təşkil edən şeirin, musiqinin və təsəvvüf fəlsəfəsinin formalaşmasında Şirvan bölgəsinin böyük rolu olmuşdur. Şirvanda sufi ocaqlar, təkkələr və zaviyələr sufi fikrin ilk çağlarından başlayaraq yaranmış və bu ocaqlardan bölgəyə, ölkəyə və onun hüdudlarından kənarlara da sufilər yayılmış, dünyaya yeni ideyalarını yaymışlar. Tarixdə Şirvanda yaşayan övliyalar haqqında məlumatlar kifayət qədərdir. Bununla yanaşı, indi Şirvan ərazilərində mövcud olan övliyə məzarları da bunu bir daha təsdiq edir.

Əsas hissə / Main Part

Şirvanda inkişaf edən şeir mədəniyyəti aşıq sənətinin inkişafına təkan vermiş, onun bədii imkanlarını daha da zənginləşdirmişdir. Şirvanda şeir mədəniyyətinin, ədəbi ənənənin tarixi qədimdir. Burada eyni zamanda zəngin xalq yaradıcılığı, folklor şeiri də mövcud olmuşdur ki, yazılı ədəbiyyatı daim saf, təmiz və dilin təbii imkanlarından gələn milli enerji ilə təmin etmişdir. Eyni zamanda divan şeiri, yazılı ədəbiyyatda xalq şeirinə öz təsirlərini göstərmişdir. Bu xüsusilə aşıq yaradıcılığında daha aydın bir şəkildə müşahidə olunur. Hətta bir sıra janrlar və şeir şəkilləri yazılı ədəbiyyatdan aşıq yaradıcılığına daxil olmuşdur. Şirvan mühitində şairlik və aşıqlıq differensiaslaşma prosesini daha öncə keçirmişdir. Amma mərkəzdən uzaq ucqar ərazilərdə isə bu yaradıcılıq sahələri arasında məsafə çox məh-duddur. Şirvanda xalq şeiri ənənələrinin tarixi daha qədimdir.

Şirvan aşığının tarixi-mədəni şəraitdən asılı olaraq qazandığı özünəməxsusluğu aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər:

1. Bu özünü ilk növbədə ifa sənətində daha aydın bir şəkildə göstərir. Şirvan aşığı ifa xüsusiyyətləri baxımından aşıqla xanəndəni özündə sintez edir. Bu iki ifaçı tipi Şirvan aşığında birləşmiş, onun klassik nümayəndələrinin simasında öz optimal nəticələrini nümayiş etdirmişdir. Şirvan aşığı muğamların da mahir ifaçısı olmuşdur. Aşıq Mirzə Bilal, Aşıq Mürsəl, Aşıq Şakir, Aşıq Məmmədəğa və başqaları muğam ifaçılığı sahəsində xüsusi şöhrət qazanmışlar. Bu xüsusiyyət tarixi ənənədən və mədəni şəraitdən qaynaqlanır. Şirvan aşıqlığı şəhər mədəniyyəti ilə sıx

təmasda olduğundan onda şəhərdə orta əsrlərdən kök atmış muğam sənəti ilə yaxınlaşma meyilləri müşahidə olunur. Burada professional musiqişünaslıq tədqiqatlarına ehtiyac vardır. Çünki ifaçılıq sənəti kifayət qədər mürəkkəb bir problemdir və nəzərə alsaq ki, aşiq həm özünə xas olan ənənəvi ifaçıdır, həm də olduğu mühitin tələblərinə uyğun olaraq mərasim icra edən peşəkar sənətçidir. Çünki aşiq toya gedəndə ona ola biləcək sifarişləri öncədən nəzərə alır və ona hazır olur. Şirvanda aşiq ilə xanəndə ya bir şəxsə birləşir, ya da toya həm xanəndə, həm də aşiq dəvət olunur. Şirvan ərazilərində mədəni mərkəzlər musiqinin, şeirin və sənətin də yüksək inkişafı üçün şərait yaratdığından aşiq sənəti də bu mərkəzlərdən qaynaqlanmışdır. “Sənətin sürətli inkişafı həmişə böyük şəhərlər, insan məskənləri ilə əlaqəli olmuşdur. Şirvanda dövlətçilik ənənələrinin qədimliyi və əski şəhər mədəniyyətinin mövcudluğu digər sənət sahələri kimi aşıqlığın da rəşional inkişafına meydan açmışdır” [3, s.98]. Amma bu heç də aşığın başqa bir əsasda yarandığı mənasını ifadə etmir. Aşiq əski inanclar üzərində yaranıb, sufi kökü üstündə təşəkkül tapıb, sufizmin iflasından sonra sənətçiliyə çevrilmişdir. Şirvan aşıqlarının formalaşdığı və fəaliyyətdə olduqları mədəni şərait onlara öz təsirlərini göstərmiş və buna görə də Şirvan aşıqları bir sıra özünəməxsus keyfiyyətlərə malik olmuşlar.

Şirvanda aşiq ənənəsi özünəməxsus keyfiyyətləri ilə qorunmuşdur. Tərəkəmə - elat həyatının daha çox saxlandığı mühafizəkar kəndlərdə aşiq ənənəsi öz təbii məcrasında davam etmişdir. “Bu gün Şirvan aşiq məktəbinin şəcərəsi göz önünə gətiriləndə Şamaxıdan Şabrana, Şəkiddən Dərbəndə, Muğandan, Mildən Qubayacan geniş ərazilərdə mövcud olmuş sənətkarların, o sıradan Molla Qasım (XIII), Məlik Kurəli (XIX), Abbas Bayatlı (XVI), Dostu Şirvanlı (XVII), Aşiq Abdulla (XVII), Saleh Şirvanlı (XVIII), Baba Şirvanlı (XVIII), Dəllək Murad, Xaltanlı Tağı, Məhəmməd Varxiyanlı (XVIII-XIX), Aşiq Oruc Turcanlı (XIX), nəhayət, Aşiq Ağaməhəmməd, Aşiq İbrahim, Aşiq Bilal, Aşiq Şamil, Aşiq Qurbanxan, Aşiq Şakir və b. (XX) yada düşür” [3, s.98]. Bizdən öncəki tədqiqatçıların da qeyd etdikləri kimi, Şirvan aşiq ənənəsinin özünəməxsusluğunun bir cəhəti də onun instrumental ansambllaşmağa meyilli olmasıdır.

Müasir Şirvan aşıqlığına gələn ənənə özündə üç böyük mərhələni birləşdirir. Bu mərhələlərin hər biri bu mühitə məxsus böyük bir şəxsiyyətin adı ilə bağlıdır:

1. Birinci mərhələ Şirvan aşiq şeirinin ilk məlum nümunələrinin müəllifi Molla Qasım Şirvani ilə başlanır. Bu XIII əsrə aiddir və Şirvanşahlar dövləti zamanına təsadüf edir. 2. İkinci mərhələ aşiq sənətinin Şirvanda ilk məlum nümayəndəsi Aşiq Dostu Şirvaninin adı ilə bağlıdır. Bu XVII əsrə aiddir və Səfəvilər dövləti zamanına təsadüf edir. 3. Üçüncü mərhələ Aşiq Mirzə Bilalla başlanan müasir dövrdür. Bu XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Müasir Şirvan aşiq məktəbinin əsasını Mirzə Bilal qoymuşdur [4].

XX əsrin ustad sənətkarları bu və ya başqa şəkildə öz sənət şəcərələrini ondan başlayırlar. Müasir Şirvan aşıqlarında yaşayan bütün mütərəqqi ənənələrdə, şeirdə, dastanda, saz havalarında, musiqi və mahnı ifaçılığında Mirzə Bilalın qoyduğu yol, dəsti-xətt var. Mirzə Bilalın həyat və sənət yolunu A.Mirzə belə xarakterizə edir: “Məhz bu sənət piramidasının xüsusi mərhələsində – XIX əsrin son rübündə meydana çıxan Qəşədli Mirzə Bilal Şirvan aşiq sənətini mənə və məzmunca yeni inkişaf mərhələsinə yüksəldə bildi. Şamaxı aşıqlarının atası titulu qazanmış bu görkəmli saz-söz ustası 1872-ci ildə Şamaxının Qəşəd kəndində dünyaya göz açmış, atasının dostu Molla Veyisdən mükəmməl dini təhsil almış, Şamaxıdakı ədəbi məclislərə maraq göstərmiş, dini biliklərini dünyəvi elmləri öyrənməklə zənginləşdirmişdir” [3, s.98].

Mirzə Bilal öz dövrünün görkəmli bir şəxsiyyəti, qeyri-adi istedadla malik bir şairi, ecazkar musiqi və mahnı ifaçısı olmuşdur. “Deyilənə görə, Mirzə Bilal Seyid Əzim Şirvaninin şeir məclislərində iştirak etmiş, M.Ə.Sabir, Abbas Səhhət, S.M.Qənizadə ilə tanış olmuşdur.

Mirzə Bilal həm də gözəl muğam oxuması regional ifaçılıq üçün münasib sayılır və onun sənətkar kamilliyini təsdiqləyir. Ömrünün ahıl çağlarında həbs olunan Mirzə Bilalın günahı məlum olmur. Bəziləri belə hesab edirlər ki, aşiq iyirminci illərin əvvəllərində Şamaxı İcraiyyə Komitəsinin sədrini bir şeirində tərifi ediyindən bu fakt onun tutulmasına səbəb olub. Bir başqa versiyada isə Mirzə Bilalın Əliheydər Qarayev, Ayna Sultanova, Hüseyn Rəhmanov kimi şəxsiyyətlərlə tanışlığının sonradan onun əleyhinə çevrildiyi söylənilir“ [5].

Mirzə Bilal adından göründüyü kimi, dövrünün ziyalı bir şəxsiyyəti olmuşdur. Eyni zamanda, öz dövrünün tanınmış insanları ilə dostluq əlaqələri var idi. “Bilal Mustafa oğlu savadlı olduğuna, Quranı əzbər bildiyinə görə onu Mirzə, Molla deyə çağırırdılar. Aşıq Şamil, Çarhanlı Aşıq Şərbət, Cəyirli Aşıq Abbas, Aşıq Qurbanxan və başqalarının Mirzə Bilalın ənənədən gələn sənət üslubunu yaşatmağa çalışmışlar. Aşıq Bilal bu gün Şirvan aşıqlarının repertuarında geniş yer alan bir çox saz havalarının da yaradıcısıdır. Bilalın şeir yaradıcılığı da bugünkü Şirvan aşıq şeiri üçün zirvə kimi əlçatmaz olaraq qalır, gənc nəsil bu poetik qaynaqdan geniş şəkildə faydalanır. Yaradıcılığı əsrlərin, ictimai formasiyaların keçid dövrünə düşmüş, tutqu, represiyalar təhlükəsi ilə hüdudlanmış Mirzə Bilal ən səmimi şeirlərini inqilaba qədər yazmış, sonrakı dövrlərdə sifarişli, konyuktur poeziyadan da yan ötə bilməmişdir.

Mirzə Bilalın çox istedadlı, vergili bir insan olması, onun sənətdə böyük şöhrət qazanması onu soyuq repressiya illərindən qoruya bilmədi. “Bütün vətən sevgili, yurd sevgili istedadlı ziyalılar kimi Aşıq Bilal da qanlı repressiya “maşınından” qoruna bilmədi, 1937-ci ildə onu tutub Sibirə sürgün etdilər. Sürgün zamanı 1942-ci ildə 70 yaşında ikən dünyasını dəyişdi” [1].

Mirzə Bilalın taleyində baş verən təlatümlər bütövlükdə Şirvan aşıq mühitinə də böyük sarsıntılar gətirdi. Repressiya hadisəsi aşıq sənətinə çox mənfi təsir göstərdi. Bir müddət bu sənət qeyri-leqal fəaliyyət sahəsinə çevrildi. Çünki hələ “aşığı gördüyünü çağırırdı” və yeni mühitə uyğunlaşa bilmirdi. Bura qədər aşıq təsəvvüfün ətaləti ilə hərəkət edirdi və sufi-irfani dəyərləri tərənnüm edirdi. Onun repertuarında klassik aşıq ənənəsindən yadigar qalan zəngin miras vardı. Buraya zaman-zaman dini dəyərləri təbliğ edən şeirlər də daxil olmuşdu. Amma bu şeirin mayasında daha çox irfan dururdu. Ona görə də bu şeirlər arif məclisində oxunurdu. Onun dinləyicisi də irfan əhli idi. Bu şeirlərin və eşq dastanlarının əsas ideyası kamil insan tərbiyə etmək və ya insanı mənəvi kamilləşdirmək idi.

Bu zaman sənət sıxılır, ideyaca daralır, amma yox olmur. Yeni aldığı dəyərləri əski qəliblərə doldurur və beləliklə, formal baxımdan sənət öz sabit təbiətini qorumuş olur. Mirzə Bilal belə bir ağır zamanda sənət fəaliyyəti göstərdi və repressiya qurbanı oldu. “Mirzə Bilalın çoxşaxəli yaradıcılığı o ağır illərdə məhv edilsə də, ilk dəfə tədqiqatçı Səttar Axundov tərəfindən toplanıb çap edilmiş (1960), sonra isə bu sahədə toplama işini elmi müstəviyə çıxaran M.Mürsəlov Mirzə Bilal yaradıcılığından namizədlik dissertasiyası yazmış, aşığın şeirlərindən ibarət “İlk baharım, gəl görüm” adlı kitabı 1982-ci ildə çap etdirmişdir” [3, s.98].

Onun irsinin qorunmasında və araşdırılmasında S.Axundovun və M.Mürsəlovun xidmətləri Mirzə Bilal irsini yenidən aktiv dövriyyəyə daxil etmiş, bu sahədə aparılacaq toplama və tədqiqat işlərinə təməl yaratmışdır.

Seyfəddin Qəniyev “Şirvanlı Aşıq Mirzə Bilal” kitabında aşığın həyat və sənət yolundan bəhs etmiş, onun yaradıcılığından nümunələr təqdim etmişdir. Bu nümunələrdə Mirzə Bilalın yaşadığı dərin təbəddülatlar öz ifadəsini tapmaqdadır. Belə ki, 20-ci illərdə aşıq hələ yeni quruluşa ümidlə baxır, ona nikbin duyğularla yaxınlaşır. Aşağıdakı misralarda bu münasibət özünü aydın şəkildə göstərir: Ümid vardır bizə böyük Lenindən, Vətən oğlu, havadarı, gəl görüm [5].

Amma aşığın ümidləri doğrulmayıb. Belə səmimi sətirlər və munis misralar da repressiyadan xilas olmaq üçün kifayət etməyib. Dövrün və dövrünün tərənnümündən başqa aşığın yaradıcılığı mövzu və məzmun baxımından olduqca zən-gindir. Mirzə Bilal yaradıcılığı ilə ondan daha öncə yaşamış ustadların şeirlərinin mövzu mündəricəsi və məzmun mükəmməlliyinin arasındakı bənzərlikdən görünür ki, o, aşıq ənənəsinin ən kamil nümunələrinə həmişə və hər yerdə sadıq qalmışdır. Bu, özünü aşıq yaradıcılığının əsas mövzusu olan eşq şeirlərində də göstərir: Yar başına dolanmazdım, Eşq oduna qalanmazdım. Əğyar olsaydı, yanmazdım, Özü yandırdı, yandırdı [2, s.62].

Mirzə Bilal müasir Şirvan aşıqlığının təməl mərhələsidir. Hazırda Şirvan aşıq ənənəsində klassik irs və müasirlik arasında nikbin nöqtə Aşıq Ağalar Mikayılovun atası Mirzə Bilalın yaradıcılığıdır. Ona görə də biz, Şirvan aşıq ənənəsini Aşıq Mirzə Bilala münasibətdə iki yerə ayıra bilərik: 1. Mirzə Bilala qədərki mərhələ; 2. Mirzə Bilalla başlanan mərhələ.

Müasir Şirvan aşıqlarının sayılıb-seçilən nümayəndələri bu və ya başqa şəkildə Mirzə Bilalın şagirdləridir. Mirzə Bilal klassik aşıq yaradıcılığını yeni dövrə keçirən və onun sənət səciyyəsinə müəyyənləşdirən bir sənətkardır. Şirvan mühi-tində onun nüfuzu kifayət qədər böyük olduğundan sənətə müəyyənləşdirici, istiqqa-mətverici təsiri də güclü olmuşdur. Müasir Şirvan aşıqlarında Aşiq Mirzə Bilalın yaratdığı sənət məktəbi yaşamaqdadır. Aşiq yaradıcılığını Azərbaycan mədəni arealında araşdıran və bütövlükdə bu sənətin tarixi səciyyəsinə aydınlaşdıran H.İsmayılova görə, “müasir Azərbaycan aşıq poeziyası öz kökləri ilə əski türk folkloruna və bu istiqamətdə yaranmış xalq şeirinə bağlanır”.

Bu mənada ustad aşıqlara müraciətən şeirlər yazılmasının əsasını məhz elə ustad-şagird münasibətləri təşkil edir. Müasir Şirvan aşıq poeziyasında da bu mövzu xüsusi yer tutur. Belə ki, burada ayrı-ayrı ustad aşıqlara ithaf olunmuş kifayət qədər şeir nümunələri vardır. Xüsusilə Aşiq Ələsgərə müraciətən yazılmış şeir nümunələrini qeyd etmək lazımdır. Aşiq Ələsgər Azərbaycan aşıq sənətinin ən kamil, ustad aşığı olmaqla bütün aşıq məktəblərində ustad kimi xatırlanır. Aşiq Bilal və Aşiq Məmmədağa Babayevin “Ələsgər” adlı qoşmaları məhz bu ənənənin bariz nümunəsidir. Aşiq Bilal ustad Ələsgərə müraciətən yazır: “Necə yerdən sorağımı almışam, Gəldiyin yollara xalça salmışam. Nə müddətdir intizarda qalmışam, Gözləməkdən gəldim cana, gəlginən” [4].

Nəticə / Conclusion

Göründüyü kimi, Aşiq Mirzə Bilalın bu şeirində ustad Ələsgər Şirvana dəvət olunur. Onun yoluna xalçalar sərdiyini, intizarla gözləməkdən yorulduğunu bildirən Aşiq Bilal Aşiq Ələsgərə olan hörmət və sayğısını bildirir.

Növbəti bəndlərdən aydın olur ki, bu şeirdə Aşiq Mirzə Bilal saz-söz bilicisi olan Ələsgəri Şirvanda süfrəsinə dəvət etməklə? onunla həmsöhbət olmaq istədiyini bildirir. Bu isə əsl aşığın ustada olan münasibətinin ifadəsidir. Bu məsələ ilə bağlı geniş tədqiqat aparmış S.Qəniyev yazır: “Bütün bunlar Dədə Ələsgəri, Azərbaycan aşıq poeziyasının bu nəhəngini Şirvana – Şamaxıya qonaq çağıran Aşiq Mirzə Bilalın özünün də necə bir ünlü sənətkar olmasından soraq verir. Çünki Şirvanın hələm-hələm sənətkarı Dədə Ələsgəri qonaq çağırmaq sevdasına düşməzdi” [1].

Ədəbiyyat / References

1. Qəniyev S. Şirvanlı Aşiq Mirzə Bilal. Bakı: Nurlan, 2003.
2. Mirzə A. Şirvan aşıq şeirində qoşmanın poetik xüsusiyyətləri // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. XXII kitab. Bakı: Nurlan, 2004.
3. Mirzə A. Şirvan aşıq yaradıcılığı (təşəkkülü və inkişaf tarixindən). Bakı: Elm, 2007.
4. Sayılov Q. Azərbaycan Aşıklık Sanatı. Mersin Akademi Yayınları – ISBN.
5. Yusifli V. Yolun düşsə Şirvana. Bakı: Şur, 1993.

Ашигское искусство является событием азербайджанского народного творчества и культуры

Садагет Аскерова

Национальный музей Азербайджанской литературы имени Низами Гянджеви НАНА.
Азербайджан.

E-mail: sadaqet_askerova.73@mail.ru

Резюме. В зарождении культуры, ашигского вида искусства, формировании поэзии, музыки и философии мистицизма, составляющей её основу, важную роль сыграл Ширван. Поэзия,

развивающаяся на Ширване, стала толчком к развитию ашигского искусства, расширила его художественные возможности.

Как известно из истории литературы истории поэзии, литературной традиции Ширвана древняя здесь существовало богатое народное творчество, фольклорный стих, что придавало письменной литературе чистый, ясный национальный дух, исходящий от естественных возможностей языка.

Традиции, приведшие к современному Ширванскому ашигству, совмещают в себе три большие стадии. Каждая из этих стадий связана с именем выдающегося представителя этого общества:

1. Первая стадия начинается с Молла Гасым Ширвани – автора первых известных примеров ширванского ашигского стиха. Они относятся к XII веку, что приходится на период государства Ширваншахов.

2. Вторая стадия связана с именем известного на Ширване представителя ашигского искусства – Ашиг Досту Ширвани. Эта стадия приходится на XVII век, период государства Сефевидов.

3. Третья стадия, это современный период начинающийся с Ашиг Мирза Билала. Начало данной стадии приходится на начало XX века. Основу современной Ширванской ашигской школы заложил Мирза Билал.

В настоящее время оптимистической точкой между классическим наследием и современностью в традиции Ширванского ашигского творчества является творчество Мирзы Билала, отца Ашиг Агалар Микаилова. В связи с этим, мы можем разделить ашигские традиции Ширвана на два периода, по отношению к Ашиг Мирза Билалу: 1. Период до Ашиг Мирза Билала; 2. Период начавшийся с Мирза Билалом.

Художественная школа, заложенная Ашиг Мирза Билалом, всё ещё живёт в современных ширванских ашигах. По словам Г.Исмаилова, изучающего ашигское творчество с точки зрения азербайджанской культуры и выясняющего историю этого вида искусства, «современная ашигская поэзия Азербайджана уходит корнями в древнетюркский фольклор и народный стих, созданный в этом направлении».

Ключевые слова: суфийские очаги, захоронения святых, фольклорный стих, древние поверия, школа искусства

Dini nağıllarda epik zamanın xüsusiyyətləri

Tehranə Xudaverdiyeva

Naxçıvan Dövlət Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: t.salmanova001@gmail.com

Annotasiya. Məqalədə dini nağıllardakı epik zamanın xüsusiyyətləri araşdırılır. Qeyd olunur ki, epik zaman nağıl qruplarının poetik xüsusiyyətlərinə, sosial funksiyasına, cəmiyyətə aşılamaq istədiyi fikrə görə formalaşdığı üçün subyektiv zamandır. Sehrli nağıllarda o fantastik səciyyə kəsb edir, fantastik cizgilərlə verilir. Sehrli güclərə sahib olan həm də zamana hakimdir. Onu irəli və ya geri apara, ölən şəxsi həyata qaytara bilər. Dini nağıllarda isə zaman dini-əxlaqi dəyərlər əsasında təqdim olunur. Burada zaman insan iradəsindən kənaradır. Zaman insana deyil, insan ona tabedir. Zamanın bir hakimi var, o da Allahdır. Hər şeyin ixtiyarı onda olduğu kimi, zaman da ona tabedir. O zamanı sürətləndirə və ya onu ləngidə bilər.

Məqalədə o da qeyd olunur ki, zaman məkanla birlikdə nağılların poetik sistemini təşkil etdiyi üçün həm də nağıl qruplarının fərqləndirici əlamətinə çevrilir. Epik zamanın xüsusiyyətlərini biləndən sonra nağıl qruplarını fərqləndirmək olduqca asanlaşır.

Açar sözlər: dini nağıllar, zaman, məkan, bioloji zaman, poetik xüsusiyyətlər, nağıl qrupları

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 12.02.2021; qəbul edilib – 26.02.2021

Features of epical time in religious tales

Tehrane Khudaverdiyeva

Nakhchivan State University. Azerbaijan.

E-mail: t.salmanova001@gmail.com

Abstract. The article studies the features of the epical time in religious tales. It is noted that epical time is a subjective time as it is formed according to the poetic features of folk tale groups, their social function, the ideas they want to instill in the society. In fairy tales, it has a fantastic character and it is given in fantastic designs. He who possesses magical powers also rules the time. He can take it back or forth and return the dead person back to life. In religious tales, time is introduced on the basis of religious and moral values. Time is beyond human will here. Time doesn't comply the man, the man himself complies it. There is only a ruler of time that is God. The will of all things depends on him, just as time itself. He can speed it up or slow it down.

The article also notes that as time, together with space, forms a poetic system of folk tales, it becomes a distinguishing feature of folk tale groups. And when one knows the characteristic features of epical time, it is very easy to distinguish groups of folk tales.

Keywords: religious tales, time, space, biological time, contrasts, poetic features, groups of folk tales

Article history: received – 12.02.2021; accepted – 26.02.2021

Giriş / Introduction

Dünyada elə bir xalq yoxdur ki, onun zamana subyektiv baxışı olmasın. İşimiz həddindən artıq çox olduqda, vaxtın keçdiyini fərq etmədikdə bizə elə gəlir ki, zaman sürətlə keçir, sıxıcı, darıxdırıcı vaxtımızda zamanın ləngliyindən şikayətlənirik. Halbuki zaman adı axarı ilə axıb gedir. Sadəcə, bizim ona baxışımız, yanaşmamız fərqlidir. Bu cür fərqli baxış nağıllarda da özünü

göstərir. Nağıllarda zaman hadisələrin cərəyan etdiyi passiv fon deyil, həm də qəhrəmanın fəal şəkildə davranışını müəyyən edən kateqoriyadır [5, s.411].

Əsas hissə / *Main Part*

Zaman və məkana baxış, ona münasibət fərqli poetik sistemlərin yaranmasını şərtləndirmişdir. Hər nağıl qrupunun özünə münasib, özünəxas zaman anlayışı, həmin zamanın əks olunduğu süjet və motivlər sistemi formalaşmışdır. Zaman gözlə görünür, amma o obrazların fəaliyyətində, hadisələrə baxışda, həyat və ölüm anlayışına münasibətdə ortaya çıxır. Ona görə də nağıllarda zamanı öyrənmək yalnız zaman ifadə edən məqamları deyil, bütün süjet xəttini izləməyi, ümumi qanunauyğunluqları tapmağı zəruri edir.

Sehrli nağıllarda zamanda irəliləmə dağılmış düzənin, əskik düzənin bərpasına səbəb olur. Div padşahın bağından almaları oğurlayır, bağa gəzməyə çıxmış qızı qaçırdır, yaxud padşahın saldıdığı bağda Hazarandastan gülü və bülbülü əskikdir və ya Gülüstani-İrəmdə bitən ağacın yarpağı padşahın gözünə dərman deyilir. Qəhrəmanın fəaliyyəti, V.Y.Proppun təbirincə desək, həmin “ziyan” və “çatışmazlıqlar”ın aradan qaldırılmasına yönəlir və nağıl dağılmış düzənin, əskik düzənin bərpası ilə tamamlanır.

Dini nağıllarda da keçmişdən bəhs olunur, amma bu keçmiş sehrli nağıllardakı “Məmməd-nəsir tinində”, “xoruzun belində” kimi xəyali zaman deyil, peyğəmbər dövrüdür. Hadisələr hansısa peyğəmbər dövrünə, peyğəmbər zamanına bağlanır. İbrahimxəlil dövründə bir kasıb kişi olur [2, s.271]; Deyirlər ki, Məhəmməd peyğəmbərin vaxtı idi [10, s.75]. Həzrət Musanın vaxtında bir alim olub, adı İbni-Bağır idi [9, s.190]. Konkret zaman ifadə edən sözlər olmadıqda belə, nağılın məzmunundan, əsas iştirakçılardan hadisələrin hansısa peyğəmbər dövründə baş verdiyini təxmin etmək olur. Peyğəmbər dövrü ilə bağlı olduğu üçün keçmiş ideallaşdırılır. “O zaman insanların alqışı alqış, qarğıışı qarğıış idi”, “Allah o zaman insanların diləyini daha tez eşidirdi”. “Onda insanlar arasında haqq-ədalət var idi, insanlar nahaqdan “Quran”a əl basmaz, yalandan and içməzdilər”. Keçmiş zamana şamil olunan bu kimi xüsusiyyətlər onu ideallaşdırır, digər zamanlara qarşı qoyur. Zamanda hərəkət bizə həmin düzənin dağılması kimi təqdim olunur. Söyləyici zamanı dini-əxlaqi yöndən dəyərləndirir, ona görə ona qiymət verir. Onun dövrü nağıl zamanına bənzəmir, onun dövründə ədalətsizlik baş alıb gedir, böyüyə hörmət qalmayıb, insanlar üzde bir-birinə xoş görünüb, arxada bir-birinin ayağının altını qazır. Nağıl zamanını öz zamanı ilə müqayisə edən söyləyici ondan çıxardığı ibrətamiz nəticə ilə nağılı tamamlayır. Allah sizi də xoşbəxt eləsin. Həmənlə Əlidi, həmənlə Allahdı, amma günümüz o gün deyil [9, s.38]; İndi bala, millət gəlif Musa peyğəmbərin dövrünə. Əkən yox, biçən yox, hasil eliyən yox [2, s.283].

Dastanlardan fərqli olaraq, nağıl zamanı açıq zamandır. Dastanlarda nağıl zamanı süjetin başlaması ilə başlayır, dastanın tamamlanması ilə də bitir. Real zamana keçid yoxdur. Nağıllarda isə belə deyildir. Sehrli nağıllarda söyləyici nağıl qonaqlığında iştirak etdiyini söyləyir, dini nağıllarda nağılın məzmununu öz dövrü ilə müqayisə edir və bundan çıxardığı nəticə ilə nağılı tamamlayır. Bundan əlavə, nağıllar, sadəcə, asudə vaxtı maraqlı keçirmək məqsədi ilə söylənilməyib, onlar həm də bəlli bir situasiyaya, kontekstə uyğun olaraq ifa olunub. Həmin kontekst əlaqələri də nağılın məzmununu dövrü, zamanı ilə əlaqələndirir. Sehrli nağılların sonunda verilən keçid əslində dekorativ səciyyə daşıyır. Söyləyici nağıl qonaqlığında iştirak etdiyini, orada plov yediyini desə də, sonradan məlum olur ki, bunlar hamısı yalanmış (plov yesə də, bığı yağa batmayıb, verilən hədiyyələri yolda itlərə qapdırıb və s.). Real zamanla heç bir əlaqəsi olmadığı üçün sehrli nağılları hansısa bir situasiyaya uyğunlaşdırmaq, onu məsəl olaraq işlətmək mümkün deyil. Sehrli nağılların bu gün məişətdən çıxmasında, onların söylənilmə intensivliyinin azalmasında, fikrimizcə, bu amilin az rolu olmamışdır. Sehrli nağıllardan fərqli olaraq, dini nağıllarda nağıl zamanından real zamana keçid var, nağılın məzmununu real zamanla əlaqələndirilə bilər. Bu da insanlara imkan verir ki, bu nağılları hansısa situasiyada işlətsin, müəyyən məsələyə fikir bildirəndə onları misal çəksin, ondan öz fikirlərini gücləndirmək üçün istifadə etsinlər.

Nağılın məzmununun indiki dövrlə əlaqələndirilməsi dini nağılların yaşamasına, aktivliyini bu gün də qoruyub saxlamasına səbəb olmuşdur.

Sehrli nağıllarda qeyri-adilik, sehr var, amma həmin sehr bizə uydurma, yalan kimi təqdim olunur. Söyləyicinin dinləyiciləri bəhs olunan şeylərə inandırmaq kimi bir niyyəti yoxdur. Nağılın əvvəlində söylənilən “çox şılaşı yemişəm, heç belə yalan deməmişəm”, yaxud hadisələrin “Məmmədnəsir tinində”, “xoruzun belində” kimi xəyali məkan və zamana bağlanması dinləyiciləri nağılda bəhs olunanların gerçəkliyə uyğun olmadığına, fantastik, qeyri-adi şeylər olduğuna alışdırmağa xidmət edir.

Dini nağıllarda da qeyri-adilik vardır, amma bu qeyri-adilik bizə gerçəklik kimi təqdim olunur. Nağılda bəhs olunanların təxəyyül məhsulu olduğu söyləyicinin ağılından belə keçmir. Düldülün Həzrət Əli ilə danışmasının, xəncərin onu sıxıb suyunu çıxardığı üçün Həzrət Əliyə şikayətlənməsinin, qara daşın göyerməsinin, ölənin şəxsin dirilib şahidlik etməsinin gerçəkliyinə söyləyici qətrə qədər də şübhə etmir. Əksinə, söylədiklərinin “Quran”dan, hədisdən gəldiyinə inanır. “İndi, ay bala, dünya yiyəsiz deyil. Gejəni gündüz eliyən varsa, deməli, həyatda nə deyilir var, “Quran”da nə deyilir hamısı var” [2, s.293]; Bax bu da gerçəhdi. Çünki bunnar “Quran” kitabındadı [2, s.321]. Əslində dini nağıllarda bəhs olunanların “Quran”la heç bir əlaqəsi yoxdur, amma söyləyicinin nəzərində burada Allahdan, mələklərdən, peyğəmbərlərdən, onların əsabələrindən, imamlardan, dini-əxlaqi mövzulardan bəhs olunursa, bunlar “Quran”dan, hədislərdən gəlir. Buna görə də söyləyici söylədiyi mətni “Quran”a, hədislərə bağlayır, onları gerçək, “Quran”dan gələn mətnlər kimi bizə təqdim edir.

Sehrli nağıllarda qəhrəmanın mübarizəsi şəxsi maraqlara xidmət edir. O, aşıq olduğu qızın dalınca yollanır, oğurlanmış arvadını xilas etməyə, atasının gözü üçün dərman deyilmiş yarpağı gətirməyə gedir və s. Münaqişələr də şəxsi zəmində baş verir. Qızını qəhrəmana vermək istəməyən padşah onu aradan götürməyə, yaxud qəhrəmanın arvadına aşıq olan padşah onu gedərgəlməzə göndərməklə arvada sahib olmağa çalışır. Şəxsi zəmində başlayan münaqişə yekunda ictimai mahiyyət kəsb edir. Qəhrəman padşahı öldürməklə xalqın canını zalım hökmdardan xilas edir. Şəxsi rifah ictimai rifaha çevrilir. Xalq qəhrəmanın təmsalında özünə ədalətli, adil hökmdar qazanır, ictimai xoşbəxtlik və firavanlıq əldə edir. Dini nağıllarda isə qəhrəmanın fəaliyyəti dini maraqlara xidmət edir. Burada məkan müsəlman-kafir, islam-xaçpərəst, pak və günaha batmış məkan əkslikləri üzərində qurulur. Qəhrəman kafir ölkəsinə oranı müsəlmanlaşdırmaq, insanları islama dəvət etmək məqsədilə gedir. Qul adıyla kafir padşaha satılan Həzrət Əli çətin tapşırıqları yerinə yetirir: suyun qabağını kəsmiş əjdahanı öldürür, meşəni qırıb heyvanlara daşıdır və s. Axırda da padşahı öldürüb şəhər əhlini islama dəvət edir [2, s.259]. Demonik varlıqların hədəfindəki gözəl qızlar deyil, müsəlman əhalidir. Onlar müsəlmanlara əzab verir, mömin bəndələri oğurlayır [2, s.261]. Qəhrəman müsəlman əhaliyə kömək etmək, onları divlərin zülmündən qurtarmaq üçün onlara qarşı vuruşur. Bu mübarizə yekunda müsəlmanların kafirlər üzərində qələbəsi ilə nəticələnir. Bu qələbə nəticəsində kafirlər ya tamamilə neytrallaşdırılır (Həzrət Əli divləri qırıb kökünü kəsir), ya da onlar müsəlmanlaşdırılaraq öz məkanı üçün olan təhlükə aradan qaldırılır.

Sehrli nağıllarda sehrli güclər hökmranlıq edir, amma onlar təkbəşinə deyil, kiminsə əlinə keçdikdə qeyri-adi gücə çevrilir. Pis adamların əlinə keçdiyi təqdirdə ondan öz çirkin niyyətləri üçün istifadə edirlər: şəhəri gölə, şəhər əhlini balığa çevirir və ya şəhər əhlini daşa döndərir, yaxud şəhər əhlini Qülleyi-Qafa atdırır və s. Yaxşı adamların əlinə keçdiyi təqdirdə isə şəxsi rifaha xidmət edir. Sehrli üzüyə sahib olan keçəl padşahın qızına elçi düşür, qəhrəman dərya atının köməyi ilə oğurlanmış arvadını xilas edir və s.

Sehrli nağıllardan fərqli olaraq, dini nağıllarda mütləq bir güc vardır, o da Allahdır. Zaman və məkanın, hər şeyin ixtiyarı ondadır. Dünyanı idarə eləyən, yer üzündə haqq-ədaləti tənzimləyən Allahdır. Çoxları onun yerini tutmaq, allahlıq etmək iddiasına düşür, amma ondakı yaradıcılıq, ondakı ədalət heç kimdə yoxdur. Musa peyğəmbər Allahdan allahlığını üç günlüyə ona verməsini xahiş edir. İnsanlar öyrənəndə ki, həyatın sonu ölümdür, heç kim əlini ağdan-qarayaya vurmur, evlərində oturub ölümlərini gözləyirlər. Əkin, biçin – hər şey özbaşına qalır [2, s.281]. Yaxud allahlıq iddiasına düşən Musa peyğəmbər camışı yaradır, amma ruzusunu yaratmağı yaddan

çıxardır. Cırcırma yaradır, rızqını vermədiyi üçün bu gün də cırcıramanın səsi kəsilməyib [1, s.172]. Allahlıq eşqinə düşən başqa biri kasıbın dağarcığından dən oğurladığı üçün varlının qolunu qurudur [2, s.282]. Amma Allah belə deyildir, o, bir canlıyı yaradanda öncə onun rızqını, sonra onun özünü yaradır. Dağarcıqdan dən oğurladığı üçün varlının qolunu qurutmur, əksinə, varlının çuvalının bərəkətini kasıbın dağarcığına verir. Zaman və məkanın hakimi olan Allah bizə ədalətli, adil Allah kimi təqdim olunur. Zamanın ixtiyarı ondadır. O istədiyi təqdirdə yaşlı qadını 18 yaşında cavan bir qıza döndərir, cavan adamı anında qocaldır. O, zamanı durdura, onu geri qaytara bilir. İnsanlara qismət yazan, onlara ömür verən Allahdır. Kimsə onun yazdığını poza, qoyduğu qaydanın ziddinə gedə bilməz. Sünbüllərin danışığını eşidən kişi onlardan birini məğrib, digərini məşriq padşahının oğlu yeyəcəyini öyrənir. Qisməti pozmaq üçün sünbülləri dərib evə gətirir, ondan yemək bişirtirir. Həmin yeməkdən axşam ona qonaq olan şəxslərə də verir. Sonra məlum olur ki, həmin qonaqlardan biri məğrib, digəri məşriq padşahının oğludur [2, s.268]. Yaxud günorta yayma yeyəcəyini öyrənən peyğəmbər qismətdən qaçmağa çalışır, amma mümkün olmur [2, s.293]. Yaxud qızla oğlanın bir-birinə yazıldığını öyrənən Zümrüd quşu qızı qaçırdıb kimsəsiz bir adada saxlayır, amma yenə yazını poza bilmir. Təsadüfən həmin adaya gəlib çıxmış oğlan qızla evlənir [9, s.98].

Dini nağıllarda bioloji zaman sehrlı nağıllardan fərqlənir. Sehrlı nağıllarda sehrlı gücə sahib olan bioloji zamana da hakimdir. Cavanlıq almasından yeməklə, dərya atının südündə çimməklə gəncliyini geri qaytarır, yaxud dirilik suyu səpməklə ölənlər şəxsi dirildir. Zaman geri qaytarıla bildiyi kimi, onu irəli aparmaq, zamanı sürətləndirmək də mümkündür. O dünyadan qayıdan gənc qoyub getdiyi kənddən əsər-ələmət qalmadığını, getdiyi dövrdən neçə əsr keçdiyini öyrənəndən sonra o dünyadan gətirdiyi almadan bir dişlək alır, beli bükülür, saç-saqqalı ağarır, ikinci dişləkdə dünyasını dəyişir [2, s.325]. Dini nağıllarda isə insan zaman üzərində hakim olmadığından bioloji zaman onun ixtiyarında deyil. Ömür insana Allah tərəfindən biçilir. İnsanın ömrünü ancaq o, uzada və ya qısalda bilər. Allahın verdiyi ömrü uzatmaq, Allahın yazdığı əcəldən qaçmaq istəyənlər dini nağıllarda qırmızı xətt kimi keçir, amma heç kim bundan qaça bilmir. İsgəndər əbədi həyat qazanmaq üçün Zülmət dünyasına səfər edir, amma dirilik suyundan içmək ona qismət olmur. Allah Süleyman peyğəmbərə dirilik suyu göndərir, amma kirpinin məsləhəti ilə sudan içməkdən imtina edir.

Dini nağıllarda bioqrafik zaman bizə alın yazısı, tale kimi təqdim olunur. İnsan bu yazını dəyişə bilməz. Alın yazısını pozmaq istəyən, Allahın yazdığı əcəldən qaçmaq istəyənlər haqqında süjetlər dini nağıllarda geniş yayılmış, bu mövzu fərqli süjetlərdə özünə yer tapmışdır. Buna baxmayaraq, nəticə hamısında eynidir. Kimsə Allahın alın yazısından qaça bilmir, kimsə onun yazısını poza bilmir. Oğlunun on səkkiz yaşı çatanda dünyasını dəyişəcəyini öyrənən ata onu kimsəsiz bir adada saxlayır, amma yenə yazını poza bilmir. Taxçadan düşən bıçaq oğlanın ürəyinə sancılır [10, s.229]. Yaxud, ana oğlu ölməsin deyər kəndi tərək edir, amma Allah işi elə qurur ki, uşaq onun öz əlində ölür. Yuxa yaydığı yerdə dinc durmadığı üçün oxlovla uşağı vurur, uşaq başından aldığı zərbədən yerindəcə keçirir [7, s.318]. Yaxud, kişi Allahın ona yazdığı əcəlləri – ağacdən yığılmağı, suda boğulmağı, ilan çalmağı qəbul etmir. Amma iş elə gətirir ki, üçü də ona qismət olur; üzüm yemək üçün ağaca çıxdıqda ilan onu çalır, ağacdən yığılıb gölməçəyə düşür, orada da boğulub ölür [2, s.297].

İnsan ömrü, onu uzatmaq, qısaltmaq Allahın əlindədir. Ömrün uzadılması mükafat, onun qısaltılması isə cəza olaraq təqdim olunur. Toy xonçasını qapıya gələn dilənçiyə verdiyi üçün Allah gəncin ömrünü artırır [2, s.316]. Əzrayıldan qaçan şəxs sobada, bəhməz küpündə, yastığın içində gizlənir. Əzrayıl otağa daxil olanda üstü-başı kömürün içində, bədəni tüklə örtülmüş halda onun qarşısına çıxır, Allahın mələyi özü ondan qorxub qaçır. Bu canfəşanlılığına görə Allah onun ömrünü uzadır [7, s.316]. Əcəli çatmış şəxs kəlməyi-şəhadətini demək üçün Əzrayıldan möhlət istəyir. Kəlməyi-şəhadətin yarısını deyib qalanını saxlayır. Əzrayılı aldatdığı üçün Allah onun ömrünü uzadır [2, s.319]. Ömrünə bir il qalmış kişi uzun müddət görmədiyi bacısını ziyarət edib onu sevindiriyi üçün Allah onun ömrünü 40 il artırır [2, s.311]. Allah istədiyi təqdirdə bioloji zamanı qısalda və ya onu uzada bilər. Hər şey onun əlindədir. Mütləq güc odur. Ona görə dini

nağıllar belə bir gücə sahib personajların – mələklər, peyğəmbərlər, imamlar, düzgün yaşayış tərzini sayəsində bu zirvəyə yüksəlmiş şəxslərin fəaliyyət meydanıdır.

Dini nağıllarda da qəhrəman qeyri-adi xüsusiyyətlərə sahibdir, amma o, bu xüsusiyyətləri hansısa sehrli əşya və köməkçilər sayəsində deyil, düzgün yaşayışı, nəfsini cilovlaması, vaxtılı-vaxtında ibadətini etməsi sayəsində əldə edir. “Peşə dalınca” nağılında dərvişin adı xəkəndazı qızıla döndərdiyini görən padşah bu sənəti öyrənmək istəyir. Bunun üçün padşahlıqdan əl çəkib səfərə çıxır. Səfər zamanı o, nəfsinə hakim olmağı, dünya nemətlərindən uzaq həyat sürməyi öyrənir. Gözü o qədər tox olur ki, səfər zamanı qazandığı qızılları ondan kömək istəyən şəxslərə bağışlayır. Gözütöxlüğü, nəfsini cilovlaması, əlaçlılığı sayəsində o, qeyri-adi xüsusiyyət qazanır: bir illik yolu bir günə qət edir, cildən-cildə girə bilir və s. [3, s.158].

Sehri və dini nağıllarda bəzən eyni təsvir vasitələrindən istifadə olunur, amma janrın ideya-estetik tələblərindən asılı olaraq onlara fərqli anlam verilir. Sehri nağıllarda uzun işıq saçması gözəllik əlamətidir. Gün xanımın üzünün işığı adamın gözünü qamaşdırır. Ağacın dibində yatanda Şəmsin üzünü ətrafa işıq saçır [4, s.45]; Günlə Tufan divdən törəyən Tapdığın üzünün işığı əjdahanın qarnını işıqlandırır [4, s.52]. Sehri nağıllardan fərqli olaraq, dini nağıllarda uzun işıq saçması günahsızlığın, müqəddəsiyin göstəricisidir. “Musa ilə Xıdırın yolçuluğu” nağılında Xıdır Nəbinin ölüm arzuladığı uşağın üzünün nuru yolu işıqlandırır [2, s.292]. Əlin və ya üzün işıq saçması müqəddəsiyin bir nişanəsidir. Ona görə qəssaba qonaq olan peyğəmbər əlini gizlədir ki, qəssab onun əlinin işıq saçmasını görməsin. Yaxud üzünü işıq saçdığı üçün üzünü niqab altında gizləyir. Sehri nağıllarda üzünü nurluluq yaş səciyyəsi kimi çıxış edir, bir qayda olaraq, yaşlı adamlar bu əlamətlə təsvir olunur. Dini nağıllarda isə üzünü nurluluq dini-əxlaqi keyfiyyətlərin – saflığın, təmizliyin, günahsızlığın göstəricisidir və yaşından asılı olmayaraq istənilən yaş qrupuna məxsus şəxs həmin əlamətlərlə təsvir oluna bilər.

İnsan ömrü yaşadığı illərin sayı ilə deyil, gördüyü işlərlə, qazandığı savabla hesablanır. İnsan ömrünə o dünyanı qazanmaq üçün vasitə kimi baxılır. Ona görə də dini nağıllarda uzun ömrün heç bir əhəmiyyəti yoxdur. İnsan nə qədər uzun ömür sürsə, günaha batma, günah qazanma ehtimalı bir o qədər çoxdur. Ona görə dini nağıllarda insanın cavan ikən ölməsinin şahidi oluruq. Onlar düzgün yaşamaları, günahsızlıqları ilə hələ gənc yaşlarından o dünyalarını qazanmış olurlar. Demək, dini nağıllarda insan ömrünə, insan həyatına sadəcə bioloji amil deyil, o dünyanı qazanmaq üçün vasitə kimi baxılır. Bioloji zaman bizə savab qazanmaq üçün bir vasitə kimi təqdim olunur. Bununla əlaqədar, Xıdır Nəbi üzünün nuru ilə yolu işıqlandıran uşağa ölüm arzulayır, amma əsanın köməyi ilə güclə addım atan yaşlı adama əlavə ömür istəyir. Qocaya ona görə əlavə ömür diləyir ki, uzun ömür sürməsinə baxmayaraq, indiyə qədər heç bir savab iş görməyib. Gənc isə yaşının az olmasına baxmayaraq, düzgün yaşamı, günahsız həyatı ilə artıq o dünyasını qazanıb [2, s.292]. Bioloji zamanın dini-əxlaqi yöndən dəyərləndirilməsinə ən gözəl nümunə “Hatəm səxavəti” nağılıdır. Allahdan bu dünyasını istəyən Hatəm o dünyasını da qazanmaq üçün qırx yolun ayrıcında imarət tikdirib gəlib-gedəni yeməyə qonaq edir. Bu qonaqpərvərliyi sayəsində o dünyasını da qazanır [7, s.300].

Bioloji zaman dini-əxlaqi aspektdən dəyərləndirildiyindən bu dünyadakı həyata bəşəri həzz kimi baxılır. Bu səbəbdəndir ki, özünü bu həzdən məhrum edənlərə, dağlara çəkilib asxetik həyat sürən abid obrazına dini nağıllarda tez-tez rast gəlinir. Onlar bu dünyaya müvəqqəti məkan kimi baxırlar. İnsan yaşamının əsas qayəsinin o dünyanı qazanmaq olduğu hesab etdikləri üçün özlərini bu dünya nemətlərindən, bəşəri həzdən məhrum edərək dağlara çəkilib ömürlərini Allaha ibadətə keçirir, bu yolla o dünyalarını qazanmağa çalışırlar. Onlara görə əsas dünya, əsas yaşam axirət dünyasıdır. Bu dünya fani, o biri dünya isə əbədidir. Məhz buna görə dini nağıllarda insanın bioloji zamanı axirət dünyasını qazanmağa xidmət edir. Bunun üçün ibadət etmək, özünü bəşəri həzdən məhrum etmək kifayət etmir, bunlardan əlavə qonaqpərvərlik, ac qarını doyuzdurmaq, qapıya gələnə əliboş geri qaytarmamaq, bir işi təmiz niyyətlə görmək, çörəyi müqəddəs tutmaq kimi əxlaqi dəyərlərə də sahib olmaq lazımdır. Məhz buna görə kasıb evinə qonaq edən xaçpərəsti Allah cənnətlə mükafatlandırır, onu evindən qovan abidi isə cəhənnəmlə cəzalandırır. Çörəyin qırıntıları ayaq altına tökülməsin deyərək yaxasına döşlük taxan şəxsin var-dövlətini daha da

artırır. Allahın yaratdığı iti murdar hesab edən abidi cəhənnəmlə cəzalandırır, həmin itə sahib çıxan, pozğun həyat sürən qadını isə cənnətlə mükafatlandırır. Yaxud qadın ərinin icazəsi olmadığı üçün atasının yasında iştirak etmir, əvəzində Allah onun atasını cənnətlə mükafatlandırır. Bəzən əxlaqi dəyərlər dini təlimatlardan üstün tutulur. Çoban namazın surəsini düzgün bilmir, “ağ qoyun, qara qoyun, başımı yerə qoyum” deyib namaz qılır, amma təmiz ürəklə, saf niyyətlə qıldığı üçün onun namazı Allah yanında qəbuldur. Oğru fermadan qoyun oğurlayıb ac ailənin qarnını doydurur. Həmin hərəkətinə görə o, Məkkəyə ziyarətə gedənlərin önündə gedir.

Dini nağıllarda personajların zaman üzərində hakimiyyəti yoxdur, əksinə zaman insana hakimdir. “Belə də qalmaz” (TR 996***) [9] nağılında qəhrəman bir sahibkara nökrə olur. Sahibkar onu cütə qoşur. Nökrə yoldan keçən tacirin onun bu halına acıdığını görüb deyir: “Belə də qalmaz”. Bir müddət sonra sahibkar ölür, onun var-dövləti nökrə qalır. Vəzir ölür, nökrə vəzirliyə gətirilir, padşah ölür, o, padşah seçilir, amma hər dəfə də tacirlə görüşəndə ona “belə də qalmaz” deyir. Bir müddətdən sonra tacir yenə ona baş çəkməyə gələndə padşahın öldüyü məlum olur. Tacir qəbiristanlıqda onu ziyarət etdikdə qəbirdən səs gəlir ki, belə də qalmaz. Bu hadisədən sonra bir gün sel qəbiristanlığı yuyub aparır, qəbirdən əsər-ələmət də qalmır. Göründüyü kimi, sehrlı nağıllardakı fantastik zaman anlayışı burada yoxdur. Qəhrəman zamana deyil, əksinə zaman ona hakimdir. Zaman öz işini görür. Bir zamanlar cütə qoşulan nökrə sonralar vəzir olur, padşah olur, amma bu da uzun sürmür. Dünyasını dəyişir. Bioloji zaman qəhrəmanın ölümü ilə bitmir. Sel gəlib qəbri yuyub apardıqdan, ondan əsər-ələmət qalmadıqdan sonra artıq bioloji zaman da tamamlanmış olur.

Dini nağıl məkanında əşyaların dəyəri nominal qiymətləri və ya real çəkiləri ilə deyil, dini-əxlaqi dəyərlərlə ölçülür. Bu məkan elə bir məkandır ki, orada pul işləmir. İnsanlar ancaq salavatla alış-veriş edirlər. Həzrət Əlinin oxuyub ölümlərə bağışladığı “Fatihə” surəsi yəhudi padşahın yeddi ilin bac-xəracına bağlatdığı araxçıdan daha qiymətlidir. Çobanın ac yolçuya verdiyi iki çörək İbrahimxəlil peyğəmbərin ona bağışladığı dövələrdən daha ağır gəlir. Həzrət Əlinin barmağındakı üzüyün çəkisi xaçpərəst padşahın xəzinəsindən daha ağırdır. Demək, əşyaların dəyəri, çəkisi real qiymətləri ilə deyil, dini-əxlaqi tutumları ilə ölçülür. Çoban ac qarını doydurmaqla daha savab iş gördüyündən onun verdiyi çörək İbrahimxəlil peyğəmbərin bağışladığı dövələrdən daha ağır gəlir. Həzrət Əlinin verdiyi arpa çörəyinin dadı, tamı dünyada heç bir yeməkdə yoxdur. Arpa çörəyini bu qədər dadlı edən onun özünün həqiqətən dadlı olması deyil, onun Həzrət Əlinin süfrəsində yer almasıdır. Bu süfrədə yer alan yemək, çay, hər şey qeyri-adi cizgiləri ilə seçilir. Həzrət Əli bir qazan yeməklə, bir samovar çayla bir məclisi yola verir. Onun olduğu balaca daxmaya bütöv bir qoşun yerləşir. Bu cür qeyri-adiliyi ilə seçilən nağıl məkanında pulun, ləl-cəvahiratın, dünya malının heç bir dəyəri yoxdur. Bu cür vasitələrə fani dünyanın neməti, insanları əsas məqsəddən yayındıran, yolundan azdıran vasitə kimi baxılır. Ona görə dəmiri qızıla döndərmək sənətini öyrənmək istəyən padşah səfərə çıxdıqda dərviş onu məcbur edir ki, üstündə götürdüyü qızıl stəkanı, qızıl darağı atsın. Yaxud Bəhlul ondan əyal istəyən şəxsin üstündə götürdüyü pulu dənizə atır. Çünki nağıl məkanı elə bir məkandır ki, burada pul, qızıl, ləl-cəvahirat işləmir. Bu nağıl məkanında ancaq nəfsini qoruyub saxlayan, dünya malına aldanmayan, Allaha şəkk qoşmayan, onun işinə qarışmayan, onun seçdiyi elçilərə səmimi qəlbədən inam gətirənlər uğur qazanır. Allah onları cənnətlə, ömürlərini artırmaqla mükafatlandırır, onun əksinə gedənləri isə cəhənnəmlə, ömürlərini qısaltmaqla cəzalandırır. Məhz buna görə, nəfsinə, tamahına hakim olan padşah sonda məqsədinə nail olur, dəmiri qızıla döndərmək sənətini öyrənir. Həzrət Cəbrayılın bağ sahibi, sürü sahibi etdiyi gənclər isə qapılarına gələn adamı əliboş geri qaytardıqları üçün sahib olduqları şeyləri itirirlər [10, s.27]. Bəhlul Danəndə ondan əyal istəyən şəxsi evləndirir, amma onunla şərt kəsir: ehtiyacdan artıq alış-veriş etməyəcək, Allahın işinə qarışmayacaq və Allahın verdiyi nemətlər arasında fərq qoymayacaq. Qəhrəman şərti pozur, ehtiyacdan artıq alış-veriş edir, külək əsdiyi üçün şikayətlənir, qonaqlara “bağışlayın bu yemək sizə layiq deyil” deyir. Nəticədə sahib olduğu hər şeyi itirir [9, s.118].

Nağıllardakı zaman anlayışına gündəlik həyatımızda da rast gəlirik, müxtəlif hadisələrə münasibətdə eyni yanaşmadan çıxış edirik. Zaman haqqında təsəvvürlər xalqın milli-mənəvi

dəyərləri əsasında formalaşır. A.Y.Qureviç yazır: İnsan “zaman hissiylə” doğulmur, onun zaman və məkan haqqında anlayışları məxsus olduğu mədəniyyətə görə müəyyən edilir [12, s.44]. Zaman haqqında təsəvvürlər əslində insanoğlunun subyektiv baxışlarıdır. Zaman adı zamandır, öz axarı ilə axıb gedir. Sadəcə biz onu mistikləşdirməyə, ona fantastik don geydirməyə çalışırıq. Sonra özümüz də zamana biçdiyimiz bu fantastik donun əsirinə çevrilir, zamanı ona görə dəyərləndirir, ona görə hərəkət və fəaliyyətimizi tənzimləyirik. Həmin subyektiv yanaşmanın nəticəsidir ki, sehrli nağıllarda zaman fantastik səciyə kəsb edir, sehrli güclərə sahib olan zamana da hakimdir [11, s.160]. Sehrli nağıllarda zaman insana tabedir, o zamanı idarə edə, onu irəli apara, geri qaytara bilir. Dini nağıllarda isə zaman insan iradəsindən kənardadır, zaman insana deyil, insan zamana tabedir. İnsan zamanı irəli-geri aparmağa qadir deyil. Əcəldən qaçmaq, yazını pozmaq kimi təsəvvürlər əslində zamanı dəyişdirməyə yönəlmiş cəhdlərdir, amma bu cəhdlərin hamısı uğursuzluğa məhkumdur. Nə İsgəndər, nə Süleyman – heç kim onu dəyişdirməyə nail olmur. Dini nağıllarda zamanın bir hakimi vardır, o da Allahdır. Hər şey onun iradəsinə tabe olduğu kimi zaman da ona tabedir.

Nəticə / Conclusion

İnsanların zamana baxışı dini-mifoloji təsəvvürlər əsasında formalaşdığından, tədqiqatçılar onun dövrdən-dövrə fərqləndiyini yazır [7, s.31]. Nağıllar da fərqli dövrün məhsullarıdır və öz dövrünün insanların baxışlarını, təsəvvürlərini əks etdirir. Sehrli nağıllar digər nağıl qrupları içərisində ən qədimidir və qədim mifoloji təsəvvürlər əsasında təşkil olunmuşlar [20, s.139-148]. V.Y.Proppun sehrli nağılların kökünü qədim inisiyasiya mərasimlərində axtarması təsadüfi deyil [21]. O dövr insanların təsəvvürlərində zaman müstəqil deyildir. İnsan sehrli güclər vasitəsi ilə onu özünə tabe edə, cavanlıq alması, dirilik suyu vasitəsi ilə onu geri qaytara bilər, ölənin insanı dirildə bilər. Dərya atı, yel atının köməyi ilə uzaq məsafələri qısalda, aylarla ölçülən yolu bir neçə saata qət edə bilər. Sehrli aynanın köməyi ilə uzaqda olan qohumundan anında xəbər tuta bilər. Həmin sehrli vasitələrə yiyələnən insan həm də zamana hakim olur. Dini nağıllar isə tək allahlılıq haqqında təsəvvürlərin formalaşdığı, xüsusən də islam dininin gəlişindən sonra ortaya çıxmışdır. Bu dövr insanların təsəvvüründə zaman insan iradəsindən kənardadır. Zaman insana deyil, insan zamana tabedir. İnsanın zamanı geri qaytarmaq, onu qısaltmaq ixtiyarı yoxdur. Zamanın bir sahibi vardır, o da Allahdır. İnsanlara ömür biçən, onlara tale yazan, insana qismət təyin edən odur. Dini nağıllar həmin dövr insanların təsəvvürünü əks etdirdiyindən burada zaman ilahi zaman kimi təqdim olunur. İlahi zaman elə bir zamandır ki, insanların onu dəyişməyə ixtiyarı yoxdur. O Allah tərəfindən təyin olunur və onun iradəsinə tabedir.

Beləliklə, yuxarıda verilən təhlillərdən aydın görünür ki, nağıllarda zaman məkanın əlamətləri əsasında təşkil olunur. Əgər nağıl məkanı fantastik məkəndirsə, zaman da fantastik səciyyə kəsb edir, sehrli güclərə sahib olan zamana da hakimdir. Nağıl məkanı dini-əxlaqi təsəvvürlərə görə formalaşsınsa, zaman da bu yöndən dəyərləndirilir. Yox, nağıl məkanı məişət nağıllarında olduğu kimi real məkan elementləri əsasında təşkil olunubsa, onda zaman psixoloji amillər, məişət təsəvvürləri əsasında formalaşır.

Ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan folklor antologiyası, XIII kitab (Şəki, Qəbələ, Oğuz, Qax, Zaqatala və Balakən folkloru). Bakı: Səda, 2005.
2. Azərbaycan folklor antologiyası, XVI kitab (Ağdaş folkloru). Bakı: Səda, 2006.
3. Azərbaycan nağılları. 5 cildə, I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
4. Azərbaycan nağılları. 5 cildə, IV cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
5. Bəydili (Məmmədov) C. Türk mifoloji sözlüyü, Bakı: Elm, 2003.
6. Hacılı A. Zaman və onun poetik-mifik qavrayışı // Asif Hacılı. Mifopoetik təfəkkür fəlsəfəsi. Bakı: Mütərcim, 2002.

7. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, II kitab (Bərdə və Ağcabədi rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Bakı: Elm və təhsil, 2012.
8. Rüstəmzadə İ. Azərbaycan nağıllarının süjet göstəricisi. Bakı: Elm və təhsil, 2013.
9. Saatlı folklor örnəkləri, I kitab / Tərtib edən, ön sözün müəllifi: İ.Rüstəmzadə. Bakı: Elm və təhsil, 2014.
10. Şah Abbasın arvadı. Bakı: Yazıçı nəşrlər evi, 1996.
11. Бахтин В.А. Время в волшебной сказке // Проблемы фольклора. Москва: Наука, 1975.
12. Бахтин М.М. Формы времени и хронотопа в романе // Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. Москва: Художественная литература, 1975.
13. Лотман Ю.М. О понятии географического пространства в русских средневековых текстах // Труды по знаковым системам. Вып. 2, Тарту, 1965.
14. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. Москва: Лабиринт, 2009.
15. Пропп В.Я. Морфология сказки. Изд. 2-е. Москва: Наука, 1969.

Особенности эпического времени в религиозных сказках

Техрана Худавердиева

Нахчеванский Государственный Университет. Азербайджан.

E-mail: t.salmanova001@gmail.com

Резюме. В статье исследуются особенности эпического времени в религиозных сказках. Отмечается, что эпическое время – это время субъективное, поскольку оно формируется в соответствии с поэтическими особенностями народных сказочных коллективов, их социальной функцией, идеями, которые они хотят привить обществу. В сказках оно имеет фантастический характер и представлено в фантастических чертах. Тот, кто обладает магическими способностями, также правит временем. Он может взять его назад или вперед и вернуть мертвого человека к жизни. В религиозных сказках время вводится на основе религиозных и моральных ценностей. Время здесь за пределами человеческой воли. Время не подчиняется человеку, сам человек ему подчиняется. Есть только правитель времени – Бог. Воля всего зависит от него, как и само время. Он может его ускорить или замедлить. В статье также отмечается, что, поскольку время вместе с пространством образует поэтическую систему народных сказок, оно становится отличительной чертой группы народных сказок. А зная характерные черты эпического времени, очень легко выделить группы народных сказок.

Ключевые слова: религиозные сказки, время, пространство, биологическое время, контрасты, поэтические особенности, группы народных сказок

YUBİLEYLƏR

**Əlişir Nəvai və Azərbaycan-Özbəkistan
ədəbi əlaqələrinin layiqli tədqiqatçısı**

Almaz Ülvi–60

Əlizadə Əsgərli

Filologiya elmləri doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: alizade.asgerli@gmail.com

Filologiya elmləri doktoru, yazıçı-publisist Almaz Ülvi Binnətova qədim Göyçə mahalında, Basarkeçər rayonunun Kəsəmən kəndində ziyalı-müəllim ailəsində dünyaya gəlib. Orta məktəbi fərqlənmə diplomu ilə bitirib. 1978-1983-cü illərdə Bakı Dövlət Universitetində təhsil alıb. Azərbaycan Dillər Universitetində 2 illik ali fars dili kursunu bitirib (1986-1988).

Almaz xanım AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun dissertantı olub, “Demokratiya və milli müstəqillik uğrunda mübarizənin poeziyada əksi (1985-1992)” mövzusunda fəlsəfə doktorluğu (1995), “XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında özbək klassiklərinin yaradıcılığı” mövzusunda elmlər doktorluğu (2010) dissertasiyaları müdafiə edib.

1995-ci ildən 1997-ci ilə qədər AMEA Milli Münasibətlər İnstitutunda işləyib. 2000-ci ildən Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda çalışır. 2016-cı ildən Azərbaycan-Türkmənistan-Özbəkistan ədəbi əlaqələri şöbəsinin müdürüdür.

A.Binnətova eyni zamanda, 1984-1997-ci illərdə “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində, 1997-ci ildən 2016-cı ilə qədər “Xalq qəzeti”nin “Ədəbiyyat və incəsənət” şöbəsində işləyib.

Ədəbiyyatşünas-alim indiyə qədər müxtəlif qəzet və jurnallarda, kitab, almanax və elmi toplularda 800-dən çox elmi-publisistik məqalə, 50-yə yaxın kitab çap etdirib. Onun Özbəkistan, Türkiyə, Qazaxıstan, Türkmənistan, Tacikistan, Qırğızıstan, Kazan, Krım, Gürcüstan, Rusiya və Əfqanıstanın nüfuzlu elmi dərgilərində, almanax və qəzetlərində məqalələri çap olunub.

Tədqiqatçı elmi fəaliyyətinin 25 ilini özbək ədəbiyyatının Azərbaycanda öyrənilməsinə həsr edib. Bu sahədə 5 kitab, 1 xüsusi buraxılış, 290-a qədər elmi məqalə yazıb. Alimin Özbəkistanda 3 kitabı nəşr edilib.

Özbəkistan Yazıçılar Birliyinin fəxri üzvü (2020) olan Almaz Ülvinin 2008-ci ildə Azərbaycanın Özbəkistandakı səfirliyinin xətti ilə Daşkənddə “Əlişir Nəvai Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında” və “Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri” kitablarının təqdimat mərasimi keçirilib. Mərasimdə Özbəkistan dövlət rəsmiləri, ayrı-ayrı dövlətlərin Daşkənd şəhərində yerləşən səfirləri, elm və ədəbiyyat adamları iştirak edib.

Almaz Ülvi nəvaişünas alimdir. Onun müxtəlif ölkələrdə iştirakçısı olduğu simpozium və konfranslarda özbək ədəbiyyatı, habelə, Əlişir Nəvai yaradıcılığına aid məruzələri dinlənilib. Müəllif “2016-cı ildə Əfqanıstana “Əlişir Nəvai – 575” elmi simpoziumuna dəvət edilib, Kabul, Məzari-Şərif və Herat şəhərlərində olub, hər bir şəhərdə ayrıca elmi məruzəsi dinlənilib, orada Əlişir Nəvai, Hüseyin Bayqara, Zəhirəddin Babur, Əbdürrəhman Cami, Gövhərşad bəyim, Baysunqur Mirzə, Xoca Abdulla Ənsari və bir çox Şərq-özbək mütəfəkkirlərinin məzarlarını ziyarət edib”.

Almaz Binnətova pedaqoji fəaliyyətlə də məşğul olur. O, Bakı Dövlət Universitetində türk xalqları ədəbiyyatından mühazirələr oxuyub, Özbəkistanın Kokand vilayətindəki Müqimi adına Kokand Dövlət Pedaqoji İnstitutunda və Qaraqalpaqdakı Berdaq adına Nukus Dövlət Universitetində, Mirzə Uluğbəy adına Özbəkistan Milli Universitetində, eyni zamanda Özbəkistan Respublikası Əlişir Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək dili və ədəbiyyatı Universiteti və Özbəkistan Respublikası Gülüstən Dövlət Universitetində onlayn dərslər keçib (2020).

Almaz xanım elmi rəhbər kimi kadrların hazırlanmasında da iştirak edir. O, akademik İsa Həbibbəyli ilə birlikdə Özbəkistandan Obidjon Şafiyev və Muhammadamin Toxliyevin AMEA-da fəlsəfə doktorantlığı dissertasiyasının rəhbəridir.

Ədəbiyyatşünas alimin Daşkənd, Səmərqənd, Nəvai, Kokand, Buxara və Əndican şəhərlərində dəfələrlə elmi konfranslarda məruzələri dinlənilib. O, 2016-cı ildə Ə.Nəvainin 575 illiyinə həsr olunmuş “Əlişir Nəvai və Azərbaycan ədəbiyyatı”, 2017-ci ildə özbək xalq şairi Camal Kamalın 80 illiyinə həsr edilmiş “Camal Kamal və Azərbaycan ədəbiyyatı”, 2018-ci ildə “Z.M.Babur və Azərbaycan ədəbiyyatı”, “Maqsud Şeyxzadə–110” mövzularında Beynəlxalq konfransların iştirakçısı və məruzəçisi olub.

Müəllif ilk kitablarını 1990-cı illərdən çap etdirməyə başlayıb. 1997-ci ilin nəşri olan “Poeziyada milli azadlıq duyğuları (1985-1992)” monoqrafiyasında (elmi redaktor: prof. Teymur Əhmədov, ön söz müəllifi prof. Vaqif Arzumanlı) müasir poeziyamızın gərgin bir dövründən, milli özünüdərk, milli azadlıq hərəkatı prosesində yaranan yeni məzmunlu poetik nümunələrin əhəmiyyətindən söz açıb. Onun “Ülviləşən Ülvim” (1998) kitabı (redaktor: Möhsün Qədiroğlu) məqalələr, şeirlər toplusu olub, şəhid-şair Ülvü Bünyadzadənin nakam ömrünə, onun poetik dünyasına həsr edilib.

A.Ülvinin “Ədəbiyyət ömrü yaşayan ədəbiyyat memarı” kitabında (redaktor: Nazim Süleymanov) “görməli dövlət xadimi, dahi şəxsiyyət, Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin Azərbaycan ədəbiyyatına böyük qayğısından, onun himayədarlığından bəhs olunub”.

Almaz xanımın “Müharibə ağrıları” (2015) adlı kitabı (redaktor Nazim Süleymanov) səndli publisistik qeydlər, ədəbi düşüncələrdən ibarətdir. “Kitabda Azərbaycanın azadlıq mübarizəsindən, onun ərəzi bütövlüyü uğrundakı döyüşlərdən, böyük Azərbaycan sevgisindən bəhs edilir.

Ədəbiyyatşünas-alimin monoqrafiyalarından biri “Azərbaycan-özbək (cığatay) ədəbi əlaqələri” adlanır (Kitabın elmi redaktoru və ön söz müəllifi prof. V.Arzumanlı, rəyçiləri prof. Cənnət Nağıyeva və prof. İ.Vəliyevdir). “Monoqrafiyada Azərbaycan-özbək (cığatay) ədəbi əlaqələrinin təşəkkül tarixindən başlamış, müasir dövr əlaqələrimizə qədər 600 illik bir dövr izlənilib. Xüsusən, XV-XIX əsrlər, eləcə də XX əsrdə yaranmış çoxşaxəli əlaqələrimiz: poeziya, nəsr və dramaturgiya sahəsindəki bağlılıqlar ətraflı şəkildə araşdırılıb”.

Portretlər, düşüncələr, qeydlər və söhbətlərdən ibarət olan “Ədəbi duyğularım” Almaz Ülvinin konkret problem üzrə ikinci kitabıdır (Əsərin elmi redaktoru prof. H.İsmayılov, rəyçilər prof. İ.Abbaslı və dos. Ə.Ələkbərli). “Kitabda ədəbiyyat məsələləri – ayrı-ayrı görməli yazıçı, şair və ədəbiyyatşünas-alimlərin həyatı, yaradıcılığı, ədəbi mətbuat və zamanla bağlı düşüncələr, gənclik ovqatı, tanınmış söz sənətkarları ilə söhbətlər ifadə olunub. Böyük türk dünyasından olan məqalələr isə milli ədəbiyyat ənənələrimizin davamı və bəşəri səhifələrindədir”.

Almaz Ülvü 2009-cu ildə “Əlişir Nəvai Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında” adlı məqalələr toplusunu çap etdirib. Topluya Ə.A.Həsənzadə, Əli Nazim, Firidun bəy Köçərli, İsmayıl Hikmət, Salman Mümtaz, Bəkir Çobanzadə, Səməd Vurğun, Həmid Araslı, Məmməd Arif, Məmməd Bəktəşi, M.Əsgərov, Əlyar Səfərli, Qulamhüseyn Əliyev, Sabir Əliyev, Qulamhüseyn Beqdeli, Məmmədəğa Sultanov, Salih Qasimov, Mahmud Yunusov, Ayaz Vəfəli, Süleyman Rüstəm, Pənah Xəlilov, Cənnət Nağıyeva, Firuz Sadıqzadə, Ələkbər Ziyatay, Nüşabə Araslı, Kamil Vəliyev, Əbülfəz Rəhimov, Səadət Şıxıyeva, Tofiq Hacıyevin Əlişir Nəvai haqqında elmi məqalələri daxil edilib.

“Müdrilik işığında” adlı kitab da məqalələr toplusudur (elmi redaktoru akad. Akif Əlizadə, məsləhətçi AzərTAC-ın direktoru Aslan Aslanov, rəyçiləri akad. B.Budaqov, akad. Ömər Eldarov, Xalq artisti Arif Məlikov, prof. Qara Namazov, redaktoru Nazim Süleymanovdur).

Almaz xanım topluda 2008-2009-cu illərin YUNESKO səhifələrində özünə yer almış “Üzeyir Hacıbəyov haqqında “Leyli və Məcnun” bir eşq əfsanəsi, könül sevdasıdır”, Səttar Bəhlulzadə haqqında “Təbiətin Səttar möcüzəsi”, Mir Cəlal və Musa Əliyev haqqında “Elm kəhkəşanımız”ın yanar çırağı” adlı məqalələrini toplayıb.

A.Binnətovanın akad. Musa Əliyevin 70 illiyinə həsr edilmiş “Elmin haqq çırağı (həyatı, fəaliyyəti və dövrü)” adlı kitabı da vardır. Nəşrin elmi məsləhətçisi akad. Akif Əlizadə, elmi re-

dكتورu akad. İsa Həbibbəyli, rəyçisi akad. İbrahim Quliyev, redaktorunu prof. İsmayıl Məmmədli-dir. “Kitabda akademik Musa Əliyevin həyatı, elmi-təşkilatı və dövlət xadimi kimi fəaliyyəti, eləcə də mənsub olduğu sosial-mədəni mühitindən bəhs olunub”.

AMEA Folklor İnstitutu da Almaz xanımın bir kitabını – “Göyçə mahalı Kəsəmən: bir kəndin tarixindən səhifələr”i çapa hazırlayıb. Nəşrin elmi redaktorları prof. Hüseyn İsmayılov, prof. Zülfüqar Quliyev, rəyçiləri prof. Ziyad Abbasov, dos. Mübariz Əliyev, dos. Ələddin Ələkbərov, əməkdar müəllim Məhəmməd Bayramov, ön söz müəllifləri metodist Yavər Kərimov, həkim Hüseyn Binnətovdur. Müəllif “kitabda Göyçə mahalının Kəsəmən kəndinin tarixini, adət-ənənəsini, etnoqrafik detallarını, toponimlərini, ictimai-siyasi və mədəni həyatını əks etdirib, eləcə də alim, ziyalı və ictimai-siyasi xadimlərinin portretlərini göstərüb, kəsəmənli tayfaların nəsil-şəcərələrini də əks etdirib”.

Prof. Almaz Ülvinin 2016-cı ildə özbək ədəbiyyatı ilə bağlı iki kitabı nəşr edilib. Onun “Özbək ədəbiyyatı” kitabı Ədəbiyyat İnstitutu Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunub. Kitab ədəbi portret, araşdırmalar, müsahibələr və yol qeydlərindən ibarətdir. Nəşrin elmi redaktoru və ön söz müəllifi akademik İsa Həbibbəyli, rəyçiləri AMEA-nın müxbir üzvü Nüşabə Araslı, prof. Suyima Qəniyeva, redaktoru Özbəkistan EA Nəvai adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun klassik ədəbiyyat şöbəsinin əməkdaşı dos. Sırderyahan Utanovadır. “Ə.Nəvai, XX əsr özbək klassikləri, eləcə də müasir dövrümüzü əhatə edən ustad alimlər və gənclik ədəbiyyatı haqqında olan portret cizgiləri, araşdırmalar, söhbətlər təqdim olunan kitabın əsasını təşkil edir”. Alimin qismən əlavələri ilə 2016-cı ildə “O’zbek adabiyoti va Ozarbayjon (tadqiqotlar, adabiy portretlar, suhbatlar)” adı ilə Daşkənddə özbək dilində buraxılmış həmin kitabında “ədəbi portretlər”, “söhbətlər” və “səfərnəmə” bölmələri verilib.

2018-ci ildə Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda “Zahirəddin Məhəmməd Babur və Azərbaycan” mövzusunda beynəlxalq elmi konfrans keçirilib (20 aprel 2018) və materialları nəşr olunub. İşin elmi redaktoru akad. İ.Həbibbəyli, nəşrə hazırlayanı prof. A.Ülvi, rəyçiləri prof. Y.Qasımbəyli və S.Hacıdır. Almaz xanım həmin konfransda “Baburoğulları dönməndə Hindistanda memarlıq və incəsənət: Humayın türbəsi və onun memarı” mövzusunda məruzə edib.

Almaz Ülvinin “Şərq təzkirəçilik tarixindən” adlı dərslər vəsaiti 2019-cu ildə Bakı Dövlət Universitetində hazırlanıb, Universitetin 100 illiyinə həsr edilib. Vəsaitin elmi redaktoru prof. Abuzər Xələfov, ixtisas redaktoru dos. Nadir İsmayılov, rəyçiləri prof. Kamandar Şərifli, prof. Ülker Nəbiyeva və dos. Sima İsmayılovadır.

Kitabda Şərq təzkirəçilik tarixinin önəmli məqamları təhlil edilib, təzkirələrin ədəbi xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilib: Təzkirəçilik ənənələrinin tarixi köklərindən sonra B.M.Övfinin “Lübab ül-əlbab”, Ş.Ə.X.Tərazinin “Fünun ül-bəlağə”, D.Səmərqəndi və onun “Təzkirət üş-şüəra”, Ə.Cami və onun iki təzkirəsi: “Nəfahət ül-üns” və “Baharistan”, Ə.Nəvainin “Məcalis ün-nəfais” və “Nəsaim ül-məhəbbət” təzkirələri, onların ideya-məzmun xüsusiyyətləri və elmi-nəzəri dəyərlərindən bəhs edilib. Almaz xanım “adları çəkilən qədim təzkirələrdə Azərbaycan klassikləri haqqında ilkin mənbələri tərcümə edərək tədqiqata cəlb edib. Kitab ali məktəb tələbələri, filologiya və bibliografikaşünaslıq ixtisası üzrə təhsil alan tələbələr üçün nəzərdə tutulub.

Almaz Ülvi 2017-ci ildə “Əlişir Nəvai” adlı kitabça çap etdirib (elmi redaktoru akademik İsa Həbibbəyli, rəyçiləri AMEA-nın müxbir üzvü Nüşabə Araslı və prof. Ataəmi Mirzəyevdir). Bu kitab prof. M.Köprülünün yazdığı əsər olub, 1941-ci ildə böyük türk şair və ədəbinin anadan olmasının 500 illiyini qeyd etmək üçün Türk Tarix Qurumu tərəfindən A.Ülvinin şəxsinə dilimizə uyğunlaşdırılıb.

“Elazığ – Dünəndən bu günə beynəlxalq Xəzər şeir axşamları” kitabı da Anadolu türkcəsindən dilimizə uyğunlaşdırmadır. Ön söz və köməkçi göstəricilər prof. A.Ülvinindir. Kitabdən “Türkiyə Cümhuriyyətinin Elazığ şəhərində 1991-ci ildən fəaliyyətə başlayan Xəzər şeir axşamlarının tarixi, yaranma səbəbi haqqında, eləcə də bu beynəlxalq şeir bayramına dəvət edilən şair və yazıçıların, elm-ədəbiyyat xadimlərinin fəaliyyəti, tədbirə qoşulan iştirakçı ölkələrin adları haqqında mükəmməl məlumat əldə etmək mümkündür”.

A.Binnətova 2019-cu ildə 3 kitab nəşr etdirib. Özbək dilində çap edilmiş “Ustoz” (“Ustad”) kitabı akad.İ.Həbibbəylinin 70 illik yubileyinə həsr olunub. Kitab prof.Yaşar Qasımbəyli ilə birlikdə hazırlanıb. Kitabın “Müəllim” adlı ön sözünün müəllifi prof. Həmidulla Baltabayevdir.

2019-cu ilin nəşri olan, “Azərbaycanca-özbəkçə, özbəkçə-Azərbaycanca” lüğətin layihə rəhbəri Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin direktoru S.Abbasov, elmi redaktorları, redaksiya heyətinin rəhbərləri prof. İsmayıl Məmmədli və özbək professoru Nizaməddin Mahmudov, elmi məsləhətçiləri akad. İsa Həbibbəyli və prof. Şöhrət Siracəddinov, tərtibçisi İsmayıl Məmmədli, Almaz Ülvi Binnətova, Babaxan Məhəmməd Şərif və Şahista Kamranlı, rəyçiləri prof. Möhsün Nağısoylu, dos. Abdurahab Mədvəliyev, redaksiya heyəti prof. Sayılı Sadıqova, dos. Gülbahar Aşurova, dos. Şahina İbrahimova, dos. Kərimulla Məmmədşadə, məsul katibi Nadir Əlimirzəyevdir.

Fikrimizcə, prof. Almaz Ülvinin ən böyük tədqiqat əsəri “Əlişir Nəvainin əsri və nəsr” (elmi-filoloji və dini-təsəvvüfi əsərləri) monoqrafiyasıdır (Bakı, “Elm və təhsil”, 2020, 570 s.). Nəşrin elmi redaktoru və ön sözün müəllifi akademik İsa Həbibbəyli və Özbəkistanda prof. Şöhrət Siracəddinovdur. Rəyçiləri prof. Ataəmi Mirzəyev, prof. Yaşar Qasımbəyli və dos. Akif Azalp, məsul redaktoru dos. Şəhla Məcidovadır.

Akademik İ.Həbibbəyli “Azərbaycan nəvaişünaslığının yeni səhifəsi” adlı ön sözündə bildiri ki, Ə.Nəvainin əsərləri “Azərbaycan-Özbəkistan ədəbi-mədəni əlaqələrinin bünövrəsini təşkil edir”. “Əlişir Nəvainin böyük ustad hesab etdiyi Nizami Gəncəviyə münasibəti və Məhəmməd Füzulinin Əlişir Nəvai haqqındakı yüksək fikirləri xalqımız arasındakı ədəbi əlaqələrin məhək daşına çevrilib”.

Alim qeyd edib ki, A.Ülvi Ə.Nəvai mövzusunun bir neçə istiqamətdə inkişaf etdirib. O, hər il Özbəkistanın müxtəlif şəhərlərində Əlişir Nəvai günlərində məruzələrlə çıxış edir. Özbəkistan Universitetində “Əlişir Nəvai və Azərbaycan” mövzusunda tələbələr qarşısında ustad dərsləri keçib. Özbəkistandakı dissertasiya işlərinə rəy verib. O, Özbəkistanda ədəbiyyatşünaslıq sahəsində Azərbaycanın elçisi kimi tanınır.

İkincisi, Almaz Ülvi Azərbaycanda özbək ədəbiyyatı, Ə.Nəvai sənətinin əsas tədqiqatçısı və təbliğatçısı hesab olunur. Üçüncüsü, Almaz Ülvi 13 ildən artıqdır ki, “Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda Əlişir Nəvai irsinə və ümumən, Azərbaycan ədəbiyyatına həsr olunmuş elmi konfransların əsas təşkilatçılarından biridir”. Onun “təşəbbüsü ilə keçirilmiş elmi konfransların materialları da kitab halında çap olunaraq Azərbaycanda da, Özbəkistanda da yayılır”.

Ədəbiyyat İnstitutunda yaradılmış “Əlişir Nəvai Ədəbiyyatşünaslıq Mərkəzi”nin elmi məkana çevrilməsində Almaz xanımın rolunu qeyd edən akad. İ.Həbibbəyli “Əlişir Nəvainin əsri və nəsr” (elmi-filoloji və dini-təsəvvüfi əsərləri) monoqrafiyasını “tanınmış Azərbaycan özbəkşünası Almaz Ülvinin beynəlxalq miqyasa malik olan nəvaişünaslığa qiymətli elmi əlavəsi” hesab edib.

Monoqrafiyada “Əlişir Nəvai: dövrü, həyatı və yaradıcılığından səhifələr”, “Dil və ədəbiyyata dair əsərlər”, “Sənədlər”, “Bioqrafik əsərlər”, “Təzkiyələr”, “Tarixi əsərlər”, “Dini əsərlər”, “Ədəbiyyat” bölmələri verilib.

Birinci bölmədə Ə.Nəvainin dövrü, həyatı, yaradıcılığı və əsərlərinin xronologiyası qrafiklə göstərilib. Qrafikdən əyani surətdə görünür ki, Ə.Nəvainin dil və ədəbiyyata dair əsərləri nəsrə olub “Mühakimətül-lüğəteyn (“İki dilin müqayisəsi”) (1499), “Mizanül-əvzan” (“Vəznlərin mizanı”) (1492), “Səbat əbhur” (“Yeddi dəniz”) adlanır. Tövhid, minacat, nət və sultanın mədhi ilə başlayan birinci əsərdə “sözün dəyəri və xislətindən, “əqlə və təsəvvürə” sığmaz çeşidlərindən, sözün səs və avazından başqa, onun məna tutumundan bəhs edilib”. “Və bu 72 dilin – xalqın içində onun mənsub olduğu türk dilinin incəlikləri, zənginliyi, çoxçalarlığı, çoxmənalılığı, bir sözlə, türkçülük ideologiyası, türk ədəbi dil fəlsəfəsi məsələsini təfərrüatı ilə diqqətə yetirməyi qarşısına məqsəd qoyub, zaman zəngin tarixi olan bir xalqın ədəbiyyatını, fəlsəfəsini, düşüncəsini öz dilində yazmağa fürsət yaradıb”.

“Mizanül-əvzan” (“Vəznlərin mizanı” və ya “Vəznlərin tərəzisi”) əruz vəznini “açıqlayan” türkcə yazılmış ilk mükəmməl nəzəri əsərdir”. Risalədə əruz elmindən türk dilində bəhs edilib.

“Səbat əbhur” (“Yeddi dəniz”) – “ərəb dili lüğətşünaslığı – izahlı lüğət” məzmununda yazılmış bir əsərdir”.

A.Binnətova Ə.Nəvainin nəsrə yazılmış iki sənədini oxucuya və tədqiqata təqdim edib: “Münşəat” (“Məktublar” və ya “Məktubat”, 1498-1499) və “Vəqfiyyə” (“Vəqf yerləri” haqqında, 1481). Birincisi “türk dilində rəsmi dövlət sənədləri, hökumət məktublarının yazılma nümunələri”dir, cığatay türkcəsi və farsca yazılıb. “Vəqfiyyə” əsərində isə Ə.Nəvainin xeyriyyəçilik fəaliyyətindən - tikdirdiyi vəqflərdən bəhs edilib.

Almaz xanım şairin nəsrə yazılmış 3 bioqrafik əsərini qeyd edib: “Haləti-Seyyid Həsən Ərdəşir” (“Seyyid Həsən Ərdəşirin tərcümeyi-halı və şəxsiyyəti”, 1491), “Xəmsətül-mütəhəyyirin” (“Beş heyret”, 1492-1494) və “Haləti-pəhləvan Məhəmməd” (“Pəhləvan Məhəmmədin tərcümeyi-halı və şəxsiyyəti”, 1493). Birinci risalədə təxminən 20 min sözdən istifadə edilərək “şairin dövrünün böyük ziyalı Seyyid Həsən Ərdəşirin ömür yolu vərəqlənib”. Seyyid Həsən Ərdəşir Əlişir Nəvainin dostu, məsləkdaşı, tərbiyəçisi olub, “şairin ruh tərbiyəsində, əxlaqi görüşlərində, təriqət yolunda” yaxından iştirak eləyib.

“Xəmsətül-mütəhəyyirin” (“Beş heyret”) – XV əsr Şərq ədəbiyyatının görkəmli mütəfəkkiri, filosofu, şairi, şeyxülislamı Əbdürrəhman Camiyə ithaf edilib.

“Haləti-pəhləvan Məhəmməd” (“Pəhləvan Məhəmmədin tərcümeyi-halı və şəxsiyyəti”) – Ə.Nəvainin dostu və məsləkdaşı Pəhləvan Məhəmmədə həsr olunub.

Əlişir Nəvai iki təzkirə yazıb: “Məcalis ün-nəfais” (“Nəfis məclislər” və ya “İncə təblihlərin məclisi”, 1491-1492; 1497-1498) və “Nəsaim ül-məhəbbət” (“Sevgi mehləri”, 1495-1496). Hər ikisi nəsrədir. Birincisi türk dilində yazılmış ilk təzkirə nümunəsi olub “Heratda, Xorasanda, Mərvdə, Məşhəddə, Xarəzmdə, Səmərqənddə, Azərbaycanda və digər şəhərlərdə yaşayan, əksəriyyəti farsca yazan 459 şair və fəzil haqqında mükəmməl ensiklopediya xarakterli topludur”. “Nəsaim ül-məhəbbət” (“Sevgi mehləri”) isə türkcə yazılmış mükəmməl ədəbi ensiklopediya-biobiblioqrafiyadır.

Ə.Nəvainin tarixi əsərləri də nəsrə yazılıb: “Zubdətut-təvarix” (“Tarixi hadisələrin qaynağı” və ya “Seçilmiş salnamələr”), “Tarixi-ənbiya və hükəma” (“Peyğəmbərlərin və müdriklərin, filosofların, alimlərin tarixi”, 1485-1488), “Tarixi-mülki-əcəm” (“Əcəm hökmdarlarının tarixi”, 1488).

“Tarixi-ənbiya və hükəma” əsəri “din tarixinə dair salnamədir. Əsər peyğəmbərlərin tarixi və müdriklərin, filosofların, alimlərin həyatına, hədislərə və müxtəlif tarixi mənbələrə istinadən nəsrə yazılmış hekayələrdən ibarətdir”.

“Tarixi-mülki əcəm” (“Əcəm hökmdarlarının tarixi”) əsərinin mövzusu “əcəm hökmdarlarının tarixindən alınıb. Dörd hissəyə bölünən əsərdə sülalələrin tarixi təsvirini verib - Pişdadilər, Keyanilər, Eşqanilər və Sasanilər”.

Müəllifə görə 2 əsər “Zubdətut-təvarix” başlığı ilə təqdim edilib. Ə.Nəvainin “Zubdətut-təvarix” adlı ayrıca əsərinin olduğu məlum deyil.

Nəvaişünas-alim qeyd edib ki, Ə.Nəvainin nəsrə və nəzmlə yazılmış 7 dini əsəri olub: “Hədisi-ərbəin” (“Qırx hədis” və ya “Qırx rübai”, nəzmlə, 1481), “Nəzmül-cəvahir” (“Nəzmə düzülmüş cəvahirat”, nəzmlə, 1485), “Lisanüt-teyr” (“Quş dili”, nəzmlə, 1499), “Qisseyi-Şeyx Sənan” (“Şeyx Sənan qissəsi”, nəsrə), “Siracul-muslimin” (“Müsəlmanlar çırağı”, nəzmlə, 1499-1500), “Məhbubul-qulub” (“Ürəklərin sevgilisi”, 1500), “Risaleyi-tiyr andoxtan” (“Oxatma haqqında risalə”, nəsrə), “Minacat” (“Allaha yalvarış” və ya Allaha dua”, nəsrə).

Yeddi əsərin birincisi türk ədəbi dilində yazılıb və Ə.Caminin eyniadlı əsərindən iqtibas edilib. İkincisi – “Nəzmül-cəvahir” əsəri “Həzrət Əlinin “Nəsrül-ləli” (“Səpələnmiş incilər”) adlı məşhur hikmətlərinin tərcüməsi əsasında yazdığı rübailər məcmusudur”.

Üçüncüsü – “Lisanüt-teyr” (“Quş dili”) nəfslə bağlı təsəvvüf dastanı, dünyanı dərk hadisəsidir, “mərifət və irfan yolunun əsaslarına söykənən və öyrədən bir məxəzdir”.

Müəllif üçüncü əsərin içindəki “Qisseyi-Şeyx Sənan” qissəsini – dördüncünü ayrıca təqdim edib ki, bu da “məcazi eşqin həqiqi eşqə çevrilməsi prosesinin təsviridir”.

Beşincisi – “Siracul-muslimin” dini mövzuda nəzmlə yazılıb. Əsərdə Ə.Nəvainin məqsədi “islam ehkamlarını – onun qanun-qaydalarını xalqa öz dilində anlatmaq” olub.

Altıncısı – “Məhbubul-qulub” (“Ürəklərin sevgilisi”) orta əsr klassik bədii nəsrinin ilk kamil nümunəsidir, əxlaq dərslidir, müdrik kəlamlar kitabıdır. Şair dövlət idarəçiliyi, ailə-məişət məsələlərinə aid təcrübəsini hekayələr şəklində türkcə ifadə edib.

Yeddincisi – “Risaleyi-tiyər andoxtan” (“Oxatma haqqında risalə”) kiçikhəcmli əsər olub “oxatma sənətinin tarixi, fəzilətləri və mahiyyəti haqqında hədis və tam dini rəvayətlərlə əhatələnmiş gözəl, məzmunu ruha rahatlıq verən bir risalədir”.

Səkkizinci – “Minacat” (“Allaha yalvarışlar” və ya Allaha dua”) “qısa cümlələrlə Allaha dua etmək, Allaha xitab – yalvarış, ondan imdad, dilək istəmək tərzində yazılıb”.

Ədəbiyyatşünas-alim Almaz Ülvi Ə.Nəvainin əlimizdə olmayan əsərləri, ədəbi təxəllüsləri haqqında da məlumat verib. Hətta, kitabda biz “Herat”, onun tarixi ilə bağlı informasiyaya da rast gəlirik.

“Əlişir Nəvainin əsri və nəsr” kitabının strukturu da maraqlıdır. Müəllif bölmələrin aralarında Ə.Nəvaidən beytlər, epiqraflar verib, təzkirələrindəki sənətkarların adları ilə bağlı qrafiklər, əsərlərinin bölmələr üzrə qruplaşdırılmasını göstərib, hətta, Ə.Nəvai haqqında ingilis dilində xülasə – məlumat da verib.

Tədqiqatçı monoqrafiyasında “Əmir Əlişir Nəvai və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı” adlı bölmə də ayırılıb. Bu, sonuncu bölmə olub, məqalələr toplusudur, ona münasibət isə müəllif şərhləridir. Kitabın “Ədəbiyyat” hissəsində isə mətn və mənbələr, biblioqrafiya hissəsində kitab və almanaxlardakı azərbaycanca, türkcə, özbəkcə siyahılar, qəzet və dərgilərdəki siyahılar göstərilib. Müəllif özbək ədəbiyyatı ilə bağlı nəşr etdirdiyi kitablar, habelə, qəzet, dərgi və almanaxlarda dərc etdirdiyi məqalələrin adlarını da qeyd edib.

Almaz Ülvi 2020-ci ildə Əlişir Nəvai haqqında bir kitab da çap etdirib. Kitab Ə.Nəvainin “Hikmətli sözlər”indən ibarətdir. Nəşrin elmi redaktoru akademik İsa Həbibbəyli, özbəkçəsini çapa hazırlayanı prof. Saidbek Həsənov, tərcüməçiləri Almaz Ülvi, Yaşar Qasımbəyli, Akif Azal, məsul katibi İlhamə Sultanovadır. 1968-ci ilin nəşri olan hazırkı kitabın (“Əlişir Nəvai. Aforizmlər”) müəllifi Həmid Süleyman, uyğunlaşdıranı prof. Saidbek Həsənovdur (azərbaycanca-özbəkçə). “Klassik özbək şairi, türk dünyasının mütəfəkkiri, bəşəriyyət dahisi Əlişir Nəvai” adlı ön söz prof. A.Ülvindir. Məqalədə Əlişir Nəvai böyük mütəfəkkir, filosof, şair və dövlət xadimi kimi səciyyələndirilib.

Almaz Ülvi Binnətova “Ülvi Bünyadzadə xatirə muzeyi”nin fəxri direktorudur. 1990-cı ildən indiyədək Ü.Bünyadzadənin 12 kitabını və haqqında elmi-publisistik məqalələri nəşr etdirib, beynəlxalq elmi konfrans keçirib, təşkilatçı və məruzəçi olub. “Ülvimə bir məktub yazdım” kitabında (2020) “20 Yanvar şəhidi” fəxri adlar siyahısında olan Ülvi Bünyadzadənin həyat və yaradıcılığını 40 məqalədə işıqlandırır, bu, bütövlükdə bir monoqrafiyadır.

Tanınmış ədəbiyyatşünas Almaz Ülvi Özbəkistan Respublikası “Shark Ayoli” Beynəlxalq Qadınlar Elmi İnnovasiyalar və İctimai Fondunun fəxri diplomçusu (2009), Özbəkistan Respublikasının “Daşkənd-2000” beynəlxalq elmi məqalə müsabiqəsinin laureatıdır. O, 2015-ci ildə AMEA HEB-nin “Fəxri Fərmanı”, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun “İlin alimi” fəxri adları və mükafatlarına layiq görülüb.

Biz nəvaişünas-alim, Azərbaycan və özbək ədəbiyyatının tədqiqatçısı, yazıçı-publisist, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu “Azərbaycan–Türkmənistan–Özbəkistan ədəbi əlaqələri” şöbəsinin müdiri, filologiya elmləri doktoru, professor Almaz Ülvi Binnətovanı şərəfli yubileyi və məhsuldar elmi-pedaqoji fəaliyyəti münasibətilə ürəkdən təbrik edir, ona möhkəm cansağlığı və yeni yaradıcılıq uğurları arzulayırıq.

RESENZİYALAR

“Kitabi-Dədə Qorqud” anadilli Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının başlanğıc mərhələsi kimi

Seyfəddin Rzasoy

Filologiya elmləri doktoru

AMEA Folklor İnstitutu. Azərbaycan.

“Kitabi-Dədə Qorqud” adı altında yazılı mətn şəklində bizə gəlib çatmış “Dədə Qorqud” eposu Azərbaycan milli bədii düşüncə tarixinin onurğa sütununu təşkil edir. Bu epos müasir milli şüurda “Azərbaycan” adı ilə işarələnmiş bədii sistemin “nüvəsi” kimi çıxış edir: ədəbiyyat tariximiz özünün bütün struktur səviyyələrində “Dədə Qorqud” eposuna fokuslanmaqla öz bədii kimliyini onda qorunan milli-identifikativ kodlar sisteminə əsaslanaraq müəyyənləşdirir. “Qorqud” eposu *Azərbaycanda ədəbiyyatın tarixi* ilə *Azərbaycan ədəbiyyatının tarixini* vahid ədəbi-bədii düşüncə sistemində qovuşdurmaq, Azərbaycan insanının *üzərində gəzdiyi və yaddaşında gəzdirdiyi* “ana torpaqda” fasiləsiz şəkildə yaratdığı ədəbiyyatın real kosmoloji kontinumunu müəyyənləşdirmək üçün müasir ədəbi şüur tarixçisinə milli-bədii identifikasiya modelini verir. Bu, müasir Azərbaycan filoloji-estetik fikrinin patriarxı Yaşar Qarayevin yazdığı kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud”un “xalqın qan və gen yaddaşı”, “bədii və genetik arxetipi”, “mənəvi intibahın simvolu, milli heysiyyətin və özünüdərkən sənədi” olmasının təzahürüdür. Təsadüfi deyildir ki, “Dədə Qorqud” dastanı **akademik İsa Həbibbəylinin** bu yaxınlarda nəşr olunmuş **“Kitabi-Dədə Qorqud”: yazılı epos və ya epopeya**” monoqrafiyasında da (*Bakı, “Elm”, 2020, 280 s.*) Azərbaycan milli-ədəbi şüur tarixi üçün son dərəcə aktual olan bir məsələnin – “anadilli Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının başlanğıcı” probleminin həlli modeli kimi götürülmüşdür.

Monoqrafiyaya yazdığı ön sözdə onun “qorqudsünaslığın tamamilə yeni və başqa, çox mühüm mərhələsini təşkil etdiyini” göstərən yazıçı Anarın vurğuladığı kimi, “İ.Həbibbəylinin araşdırmasında “Dədə Qorqud”un açılmamış “üç ən əsas sirrinin” cavabı tapılır:

1. Əsərin yaşı, yəni yaranma tarixi;

2. Əsərin yaradıcısı, müəllifi;

3. Əsərin janrı – daha dəqiq desək, “Kitabi-Dədə Qorqud”un yazılı, şifahi ədəbiyyata aid olması”.

Öz növbəmizdə qeyd edək ki, dörd fəsildən ibarət olan monoqrafiyada bütün bu məsələlərin hamısından geniş şəkildə bəhs olunur, lakin əsərdə müəllifin diqqəti əsas olaraq bir nöqtəyə – “anadilli Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının başlanğıcı” probleminə yönəlmişdir. Bütün digər məsələlər onların qoyuluşu, yanaşma üsulları, təhlil aparatı, analitik emalı, nəzəri-metodoloji aprobasiyası və s. baxımından “Kitabi-Dədə Qorqud”un anadilli Azərbaycan ədəbiyyatı müstəvisində şifahi bədii düşüncə kodundan yazılı koda keçid (daha dəqiq desək, diferensiasiya) mərhələsini təşkil etməsinin əsaslandırılmasına xidmət edir. İsa Həbibbəylinin bir müəllif kimi bütün diqqəti bu mərhələyə yönəldiyi üçün əsərin bütün məzmunu, strukturu və s. bu əsas ideyanı gerçəkləşdirir.

Azərbaycan humanitar-filoloji fikir tarixində “Kitabi-Dədə Qorqud”un “anadilli Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının başlanğıcı” olması ideyasının “monoqrafik tarixi” var. Akademik Kamal Abdulla həmin ideyanı 1991-ci ildə çap etdirdiyi “Gizli-Dədə Qorqud” kitabında *“mif və yazı”* müstəvisinə gətirmiş, onilliklər boyunca təkrar-təkrar aprobasiya etmiş və nəhayət, onu 2009-cu ildə *“Mifdən Yazıya...”* paradiqması şəklində sabitləşdirmişdir. Akademik Nizami Cəfərov sözü gedən ideyanı 1999-cu ildə çap olunmuş kitabının adında “Eposdan kitaba” şəklində təcəssüm etdirmiş, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanını şifahi eposdan yazılı ədəbiyyata keçidin poetikasını özündə əks etdirən abidə kimi səciyyələndirmişdir.

Qeyd edək ki, “Dədə Qorqud” dastanı üç akademiklərin hər birinin yaradıcılığında iki bədii özünüifadə kodunun – şifahi və yazılı “ədəbiyyatların” birindən o birinə keçid prosesi, qarşılıqlı təmas (diffuz) sahəsi və diferensiasiya mərhələsində götürülmüşdür.

Kamal Abdulla üçün “Kitabi-Dədə Qorqud” özündə mif və yazı təfəkkür tiplərini qovuşduran abidədir. Müəllifə görə, mifologiya “yaşayış üsulu”, “fəlsəfi-etik, hüquqi-normativ sistemdir”. Bu halda “yazı” mifdən boy atan, ondan diferensiasiya edən və zamanla müstəqilləşən, “başgalaşan” sistemdir. Kamal Abdulla onilliklər boyunca inkişaf etdirdiyi tədqiqatında ortaq genetik korrelyativ əsasa malik “mif” və “yazı” kodlarının qarşılıqlı münasibətlərini dastanın bədii strukturunun makro və mikro elementləri səviyyəsində funksionallaşmış dinamikasını modelləşdirməyə çalışmışdır.

N.Cəfərov üçün “Kitabi-Dədə Qorqud” epik potensiyasının tarixi-mədəni transformasiyasının sistemlərarası poliqonudur. Eposu, “sadəcə, dastan deyil, müxtəlif süjetlər, motivlər verən, mənsub olduğu xalqın ictimai-estetik təfəkkürünü bütövlükdə ifadə edən möhtəşəm dastan – potensiya” hesab edən müəllif yazılı “Kitabi-Dədə Qorqud” ilə şifahi “Dədə Qorqud”a epos potensiyasının diferensial təkamülü, transformativ hərəkəti kimi yanaşmışdır.

Göründüyü kimi, K.Abdullanın yanaşmasında “çıxış” nöqtəsi mif, N.Cəfərovun çıxış nöqtəsi “epos potensiyası” olduğu halda, İsa Həbibbəylinin yanaşmasında bu çıxış nöqtəsi, baxış mövqeyi “yazılı ədəbiyyat” konseptidir.

Qeyd edək ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” buna qədər İsa Həbibbəylinin “Azərbaycan ədəbiyyatı: dövrləşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri” monoqrafiyasında da (2019) anadilli ədəbiyyatın inkişaf dinamikasının modelləşdirilməsində mühüm yer tutur. Bu cəhətdən, müəllifin bu yeni monoqrafiyası da, əslində, sözügedən konsepsiyanın reallaşdırılmasına xidmət edir.

Monoqrafiyanın bütün ideyası onun “*Kitabi-Dədə Qorqud*” şifahi və yazılı ədəbiyyat abidəsi kimi” adlanan birinci fəslində konsepsiyalaşdırılmışdır. Eposu dastan-epopeya hesab edən müəllifə görə, şifahi xalq ədəbiyyatı “Kitabi-Dədə Qorqud”un yaranması üçün başlanğıc və mühüm hərəkətverici qüvvə funksiyasını yerinə yetirmişdir.

İ.Həbibbəylinin bu yanaşması eposa “şifahi ədəbiyyat” paradigmasından baxışdır. Başqa sözlə, şifahi xalq ədəbiyyatı özünün bütün mətn materialı və janr sistemi ilə bu möhtəşəm dastan-epopeyanın yaranmasını şərtləndirir. Bu cəhətdən, müəllifin yanaşmasında “Dədə Qorqud” dastanı bir tərəfdən epik janrın təkamülünün zirvəsi, o biri tərəfdən bütün şifahi bədii düşüncə sistemini özünə konsentrasiya edən *epik nüvə* statusunda təqdim olunur. Beləliklə, “Dədə Qorqud” epik nüvəsi Azərbaycan şifahi bədii düşüncə sisteminin mərkəzi elementi kimi həmin sistemi təşkil edən digər janrları öz ətrafında düzməklə *vahid qalaktik sistem* yaratmışdır. İ.Həbibbəyli dastanın bu sistemyaradıcı funksiyasının xalqın ictimai şüurunun müqəddəs dəyərlər ilə müəyyənləşdiyini göstərərək yazır: “Kitabi-Dədə Qorqud”da dini etiqad baxımından üç istiqamət hiss olunur: Totemizm, Tanrıçılıq və İslam”.

Müəllifin bu fikri ilk baxışdan sadə bir yanaşma kimi görünə də, əslində, burada dastanın ictimai şüur kontekstində nə dərəcədə böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi nəzərə çarpdırılır. Belə ki:

Totemizm – mifoloji düşüncə sistemini,

Tanrıçılıq – mifoloji-dini düşüncə sistemini,

İslam – səmavi dini düşüncə sistemini əks etdirən düşüncə laylarıdır.

Azərbaycan ictimai şüur tarixinin bu inkişaf mərhələlərinin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının poetik strukturunda düşüncə layları şəklində obrazlaşması sözügedən eposun milli ictimai şüurun həm bədii proyeksiyası, həm də həmin şüurun funksionallaşdığı düşüncə proqramı (aparatu) olduğunu göstərir. Başqa sözlə, tarixi azərbaycanlının ətraf aləmlə (gerçəkliklə) münasibəti “Dədə Qorqud” düşüncə sistemindən keçməklə reallaşır. Etnosun bütün sakral davranış sxemlərini özündə proyeksiyalandıran dastan dünya modeli kimi bütün solumun və onun hər bir fərdinin universal düşüncə sistemi rolunu oynayır. Akademik İsa Həbibbəyli də “Kitabi-Dədə Qorqud”u məhz bu paradigmada götürərək, onu “*Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının ilk ədəbi abidəsi*” statusunda “rekonstruksiya” edir.

Müəllifin abidənin yaranma zamanına münasibəti də həmin statusa əsaslanır. O yazır: “Şifahi və ya yazılı ədəbiyyat nümunəsi hesab edilməsindən asılı olmayaraq, “Kitabi-Dədə Qorqud” VII əsrdə Azərbaycan dilində formalaşmış ədəbi-bədii abidə kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir. “Dədə Qorqud” Azərbaycan xalqının bədii təfəkkürünün əfsanəsidir”.

Əlbəttə, İsa Həbibbəylinin sözügedən eposu “əfsanə” adlandırması abidənin ilk növbədə möhtəşəmliyini ifadə edən metaforadır. Lakin bu metafora, eyni zamanda abidənin yaşını müəyyənləşdirməyə imkan verən düşüncə konseptidir. Belə ki, müəllif monoqrafiyada eposun yaranma dövrünün onun müqəddiməsindəki “Rəsul əleyhissəlam zamanına yaxın...” xronometrik vahidində açıq-aydın şəkildə göstərilməsini tez-tez vurğulayır.

Əslində, bir çox tədqiqatçılar “Rəsul əleyhissəlam zamanına yaxın...” formulunu, sadəcə, epik zaman vahidi hesab edib, bunu dastanın real zaman alqoritminin müəyyənləşdirilməsində “dəqiq tarixi” kimi qəbul etmək istəmirlər. Əlbəttə, “Rəsul əleyhissəlam zamanına yaxın...” formulu zaman vahidi kimi “Oğuz kağan” mifik nüvəsindən baş alıb gələn “Dədə Qorqud” eposunun keçdiyi epoxal mərhələlərin yalnız birinin işarəsidir. Və bu mənada, istər “VII əsr” rəqəmi, istərsə də “Rəsul əleyhissəlam zamanına yaxın...” zaman vahidi bütün hallarda *epoxal zamanı* işarələyir.

Epik-mifoloji düşüncədə *epoxal zaman* “ilk yaradıcıdan” başlanan “ilk zamandır”. Bu cəhətdən, “Dədə Qorqud” eposunun yaddaşında qorunub qalmış “Oğuz zamanında” (X boy) və “Rəsul əleyhissəlam zamanına yaxın...” zaman qəlibləri müvafiq olaraq Oğuz kağanla və Məhəmməd peyğəmbərlə (ə.) başlanan epoxaları işarələyir. Mifologiyada zaman da məkan kimi tanrı funksiyasını yerinə yetirən ilk əcdad tərəfindən yaradılır və qapalı-təkrarlanan struktura malikdir. Bu baxımdan, “Rəsul əleyhissəlam zamanına yaxın...” vahidinin altında H.İsmayilovun bərpa etdiyi kimi, “Oğuz zamanına yaxın...” arxetipi yatır.

Beləliklə, İsa Həbibbəylinin “Dədə Qorqud” dastanının formalaşma tarixini mütləq şəkildə VII əsrə aid etməsi milli-ədəbi düşüncənin epoxal strukturu baxımından tamamilə məntiqlidir: mifoloji-epik mədəniyyətin bütün faktları epoxal zaman mərkəzlərinə konsentrasiya olunmaqla (fokuslanmaqla) həmin vahidlərin zaman ruhuna köklənir (qoşulur). Başqa sözlə, epik-mifoloji düşüncədə bədii fakturanın hansı təqvim zamanında yaranmasından asılı olmayaraq, onun zaman ruhu enerjisini bütün hallarda epoxal zaman başlanğıclarından alır. Bu cəhətdən, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda hətta VII əsrdən sonrakı dövrlərə aid real tarixi zamanın hadisələrini özündə əks etdirən faktlar, obrazlar bütün hallarda “Rəsul əleyhissəlam zamanına yaxın...”, yaxud da “Oğuzun zamanında” epoxal zaman modellərində təqdim olunur.

İsa Həbibbəylinin monoqrafiyada reallaşmış baxışlar sistemində “kitab” konsepti mühüm yer tutur. Müəllif bu konsepti anadilli Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının başlanğıcı problemi kontekstində həm poetik diferensiasiya elementi, həm də yazılı ədəbiyyatı bütövlükdə universumlaşdırən ədəbi-estetik işarə kimi götürür. Başqa sözlə, müəllifə görə, “kitab” konsepti milli ədəbi düşüncədə, bir tərəfdən, ümumi bədii düşüncə prosesini yazılı və şifahi kodlar şəklində təsnif edən işarə universumu, o biri tərəfdən, həmin kodlar arasında fərqləndirici işarə universumu rolunu oynayır. O yazır: “Kitabi-Dədə Qorqud”un adındakı “kitab” sözü şifahi xalq ədəbiyyatına deyil, yazılı ədəbiyyata aid əlamətdir. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında tərkibində “kitab” sözü olan heç bir folklor nümunəsi yoxdur”.

İsa Həbibbəylinin çox sadə şəkildə ifadə olunmuş bu fikri Azərbaycan filoloji-folklorşünaslıq düşüncəsinin “yaralı yerinə” toxunur. Acınacaqlı və təəssüfedicəli mənzərədir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun şifahi, yaxud yazılı ədəbiyyat nümunəsi olması haqqında bu gün də mahiyyəti etibarilə mübahisələr getməkdə davam edir. Bir tərəf “Kitabi-Dədə Qorqud”un folklor hadisəsi olmasını, başqa bir tərəf onun yazılı ədəbiyyat faktı olmasını söyləyir. Və yenə də çox təəssüf ki, nəinki Azərbaycanda, eləcə də Türkiyə filoloji-folklorşünaslıq fikrində bir çox hallarda şifahi “Dədə Qorqud” eposu ilə yazılı “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsi eyniləşdirilir və eposun şifahi və yazılı paradigmalara malik olması nəzərə alınmır. Məsələnin bütün mahiyyəti, ümumi ədəbi-bədii prosesi uyğun (adekvat) şəkildə dəyərləndirmək və bu “uyğun” dəyərləndirmə əsasında fikir paradigmaları qurmaq üçün zəruri olan mövcud nəzəri-kateqorial sistemin və analitik-

terminoloji təhlil bazasının, etiraf edək ki, çox aşağı səviyyədə olması ilə bağlıdır. Ona görə də eyni bir mətnin, eyni zamanda fərqli kontekstlərdə yaratdığı paradigmlər fərqləndirilə bilmir. Məsələn, eyni bir əfsanə mətni yanaşı yaşayan iki qəbilədən birində sakral-əzoterik mətn, yəni mif, o biri qəbilədə əyləndirici-ekzoterik mətn hesab olunur. Burada məsələnin bütün mahiyyəti “*inam*” konsepti ilə müəyyənləşir. Bir qəbilə həmin əfsanə mətnindəki hadisələrə *inanaraq* onları həqiqət, o birisi isə *inanmayaraq* uydurma hesab edir. K.Levi-Strosun yazdığı kimi: “Mif nə qədər ki, mif kimi qavranılır, o, mif olaraq qalır”. Yaxud M.İ.Stebelin-Kamenski də yazır ki, “mif nə dərəcədə qeyri-həqiqət olmasından asılı olmayaraq, yarandığı və yaşadığı yerdə həqiqət kimi qəbul olunan hekayədir”.

İsa Həbibbəyli “kitab” universumunu şifahi “Dədə Qorqud”la yazılı “Kitabi-Dədə Qorqud” arasında təsnifləndirici işarə kimi götürərək, dastanın kitab // əlyazma variantını məhz yazılı ədəbiyyatın başlanğıcı hesab edir. Ancaq müəllif yazılı abidəyə canlı mətn paradigmasında yanaşaraq, onda şifahi və yazılı ədəbiyyat başlanğıclarının qarşılıqlı dinamikada olduğunu göstərir. O yazır: “Kitabi-Dədə Qorqud”un yazılı ədəbiyyata aid olması haqqındakı fikirlər epizodik xarakter daşımış, xüsusi bir araşdırmaya çevrilməmişdir. Abidənin tam olaraq yazılı bədii əsər olduğuna dair qəti hökm çıxarılmamışdır. Lakin diqqətlə nəzər yetirdikdə “Kitabi-Dədə Qorqud”da şifahi başlanğıcla yanaşı, yazılı ədəbiyyata aid xüsusiyyətlərin daha çox olduğu aşkar görünür”.

Müəllif monoqrafiyada ədəbi-mədəni prosesə və onu təşkil edən faktlara öz dövrünün düşüncə konseptləri səviyyəsində yanaşaraq, “kitab”, “namə”, “qissə”, “risalə”, “boy”, “soy” və s. terminlərin məna sahələrindən ibarət vahid semantik sahə yaradır və bu sahə ona mifdən baş alıb gələn, “kitab” paradigmasında “Kitabi-Dədə Qorqud” epopeyasına diferensiasiya edən, lakin şifahi olaraq da öz yaşamını davam etdirən, epoxalar dəyişdikcə qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanlarına transformasiya olunan şifahi “Dədə Qorqud” eposunun epik böyümə, təkamül, inkişaf mənzərəsini təsəvvür və təsvir etməyə imkan verir.

Diqqətəlayiqdir ki, İsa Həbibbəyli istər şifahi “Dədə Qorqud”, istərsə də yazılı “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarına bütövlükdə “oğuznamə” paradigmasında yanaşır. Burada məsələnin mahiyyəti oğuzların nəyi “oğuznamə” adlandırması ilə bağlı deyildir. Oğuzlara aid dastanların da, tarix əsərlərinin də “Oğuznamə” adı altında bizə gəlib çatması məlum məsələdir. İsa Həbibbəyli məsələyə başqa istiqamətdən, yəni şifahi kodla funksionallaşan Oğuz bədii təfəkkürünün (oğuznaməçilik ənənəsinin) müəyyən tarixi şəraitdə özünü yazılı kodla ifadə etmək zərurətinin meydana çıxması baxımından yanaşır. Bu zərurətin hansı tarixi amillərlə müəyyənləşməsindən asılı olmayaraq, “Oğuznamə” eposu “Kitabi-Dədə Qorqud” fakturasında anadilli yazılı ədəbiyyatın başlanğıcına çevrilir.

İsa Həbibbəylinin monoqrafiyada “kitab” konseptini ardıcıl şəkildə, hətta deyərdik ki, inadla aktuallaşdırması (qabartması, vurğulaması) məsələyə konseptual yanaşmanın ifadəsidir. Çünki o həm də bir ədəbiyyatşünas kimi, ədəbiyyat tarixçiliyinin məlum klassik prinsipinə əsaslanır: *Yazılı ədəbiyyat faktla müəyyənləşir: yazılı mətn varsa – ədəbiyyat var, yoxdursa – yoxdur*. Bu baxımdan, “Kitabi-Dədə Qorqud” anadilli Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının mövcud, var olmaqda davam edən faktıdır. Ancaq İ.Həbibbəyli “Oğuznamə”nin şifahi kodunun yazılı koda keçidinin daha əvvəllər baş verdiyini də bilir. Tarixi, ən azı, VI əsrə aid olan “Ulu Xan Ata Bitikçi” dastanında yazılı “Oğuznamə” bitiyinin mövcudluğu haqqında məlumat verilir.

“Bitik” elə “yazı” mənasında olan qədim türk sözüdür. “Kitab” termini orta əsrlərdə şifahi və yazılı ədəbiyyatları bir-birindən ayıran ədəbi-estetik düşüncə konsepti olduğu kimi, “bitik” də qədim dövrlərin eyni funksiyalı terminidir. Lakin VI əsrdə haqqında danışılan yazılı “Oğuznamə” əldə olmadığı üçün İsa Həbibbəyli anadilli Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının başlanğıcı konsepsiyasını yazılı bədii abidə olan “Kitabi-Dədə Qorqud”un üzərində qurur.

Qeyd edək ki, monoqrafiyada “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinə anadilli Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının başlanğıcı kontekstində ən müxtəlif istiqamətlərdən yanaşılmışdır. Burada onların hamısından bəhs etmək imkansız olsa da, indiki halda daha iki məsələni vurğulamaq istərdik.

Bunlardan biri “Dədə Qorqud”un “kitab” kimi necə yaranması məsələsi, ikincisi yenə də “kitab” kimi janrı məsələsidir.

İ.Həbibbəyli birinci məsələ haqqında yazır: “Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” oğuznamələri xalq arasında şifahi şəkildə dolaşan Dədə Qorqud boyları və rəvayətləri əsasında yaradıcı şəkildə işlənərək Qorqud Ata tərəfindən “Kitab” şəklində yaradılmış və gələcək nəsillər üçün tövsiyə olunmuşdur. Biz burada “yaradılmışdır” sözünü “yazmışdır” mənasında ona görə işlətmirik ki, “Kitab”ın məhz Dədə Qorquda aid bir müəllifə məxsus olan əlyazmasının real mövcudluğu barədə bu vaxtadək heç bir məlumat yoxdur”.

Müəllifin bu fikrində şifahi “Dədə Qorqud” eposunun “Kitab”a çevrilməsinin mənzərəsi əks olunmuşdur. Bu fikirdə iki əsas məqam diqqəti cəlb edir:

1. Yazılı “Kitabi-Dədə Qorqud” epopeyası şifahi “Dədə Qorqud” eposunun bazasında yaranmışdır. Bunun əsasında yazılı ədəbiyyatın şifahi ədəbiyyatdan diferensiasiya etməsi sxemi durur.

2. Qorqud Ata obrazı istər mifik-əfsanəvi, istərsə də real-tarixi planda “müəllif”dir. “Kitabi-Dədə Qorqud” bütün poetik struktur elementləri ilə Qorqud Ata obrazına konsentrasiya olunur. Epos bütöv bir poetik orqanizm kimi onu təşkil edən hər bir makro və mikro elementləri səviyyəsində Qorqudu yalnız müəllif kimi təqdim edir.

3. Qorqud Ata bir müəllif olaraq “yaradıcı” arxetipini təcəssüm etdirir. Mifik düşüncə modelində nə varsa – hamısı: yer, göy, insan, maddi, mənəvi əşyalar və s. “Yaradıcı Ata” tərəfindən yaradılır. Bu cəhətdən, mifoloji-epik şüura görə, canlı orqanizm, magik sözdən yaranmış varlıq kimi təsəvvür olunan “Dədə Qorqud” dastanı da “ilk yaradıcı ata” arxetipini təcəssüm etdirən Qorqud Ata tərəfindən yaradılmışdır. Bu halda onun dastanı şifahi olaraq “düzüb-qoşması”, yaxud da “yazması” müəlliflik planında heç bir fərq etmir. Çünki mifoloji-epik şüurda hər yaradılanın “yaradıcı” müəllifi var.

Göründüyü kimi, İsa Həbibbəyli Qorqud Atanın istər şifahi “Dədə Qorqud” dastanının yaradıcısı, istərsə də yazılı “Kitabi-Dədə Qorqud” epopeyasının yaradıcısı kimi müəllifliyini epik-mifoloji düşüncənin dialektik mahiyyətinə uyğun şəkildə təsəvvür və təqdim edir. Bu baxımdan, müəllifin yekun qənaətinə görə: “Kitabi-Dədə Qorqud”un, yəni “Dədə Qorqud” boylarının kitab şəklində meydana çıxması iki mənada başa düşülür:

1. Dastanın yazıya alınması, yaxud əlyazmanın üzünün köçürülməsi;

2. Mövcud dastan süjetləri əsasında “Dədə Qorqud kitabı”nın yaradılması.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un taleyində bu proseslərin hər ikisi ilə əlaqədar hallar yaşanmışdır”.

Monoqrafiyada anadilli Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının başlanğıcı kontekstində diqqəti cəlb edən ikinci ən mühüm məsələ eposun şifahi və yazılı variantlarının janrı probleimidir. Şifahi “Dədə Qorqud” dastanını *epos* statusunda qəbul edən İsa Həbibbəyli yazılı “Kitabi-Dədə Qorqud”u *roman-epopeya* adlandırır. O yazır: “İndiyədək “Kitabi-Dədə Qorqud”dan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsi kimi bəhs olunsa da, artıq bu ədəbi abidəmizdən Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının roman-epopeya janrında yaradılmış möhtəşəm bədii əsər nümunəsi qismində daha çox danışmaq olar və lazımdır”.

“Roman-epopeya” janrı müasir ədəbiyyat termini kimi oxucuda müəyyən çaşqınlıq, yaxud etiraz yarada bilər. Ancaq unutmamaq lazımdır ki, “roman” da, “epopeya” da mənşəyi baxımından mifoloji-epik düşüncə arxetipləridir. Başqa sözlə, bədii növün ən nəhəng janrı olan “roman” öz kökləri səviyyəsində dastandan başqa bir şey deyildir. Mir Cəlalin yazdığı kimi, “orta əsrlərdə, ümumiyyətlə, roman dillərində yazılan əsərlərə belə ad (“roman” – S.R.) verirdilər. Sonralar bu ad ancaq bədii əsərlərin böyük formasına verildi. Orta əsrlərdə şöhrət tapan romanlar əsasən cəngavərlərə həsr olunurdu (Rıtsar romanları). Bu romanlarda igid, müstəsna cəngavərin sərgüzəşti və şöhrəti təsvir olunurdu”.

Vurğulamaq istərdik ki, İsa Həbibbəylinin “Kitabi-Dədə Qorqud”: yazılı epos və ya epopeya” monoqrafiyasının istər birinci, istərsə də digər fəsilərində çoxsaylı məsələlərə toxunulmuşdur. Bu cəhətdən monoqrafiyanın ikinci fəslində “Kitabi-Dədə Qorqud”un əlyazma nüsxələ-

rindən, üçüncü fəslində boyların ideya-məzmun xüsusiyyətlərindən, dördüncü fəslində “roman-epopeyanın” poetikasından söhbət açılır.

Qeyd edək ki, monoqrafiyanın ümumi təmayül xətti “Kitabi-Dədə Qorqud”u anadilli yazılı ədəbiyyatın başlanğıc mərhələsi kimi təqdim etmək istiqamətində olsa da, burada dastanın süjeti, obrazlar sistemi, mifopoetikasını və s. ilə bağlı çoxlu yeni fikirlər söylənilmişdir. Həmin fikir və mülahizələrin, ehtimal və fərziyyələrin ümumən qorqudsünaslıqda müəyyən fikir canlaması yaradacağına, faydalı müzakirə və mübahisələrə, fikir mübadilələrinə, oxucularda şərh olunmuş məsələlər haqqında yeni ideya və düşüncələrin baş qaldıracağına səbəb olacağına inanırıq. Ən azı, ona görə ki, hər bir elm sahəsinin inkişafı alimlərin qarşılıqlı fikir mübadiləsi və mübahisələri müstəvisində inkişaf edir. Bu baxımdan, İsa Həbibbəyli monoqrafiyada istər Azərbaycan filoloqlarına, istərsə də folklorşünaslarına onların düşüncələrini uzun müddət məşğul edəcək tezisləri kifayət qədər təqdim edib. Ancaq belə hesab edirik ki, İsa Həbibbəylinin “Kitabi-Dədə Qorqud”: yazılı epos və ya epopeya” adlanan bu yeni monoqrafiyası fikirləşmək, düşünmək, söz demək, öz mövqelərini yenidən nəzərdən keçirmək və s. növbəsini daha çox folklorşünaslara təqdim edib. Ona görə ki, məhz folklorşünaslar “kitab” quruluşu ilə birmənalı şəkildə yazılı ədəbiyyat koduna oturmış “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsini ağına-bozuna baxmadan ancaq folklor abidəsi kimi təqdim etmiş, şifahi şəkildə ozanların dilində yaşayan, hər dəfə ifa olunduqca öz auditoriyasının epoxal poetik mizanlarına uyğun şəkildə dəyişən *şifahi “Dədə Qorqud”* dastanı ilə yazıya alınaraq *“Dədə Qorqudun kitabı”na* çevrilmiş və bununla da folklor nümunələrinə xas olan aramsız dəyişmə xüsusiyyətindən birdəfəlik məhrum olmuş *yazılı mətn* arasında fərq qoymamışlar. Bu cəhətdən, İsa Həbibbəylinin aşağıdakı fikri Azərbaycan filoloqları ilə folklorşünaslarının qarşısında *fərqli vəzifələr* qoyur.

Müəllif yazır: “Kitabi-Dədə Qorqud”un yazılı ədəbiyyata aid olmasına dair xüsusiyyətləri onun şifahi xalq ədəbiyyatı abidəsi olmasına aid əlamətləri üstələyir. Dastanla müqayisədə bədii forma baxımından “Kitabi-Dədə Qorqud”un yazılı ədəbiyyatdakı roman-epopeya janrında yaradılmış bədii əsər olması ağır gəlir”.

Bu fikri bir metodoloji tezis kimi qəbul etmək olar. Çünki əlimizdə olan mətn birmənalı şəkildə “yazılı ədəbiyyat” faktıdır: o, artıq canlı dastan yox, öz dövrünün yazılı ədəbiyyatının poetik norma və qəliblərinə salınmış yazılı mətndir. Ona görə də əlyazmada İsa Həbibbəylinin mütləqləşdirdiyi kimi, yazılı ədəbiyyata aid xüsusiyyətlərin şifahi xalq ədəbiyyatına aid əlamətləri üstələməsi tamamilə təbiidir. Məhz bu cəhət filoloqlar və folklorşünasların abidə ilə bağlı bundan sonra görə biləcəkləri işi bir-birindən fərqləndirir:

~ Filoloqlar uzun onilliklər boyunca həyata keçirmədikləri vəzifəni yerinə yetirməli olacaq, yəni folklor mətninin yazılı ədəbiyyat “statusunda” anadilli Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının başlanğıc mərhələsi kimi necə funksionallaşmasını öyrənməli olacaqlar.

~ Folklorşünaslar isə artıq yazı formatına oturmış mətndən onun şifahi formatını bərpa etməli olacaqlar.

~ Filoloqlar “Kitabi-Dədə Qorqud”u *perspektiv* zaman, folklorşünaslar isə *retrospektiv* zaman boyunca öyrənəcəklər. Epik-bədii zamanın bu şəkildə əks istiqamətlərdən öyrənilməsi isə bizi bütün yolların, zamanların, cığırın başlandığı və bitdiyi məqama – ümumbəşəri xaosdan milli kosmosun söz şəklində yarandığı Qorqud ocağına aparacaq.

Мирза Шафи – прозаик

Аламзар Тагиева

Доктор философии по филологии
Гянджинское отделение НАНА. Азербайджан.
E-mail: alamzar@inbox.ru

Написанный в 1852-ом году М.Ш.Вазехом, И.Григорьевым «Китаби-тюрки» («Türk dili kitabı») вновь увидел свет в 2018-м году. Это состоялось благодаря тандему ученых-литературоведов, профессора Х.Юсифли (автор транслитерации и предисловия) и редактора, доцента А.Юсифли. Труд переиздан Центром Низами Гянджеви при Региональном Отделении НАНА.

Вопреки ограниченному объему предисловия «Мирза Шафи Вазех и его произведение «Китаби-тюрки»», автор емко и пространно (насколько позволяют 16 страниц) анализирует ключевые моменты биографии и авторства поэта по ряду его стихов-песен. Делает он это в литературно-стиховедческом ракурсе, вследствие чего выстраивается логически стройная виртуальная полемика с оппонентами: критиками, переводчиками, издателями и допустившими плагиат «стихотворцами».

Особое научно-эстетическое удовлетворение доставляет ход мыслей ученого, базирующийся на переводах с фарси оригинальных поэтических текстов. Он акцентирует при этом важность профессионализма в процессе переложения стихов Мирза Шафи. Х.Юсифли, декларируя это, в то же время демонстрирует сноровку классика стиховедения: бережность, чуткость и дотошность в отношении к оригиналу. Словом, данная часть предисловия [с.10-14] является руководством к действию стиховедов-переводчиков.

Автор весьма не назойливо, но со знанием предмета исследования, очерчивает тематический круг перспективных направлений по изучению творчески разнообразного наследия Вазеха. Выделяется литературоведческо-филологический и педагогический аспекты. Уважая размышления автора, можно конкретизировать их, добавив ряд соображений. Так, если литературоведческий основывается на работе со стихотворными текстами, их переложением, то филологический охватывает вопросы исторической грамматики и каллиграфии родного языка.

Учитывая, что «Китаби-тюрки» в официальных переписках того времени характеризуется как «относящийся к азербайджанскому языку учебник» [с.16], автор отмечает, что «мы не ставим целью анализ книги» именно в этом плане. Видно, поэтому упоминает и третий аспект, который требует конкретизации. Попытаемся в качестве специалиста выполнить это.

Правда, произведение это позиционируется в качестве учебника, однако обратим внимание на некоторые моменты: во-первых, в самом названии и уточнении к нему нет этого термина; во-вторых, претендующий на это материал должен иметь соответствующий научно-методический аппарат (пред – и подтекстовые вопросы, упражнения, задания; постатейные словари и т.д.); в-третьих, посильность текстов для обучаемых, их адаптация с целью повышения эффективности познавательного процесса. Поэтому необходимо педагогический аспект дополнить ее прикладной частью – методикой литературы.

Предназначенность книги для обучения «в образовательных учреждениях, изучающих татарский (азербайджанский) язык» [с.15] позволила использовать ее в то время как учебник. Неоспоримо художественное достоинство размещенных в книге текстов: проза, краткие изречения и нравоучения, рассказы и юморески, выборки из сборников «Дербенд-наме», «Карабахнаме», газели и отрывки из поэм Физули.

Соавтор книги, владеющий фарси и арабским, перевел малые прозаические формы на русский язык, которые не всегда удачны и нуждаются в корректировке. Учитывая, что

проза Вазеха не переведена на русский язык, целесообразна наша работа в этом направлении.

Интересен иллюстративный материал ценный тем, что это копии рукописей на фарси и арабском, оформленные самим Вазехом с большим каллиграфическим мастерством (хятт няхс и шямс).

Как намекает и сам автор, для доведения книги «до кондиции», т.е. возможности практического применения в современном образовательном процессе, целесообразно коллегиальное сотрудничество специалистов разного профиля. Одним словом, речь идет о мультидисциплинарности будущей исследовательской работы.

Данное транслитерованное издание «Китаби-тюрки» - реальный и значимый вклад в вазеховедение, ибо Мирза Шафи предстал перед нами как поэт и прозаик, каллиграф и дидакт. Если транслитерация произведения – начальный этап в освоении его, то методическая проработка – следующий, наиболее плодотворный, перспективу которого видим в подготовке если не учебника, то хотя бы учебного пособия в виде «Книги для чтения», которое может применяться на всех образовательных ступенях филологических факультетов вузов, а в адаптированной форме – и на факультативах средней школы.

И.И.Григорьев как носитель русского языка, будучи специалистом по фарси сделал перевод данных изречений и нравоучений. Он коснулся почти их всех, за исключением семи (№ 51-58), перевод которых мы представляем. В левом столбце дается оригинальный перевод с некоторой корректировкой, касающейся синтаксиса и пунктуации предложений. Справа – варианты, соответствующие современным нормам русского языка. К некоторым из нравоучений и изречений предпослан ряд версий, отражающих более глубокое семантическое содержание, ибо во многих случаях оригинал является подстрочным переложением авторского текста.

1.	Начало мудрости есть страх перед Богом.	Начало мудрости – это почитание Бога.
2.	Невежда враг себе, как будет он другом иному. (Невежда – враг себе...)	Невежда – враг себе, каким товарищем будет чужому.
3.	Кто тебя хвалит, тот же и опозорит.	Кто тебя хвалит, тот же и ославит.
4.	Живущий не перестанет желать до смерти.	Мечты и желания не покидают до самой смерти. /Мечты и желания живут до смерти.
5.	Кто много говорит, тот часто спотыкается.	Многословный часто проговаривается. /Кто многословен, тот и проговаривается.
6.	Два человека не насытятся: ищущий знания и богатства.	Ненасытны двое: жаждущий знаний и богатств.
7.	Себя не считай человеком до тех пор, пока гнев твой тебя побеждает.	Ты человек, если побеждаешь свой гнев.

ЮМОРЕСКИ МИРЗА ШАФИ

Простофиля и кази

Один простофиля пришел к кази и спросил: - Когда постящийся может разговляться. Кази ответил: - Когда солнце закатится. Тот сказал: - А может оно до полуночи не зайдет.

Дервиш и хаджи

Дервиш пришел к скупому хаджи и сказал: - Мой и твой отец – Адам, а мать – Ева. Значит мы братья, а у тебя столько добра. Хочу, чтобы дал мне долю брата. Хаджи приказал слуге подать ему мелочь. Тот сказал: - Эй, хаджи, зачем скупись и даешь одну мелочь? В ответ: - Знай, если об этом прознают многочисленные братья, тебе даже этого черного медяка не достанется.

Вор и барышник

Вор украл одежду у одного, отнес на базар и сдал барышнику для продажи. Случайно, эту одежду украли и у него. С пустыми руками вор вернулся к своим подельникам. У него спросили, почему продал он одежду? Ответил: - За ту же цену, что и купил.

Косоглазый

У косоглазого спросили: - Это верно, что в глазах у косоного двоится? Вдруг рядом прокукарекал петух. Тогда тот ответил: - Это ложь, если это правда, то вместо двух петухов увидел бы четырех.

Дар божий

Один мужчина сказал слепому: - Если Аллах сотворит каждого слепым, я взамен хорошо одарил бы его. Да, вот он тебя одарил? Тот в ответ: - Это мне даровано, чтобы глаза мои тебя не видели.

Муаззин

Как-то муаззин в поле пел азан, приглашал народ на молитву. Затем каждый раз бегал по сторонам и прислушивался. Его спросили об этом чудачестве. Ответил: - Народ говорит, что голос мой слышно издали. Сейчас на этом поле пою азан и бегаю по сторонам, чтобы убедиться в истинности этих слов.

Должник

Некий мужчина задолжал и на него нашло умопомрачение. Поэтому стал грезить о пророчестве. Падишах вызвал его и сказал: - Ты желаешь быть пророком? Ответил: - Да. Тот спросил: - Пророк являет чудеса. Ответил: - Я тоже их свершаю. Скажи тогда, о чем я думаю в душе? Ответил: - О, падишах, ты думаешь, что я обманщик. Падишах рассмеялся и простил его.

Цирюльник и хаджи

Однажды цирюльник брил голову хаджи. Нечаянно рука соскользнула и поцарапала голову. Хаджи завопил: - Эй, мастер, отрезал мне голову. Тот ответил: - Успокойся, лишенный головы не станет разговаривать.

Мудрый и падишах

Одного мудреца за провинность отвели к падишаху, чтобы он его наказал. После установления вины падишах приказал, чтобы ему прокололи нос, вдели бичеву и водили по улицам. Виновный пояснил: - О, падишах, у меня в носу две ноздри уже есть, к чему же третья?

Глупец и осел

Некий мужчина потерял своего осла. Навьючил груз на чужого осла и продолжил дорогу. Хозяин осла пришел, сбросил ношу и увел свое животное. Глупец завопил: - Куда уводишь моего осла? Хозяин вьючного животного сказал: Это мой осел, я его забираю. На этот спор народ собрался. У глупца спросили: - Твое животное самец или самка? Ответил, что самец. Те сказали, что это самка. Ответил: - Мой осел не совсем уж был самкой.

Простофиля и верблюды

В один день простофиля шел, погоняя десять верблюдов. Прошел немного пешком, сел на одного из верблюдов и сосчитал остальных. Увидел, что их девять. Сказал: - У меня было десять верблюдов. А где же один? Спешился с верблюда и начал рыскать по сторонам. Не обнаружил и следа верблюда, уныло вернулся назад. Подошел к верблюдам и сосчитал. Их было десять. Обрадовался, продолжил путь. Вновь немного прошел пешком и взобрался на одного из верблюдов. Пересчитал и увидел, что опять их девять. Спешился с верблюда, поискал по сторонам. От верблюда и след простыл. Понуро вернулся обратно. Еще раз сосчитал верблюдов - вновь десять. Несколько раз повторил это. Вконец догадался: - Когда еду на верблюде, их становится девять, а когда иду пешком - десять. Лучше пойду пешком.

Вор – неудачник

Воришка пробрался в один дом. Не нашел ничего, чтобы пожить. Вдруг в углу заметил мягкую известь. Подумал, что мука. Оставил там тюрбан, пошел набрать муки, чтобы унести ее в тюрбане. Подоспел хозяин дома и украл тюрбан. Вор же увидел, что взял известь. Вернулся за тюрбаном, а его там не оказалось. Собрался было покинуть дом. Хозяин дома завопил, что поймал вора. А вор ответил: - Ясно, кто вор.

Скупой хаджи и народ

Толпа пожаловала к жадному хаджи и молвила: - Ты милостивый, мы – неимущие. Пришли к тебе из нужды. Не отсылай нас от твоих дверей ни с чем. Хаджи сказал: - Если ваши просьбы посильны для меня, то никаких трудностей нет. Ответили: - Первая просьба, чтобы дал в долг тысячу золотых, ибо очень нужно. Мы поручаемся за это золото. Хаджи спросил: - Какая у вас другая просьба? Ответили, чтобы дал отсрочку в один год для его выплаты. Хаджи сказал: - Эй, дорогие, согласны ли вы, если осуществится одна из просьб? Ответили: - Да. Он сказал: - Принимаю вторую просьбу. Это отсрочка. Вы у меня просите отсрочку в один год, я вам даю два года. Но первую просьбу выпрашивайте у другого. На большую щедрость я не способен.

Тугоухий и нытик

Глухой шел проведать одного нытика. Думал про себя: Как только приду к нему спрошу: Как ты? Ответит, что хорошо. Я еще спрошу: Несчастный, что ты ешь? Ответит: То да се. Кто твой лекарь? - спрошу я. Скажет, что такой-то. Как дошел до больного, увидел, что он не в духе. Глухой спросил: Как здоровье? Тот в ответ: При смерти. Глухой сказал: Слава богу. И еще спросил: Несчастный, что ешь? Ответил: Лебеду. Сказал: На здоровье. Снова спросил: Кто твой лекарь? Ответил: Ангел смерти. Сказал: Добро пожаловать.

Пугливый и дервиш

Как-то пугливый гостил в доме дервиша. А тот дервиш выложил кровлю из тонких прутьев. Каждый час они потрескивали. Сказал: Эй, дервиш, уведи меня в другое место. Боюсь, что дом рухнет. Ответил: Не бойся, эти звуки не для обвала. Они молятся. Сказал: Боюсь, что после молитвы, начнется челобите.

Падишах и урод

На рассвете один падишах шел на охоту. Повстречался с ним уродливый мужчина. Он решил, что некрасивое лицо мужчины сулит неудачу и приказал избить его. Как назло, охота падишаха в тот день была очень хорошей. На обратном пути радостный падишах вспомнил, что зря обидел робкого человека. Его привели. Падишах извинился и щедро одарил человека. Несчастный молвил: О, падишах, не надо мне никаких даров. Позволь сказать слово. Ответил: Говори. Тот сказал: На рассвете первым, кого ты увидел, был я. Первым, кого увидел я, был ты. Для тебя этот день стал одним из хороших. Для меня же день был недобрым. Скажи по совести, кто из нас неудачник? Слова эти понравились падишаху и он еще больше вознаградил его.

Падишах и богач

Некогда голяк вдруг стал падишахом. Он оштрафовал одного богача, отобрал все, что у него было. На другой день падишах встретил того мужчину и спросил: Как твое настроение? Ответил: Такое же, как у тебя вчера. Спросил: А каким было мое настроение вчера? Ответил: Таким же, как мое сегодня. Падишах рассмеялся и вернул его собственность.

XRONİKA – 2021

15 yanvar – AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda “Nizami İli”nə həsr olunan ilk elmi istiqamətli tədbir keçirilib. Tədbiri AMEA-nın vitse-prezidenti, institutun baş direktoru, akademik İsa Həbibbəyli açaraq, Prezident İlham Əliyev tərəfindən 2021-ci ilin “Nizami ili” elan edilməsinin ölkəmizdə klassik ədəbi irsimizə, milli ədəbiyyatımızın və mədəniyyətimizin görkəmli simalarının tanındılmasına müstəqil Azərbaycan dövlətinin göstərdiyi xüsusi diqqətin və böyük qayğının əməli ifadəsi olduğunu bildirib.

Akademik İsa Həbibbəyli, həmçinin ölkə başçısının Sərəncamından sonra AMEA Rəyasət Heyətinin 8 yanvar 2021-ci il tarixli qərarı, bundan irəli gələn tədbirlərin icra vəziyyəti və qarşıda duran vəzifələr haqqında ətraflı məlumat verib. Onun sözlərinə görə, 15 bəndlik qərara əsasən, AMEA-nın Humanitar və İctimai Elmlər bölmələrini əhatə edən müəssisələr digər təşkilatların alimlərini də cəlb etməklə bir sıra tədbirlərin təşkilini və keçirilməsini təmin etməlidir.

İclasda Ədəbiyyat İnstitutu tərəfindən “Nizami Gəncəvi ensiklopediyası”nın (2021-2023), “Nizami Gəncəvi almanaxı”nın müxtəlif dillərdə ikinci sayının, “Nizami Gəncəvi və Şota Rustaveli” monoqrafiyasının Bakıda və Tbilisidə Azərbaycan, gürcü və ingilis dillərində kitab halında nəşrinin, eləcə də “Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi: bəşəriyyət və müasirlik” mövzusunda konfransın keçirilməsinin planlaşdırıldığı diqqətə çatdırılıb.

Tədbirdə Nizamişünaslıq şöbəsinin müdiri, AMEA-nın müxbir üzvü Nüşabə Araslı, Ortaq başlanğıc və intibah dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsinin müdiri, professor İmamverdi Həmidov və digərləri təkliflərlə çıxış etmişlər.

18 yanvar – AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda Özbəkistan Səfirliyinin əməkdaşları ilə Nizami və Nəvai ilinə həsr edilmiş görüş keçirilib.

AMEA-nın vitse-prezidenti, Ədəbiyyat İnstitutunun baş direktoru, akademik İsa Həbibbəyli Nizami Gəncəvinin 880, Əlişir Nəvainin 580 illiyi ilə əlaqədar olaraq tədbirlər planının hazırlanmasına dair belə bir görüşün vacib olduğunu vurğulayıb. İki qardaş ölkə arasında ədəbi əlaqələrə töhfə olaraq 2020-ci ildə institutun “Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq” beynəlxalq elmi jurnalının Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinə həsr olunmuş 44 məqalədən ibarət xüsusi buraxılışının nəşr olunduğunu xatırladıb.

Görüşdə Özbəkistan Səfirliyinin birinci katibi Bəhram Qailov və səfirliyin attaşesi Aybek Əkrəmov, institutun Azərbaycan-Türkmənistan-Özbəkistan ədəbi əlaqələri şöbəsinin müdiri, filologiya elmləri doktoru Almaz Binnətova, sosiologiya üzrə fəlsəfə doktoru Samir Səttarov, müəssisənin elmi katibi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Mehman Həsənli iştirak ediblər.

Müzakirələrin nəticəsi olaraq fevral ayında “Nizami və Nəvai: ənənə və novatorluq” mövzusunda konfransın təşkil edilməsi qərara alınıb.

18 yanvar – AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda 20 Yanvar şəhidlərinin xatirəsinə həsr edilmiş tədbir keçirilib.

Tədbiri giriş sözü ilə AMEA-nın vitse-prezidenti, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun baş direktoru, akademik İsa Həbibbəyli açaraq Azərbaycanın Vətən müharibəsində qələbə-sindən sonra Prezident İlham Əliyevin Şuşaya səfərini qələbəmizin zirvəsinin fəthi adlandıraraq.

Akademik İsa Həbibbəyli 20 Yanvar faciəsinə ilk dəfə olaraq Azərbaycan xalqının Ulu öndəri Heydər Əliyevin 21 Yanvar 1990-cı ildə Moskvada Azərbaycanın Daimi Nümayəndəliyinə gələrək bəyanatla hüquqi-siyasi qiymət verməsindən də danışdı.

Sonra Ədəbiyyat İnstitutunun elmi katibi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Mehman Həsənli “20 Yanvar faciəsi ədəbiyyatda” adlı məruzə ilə çıxış edib. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru İsmixan Osmanlı isə həmin hadisələrin canlı şahidi kimi xatirələrini danışdı.

8 fevral – AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu və Özbəkistan Respublikasının Azərbaycandakı Səfirliyi ilə birlikdə “Nizami Gəncəvi və Əlişir Nəvai: ənənə və novatorluq” mövzusunda onlayn beynəlxalq elmi konfrans keçirilib. Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 880 və dahi özbək şairi Əlişir Nəvainin anadan olmasının 580 illiyinə həsr edilən konfrans görkəmli ədəblərin Bakıdakı heykəllərinin ziyarəti ilə başlayıb.

Onlayn konfransı giriş sözü akademik İsa Həbibbəyli açaraq Prezident İlham Əliyevin 5 yanvar 2021-ci il tarixli Sərəncamı ilə cari ilin ölkəmizdə “Nizami Gəncəvi İli” elan edildiyini xatırladı. Həmçinin Özbəkistan Respublikası Prezidentinin də Əlişir Nəvainin anadan olmasının 580 illiyinin keçirilməsinə dair 19 oktyabr 2020-ci ildə sərəncam imzaladığını diqqətə çatdırıb.

İ.Həbibbəyli hər iki şairin yaradıcılığı haqqında danışaraq bildirib ki, böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi dünyada ilk “Xəmsə” yaratmış qüdrətli sənətkardır və onun “Xəmsə”sinin Şərqi dünyasına böyük təsiri olub. Akademikin sözlərinə görə, Nizami ortağ mədəniyyətimizin zirvələrində dayanır və onun görkəmli ardıcıllarından biri də Əlişir Nəvaidir.

Akademik qeyd edib ki, rəhbərlik etdiyi institutun Azərbaycan-Türkmənistan-Özbəkistan ədəbi əlaqələri şöbəsinin müdiri Almaz Binnətovanın “Sənətkarın elmi pasportu” seriyasından “Əlişir Nəvainin əsri və nəsrı” adlı kitabı çap olunub. 2020-ci ildə institutun “Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq” beynəlxalq elmi jurnalının Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinə həsr olunmuş 352 səhifədən ibarət xüsusi buraxılışı işıq üzü görüb. Bundan əlavə, Ədəbiyyat İnstitutu ilə Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Universiteti arasında imzalanmış müqaviləyə əsasən, Azərbaycan-Türkmənistan-Özbəkistan ədəbi əlaqələr şöbəsinin nəzdində Əlişir Nəvai adına Ədəbiyyatşünaslıq Mərkəzi yaradılıb.

Sonra çıxış edən Özbəkistan Respublikasının Azərbaycandakı fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Bəhram Əşrəfxanov hər iki şairin türk dünyasında önəmli mövqe tutduğunu bildirib. O, 2008-ci ildə Bakıda Nəvainin heykəlinin açılmasını, Daşkənddə isə Nizami Gəncəvinin heykəllərinin ucaldılmasını birlik və qardaşlığa ərməğan adlandırıb.

Konfransın davamında Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun baş direktoru, akademik Teymur Kərimli, Ədəbiyyat İnstitutunun direktor müavini, dosent Aygün Bağırılı, filologiya elmləri doktoru Almaz Ülvi, Özbəkistan Yazıçılar İttifaqının üzvü Mirzə Gəncəbəy, Özbəkistan Karakalpak Berdax adına Nukus Dövlət Universitetinin prorektoru, professor Olimjan Dusyenbayev, Özbəkistan Yazıçılar Birliyinin şöbə müdiri Ədhəmbəy Alimbəyov və Özbəkistan Respublikası Dil, Ədəbiyyat və Folklor İnstitutunun əməkdaşı, nəvəşünas Erqaş Oçilov çıxış ediblər.

24 fevral – AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda Xocalı soyqırımının 29-cu ildönümünə həsr olunan onlayn tədbir keçirilib.

Tədbiri AMEA-nın vitse-prezidenti, Ədəbiyyat İnstitutunun baş direktoru, akademik İsa Həbibbəyli açaraq bildirib ki, bu il Xocalı soyqırımının yad edilməsi əvvəlki illərdən fərqlənir. Bu fərq Ali Baş Komandanımızın rəhbərliyi ilə aparılan Vətən müharibəsinin qələbəylə başa çatması ilə müşahidə olunur.

Bu faciəyə obyektiv siyasi qiyməti Ulu öndər Heydər Əliyev verib. Prezident İlham Əliyev və birinci vitse-prezident Mehriban xanım Əliyeva hər il Xocalı soyqırımını abidəsini yad edirlər. Hər il Ədəbiyyat İnstitutunda da bu faciənin ildönümü yad edilir”.

Onlayn tədbirdə millət vəkili, professor Jalə Əliyeva, institutun Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsinin baş elmi işçisi, filologiya elmləri doktoru Məziyyə Nəcəfova, Türk xalqları ədəbiyyatı şöbəsinin aparıcı elmi işçisi Fəridə Vəliyeva məruzə ilə çıxış ediblər.

Mətbuat tarixi və publisistika şöbəsinin müdiri, filologiya elmləri doktoru, professor Vüqar Əhməd şöbə əməkdaşlarının Xocalı soyqırımını mövzusunda kifayət qədər əsərlər yazdıqlarını, mətbuatda yayımladıqlarını bildirib.

Tədbirin sonunda Nurəngiz Günün poeması əsasında hazırlanan “Xocalı simfoniyası” filmi nümayiş etdirilib.

Videokonfransda Ədəbiyyat İnstitutunun direktor müavinləri, filologiya elmləri doktoru, dosent Əlizadə Əsgərli, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Aygün Bağırılı, Rəşad Qasimov, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Mehman Həsənli, sosiologiya üzrə fəlsəfə doktoru Samir Səttarov və başqaları iştirak ediblər.

25 fevral – AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda Özbəkistan Respublikasının Azərbaycandakı fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Bəhram Əşrəfxanov və səfirliyin ataşesi Aybək Əkrəmovla görüş keçirilib.

Tədbirdə Azərbaycan-Özbəkistan ədəbi-mədəni əlaqələrinin gələcək planları müzakirə olub.

Görüşdə çıxış edən AMEA vitse-prezidenti, Ədəbiyyat İnstitutunun baş direktoru, akademik İsa Həbibbəyli qeyd edib ki, 2019-cu ildə institutda “Azərbaycanca-özbəkçə, özbəkçə-Azərbaycanca lüğət”in təqdimat mərasimi keçirilib, 2020-ci ildə Azərbaycan və özbək dillərində Əlişir Nəvainin “Hikmətli sözlər” əsəri çap olunub. Həmçinin 2020-ci ildə Ədəbiyyat İnstitutunda Özbəkistan Respublikasının Azərbaycandakı Səfirliyi və Əlişir Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək dili və Ədəbiyyatı Universiteti ilə birlikdə Əlişir Nəvainin anadan olmasının 579 illiyinə həsr edilən “Əlişir Nəvai ədəbi və elmi irsinin öyrənilməsi” adlı beynəlxalq elmi konfransın keçirildiyini xatırladı.

Akademik “Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq” beynəlxalq elmi jurnalının Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinə həsr olunan xüsusi buraxılışı haqqında da məlumat verib.

Səfir Bəhram Əşrəfxanov isə görülən işlərin davamlı olacağını bildirib və beşcildlik “Özbək dilinin izahlı lüğəti”ni instituta hədiyyə edib. O, Ədəbiyyat İnstitutunda yaradılmış Əlişir Nəvai adına Ədəbiyyatşünaslıq Mərkəzini ziyarət edib.

Görüşdə İnstitutun Azərbaycan-Türkmənistan-Özbəkistan ədəbi əlaqələri şöbəsinin müdiri, filologiya elmləri doktoru Almaz Ülvi, filologiya üzrə fəlsəfə doktorları Aygün Bağırılı və Mehman Həsənli iştirak ediblər.

5 mart – AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun –Azərbaycan-Türkmənistan-Özbəkistan ədəbi əlaqələri şöbəsinin müdiri, filologiya elmləri doktoru Almaz Ülvi Binnətovanın “Əlişir Nəvainin əsri və nəsri (elmi-filoloji və dini-təsəvvüf əsərləri)” kitabının təqdimatı keçirilib.

Tədbirdə Özbəkistan və Əfqanıstanın Azərbaycandakı səfirləri də iştirak ediblər.

Mərasimi AMEA-nın vitse-prezidenti, Ədəbiyyat İnstitutunun baş direktoru, akademik İsa Həbibbəyli açaraq müəssisənin tarixi və ənənələri haqqında məlumat verib. Özbəkistanla əlaqələrə toxunan akademik iki özbək doktorantın Ədəbiyyat İnstitutunda təhsil aldığını bildirib.

Özbəkistan Respublikasının Azərbaycandakı fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Bəhram Əşrəfxanov çıxış edərək bildirib ki, görkəmli mütəfəkkir şair, dövlət xadimi Əlişir Nəvai Azərbaycanda böyük diqqət və qayğı ilə tədqiq edilir: “Buna görə qardaş Azərbaycana təşəkkür edirik. AMEA Ədəbiyyat İnstitutunda Əlişir Nəvai Mərkəzi yaradılıb. Bu dəstək üçün həm akademik İsa Həbibbəyliyə, həm də professor Almaz Ülviyə minnətdarıq”.

Əfqanıstan İslam Respublikasının Azərbaycandakı səfiri Amanulla Ceyhun ötən ilin noyabrında ölkəmizə gəldiyini və həmin dövrün Azərbaycan torpaqlarının işğalının yekununa təsadüf etdiyini söyləyib.

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun baş direktoru, akademik Teymur Kərimli isə bu kitabın ədəbiyyatşünaslığımız üçün böyük hadisə olduğunu söyləyib: “Əlişir Nəvainin 32 əsəri var. Onlardan 16-sı nəzmlə, 16-sı nəsrə yazılıb. Bu kitabda onun nəsri əhatəli şəkildə öyrənilib”.

Tədbirə Özbəkistandan və Türkiyədən olan bir sıra alimlər onlayn qatılıblar. Əlişir Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək dili və Ədəbiyyatı Universitetinin rektoru Şuxrat Sirojiddinov, türkiyəli professor Tanju Seyhan, Səmərqənd Dövlət Xarici Dillər Universitetinin Yaxın Şərq dilləri kafedrasının professoru Diloram Salahi, Əlişir Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək dili və Ədəbiyyatı Universitetinin şöbə müdiri, professor Nurbay Cabbarov, Özbəkistan EA Özbək dili, Ədəbiyyatı və Folklor İnstitutunun aparıcı elmi işçisi Maqsud Əsədov, “Əlişir Nəvai Fondu”nun rəhbəri Uluqbəy Səttarov, azərbaycanlı alimlərdən isə filologiya elmləri doktorları Yaşar Qasımbəyli və Ataəmi Mirzəyev təqdimatı keçirilən kitabla bağlı müxtəlif mövzularda məruzə ediblər.

15 mart – AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda “Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin həyat yolu və sənət idealları” mövzusunda respublika elmi konfransı keçirilib.

Konfrans Prezident İlham Əliyevin 5 yanvar 2021-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasında 2021-ci ilin “Nizami Gəncəvi İli” elan edilməsi haqqında Sərəncamına uyğun olaraq təşkil edilib.

Akademik İsa Həbibbəyli 2021-ci ilin “Nizami ili” elan edilməsini Nizami Gəncəvinin zəngin bədii irsini müasir dövrdə azərbaycançılıq və müstəqil dövlətçilik işığında yenidən tədqiq və təbliğ etməyə imkan verən bir töhfə adlandırır. Ulu öndər Heydər Əliyevin bu istiqamətdə gördüyü tədbirlərin tarixinə nəzər salaraq dahi liderin 1979 və 1981-ci illərdə verdiyi fərmanların tarixi əhəmiyyətindən danışır. Həmin dövrdə “Nizami” filminin çəkilişini, Nizami rayonunun yaradılmasını, “Nizami” metrosunun istifadəyə verilməsini böyük ədibə verilən yüksək dəyər kimi qiymətləndirir. Həmin fərmanın şairin əsərlərinin yeni tərcümələrinin və tədqiqatlarının meydana çıxmasına zəmin yaratdığını bildirir.

Akademik “Nizami ili” çərçivəsində Ədəbiyyat İnstitutunda həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan tədbirlər barədə ətraflı məlumat verir.

Sonra Nizamişünaslıq şöbəsinin müdiri, AMEA-nın müxbir üzvü Nüşabə Araslının “Nizami poemalarında təbiət təsvirlərinin ictimai-poetik tutumu”, akademiyanın Gəncə Bölməsinin Nizami Gəncəvi Mərkəzinin direktoru, professor Xəlil Yusiflinin “Nizami Gəncəvi poeziyasının bəzi qaynaqları haqqında”, Türkiyənin Giresun Universitetinin Ədəbiyyat fakültəsinin əməkdaşı Hamza Koçun “Nizami Gəncəvi məsnəvilərinin türk dilinə mənsur tərcümələri və məqbul əlyazma nüsxələri” mövzusunda məruzələri dinlənilib.

Ədəbiyyat İnstitutunun Ortaq başlanğıc və intibah dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsinin müdiri, professor İmamverdi Həmidov, Gəncə Bölməsinin Nizami Gəncəvi Mərkəzinin aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Əlimuxtar Muxtarov, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Filologiya fakültəsinin dekanı, professor Mahirə Hüseynova və Türkiyənin Kastamonu Universitetinin professoru Vüsələ Musalı da Nizamiyə həsr olunmuş məruzələrlə çıxış ediblər.

19 mart – Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda AMEA-nın prezidenti, akademik Ramiz Mehdiyevin rus dilində işıq üzü görün “Nizami Gəncəvi: mütəfəkkirin irsi dünya mədəniyyəti və milli özünüdərk kontekstində” adlı kitabının təqdimat mərasimi keçirilib.

Təqdimat mərasimini AMEA-nın vitse-prezidenti, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun baş direktoru, akademik İsa Həbibbəyli açaraq, Prezident İlham Əliyevin Azərbaycan Respublikasında 2021-ci ilin “Nizami Gəncəvi İli” elan edilməsi haqqında Sərəncam imzaladığını xatırladı.

Nizaminin həyatı və yaradıcılığının ölkəmizdə geniş tədqiq və tədris olunduğunu deyən akademik ədibin müstəqillik dövründə vətənpərvərlik, milli-mənəvi dəyərlər və azərbaycançılıq idealları baxımından yeni nəsillərə tanıtılmasının vacibliyini bildirir. Bundan əlavə, sözügedən sərəncamın alimlərimiz qarşısında Nizami Gəncəvinin dünyada Azərbaycan şairi kimi tanıtılmaq və təbliğ etmək vəzifəsi qoyduğunu da söyləyir.

AMEA Prezidenti katibliyinin rəisi, siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Eldar Əmirov diqqətə çatdırıb ki, hazırlanmasına 2013-cü ildən başlanılan bu kitabda akademik Ramiz Mehdiyev dünya nizamişünaslıq irsini obyektiv elmi meyarlar əsasında təhlil etməklə, böyük mütəfəkkir sənətkarın tərcümeyi-halına və əsərlərinə dair reallıqları diqqət mərkəzinə çəkmişdir.

Ədəbiyyat İnstitutunun Nizamişünaslıq şöbəsinin müdiri, AMEA-nın müxbir üzvü Nüşabə Araslı “Nizamişünaslığın yeni mərhələsi” adlı məruzə ilə çıxış edərək kitabla bağlı fikirlərini bölüşüb. Bildirib ki, əsər şairin tarixən ədəbi mühitdə dərk olunması və irsinin qiymətləndirilməsi, habelə taleyində və əsərlərində milli kimlik və azərbaycançılıq məsələlərinə həsr edilmiş qiymətli elmi mənbədir.

Sonra AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanasının direktoru, professor Məmməd Əliyev, Ədəbiyyat İnstitutunun direktor müavini, filologiya elmləri doktoru, dosent Əlizadə Əsgərli, Ədəbiyyat İnstitutunun şöbə müdiri, filologiya elmləri doktoru Fəridə Əzizova, institutun Nizamişünaslıq şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Zəhra Abdullayeva və aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Təhminə Bədəlova çıxış edərək təqdim edilən kitabın elmi və ideoloji əhəmiyyətindən söz açıblar. Sonda kitab ətrafında müzakirələr davam etdirilib.

27 mart – AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda 27 Mart – Elm Gününə həsr olunmuş “Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı: nailiyyətlər və vəzifələr” mövzusunda elmi sessiya keçirilib.

Sessiyanı giriş sözü ilə AMEA-nın vitse-prezidenti, Ədəbiyyat İnstitutunun baş direktoru, akademik İsa Həbibbəyli açaraq, elmlə məşğul olan insanları əlamətdar gün münasibətilə təbrik edib, rəhbərlik etdiyi müəssisədə son illərdə görülmüş işlər haqqında ətraflı məlumat verir. Akademik oncildlik ədəbiyyat tarixinin üç cildinin artıq çap olunduğunu, 2021-ci ildə yeddi cildinin çapının nəzərdə tutulduğunu bildirib.

Akademik İsa Həbibbəyli institutun Mətbuat tarixi və publisistika şöbəsində hazırlanan “Molla Nəsrəddin” ensiklopediyası”nın nəşrini ədəbiyyatşünaslıq qarşısında böyük töhfə adlandırır. Erkən yeni dövr və Ortaq başlanğıc və intibah dövrü şöbələri tərəfindən Xaqani Şirvaniyə, Ədəbi tənqid şöbəsi tərəfindən Məmmədcəfər Cəfərova aid monoqrafiyaları, Ədəbiyyat nəzəriyyəsi şöbəsi tərəfindən hazırlanan ikicildlik nəzəriyyə kitablarının çapını da yüksək qiymətləndirib. “Nəsimi ili” ilə əlaqədar olaraq 2019-cu ildə Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsində əsaslı işlərin görüldüyünü deyib.

Sonra Ədəbiyyat İnstitutunun direktor müavinləri, filologiya elmləri doktoru, dosent Əlizadə Əsgərli, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Aygün Bağırılı görülmüş və nəzərdə tutulan işlər barədə danışıqlar. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi şöbəsinin müdiri, filologiya elmləri doktoru, professor Tahirə Məmməd şöbədə görülən işlərdən danışır və “Poetika.izm” jurnalının nəşrinə məsul olduqlarını diqqətə çatdırıb.

İnstitutun elmi katibi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Mehman Həsəni “Türk xalqları ilə qarşılıqlı ədəbi əlaqələrimizin yeni mərhələsi (Ədəbiyyat İnstitutunun nümunəsində)” məruzəsində müəssisədə bu istiqamətdə Türk xalqları ədəbiyyatı və Azərbaycan-Türkmənistan-Özbəkistan ədəbi əlaqələri şöbələrinin fəaliyyət göstərdiyini vurğulayıb. “Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq” jurnalının bir sıra beynəlxalq indekslərə daxil olduğunu və bir neçəsinə də müraciət olunduğunu, həmin jurnalda məqalələrin əksəriyyətinin türk xalqları ədəbiyyatına aid olduğunu bildirib.

Ədəbiyyat İnstitutunun Azərbaycan-Türkmənistan-Özbəkistan ədəbi əlaqələri şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru İsmixan Osmanlı və Təhsil şöbəsinin müdiri, sosiologiya üzrə fəlsəfə doktoru Samir Səttarov da tədbirdə məruzə ilə çıxış ediblər.

16 aprel – Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Nizamişünaslıq şöbəsinin müdiri, AMEA-nın müxbir üzvü Nüşabə Araslının 80 illik yubileyinə həsr olunan tədbir keçirilib.

AMEA-nın vitse-prezidenti, Ədəbiyyat İnstitutunun baş direktoru, akademik İsa Həbibbəyli-yubilyarı təbrik edib və bildirib ki, Həmid Araslı ailəsinin görkəmli nümayəndəsi Nüşabə Araslının 80 illiyinin Nizami Gəncəvinin yubiley ilinə düşməsi təsadüf deyil, zərurətdir: “Nizaminin poetikası” əsərini yazmaq üçün daha çox Araslı olmaq lazım idi, yəni Araslı ailəsində yetişib, o mühtidə böyüməliydi. Nüşabə Araslı “Nizami və türk ədəbiyyatı” monoqrafiyasını işləmək üçün Türkiyədə olan Nizami Gəncəvi ilə bağlı əlyazma nümunələrini, orijinal əsərləri oxuyub, ümumiləşdirmələr aparıb. Bu monoqrafiya nəinki bir nəfərin, hətta bir şöbənin ərsəyə gətirəcəyi əsərdir. Nizamişünaslıq şöbəsinin hər iki mərhələsində Nüşabə xanımın əhəmiyyətli rolu olub. Birinci mərhələdə böyük alimlərlə çalışıb, ikinci mərhələdə isə həmin şöbədə aparılan tədqiqatlara rəhbərlik edir, ona istiqamət verir. Nizamişünaslıq şöbəsi Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığını mənbələr əsasında yenidən hazırlayır və həmin kitab Nüşabə xanımın redaktorluğu ilə çap olunaçaq. Nüşabə Araslı ölkə Prezidenti tərəfindən, eləcə də AMEA Rəyasət Heyətinin, Humanitar və İctimai Elmlər Bölməsinin, Ədəbiyyat İnstitutunun Fəxri fərmanları ilə təltif olunub”.

Sonra AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin baş direktoru, akademik Rafael Hüseynov çıxış edərək təbriklərə qoşulub.

AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun baş direktoru, akademik Teymur Kərimli isə vurğulayıb ki, Həmid Araslı Nizaminin ən parlaq obrazlarından birinin adını Nüşabə Araslıya verməklə, onun gələcək taleyini müəyyənləşdirib.

Tədbirdə Nizamişünaslıq şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Zəhra Allahverdiyeva Nizamişünaslıq şöbəsinin aparıcı elmi işçiləri, filologiya üzrə fəlsəfə dok-

torları, dosentlər Təhminə Bədəlova və Yelena Teyer, elmi işçi Hürnisə Bəşirova, Əlyazmalar İnstitutunun elmi katibi Əzizağa Nəcəfov və digərləri çıxış edərək Nüşabə Araslı ilə bağlı düşüncələrini bölüşüblər.

26 aprel – AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda “Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin sənət dünyası və müasir dövr” mövzusunda Respublika elmi konfransı keçirilib.

Konfrans Prezident İlham Əliyevin 5 yanvar 2021-ci ildə Azərbaycan Respublikasında 2021-ci ili “Nizami Gəncəvi İli” elan etməsi haqqında Sərəncamına uyğun olaraq təşkil olunub.

Tədbiri giriş sözü ilə açan akademik İsa Həbibbəyli ölkə başçısının Sərəncamından sonra AMEA Rəyasət Heyətinin 8 yanvar 2021-ci il tarixli Qərarına əsasən görülməli işlər haqqında məlumat verib. Qeyd edib ki, müvafiq Sərəncama uyğun olaraq indiyə kimi akademiya 11, Ədəbiyyat İnstitutunda 4 tədbir keçirilib. Akademik bildirib ki, Nizami Gəncəvinin əsərlərinin elmi-tənqidi mətni və “Nizami Gəncəvi ensiklopediyası” hazırlanır, “Nizami Gəncəvi və Şota Rustaveli” monoqrafiyasının müxtəlif dillərdə nəşr edilməsi nəzərdə tutulub.

Akademik əlavə edib ki, bütün sahələrdə olduğu kimi, Nizami Gəncəvi mövzusunda da qardaş Türkiyə ilə birgə əməkdaşlıq nəticəsində sözügedən ölkənin “Qardaş qələmlər” dərgisinin bir nömrəsi bütövlükdə Nizami Gəncəviyə həsr ediləcək.

Alim digər xarici ölkələrdə həyata keçirilən işlər barəsində də danışıb. AR Mədəniyyət Nazirliyinin xətti ilə “Xəmsə”nin Türkiyədə türkçə beş cildə yayımlandığını, İtaliyada isə “Yeddi gözəl”in çap olunduğunu qeyd edib. Hollandiya, Polşa, Çin, Cənubi Koreya kimi ölkələrdə Nizami Gəncəvi ilə bağlı müxtəlif istiqamətli işlərin həyata keçiriləcəyini vurğulayıb, Rusiya Federasiyasının Tataristan Respublikasında ardıcıl olaraq mövzu ilə bağlı məqalələrin çap ediləcəyini deyib.

Sonra Qafqaz Universitetlər Birliyinin (KÜNİB) başqanı, türkiyəli professor Ramazan Qorxmaz Nizami Gəncəvinin yaradıcılığındakı humanizmdən danışıb.

Konfransda Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsinin müdiri, filologiya elmləri doktoru Fəridə Əzizovanın, direktor müavini, filologiya elmləri doktoru, dosent Əlizadə Əsgərlinin, Nizamişünaslıq şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Vəfa Hacıyevanın məruzələri dinlənilib.

4 may – AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda “Molla Nəsrəddin” ensiklopediyası”nın onlayn təqdimatı keçirilib.

Ensiklopediyanın baş redaktoru, akademik İsa Həbibbəyli “Molla Nəsrəddin” jurnalının on-cildliyinin yenicən nəşri ilə yanaşı, ensiklopediyanın da hazırlanmasını böyük hadisə adlandırıb. O bildirib ki, “Molla Nəsrəddin” yalnız Azərbaycanın ictimai-siyasi proseslərini izləməyib, həm də dünyadakı prosesləri izləyib. Akademik qeyd edib ki, “Molla Nəsrəddin” ensiklopediyası molla-nəsrəddinçi ədəbiyyatın və ədəbiyyatşünaslığın bir pasportudur. Bu, akademiyanın elmi-tədqiqat institutlarında hazırlanan ilk ensiklopediyadır.

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin sədri, Xalq yazıçısı Anar çıxışı zamanı deyib: “Bu hadisəyə çox sevindim. Mən “Cəlil Məmmədquluzadə ensiklopediyası” hazırlananda da iştirak etmişdim. Bütöv bir ədəbi dövrün jurnalı olan “Molla Nəsrəddin” ensiklopediyası”nın hazırlanması qürurvericidir”.

Milli Məclisin Mədəniyyət komitəsinin sədri Qənirə Paşayeva vurğulayıb ki, uzun illərdir Molla Nəsrəddin ədəbi məktəbini araşdıran akademik İsa Həbibbəylinin, digər molla-nəsrəddinşünasların bu istiqamətdə tədqiqatlarının məntiqi nəticəsi kimi meydana çıxan “Molla Nəsrəddin” ensiklopediyası” ədəbiyyatşünaslığımızda önəmli hadisədir.

Kitabın hazırlanmasında akademiklər və professorlarla yanaşı, Mehman Həsənlı, Gülnar Qasımlı, Təhminə Vəliyeva kimi gənc tədqiqatçıların da iştirakı təqdir edilməlidir.

Mətbuat tarixi və publisistika şöbəsinin müdiri, filologiya elmləri doktoru, professor, ensiklopediyanın tərtibçisi və çapa hazırlayanı Vüqar Əhməd “Molla Nəsrəddin” jurnalının və Ədəbiyyat İnstitutunun ilk ensiklopediyası” mövzusunda məruzə edib. Qeyd olunub ki, ensiklopediya üzərində işə 2016-cı ildən start verilib.

Tədbirdə Xalq şairi Sabir Rüstəmxanlı, “525-ci qəzet”in baş redaktoru Rəşad Məcid, Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun baş direktoru, akademik Teymur Kərimli, Bakı Dövlət Universitetinin kafedra müdiri, filologiya elmləri doktoru, professor Cahangir Məmmədli “Molla Nəsrəddin” ensiklopediyası” ilə bağlı fikirlərini bölüşüblər.

Mətbuat tarixi və publisistika şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, ensiklopediyanın məsul redaktoru Gülbəniz Babayeva “Milli məfkurə yaddaşının ensiklopediyası” mövzusunda məruzə ilə çıxış edib. O, institutun digər şöbələrinin, o cümlədən Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsinin, əsasən şöbənin aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Elmira Qasımovanın ensiklopediyanın hazırlanmasında dəstəyini xüsusi qeyd edib.

24 may – AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda Bakı şəhəri Səbail rayonu 163 saylı məktəbin 5-6-cı sinif şagirdləri ilə görüş keçirilib.

“Nizami Gəncəvi İli” çərçivəsində keçirilən görüşdə məktəbin tarix müəllimi Yeganə Əsgərova da iştirak edib.

Tədbirdə Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun direktor müavini, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Aygün Bağırılı institutda “Nizami Gəncəvi İli” ilə bağlı görülmüş işlərdən danışıb.

Nizamişünaslıq şöbəsinin müdiri, AMEA-nın müxbir üzvü Nüşabə Araslı isə Nizami Gəncəvinin gənclərlə bağlı fikirləri, nəsihətamiz əsərləri barədə şagirdləri məlumatlandırıb.

İnstitutun direktor müavini, filologiya elmləri doktoru Əlizadə Əsgərli bu görüşü şagirdlərin həyatında tarixi gün adlandırır. O, AMEA-nın vitse-prezidenti, Ədəbiyyat İnstitutunun baş direktoru, akademik İsa Həbibbəylinin təşəbbüsü ilə müəssisədə bu cür görüşlərin davamlı olaraq təşkil edildiyini deyib.

Sonra Nizamişünaslıq şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Təhminə Bədəlova “Nizami Gəncəvi və gənclik” mövzusunda məruzə ilə çıxış edib.

Şagirdlər Nizami Gəncəvinin əsərlərindən parçalar söyləyib, alimlərə suallar ünvanlayıb və institutun şöbələri ilə tanış olublar.

11 iyun – “Nizami Gəncəvinin hikmət xəzinəsi” mövzusunda konfrans keçirilib.

Qusar rayon İcra Hakimiyyəti, AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu və Qusar rayon Heydər Əliyev Mərkəzinin birgə təşkilatçılığı ilə Nizami Gəncəvinin 880 illiyinə həsr edilən “Nizami Gəncəvinin hikmət xəzinəsi” mövzusunda elmi-praktik konfrans keçirilib.

Tədbiri AMEA-nın vitse-prezidenti, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun baş direktoru, akademik İsa Həbibbəyli açaraq Prezident İlham Əliyevin 2021-ci ili “Nizami ili” elan etməsindən sonra həm Akademiyada, həm də Ədəbiyyat İnstitutunda həyata keçirilən tədbirlər haqqında məlumat verib. O, Qusar rayon İcra Hakimiyyəti ilə birgə gerçəkləşən konfransın Ədəbiyyat İnstitutunun bu mövzuda bölgələrlə birinci işi olduğunu qeyd edib.

Akademik çıxışında bildirib ki, sovet dövründə Nizami Gəncəvi kommunizm ideyalarına uyğun təbliğ edilib, indi isə müstəqil Azərbaycan idealları işığında öyrənməli və təbliğ etməliyik. Nizaminin əsərlərində Azərbaycan coğrafiyasının, xüsusilə Dərbəndin, Kəpəz dağının, Bərdənin, Gəncənin, Marağanın, Təbrizin və başqa yerlərin adının çəkildiyini vurğulayıb: “Nizami Azərbaycanca düşünüb, farsca yazıb. Onun işlətdiyi zərb-məsəllər, atalar sözləri, frazeoloji birləşmələr və s. azərbaycanlı təfəkkürünü ifadə edir. Azərbaycan xalqı Nizaminin timsalında dünyaya qüdrətli sənətkar verib. Əsərlərində bəşərlik ilə yanaşı, vətənpərvərlik ruhunun olması böyük xəzinədir. O, saray şairi olmasa da, Azərbaycan Atabəylər dövlətinin ideoloqu olub. Şirvanşahlar ilə də yaxşı əlaqələr qurub. Nizami “Şahnamə” ənənəsini sındırır, şahın insanlarla münasibətindən, hökmdarların daxili dünyasından yazıb. O, ədəbiyyatı salnaməçilikdən xilas edib. Nizami hökmdarı yox, eşqi dünyanın fatehi hesab edib”.

Sonra Ədəbiyyat İnstitutunun Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsinin müdiri, filologiya elmləri doktoru Fəridə Əzizova çıxış edərək həm “Nəsimi İli”, həm də “Nizami İli” ilə bağlı rəhbərlik etdiyi şöbədə görülmüş işlər barədə məlumat verib.

Qeyd edək ki, Ədəbiyyat İnstitutunun bir neçə əməkdaşı konfransa Qusarda qatılıb, məruzələrlə çıxış ediblər.

22 iyun – Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin 880 illik yubileyi münasibətilə Sabirabadda onlayn konfrans keçirilib.

Sabirabad Regional Mədəniyyət İdarəsinin və Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun təşkilatçılığı ilə gerçəkləşən “Poeziyamızın nəhəng günəşi” adlı onlayn konfransda çıxış edən Saatlı rayon Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyinin direktoru Sürəyya Zeynalova Nizami Gəncəvi şəxsiyyəti və onun zəngin yaradıcılığı haqqında iştirakçılara ətraflı məlumat verib.

Tədbirdə çıxış edən Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti, filologiya elmləri doktoru, Azərbaycan Respublikasının Əməkdar elm xadimi, akademik İsa Həbibbəyli yüksək milli-əxlaqi, bədii-estetik, vətənpərvərlik nümunəsi olan Nizami Gəncəvinin fenomenal bəşəri irsindən və mənalı həyat yolundan söz açıb.

Milli Məclisin deputatı Əziz Ələkbərli çıxış edərək bildirib ki, Nizaminin ölməz ədəbi irsi humanizm, insana məhəbbət, yüksək əxlaq, estetik zövq, tərbiyə və bilik mənbəyi, hikmət xəzinəsi olmaqla bərabər, həm də canlı tariximizdir.

Daha sonra çıxış edən Sabirabad Regional Mədəniyyət İdarəsinin rəisi Fərid Qurbanzadə 2021-ci ilin “Nizami Gəncəvi İli” elan edilməsini Azərbaycan mədəniyyətinə ehtiramın təzahürü olduğunu qeyd edib, Nizami Gəncəvinin ümumbəşəri mahiyyət daşıyan, ecazkar poetik qüvvəyə malik yaradıcılığının Şərq bədii təfəkkürünü elmi-fəlsəfi fikirlərlə zənginləşdirməsindən və şeiriyyəti görünməmiş yüksəkliklərə qaldırmasından söz açıb.

Tədbirdə çıxış edən Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun şöbə müdiri, professor Rəna Mirzəzadə, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun şöbə müdiri, tarix elmləri doktoru, professor Arif Məmmədov, Milli Azərbaycan Tarix Muzeyinin əməkdaşı, memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Nardanə Yusifova, xaricdə yaşayan soydaşlarımız və digər mühazirəçilər Nizami Gəncəvi şəxsiyyətini, onun yaradıcılığını və yaşadığı tarixi-siyasi mühiti müxtəlif yönərdən təhlil ediblər.

24 iyun – Akademik İsa Həbibbəyli Çinin aparıcı elm və təhsil ocaqlarının gənc tədqiqatçılarına mühazirə oxuyub.

AMEA-nın vitse-prezidenti, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun baş direktoru, akademik İsa Həbibbəyli “Çin-Azərbaycan münasibətləri” silsilə mühazirələri çərçivəsində Çinin aparıcı elm və təhsil ocaqlarının alimləri və gənc tədqiqatçılarına mühazirə oxuyub.

Tədbirdə Çin Sosial Elmlər Akademiyası, Rusiya, Şərqi Avropa və Mərkəzi Asiya üzrə Tədqiqatlar İnstitutunun, Çin Sosial Elmlər Akademiyası Çin Mədəniyyəti Mərkəzinin, Çin Dövlət Şurasının İnkişaf Mərkəzinin, Şimal-Qərb Universitetinin İpək Yolu Tədqiqatlar İnstitutunun, Sincyanq Sosial Elmlər Akademiyasının, Çinqhua Universitetinin və Pekin Xarici Dillər Universitetinin alimləri iştirak ediblər.

Çin Sosial Elmlər Akademiyasının təşkilatçılığı ilə keçirilən tədbirdə akademik İsa Həbibbəyli “Qədim İpək Yolu üzərində Azərbaycan-Çin ədəbi və mədəni əlaqələri” mövzusunda məruzə ilə çıxış edib.

Məruzədə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Çin Xalq Respublikası ilə əlaqələrə xüsusi önəm verdiyi vurğulanıb. Azərbaycanın Ermənistan üzərində tarixi qələbəsindən sonra iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqələrimizin daha da inkişaf edəcəyinə əminlik ifadə olunub. Zəngəzur dəhlizinin açılmasından sonra regionun inkişafında yeni bir mərhələnin başlanacağı xüsusi vurğulanıb. Akademik Qədim İpək Yolu kimi bu dəhlizin önəmini qeyd edib.

Akademik İsa Həbibbəyli, həmçinin “Nizami Gəncəvi İli” çərçivəsində həyata keçirilən irimiqyaslı işlərdən söz açıb. Dahi şairin “Yeddi gözəl” poemasında çin qızının söylədiyi “Xeyir və şər” hekayətinin təhlilinə xüsusi yer ayırır. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında zəngin Çin obrazları haqqında fikirlərini çatdırıb. Eyni zamanda Ədəbiyyat İnstitutunda fəaliyyət göstərən Çin mərkəzinin gördüyü işlərdən danışıb.

Tədbirin sonunda akademik İsa Həbibbəyli çinli gənc alimlərin suallarını cavablandırıb.

İÇİNDƏKİLƏR / № 1, 2021

İsa Həbibbəyli. Nizami Gəncəvi ədəbi irsi: Heydər Əliyevdən – İlham Əliyevə.....	5
<u>Azərbaycan ədəbiyyatı</u>	
<i>Nizami Gəncəvi İli</i>	
Zəhra Allahverdiyeva. Nizami Gəncəvinin nəsil şəcərəsi.....	11
Hürnisə Bəşirova. “Xosrov və Şirin” dastanında Nizami Gəncəvinin mənəvi aləminin və həyata baxışlarının şərhı.....	18
Elman Quliyev. Nizaminin poeziyasında “Allah” anlayışı (<i>Nizaminin 880 illiyinə həsr olunur</i>).....	26
Səyyarə Məmmədova. Nizami Gəncəvinin Topqapı Saray Muzeyi Kitabxanası və Süleymaniyyə Əlyazma Əsərlər Kitabxanasında saxlanan “Xəmsə” əlyazmaları.....	37
Aygün Bağırılı, Zakirə Əliyeva. Nizami Gəncəvi “Ədəbiyyat qəzeti”nin ədəbi yaddaşında.....	46
<i>Maarifçi realizm dövrü</i>	
Lütviyyə Əsgərzadə. Qafqazın II şeyxülislamı axund Fazil İrəvani.....	59
Səbinə Əhmədova. XX əsrin əvvəllərində Bakı ədəbi mühitində vətənpərvərlik ideyaları.....	69
Solmaz Həyatova. İbrahimbəy Musabəyovun yaradıcılığında hekayə janrı.....	78
<i>Tənqidi realizm epoxası</i>	
Şərqiyyə Məmmədli. Mirzə Ələkbər Sabir poeziyasında Füzuli ənənələri.....	84
<i>Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı</i>	
Ülvi Mikayılov. “Məhşər” romanına avtobiografik prizmadan baxış.....	90
Gülzar Qəmbərova. Xanımana Əlibəylinin uşaq poeziyasına ümumi baxış.....	96
Aytac İsmayılı. Azərbaycan lirik poemasında ədəbi portret: funksionallığı və mövqeyi.....	101
Hənifə Səlifova. Şərif Ağayarın hekayələrində Qarabağ ruhu.....	108
<i>Milli özünüdərk və istiqlal ədəbiyyatı</i>	
Elnarə Akimova. Poeziya milli məfkurə qaynağı kimi.....	112
<i>Müstəqillik dövrü çoxmetodlu Azərbaycan ədəbiyyatı</i>	
Salidə Şərifova. İbrahim Yusifoğlu yaradıcılığında şəhidlik mövzusu və şəhid obrazı.....	117
Əzizağa Nəcəfzadə. Vüqar Əhmədin “Son nəfəsədək Azərbaycan” sənədli romanında tarixi şəxsiyyətlərin portreti.....	125
Bahar Məmmədova (Bərdəli). Elçin İsgəndərzadənin poemalarında I Qarabağ müharibəsi.	133
Xatın Güləliyeva. Müstəqillik illərində Azərbaycan romanının ədəbi-mədəni prosesdə rolu (2000-2010-cu illər).....	141
<i>Mühacirət ədəbiyyatı</i>	
Abid Tahirli. 1920-ci illər Azərbaycan poeziyası Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin araşdırmalarında.....	148
Aysel Əfəndiyeva. 1920-ci illər Azərbaycan mühacirət nəsrində milli istiqlal hərəkatının inikasını (<i>hekayə janrı örnəkləri əsasında</i>).....	156

Folklorşünaslıq

Almara Nəbiyeva. Məhəbbət dastanlarında ilahi mənşəli obrazlar.....	163
Novruz Bəkirov. Molla Cümə əsərlərinin tekstoloji tədqiqi (<i>sənədlər və əsərləri əsasında</i>)..	169
Sədaqət Əsgərova. Aşıq sənəti Azərbaycan xalq yaradıcılığının və mədəniyyətinin hadisəsidir.....	175
Tehranə Xudaverdiyeva. Dini nağıllarda epik zamanın xüsusiyyətləri.....	181

Yubileylər

Əlizadə Əsgərli. Əlişir Nəvai və Azərbaycan-Özbəkistan ədəbi əlaqələrinin layiqli tədqiqatçısı (<i>Almaz Ülvi-60</i>).....	189
---	-----

Resenziyalar

Seyfəddin Rzasoy. “Kitabi-Dədə Qorqud” anadilli Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının başlanğıc mərhələsi kimi.....	195
Aləmzar Tağıyeva. Mirzə Şəfi-nasir.....	201
Xronika–2021	206

CONTENTS / № 1, 2021

İsa Həbibbəyli. Literary heritage of Nizami Ganjavi: From Heydar Aliyev to İlham Aliyev.	5
<i>Azerbaijani literature</i>	
<i>Year of Nizami Ganjavi</i>	
Zahra Allahverdiyeva. About the genealogy of Nizami Ganjavi.....	11
Hürnişə Bəşirova. Interpretation of Nizami Ganjavi's spiritual world and views on life in the epos "Khosrov and Shirin".....	18
Elman Guliyev. Concept of "Allah" (God) in the poetry of Nizami (<i>dedicated to the 880th anniversary of Nizami</i>).....	26
Sayyara Məmmədova. Manuscripts of Nizami Ganjavi's "Khamsa" kept in the Topkapi Palace Museum Library and the Suleymaniye Manuscript Library.....	37
Aygun Bağırly, Zakira Aliyeva. Nizami Ganjavi in literary memory of the newspaper of "Literature".....	46
<i>The period of educational realism</i>	
Lutviyyə Esgerzadə. Akhund Fazil İrəvani, the second Sheikh-ul-Islam of the Caucasus.....	59
Sabina Əhmədova. Patriotic elements in Baku literary environment at the beginning of the XX century.....	69
Solmaz Həyatova. The story genre of İbrahim bəy Məsəbəyov's creativity.....	78
<i>The period of critical realism</i>	
Şerhiyyə Məmmədli. Fuzuli traditions in Mirzə Alakbər Səbir's poetry.....	84
<i>Soviet period Azerbaijani literature</i>	
Ulvi Mikayılov. View to the "Mahşar" novel from the autobiographical prism.....	90
Gülnar Gəmbərova. Overview to children's of poetry of Xanimana Alibeyli.....	96
Aytaj İsmayilli. Literary portrait in the lyric poem of Azerbaijan: functionality and position	101
Hənifə Səlifova. The spirit of Karabakh in the stories of Şərif Aghayar.....	108
<i>National self-consciousness and literature of independence</i>	
Elnara Akimova. Poetry as a source of national ideology.....	112
<i>Multi-method Azerbaijani literature of the independence period</i>	
Səlidə Şərifova. The theme of martyrdom and the image of martyrs in the work of İbrahim Yusufoglu.....	117
Azizəgə Nəcəfzadəh. The portrait of historical figures in the documentary novel by Vugar Əhməd "Azerbaijan until the last breath".....	125
Bəhər Məmmədova (Bardəli). Reflection of the I Karabakh War in verse of Elçin İskəndərzadəh.....	133
Xətirin Gülləliyeva. The role of Azerbaijani novel in the literary and cultural process in the years of independence (<i>2000-2010s</i>).....	141
<i>Migration literature</i>	
Əbid Təhirlili. Azerbaijani poetry of 1920s in the researches of Məhəmməd Amin Rəsulzadə	148
Aysel Əfəndiyeva. Reflection of national independence movement in Azerbaijani emigration prose of the 1920s (<i>on the basis of examples of story genre</i>).....	156

Folklore studies

Almara Nəbiyeva. Images of divine destiny in love epics.....	163
Novruz Bakirov. Textological research of works by Molla Juma (<i>on the basis of documents and works</i>)	169
Sadaget Askarova. Ashug art is an event of Azerbaijani folk art and culture.....	175
Tehrane Khudaverdiyeva. Features of epic time in religious tales.....	181

Jubilees

Alizada Asgerli. Alisher Navai and a worthy researcher of Azerbaijan-Uzbekistan literary relations (<i>Almaz Ulvi-60</i>).....	189
---	-----

Reviews

Seyfəddin Rzasoy. “The Book of Dada Gorgud” as the primary stage of the Azerbaijani written literature.....	195
Alemzar Tagiyeva. Mirza Shafi-writer.....	201
Chronicle–2021	206

ОГЛАВЛЕНИЕ / № 1, 2021

Иса Габиббейли. Литературное наследие Низами Гянджеви: от Гейдара Алиева – к Ильхаму Алиеву.....	5
<u>Азербайджанская литература</u>	
<i>Год Низами Гянджеви</i>	
Захра Аллахвердиева. Происхождение Низами Гянджеви.....	11
Хурниса Баширова. Интерпретация духовного мира Низами Гянджеви и взглядов на жизнь в эпосе «Хосров и Ширин».....	18
Эльман Гулиев. Понятия «Аллах» в поэзии Низами (<i>посвящается 880-летию Низами</i>).....	26
Сайяра Мамедова. Рукописи «Хамсе» Низами Гянджеви, хранящиеся в библиотеке-музее дворца Топкапы и в библиотеке рукописей Сулеймание.....	37
Айгюн Багирли, Закира Алиева. Низами Гянджеви в литературной памяти “Литературной газеты”.....	46
<i>Период просветительского реализма</i>	
Лютвия Аскерзаде. Второй Шейхульислам Кавказа – ахунд Фазиль Иревани.....	59
Сабина Ахмедова. Элементы патриотизма в литературной среде Баку в начале XX века .	69
Солмаз Хаятова. Жанр рассказа в творчестве Ибрагимбека Мусабекова.....	78
<i>Эпоха критического реализма</i>	
Шаргия Мамедли. Традиции Физули в поэзии Мирза Алекпер Сабира.....	84
<i>Азербайджанская литература советского периода</i>	
Ульви Микаилов. Взгляд на роман «Махшар» с автобиографической призмы	90
Гюльнар Гамбарова. Общий взгляд на детскую поэзию Ханыманы Алибейли.....	96
Айтадж Исмайллы. Литературный портрет в азербайджанской лирической поэме: функциональность и позиция.....	101
Ганифа Салифова. Дух Карабаха в рассказах Шарифа Агаяра.....	108
<i>Национальное самосознание и литература независимости</i>	
Эльнара Акимова. Поэзия как источник национальной идеологии.....	112
<i>Многометодная азербайджанская литература периода независимости</i>	
Салида Шарифова. Тема шейхов и образ шейха в творчестве Ибрагима Юсуфоглу.	117
Азизага Наджафзаде. Портреты исторических личностей в документальном романе Вугара Ахмеда «До последнего вздоха Азербайджан».....	125
Бахар Мамедова (Бардали). Отражение I Карабахской войны в стихах Эльчина Искендерзаде.....	133
Хатын Гюлалиева. Роль азербайджанского романа в годы независимости в литературно-культурном процессе (2000-2010).....	141
<i>Эмигрантская литература</i>	
Абид Тахирли. Поэзия Азербайджана 1920-х годов в исследованиях М.Э.Расулзаде...	148
Айсель Эфендиева. Отражение движения за национальную независимость в азербайджанской эмигрантской прозе 1920-х годов (<i>на материале образцов жанра рассказа</i>).....	156

Фольклористика

Алмара Набиева. Образы божественного предназначения в любовных дастанах.....	163
Новруз Бекиров. Текстологическое исследование произведений Молла Джумы (на основании документов и произведений).....	169
Садагет Аскерова. Ашигское искусство является событием азербайджанского народного творчества и культуры.....	175
Техрана Худавердиева. Особенности эпического времени в религиозных сказках.....	181

Юбилеи

Ализаде Аскерли. Достойный исследователь Алишира Навои и азербайджанско- узбекских литературных связей (<i>Алмаз Ульви–60</i>).....	189
---	-----

Рецензии

Сейфеддин Рзасой. «Китаби-Дэдэ Горгуд» как начальный этап азербайджанской письменной литературы.....	195
Алемзар Тагиева. Мирза Шафи-прозаик.....	201
Хроника–2021	206

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Əsərləri
The Scientific works of the Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS
Научные Труды Института Литературы имени Низами Гянджеви НАНА

Nəşriyyat redaktoru: fil.ü.f.d. **Töhfə Talibova**
Publishing editor: Ph.D in philology **Tohfa Talibova**

Texniki redaktor: **Rəşid Kərimli**
Make up editor: **Rashid Karimli**

Korrektor: **İradə Orucova**
Proofreader: **Irada Orujova**

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun elmi əsərləri –
“Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı” jurnalında məqalələr pulsuz çap olunur.

www.journal.literature.az
Çapa imzalanıb: 28.07.2021. Formatı: 70x100 1/16
Approved to the print: 28.07.2021. Format: 70x100 1/16
Tirajı 300 nüsxə. Həcmi: 13,75 ç.v.
Edition 300 copy. Size: 13,75 p.p.

=====

Jurnal “ELM VƏ TƏHSİL NƏŞRİYYAT VƏ POLİQRAFİYA” MMC
tərəfindən çap olunur.

E-mail: elm.ve.tehsil@mail.ru
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.